

**НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

На правах рукопису

ВРОНСЬКА ТАМАРА ВАСИЛІВНА

УДК 316.75(316.4.063.7:64.042.1)(477)“1917/1953”

**РЕПРЕСІЇ ПРОТИ РОДИН «ВОРОГІВ НАРОДУ»
В УКРАЇНІ: ІДЕОЛОГІЯ ТА ПРАКТИКА (1917–1953 рр.)**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант

Лисенко Олександр Євгенович,
доктор історичних наук, професор

Київ – 2009

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень.....	4
Вступ.....	7
Розділ 1. Історіографія, джерела та теоретико-методологічні засади дослідження.....	13
1.1. Стан наукової розробки проблеми	13
1.2. Аналіз джерельної бази.....	25
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження.....	36
Розділ 2. Організація репресій проти родин «ворогів» радянської влади у 1917–1936 рр.	49
2.1. Створення юридичного підґрунтя репресій.....	49
2.2. Сімейне заручництво як форма і засіб каральної практики радянської влади у 1917–1929 рр.	72
2.3. Планування та реалізація масових репресій у період розкуркулення.....	91
2.4. Підготовка Великого терору в 1933–1936 рр.	112
Розділ 3. Каральна політика стосовно жінок та дітей у добу Великого терору (1937–1938 рр.)	135
3.1. Сім'ї «ворогів народу» як об'єкт каральної політики.....	135
3.2. Умови перебування жінок та немовлят у таборах ГУЛАГ	175
3.3. Форми дискримінації дітей репресованих.....	192
3.4. Трансформації сталінської каральної політики у передвоєнний період.....	210
Розділ 4. Ідеологія та практика позасудових репресій у роки Другої світової війни.....	233
4.1. Депортації як засіб упокорення та радянзації Західної України (1939–1941 рр.).....	233
4.2. Сімейне заручництво в радянській репресивній практиці воєнної доби.....	260

4.3. Примусові переміщення останнього року війни.....	286
Розділ 5. Репресивні заходи стосовно родин «ворогів» радянської влади у Західній Україні (1945–1953 рр.).....	318
5.1. Активізація позасудових репресій (1945–1947 рр.).....	318
5.2. Юридичне оформлення нового етапу політичного терору (1948–1949 рр.).....	343
5.3. «Довічні поселення» у системі репресій радянської влади.....	357
5.4. Проблеми відновлення історичної справедливості.....	372
Висновки.....	389
Список використаних джерел і літератури	399

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АЛЖИР – Акмолинський табір для дружин зрадників батьківщини (рос. – Акмолинский лагерь для жен изменников родины)
- АП РФ – архів Президента Російської Федерації
- арк. – аркуш
- АРСР – Автономна Радянська Соціалістична Республіка
- Б.н. – без назви, без нумерації
- БРСР – Білоруська Радянська Соціалістична Республіка
- ВГК – Верховне Головнокомандування
- ВК ВС – Військова колегія Верховного Суду
- ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
- ВМП – вища міра покарання
- ВНК – Всеросійська надзвичайна комісія (рос. – Всероссийская чрезвычайная комиссия)
- ВР – Верховна Рада
- ВУАМЛІН – Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів
- ЦКК – Центральна контрольна комісія
- ВУНК – Всеукраїнська надзвичайна комісія (рос. – Всеукраинская чрезвычайная комиссия)
- ВЦВК – Всесоюзний Центральний Виконавчий Комітет (1922–1936 рр.)
- ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України
- ГУББ – Головне управління по боротьбі з бандитизмом
- ГУДБ – Головне управління державної безпеки
- ГУЛАГ – Головне управління таборів (рос. – Главное управление лагерей)
- ДА МВС – Державний архів Міністерства внутрішніх справ України
- ДАРФ – Державний архів Російської Федерації
- ДКО – Державний комітет оборони
- ДПУ – Державне політичне управління
- ЖИР – дружина зрадника батьківщини (рос. – жена изменника родины)

ЗАГС – Запис актів громадянського стану
КДБ – Комітет державної безпеки
КК – Кримінальний кодекс
КОВО – Київський особливий військовий округ
КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
КПЗУ – Комуністична партія Західної України
КПРС – Комуністична партія Радянської України
КПУ – Комуністична партія України
МВС – Міністерство внутрішніх справ
МДБ – Міністерство державної безпеки
МТС – машинно-тракторна станція
НАНУ – Національна академія наук України
НК – надзвичайна комісія (рос. ЧК – чрезвычайная комиссия)
НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
НКЮ – Народний комісаріат юстиції
ОВ – Особливий відділ
ОДПУ – Об'єднане державне політичне управління
ОП – особлива папка (рос. – особая папка)
Оп. – опис
ОУН – Організація українських націоналістів
ПП – Повноважне представництво
РДАСПІ – Російський державний архів соціально-політичної історії
Реввоенрада – Революційна військова рада
РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків)
РМ – Рада Міністрів
РНК, Раднарком – Рада Народних Комісарів
РРСО – Рада робітничо-селянської оборони
РРФСР – Російська Радянська Федеративна Республіка
РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Республіка (до 1937 р.)
РСЧА – Робітничо-селянська червона армія

СБ – служба безпеки

СБУ – Служба безпеки України

СМЕРШ – «смерть шпигунам»

Соцзабез – відділ соціального забезпечення

СОЭ – (рос. –социально-опасный элемент)

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

сс – совершенно секретно

УДБ – управління державної безпеки

УКРО РСМ – управління карного розшуку робітничо-селянської міліції

УМВС – Управління МВС

УМДБ – Управління МДБ

УНКВС – Управління НКВС

УНР – Українська Народна Республіка

УНРА – Українська народно-революційна армія

УПА – Українська повстанська армія

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

Ф – фонд

ФСБ – Федеральна служба безпеки

ЦА ФСБ – Центральний архів ФСБ

ЦВК – Центральний виконавчий комітет

ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади та управління

ЦДАГО – Центральний державний архів громадських об'єднань

ЦДАЖР – Центральний державний архів жовтневої революції

ЦК – Центральний комітет

цт – цілком таємно

ЧСИР – член родини зрадника батьківщини (рос. – член семьи изменника родины)

ВСТУП

Актуальність теми. Утвердження України як правової держави, демократизація та гуманізація суспільно-політичного життя неможливі без всебічного осмислення історії радянської доби й неупередженого аналізу політичного терору, що став одним з елементів офіційної ідеології та повсякденної практики, інструментом управління країною. Спектр застосування насильства був надзвичайно широким, а в номенклатурі методів чи не найганебнішим виявилось сімейне заручництво, репресії проти родин «ворогів» радянської влади. Ці складові каральної політики у СРСР дотепер залишалися практично недослідженими.

Уже від початку свого виникнення радянський тоталітаризм став предметом наукових студій учених різних країн світу. Із розпадом СРСР з'явилися можливості для вивчення розсекречених архівних фондів, що сприяло активізації досліджень у цій тематичній ніші. Історики, які аналізували каральну політику більшовизму, концентрувалися передусім на найжорстокіших та найбільш масових її проявах. Репресії проти родин дійсних чи уявних опонентів радянської влади згадувалися побіжно, як супутній, другорядний елемент державного терору. Відтак ця проблема опинилася на периферії наукових розвідок.

Висвітлення політики насильства стосовно родичів «ворогів народу» в означених хронологічних межах дозволяє глибше усвідомити природу більшовицького тоталітарного режиму, наслідки його функціонування як у цілому для суспільства, так і окремих громадян.

Питання щодо правомірності та ефективності застосування репресій проти сімей «ворогів» радянської влади потребує створення єдиної концепції, комплексної діагностики природи такого роду заходів, виявлення закономірностей і врахування уроків драматичного минулого. Дана проблематика має й подальші пошукові перспективи для політологів, соціологів, психологів і правників, оскільки дозволить здійснити ширші міждисциплінарні

дослідження про мотивацію, джерела терору, причини його тягlosti та різноманітності проявів.

Суспільна значущість проблеми визначається також необхідністю гармонізації гуманітарної сфери та відносин між соціумом і владою, утвердження громадянського суспільства й засад правової держави, юридичної та моральної реабілітації жертв репресій, формування оптимальної, цивілізованої політики у сфері історичної пам'яті.

Зв'язок із науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в руслі планових тем відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України, зокрема «Українське суспільство і влада на завершальному етапі війни. 1943–1945 рр.» (№ 0104U003293), «Україна в період німецько-румунської окупації 1941–1944 рр.: соціально-економічний і антропологічний вимір» (№ 0107U000237), а також у рамках загальнодержавної програми з підготовки науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», затвердженої постановами Президії Верховної Ради України № 2256-ХІІ від 6 квітня 1992 р. і Кабінету Міністрів України № 530 від 11 вересня 1992 р.

Метою роботи є комплексний аналіз ідейно-правового підґрунтя та організації системи сімейного заручництва, репресій і дискримінаційних заходів стосовно членів родин «ворогів народу» за часів виникнення, формування та функціонування радянського тоталітарного режиму в Україні.

Реалізація поставленої мети зумовила необхідність послідовного вирішення таких **завдань**:

- проаналізувати стан наукової розробки проблеми, з'ясувати повноту та репрезентативність її джерельного забезпечення;
- запропонувати теоретичну концепцію феномена сімейного заручництва за радянської доби;
- здійснити комплексний аналіз взаємодії різних ланок механізму терору як у площині «партійні органи–державний апарат–репресивні інституції», так і

по вертикалі «центр–республіканський апарат–місцева влада»;

- розглянути ідеологічне та юридичне підґрунтя позасудових розправ над членами родин «ворогів» радянської влади на різних етапах їх застосування;

- розробити періодизацію досліджуваної проблеми у загальному контексті державного терору;

- простежити трансформацію репресивної політики проти «ворожих» родин, встановити мотиви, характер, зміст і особливості її практичної реалізації;

- висвітлити технології ухвалення рішень щодо репресування кожної групи жертв терору;

- схарактеризувати інституційні основи репресій;

- реконструювати процедуру покарання та дискримінаційних заходів;

- визначити основні категорії репресованих, подати їх соціокультурні характеристики;

- уточнити кількісні параметри, що характеризують результати каральної політики;

- встановити морально-психологічні наслідки терору;

- дати оцінку реабілітаційному процесу стосовно кожної групи репресованих сімей.

Хронологічні рамки дослідження – 1917–1953 рр., тобто період, що охоплює зародження тоталітарної ідеології та застосування масових репресій проти родин «ворогів народу». Нижня межа зумовлена початком формування ідеології та першими проявами більшовицького терору в Україні, верхня – завершенням сталінської епохи. Означені хронологічні рамки у деяких випадках розширюються з метою глибшого та всебічного висвітлення теми.

Територіальні межі дослідження практично збігаються з територією сучасної України.

Об’єктом вивчення є процес формування та реалізації радянської державної політики стосовно членів сімей «ворогів народу».

Предмет висвітлення становить комплекс проблем, пов’язаних із

передумовами, організацією й особливостями репресивних заходів радянської влади, їх нормативно-правовим підґрунтям і механізмами реалізації.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена відсутністю у вітчизняній історіографії спеціальних узагальнюючих праць з означеної тематики у визначених хронологічних рамках. Дисертація є першою комплексною роботою з проблеми сімейного заручництва, в якій на підставі історико-правового аналізу каральної практики радянського тоталітарного режиму запропоновано цілісну наукову концепцію цього явища, розглянуто взаємодію різних ланок механізму терору, уточнено його періодизацію. Основні положення базуються на доказах того, що репресії й дискримінація близького оточення дійсних та уявних опонентів радянської влади мали системний характер, були чітко структурованими, жорстко і цілеспрямовано керувалися з боку партійної верхівки за участю всіх інститутів радянського правосуддя та органів держбезпеки, спрямовувалися на зміцнення режиму та створення атмосфери загального страху у суспільстві, стали антигуманною формою політико-виховної роботи, засобом формування «нової людини» у СРСР.

У дисертації здійснено типологізацію архівно-слідчих справ членів сімей «ворогів народу», класифікацію каральних санкцій, простежено трагічні долі багатьох родин. Виявлено, що всі репресивні акції проти близького оточення дійсних та уявних опонентів не мали жодної раціональної, переконливої аргументації та здійснювалися переважно всупереч чинному законодавству, на підставі відомчих наказів та інструкцій карально-репресивних органів.

Крім того, до наукового обігу введено досі невідомі документи, на підставі яких вдалося встановити більш повну статистику жертв позасудових репресій на західноукраїнських землях повоєнного періоду.

Дістала подальшого розвитку інтерпретація сталінської концепції примусових масових міграцій. Доведено, що тоталітарний режим організував депортації родин учасників національно-визвольного руху з метою «очищення» й упокорення інкорпорованих територій та забезпечення дешевою робочою силою промисловості віддалених районів СРСР. Феномен сімейного

заручництва розглядається в контексті відновлення історичної справедливості стосовно них із пропозиціями щодо визнання дітей репресованих жертвами політичних репресій.

Усі ці та інші концепти становлять основу комплексу наукових і теоретичних положень, що виносяться на захист.

Практичне значення одержаних результатів полягає передусім у створенні науково обґрунтованої теоретико-фактологічної бази для переосмислення історичного минулого радянської України, усвідомлення ганебної людиноненависницької сутності політичного терору, який включно із сімейним заручництвом упродовж кількох десятиліть залишався чи не головною підвалиною тоталітарного режиму.

Теоретичні положення, висновки та матеріали дисертації можуть використовуватись при подальшому студіюванні політичної історії СРСР й УРСР, соціологічних, психологічних і правових дослідженнях, а також при опрацюванні матримоніальних і гендерних питань в окремих наукових розвідках. Фрагменти кожного з розділів стануть у пригоді при підготовці узагальнюючих праць із проблем терору та підручників з історії України, держави і права, а також вузівських спецкурсів.

Особистий внесок здобувачки. Дисертація є результатом самостійних наукових пошуків авторки. У ній викладено власні концепції, ідеї та версії, а також особисті підходи, здійснені при розробці основних її положень. Напрацювання, що належать співавторам, у дисертації не використовувалися.

Апробація результатів дисертації. Основні її положення, висновки та рекомендації обговорювалися на засіданнях Вченої ради Інституту історії України НАН України, відділу історії України періоду Другої світової війни, а також оприлюднені на 9 міжнародних і 4 всеукраїнських наукових форумах.

Публікації. За темою дисертації опубліковано 33 праці, у тому числі 2 монографії, 2 розділи у колективних монографіях і 29 статей, 22 з яких – у фахових журналах і збірниках наукових праць. Загальний обсяг публікацій становить 74 др. арк.

Структура праці зумовлена метою та завданнями дослідження. Вона складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг дисертації – 460 стор., з яких 398 стор. становить основний зміст.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Після падіння радянської тоталітарної держави проблеми масових репресій ставали предметом багатьох історичних, юридичних, політологічних досліджень. Не бракує сьогодні й публіцистичних праць із цієї тематики. Щоправда, ідеологія та каральна практика стосовно членів сімей «ворогів» радянської влади на тлі широкого аналізу державного терору розглядалася у наукових працях досить побіжно.

Перші підходи до осмислення проблеми кримінального покарання за належність до родин «політичних злочинців» продемонстрували у своїх коротких коментарях автори-упорядники кодифікованого законодавства XVII–XIX ст. Так, із тексту коментарів до «Соборного уложения» [305] – зібрання законів Російської держави (1649 р.) – дізнаємося, що тогочасний законодавець дотримувався виключно принципу індивідуальної відповідальності за вчинений злочин, а дружина та повнолітні діти підлягали покаранню у разі доведеної співучасті або недонесення про нього. З невеликими відмінностями ці ж принципи коментувалися і в «Правах, по которым судится малороссийский народ» – збірці норм феодального права, чинного на Лівобережній Україні у XVII–XIX ст., а також у дещо пізнішому «Уложении о наказаниях уголовных и исправительных» [290, 327], яке з'явилося в Росії в 1845 р. Хоча коментарі укладачів і тогочасних правників мали переважно прикладний характер, втім вони дозволяють дізнатися про їх концептуальну позицію щодо проблеми, яка досліджується. Своє бачення покарання родичів «опонентів» влади також розкрив російський революціонер-народник, письменник С. Степняк-Кравчинський на сторінках праці «Россия под властью царей» [531], яка вперше вийшла друком у Лондоні в 1885 р.

У перші десятиріччя існування радянської влади ця проблематика випадає з поля зору дослідників. У середовищі юристів та істориків не було бажаючих торкатися такої малоперспективної теми. Лише у постсталінський період у правничій літературі стали з'являтися поодинокі короткі коментарі відповідних новел радянського законодавства. Так, у 1955 р. радянські юристи А. Піонтковський та В. Меньшагін у спільній праці «Курс советского уголовного права» намагалися виправдати запровадження в 1934 р. до кримінальних кодексів статті про відповідальність «членів сімей зрадників батьківщини*». Політичний сенс такої новації, на їхню думку, полягав у «посиленні загальнопревентивної дії кримінального закону» [487].

Тим часом окремі науковці за кордоном, зокрема професор О. Юрченко з Українського вільного університету в Мюнхені у дослідженні «Чинне право в Україні»[571] та І. Курганов у праці «Женщины и коммунизм» [437] побіжно зверталися до обставин репресування дружин «ворогів народу» в СРСР і засуджували таку практику.

Сучасні дослідники правової системи в СРСР, фрагментарно розглядаючи питання, пов'язані із запровадженням до Кримінального кодексу статті про відповідальність членів родин «зрадників» у контексті висвітлення репресивної політики тоталітарного режиму, також дають негативні оцінки цій новації. Своєю ґрунтовністю виділяються монографії канадського вченого П. Соломона [528] та відомих російських фахівців у сфері «політичної юстиції» В. Кудрявцева й А. Трусова [430]. Колеги названих науковців Е. Розін [515] та М. Грінберг [380], розглядаючи принципи колективної відповідальності й превентивного покарання, що укорінилися за доби радянської влади, зробили цікаві узагальнення та висновки, зокрема щодо застосування сімейного заручництва, яке, на їхню думку, було яскравим виявом правового нігілізму більшовиків.

* У цьому словосполученні, як і в кримінальних кодексах РСФРР (РРФСР) та УСРР (УРСР), вироках, а також у відомих документах карально-репресивних органів, слово «Батьківщина» («Родина») до 1941 р. писалося, як правило, з маленької літери.

Російський правник Ю. Стецовський теж намагався розкрити юридичне підґрунтя репресій проти родин «зрадників». Хоча у своїй двотомній праці під багатообіцяючою назвою «История советских репрессий» [532] він здебільшого схилився до констатації фактів, не завжди детально вникав у механізм функціонування тоталітарного режиму.

Більшість правознавців лише констатували, що Кримінальний кодекс у 1934 р. поповнився відповідною статтею, що санкціонувала застосування каральних заходів до членів родин військовослужбовців, не здійснивши при цьому глибинного аналізу цієї значущої новації. Вони не прокоментували й практики поширення репресивних санкцій на родичів цивільних осіб, не передбачених законодавством. На жаль, не зробили цього пізніше й вітчизняні науковці-правники, відомі ґрунтовними дослідженнями: А. Бенько, А. Мироненко, П. Музиченко, І. Усенко [459–460, 466, 505, 536] та деякі інші, які лише в загальних рисах згадують феномен сімейного заручництва, не пояснюючи глибинних витоків його природи.

Деякі приклади практики сімейного заручництва наводили у своїх працях дослідники радянського тоталітаризму С. Мельгунов та Р. Конквест [457, 418–420]. Історик та публіцист С. Мельгунов, який змушено перебував в еміграції від 1922 р., написав працю на основі власних спостережень, документів і матеріалів персональної картотеки діячів більшовицької партії, зібраних ним ще під час перебування в Росії. Роберт Конквест, добре відомий в Україні завдяки своїм публікаціям про український Голодомор 1933 р., серед іншого торкається і репресій стосовно членів родин дійсних та уявних опонентів радянської влади, наголошуючи, що вони були найганебнішою складовою політичного терору, а «руйнування сімейних зв'язків стало усвідомленою метою Сталіна» [418, с. 525].

Наукові розробки та спогади сучасників тієї доби, що вийшли друком за кордоном, утворили першу, ще досить дискретну, насичену більше емоціями та окремими фактами, ніж аналітичним узагальненням, емпіричну базу. Згодом нею стала послуговуватися зарубіжна історіографія й учені на пострадянському просторі.

Проблема політичного терору, серед складових якого тим або іншим чином згадувалися репресії за належність до «ворожих» родин, стала предметом відкритого обговорення у період «гласності». Відтоді почався справжній водоспад «дозволених» публікацій, серед яких переважали спогади, публіцистичні та художні твори. Спочатку вони з'являлися у популярних тоді в СРСР «товстих» журналах, а згодом стали виходити друком окремі книжки.

Першим резонансним виданням з означеної тематики став роман російського письменника Анатолія Рибаківа «Дети Арбата» (1987 р.) [519]. На його сторінках було відтворено трагедію, яку пережили сотні тисяч радянських родин унаслідок репресій та дискримінацій. Читачі з піввікової відстані дізналися про звичні для того часу й зовсім незнайомі сучаснику евфемізми, неологізми й інші терміни, зокрема: «десять років без права листування» (що фактично означало розстріл), «позбавленець», «діти ворогів народу» тощо. Трохи пізніше комплекс художніх та документально-публіцистичних видань із цієї проблематики поповнила своїми творами «Кремлевские жены» та «Дети Кремля» [361–362] російська письменниця Л. Васильєва. Щоправда, жінок, про яких ішлося у першій праці (П. Жемчужина – дружина В. Молотова, Є. Калініна – дружина «всесоюзного старости»), репресували не за «злочини» своїх чоловіків. Їм інкримінували контрреволюційні статті за сфальсифікованими у надрах органів державної безпеки справами. Згадана авторка виписала долі дітей видних радянських діячів, а серед них і тих, хто був репресований слідом за своїми батьками. Ці книги неодноразово перевидавалися великими тиражами, називалися «світовими бестселерами». Утім, незважаючи на таку популярність, тема репресій проти членів сімей «ворогів народу» не знайшла у середовищі науковців бажаних їй продовжити.

У горбачовську епоху історична наука ще не готова була увірватися в інформаційний пролом, створений мемуарною та художньо-публіцистичною літературою. Її представники через об'єктивні причини (недоступність архівних джерел, кризу марксистської методології, партійно-державний контроль) і банальну дослідницьку розгубленість не змогли запропонувати суспільству

солідні розробки, які б склали альтернативу публіцистиці. Такі праці стали з'являтися лише на рубежі 80–90-х років, коли дослідники отримали доступ (до того суттєво обмежений) до архівних матеріалів.

Серед найбільш відомих узагальнюючих видань кінця XX – початку XXI ст. з історії тоталітаризму, в яких так чи інакше зачіпалися проблеми репресій родин «ворогів» радянської влади, варто виділити напрацювання російських вчених Д. Волкогонова, М. Геллера, О. Некрича, О. Хлевнюка та інші [368–369, 373, 472, 543–544]. Вони порушували питання ціни соціально-економічних перетворень, що сплачували народи СРСР. Саме в такому контексті висвітлювалася проблема покарання цілих селянських родин, депортованих за прихильність до «не соціалістичних» методів господарювання.

Російський дослідник О. Хлевнюк, аналізуючи технологію терору, прагнучи з'ясувати мотиви багатьох вчинків Й. Сталіна, цілком слушно зауважував, що диктатор застосовував репресії до дружин своїх соратників, щоб залякати їх та позбавити політичної самостійності. Подібними та іншими ремарками, чи іншими дуже короткими сюжетами, власне й вичерпувалася тема насильства, застосовуваного радянською владою до «ворожих» родин.

У першій половині 90-х років і в українській історіографії почали з'являтися ґрунтовні розробки з історії політичного терору, автори яких побіжно зачіпали у тому числі й проблему репресій членів родин дійсних чи уявних опонентів радянської влади. «Піонерською» в цьому сенсі стала праця І. Біласа «Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз» [351], у якій чи не вперше виписувалися принципи застосування примусового видалення зі своїх домівок у більший чи менший географічний «мінус» осіб, визнаних «соціально небезпечними», та їхніх близьких.

Глибоким аналізом тоталітаризму вирізняються з-поміж інших публікації В. Барана, С. Білоконя, В. Даниленка, Г. Касьянова, М. Ковалю, С. Кокіна, С. Кульчицького, В. Литвина, О. Пшеннікова, О. Рубльова, В. Ченцова, Ю. Шаповала та ін. [345–346, 352–353, 384, 412–414, 417, 434–436, 445, 516–

517, 547–548, 552–557]. Українські історики, досліджуючи механізм політичного терору в Україні, репресії щодо окремих груп населення, дискутують навколо їх кількісних параметрів, наводять приклади репресій членів сімей відомих політичних діячів, військових та чекістів. Своєрідним підсумковим виданням студіювання згаданої тематики стала синтетична добротна праця вітчизняних науковців «Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси» [497]. Про сімейне заручництво побіжно згадується в розділах Т. Бикової, Ю. Шаповала, С. Білоконя, О. Лисенка та автора цього дослідження. Фрагментарність таких сюжетів пояснюється не відсутністю уваги до цієї складової державного насильства, а, передусім, станом джерельної бази, яка б дозволила належним чином висвітлити згадану проблему.

Натомість деякі сучасні російські автори, маючи доступ до закритих архівів і спираючись на унікальні документи, зокрема і ті, що віддзеркалюють юридичне підґрунтя та практику сімейного заручництва, на жаль, готують публікації, більше схожі на хрестоматії чи статистичні звіти, аніж на аналітичні дослідження політичного терору, які, до того ж, мають відповідне ідеологічне забарвлення. Так, О. Мозохін у своїй вагомій, з точки зору документального наповнення, праці «Право на репресии: внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918–1953)» [465] дуже коротко переказує важливі й «змістовні» приписи карально-репресивних органів та подекуди підводить читача до думки, що «непроста оперативна обстановка» в СРСР, наявність політичної опозиції дійсно вимагали запровадження особливих засобів захисту існуючого ладу. Він, як і багато інших його російських колег, пише про стримувальний позитивний ефект масових депортацій у справі боротьби з «терористичними виступами селян» [465, с. 122]. Та й передмова до цього видання не залишає сумнівів у його спрямованості. Там, серед іншого, підкреслюється, що такий підхід особливо важливий на сучасному етапі, «оскільки так звані «демократи» свідомо спотворюють масштаби репресій у СРСР у бік їх непомірного збільшення» [465, с. 6].

Приклади каральної практики стосовно членів родин «ворогів народу» знаходимо у вітчизняних та зарубіжних публікаціях, присвячених життєдіяльності різних соціальних верств радянського суспільства та функціонуванню «силових» структур більшовицької держави.

Так, уже згадуваний Е. Розін у праці «Ленинская мифология государства» [515] розглядає випадки застосування сімейного заручництва у середовищі військових спеціалістів – колишніх царських офіцерів, які служили у Червоної армії. Цієї ж проблеми торкалися його співвітчизники М. Критський та В. Овечкін [428, 478].

Тема репресування селянства ґрунтовно висвітлена російськими вченими. Серед інших звертають на себе увагу публікації М. Івницького [402–403], М. Тепцова [533] та С. Красильникова [425–426]. Перший із авторів ще на рубежі 70-х років за спробу проаналізувати цю «незручну» для тоталітарного режиму тему був підданий нищівній критиці на сторінках журналу «Вопросы истории КПСС» [251, с. 24]. Науково-документальна розробка М. Тепцова містить чимало прикладів страждання селянських дітей, депортованих разом із дорослими, деталей життя, побуту та працевлаштування примусових мігрантів. С.Красильников висвітлює дискримінацію наймолодших членів селянських родин, маргіналізацію хлібороба-трударя, породжену цілеспрямованою політикою сталінського режиму.

Різноманітні аспекти колективізації, а серед них і депортації селянських родин, глибоко досліджували українські вчені С. Кульчицький, В. Марочко, Є. Шаталіна [435, 451–452, 559] та інші, які на основі результатів багаторічних наукових пошуків ретельно реконструювали не лише перебіг тих драматичних подій, а й з'ясували їхні витоки, назвали ініціаторів та виконавців політичного терору. У колективній монографії, опублікованій під грифом Інституту історії України НАНУ, «Голод 1932–1933 рр. в Україні: причини та наслідки» [376] вітчизняні науковці та їхні колеги, спираючись на широку джерельну базу, проаналізували методи та наслідки колективізації для українського селянства. Водночас поза увагою істориків залишилася комплексна характеристика

розкуркулення селянських родин трьох категорій, «протокол» їх позасудового переслідування. На сьогодні не існує узагальнюючої праці, в якій були б проаналізовані всі види позасудового покарання та дискримінації. Оскільки дослідження обмежуються досить жорсткими хронологічними межами, не можна відстежити пролонгації каральної політики стосовно депортованих, а відтак і усвідомити всього трагізму їхнього наступного життя, наповненого різноманітними дискримінаціями та утисками.

Окремі долі репресованого жіноцтва простежують у своїх наукових студіях Р. Пиріг [488–489], О. Гранкіна [379], Л. Авраменко, А. Амонс [333] та інші дослідники. Зокрема О. Гранкіна, здійснивши глибокий джерелознавчий аналіз оперативного наказу НКВС СРСР № 00486 про репресування дружин і дітей «ворогів» радянської влади, встановила його нищівні наслідки для родин командирів Київського особливого військового округу.

Вивчаючи тему військового полону та функціонування радянської пенітенціарної системи, окремі сюжети досліджуваної проблеми висвітлював О. Потильчак [503, 504] та інші вчені.

Варто підкреслити, що дотепер у жодній з узагальнюючих праць з історії політичного терору в СРСР детально не розглянуто статистичні дані щодо репресій проти «ворожих» родин. Розміри цього великого лиха не з'ясовані у спеціальній праці українського дослідника В. Нікольського. Здійснивши масштабну аналітичну роботу в Галузевому державному архіві Служби безпеки України, він, імовірно, не досить критично поставився до звітних матеріалів, оскільки навів, не коментуючи, далекі від дійсності цифри – 9 «членів сімей зрадників батьківщини», репресованих за 1937–1938 рр. по УРСР [475].

Проблеми жінок та дітей, які опинилися у місцях позбавлення волі через свою належність до сімей «ворогів народу», фрагментарно відображені у працях з історії ГУЛАГ. Такі роботи спочатку з'явилися за кордоном, а останнім часом публікуються й на пострадянському просторі. Передусім це дослідження під однаковою назвою – «Історія ГУЛАГу» – росіянки Г. Іванової та англійської журналістки Е. Епплбом [401, 389]. У книжці останньої чимало уваги приділено

долям в'язнів з «ворожих» родин. Органічно поєднуючи архівні та мемуарні джерела, авторка створила достовірну картину побутування наймолодших репресованих у табірних яслах, дитячих будинках. Натомість Г. Іванова ретельно проаналізувала нормативно-правову базу функціонування таборів.

Значний інтерес становить змістовна вступна стаття А. Рогінського та О. Данієля до видання «Узницы “АЛЖИРа”» (рос. аббревіатура від Акмолинский лагерь для жен изменников родины. – *Т.В.*) [324], в якій ретельно проаналізовано операцію проти родин «зрадників», санкціоновану згаданим оперативним наказом НКВС СРСР № 00486 від 15 серпня 1937 р. Окрім зазначеного, ця книга стала безцінним джерелом для пошуку важливих для дисертації матеріалів, оскільки виявлена у коротких довідках про в'язнів інформація дозволила не лише підрахувати кількість страждених жінок-українок, які перебували у цьому найбільшому в СРСР таборі для дружин «зрадників» Батьківщини, а й знайти окремі їхні справи в архівах України.

Функціонуванню «АЛЖИР» присвячені наукові пошуки вчених із Казахстану – А. Кукушкіної, Д. та С. Шаймуханових [432, 551]. Крім цього, в Карагандинському державному університеті досить інтенсивно розробляється гендерна проблематика, в контексті якої А. Кукушкіна підготувала спецкурс «Жінки як об'єкт репресивної практики тоталітаризму». Серед складових – каральна практика сталінського режиму стосовно дружин «ворогів народу», умови їх перебування у таборах ГУЛАГ тощо [433].

Застосування сучасних міждисциплінарних методів до вивчення історії сімейного заручництва продемонстрували окремі зарубіжні науковці. Так, у спільному дослідженні американського та російського психологів К. Бейкера та Ю. Гіппенрейтера «Влияние сталинских репрессий конца 30-х годов на жизнь семей трех поколений» [347] аналізуються витоки та наслідки цього явища.

Гендерний аспект терору сталінської доби посідає помітне місце у працях, що побачили світ на Заході. Так, у книзі М. Штарк «Женщины в ГУЛАГе. Повседневность и выживание» [599] окрім основного тексту вміщені інтерв'ю з колишніми в'язнями. Про долі жінок, засуджених чи дискримінованих за

належність до родин «ворогів народу», йдеться у публікаціях К. Келлі, Е. Кімерлінг, Є. Масон [587–588, 590, 593] та ін. Зокрема Катріона Келлі – фахівець з історії Росії, професор Оксфордського університету – звертається до проблеми сімейного заручництва в СРСР, розглядає умови утримання дітей у таборах та дитячих будинках. Е. Кімерлінг подає характеристику різних видів дискримінацій громадян СРСР, аналізує національний склад «позбавленців».

У праці американського історика С. Коена «Долгое возвращение. Жертвы ГУЛАГа после Сталина» [424], яка вийшла друком у 2009 р., порушуються дуже важливі питання реабілітації жертв сталінського терору, а також неоднозначне ставлення до вчорашніх в'язнів влади та суспільства в СРСР. Ці ж проблеми розглядаються у праці російського науковця М. Бугая, що з'явилася трьома роками раніше [360].

В історичній літературі складно знайти узагальнену інформацію про дітей «ворогів народу». У публікаціях, присвячених функціонуванню дитячих будинків, проблема влаштування цих дітей згадується лише побіжно. Це пояснюється не відсутністю наукового зацікавлення дослідників, а проблемою доступу до відповідних архівних пластів, що зберігаються здебільшого в Російській Федерації. Поодинокі статті вітчизняних істориків [495], публікації які стали з'являтися наприкінці 80-х років ХХ ст. переважно на шпальтах періодичних видань, та збірники спогадів репресованих звичайно не можуть компенсувати вакууму, що утворився у цій тематичній ніші.

Чимало прикладів репресій проти родин «ворогів» радянської влади міститься у роботах, присвячених довоєнним та повоєнним депортаціям в СРСР. Початок системному вивченню цих процесів поклали наукові розробки вже згаданих дослідників – Р. Конквеста («Радянські депортації народів») [580] та О. Некрича («Покарані народи») [472], опубліковані у США відповідно у 1960 та 1978 рр. З «легкого пера» останнього вираз «покарані народи» увійшов до наукового обігу.

Зміна політичного режиму в СРСР наприкінці 80-х років надала можливість спочатку окремим науковцям ознайомитись з деякими,

недоступними раніше документами, внаслідок чого з'явилася низка наукових публікацій, що пролили світло на «заборонені» теми. Російським вченим М. Бугаю, В. Земскову, В. Парсадановій [357–359, 396–398, 485] пощастило опрацювати матеріали архівних фондів вищих органів влади і каральних структур СРСР, на той час ще не розсекречених. Тому в праці першого з них посилання на документи державного архіву наводяться досить специфічно – під загальною назвою «Колекція документів», аби не «висвітити» номери справ, які ще були недоступні для пересічних дослідників.

Пізніше до згаданих російських науковців, які продовжували працювати в цій тематичній ніші, долучився їхній співвітчизник П. Полян [499], якому вдалося ґрунтовно проаналізувати історичні витоки депортацій, а також географію розселення засланих народів. На жаль, науковець, як, утім, й інші автори, до репресій родичів повстанців – вигнанців із Західної України – звертається лише побіжно.

У контексті вивчення національно-визвольного руху та інших проблем нашої минувшини про примусові депортації писали українські історики І. Андрухів, В. Баран, А. Кентій, Ю. Киричук, О. Лисенко, А. Русначенко, Ю. Сорока, А. Француз, Ю. Шаповал, Б. Ярош [337, 346, 408–409, 411, 443, 518, 529, 552, 573] та інші. Окремо варто виділити інформаційно насичену, хоча й невелику за обсягом, монографію І. Винниченка [365], який увів до наукового обігу нові документи і статистичні дані з багатьох архівів Російської Федерації та України. Значну наукову вагу мають також статті директора Галузевого державного архіву МВС України Н. Платонової. Науковець на основі аналізу широкої джерельної бази запропонувала уточнені дані щодо кількості жертв примусових міграцій [491–492].

Слід підкреслити, що більшість учених України, досліджуючи проблему депортацій, належним чином відтворює передумови й історичне тло, на якому розгорталася трагедія, розкривають заходи з реалізації ідеологічних настанов союзного центру, республіканських партійних і радянських органів, наслідки політичних рішень московських зверхників.

Корисна інформація з проблеми переслідування громадян за їх політичні погляди міститься у науково-документальній серії під загальною назвою «Реабілітовані історією». Велику увагу виконавці проекту, очолювані академіком П. Троньком, приділяють виявленню причин, перебігу і наслідкам сталінського терору [293, 294].

Темою масових депортацій сьогодні займаються сотні науковців і краєзнавців, музейних та архівних працівників. Захищено не одну дисертацію, на шпальтах періодичних видань регулярно з'являються наукові статті. Бібліографічний покажчик з оглядом публікацій, присвячених вивченню різноманітних виявів радянського державного терору, підготували Р. Подкур, О. Рубльов та ін. [287]. Тому, не перераховуючи далі всіх наукових доробків з цієї проблематики, зауважимо, що в більшості з них змішуються етнічні депортації та репресивні заходи за політичними мотивами. Неважко помітити й те, що основна увага науковців здебільшого сфокусована на їх масовості. Наводяться статистичні дані, з'ясовується географія розселень, однак залишаються поза увагою якісний склад, ідеологічне та правове підґрунтя, як і позалаштункові нюанси організації депортацій.

Прикро, але факт: на побутовому та, навіть, на державному рівні більше говорять і знають про депортацію кримських татар, поляків, німців, інших «покараних народів», ніж титульної нації. Така ж тенденція спостерігається і в деяких наукових публікаціях. Практично невивченими залишаються витоки, генезис самого феномену сімейного заручництва, що активно використовувалося у придушенні національно-визвольного руху в Західній Україні. Спільною проблемою всіх авторів, крім, хіба що, І. Винниченка, є обмеженість джерельної бази досліджень – використання документів лише вітчизняних архівів або ж виключно російських, що призводить не тільки до викривлення статистики депортацій, а й до однобічного відтворення картини репресій, недостатньо переконливо виписаної ідеологічної та правової серцевини сталінського терору.

Через об'єктивні й суб'єктивні причини чимало дослідників бралися за те, що лежить якщо не на поверхні, то в перших інформаційних шарах. А от глибинні пласти (з'ясування особливостей, юридичного підґрунтя, мотивації кожного конкретного виду терору, зокрема і репресій проти «ворогів народу», їх еволюції впродовж значних часових проміжків, віддалених наслідків каральних операцій навіть після їх припинення) залишаються належним чином не розробленими.

У цілому ж наявна література, незважаючи на відсутність спеціальних праць з досліджуваної проблеми, дає можливість визначитися з більш опрацьованими аспектами теми й окреслити коло питань, що потребують спеціального, поглибленого розгляду.

1.2. Аналіз джерельної бази

Основу джерельної бази дисертації становили неопубліковані архівні документи, доповнені великою групою вже виданих матеріалів: збірників законодавчих актів вищих органів влади та різних інститутів радянської Феміди, тематичні збірки й мемуари.

Більшість унікальних історичних джерел, що дозволили комплексно проаналізувати каральну політику та практику тоталітарного режиму, зберігаються у Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ). Це – документи нормативної бази й організаційно-розпорядчого характеру РНК СРСР (Ради Міністрів) 1923–1991 рр. (ф. 5446), Президії Верховної Ради СРСР, її комітетів та комісій (ф. 7523), Прокурора СРСР (ф. 8131), Секретаріату НКВС–МВС – т. зв. «Особливої течки тов. Сталіна» (ф. 9401), Головного управління місць ув'язнення (ГУМЗ, ГУЛАГ) НКВС–МВС СРСР (ф. 9414), Верховного Суду СРСР (ф. 9474), 4-го спеціального відділу НКВС–МВС СРСР 1931–1959 рр. (ф. 9479), а також Наркомату (Міністерства) юстиції СРСР (ф. 9492).

Серед усіх перелічених фондів складно виділити найбільш важливий для підготовки праці, оскільки кожен із них містить справді унікальні документи.

Лише комплексний аналіз офіційних законодавчих актів (декретів, законів, кодексів, указів, опублікованих у відкритому друці у встановленому порядку, та великої кількості відомчих документів, прийнятих із порушенням встановлених норм і правил), дозволив простежити практику ухвалення підзаконних актів та відомчих директив про встановлення різних видів юридичної відповідальності, організації та діяльності репресивного апарату, що існувала за часів тоталітарного режиму, й була грубим порушенням прав людини. Внутрішнє листування між законодавчим органом, першими особами держави та різними інститутами радянської Феміди проливає світло на залаштункові нюанси ухвалення протиправних рішень, дозволяючи зрозуміти «протокол» цієї процедури та роль у ній кожного з очільників згаданих відомств.

При аналізі становлення системи сімейного заручництва у СРСР особливий інтерес становили важливі документи управління справами РНК СРСР, нещодавно передані до ДАРФ з Архіву Президента Російської Федерації (АП РФ). Йдеться, насамперед, про оригінал постанови ЦК ВКП(б) та РНК СРСР № 2468-1099 цт від 7 грудня 1940 р. «Про притягнення до відповідальності зрадників батьківщини і членів їхніх сімей». Документ втратив чинність 7 лютого 1962 р. (ДАРФ. – Ф. 5446. – Оп. 3а. – Спр. 2. – Арк. 263–264).

Та й цей надзвичайно цікавий документ залишався б лише верхівкою айсберга, якби не низка інших, що його супроводжували. Так, лист узгодження до інструкції про порядок заслання членів сімей «зрадників батьківщини», котра вийшла тижнем пізніше, містить оригінали підписів з невеличкими коментарями. Вони демонструють «обличчя» кожного з можновладців, які вершили долями ні в чому не винних жінок, дітей та людей похилого віку. Короткі «за» чи «згоден», які поставили своєю рукою В. Молотов, О. Косигін, Л. Берія та інші, розміщуються поряд з більш жорстким вердиктом заступника голови РНК СРСР А. Вишинського, який запропонував засилати людей не в північні райони СРСР, а до Сибіру, і на термін не від «трьох до п'яти» років, а на 5 років. При цьому він цинічно апелював до статті 58^{1b} Кримінального кодексу,

не помічаючи тієї «незначної» обставини, що в ній йшлося лише про родичів військовослужбовців, а не цивільних осіб.

Серед інших, надзвичайно важливих для аналізу становлення системи сімейного заручництва в СРСР є також документи Прокуратури Радянського Союзу (ф. 8131, оп. 24 та ін.), що віддзеркалюють перебіг роботи обох комісій (1934–1937 рр. та 1946–1947 рр.), утворених для підготовки нових проектів Кримінальних кодексів, на засіданнях яких, між іншим, обговорювалися питання підвищення суворості санкцій для членів родин «зрадників» і «контрреволюціонерів». Листування очільників вищих органів влади з керівниками різними інститутів радянської Феміди в ході обговорення двох нових редакцій кодифікованого карного законодавства та під час ухвалення багатьох значущих рішень дозволило зрозуміти концептуальну позицію кожного з учасників цього процесу та ставлення до жінок та дітей, жодним чином не причетних до будь-яких «ворожих» дій.

Завдяки документам, виявленим в архівних фондах НКВС–НКДБ СРСР, МВС–МДБ СРСР і зокрема в «Особливій течці Сталіна» [286], та наступному їх порівнянні з даними Галузевого державного архіву МВС України, вдалося не лише реконструювати процедуру ухвалення рішень Особливою нарадою НКВС–МВС СРСР, а й встановити долі окремих людей. Серед них – записки, спецповідомлення, зведення та інші документи інформаційно-звітного характеру, що по лінії НКВС–МВС СРСР надходили на ім'я Сталіна, Молотова, Берії, Маленкова, Кагановича й інших керівників партії та уряду. Найбільш регулярними були доповідні про роботу Особливої наради НКВС. Документи «Особливої течки» дозволяють також пересвідчитися, що генеральна лінія каральної політики радянської влади стосовно членів родин учасників національно-визвольного руху в Західній Україні формувалась у Кремлі. Там же ухвалювалися протиправні рішення, що волею лідерів СРСР ставали альтернативою Закону.

Скласти загальне уявлення щодо функціонування всіх таборів, в яких утримувалися «члени сімей зрадників батьківщини», допомагають унікальні

документи, віднайдені у фонді Головного управління місць ув'язнення (ГУМЗ, ГУЛАГ) НКВС–МВС СРСР. Листування з приводу всіх означених нюансів між керівництвом згаданих місць позбавлення волі та першими особами ГУЛАГ проливає додаткове світло на функціонування каральної системи.

Окремі документи, що розкривають репресивну політику щодо членів сімей «ворогів» радянської влади, вдалося виявити в Російському державному архіві соціально-політичної історії (РДАСП), зокрема у ф. 17 (оп. 88, 122, 162), де зберігаються протоколи політбюро ЦК ВКП(б) та матеріали організаційно-інструкторського відділу. Щоправда, обмежений доступ до підготовчих матеріалів засідань політбюро ЦК, листування цього та інших вищих партійних органів суттєво перешкоджав аналізу передумов ухвалення тих або інших рішень. Більшість документів цього архіву дозволяють лише констатувати, що т. зв. питання НКВС, Верховного Суду та Прокуратури часто-густо слухалися з метою ухвалення більш жорстоких санкцій до родин. Проте й ті документи, які вдалося використати, дозволили краще зрозуміти місце та роль партійних органів у радянській державній системі, зокрема в ідеологічному обрамленні та ретрансляції імпульсів, що надходили від керівників держави у сфері репресивної політики стосовно членів «ворожих» родин. Характер цих документів суттєво відрізняється від матеріалів т. зв. силових структур, що зумовило застосування в роботі особливих підходів та методів їх інтерпретації.

Запорукою результативного дослідження стало використання цінних документів із фондів вітчизняних державних та галузевих архівів. Так, у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО) у фондах 1, 23, 30 репрезентовані достовірні джерела, завдяки яким видається можливим проаналізувати роль, місце та «зону відповідальності» партійно-державних і карально-репресивних органів, з'ясувати методи реалізації вказівок Москви на республіканському рівні, специфіку їх втілення в життя в кожному регіоні, де здійснювалися депортаційні акції (в добу колективізації, «радянзації» західноукраїнських земель й у повоєнний час).

Архівно-слідчі справи реабілітованих громадян з ф. 263 ЦДАГО України дозволили не лише доповнити уявлення про механізм терору, а й простежити долі окремих жінок із моменту ухвалення рішення про арешти аж до реабілітації. У них також збереглися документи особового походження – листи засуджених та їхніх родичів до вищих інстанцій. Отриманню більш повної інформації сприяло вивчення особливостей формування цих справ на різних стадіях репресій.

Окремі документи нормативно-розпорядчого та оперативно-розшукового характеру (ф. 2 «Рішення союзного уряду за 1938–1991 рр.», ф. 8 «Міністерство юстиції», ф. 288 «Генеральна прокуратура УРСР») Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО) довершують загальну картину політичного терору.

Документи, що зберігаються в Галузевому державному архіві Міністерства внутрішніх справ України (ГДА МВС) у фондах 15, 16, 45 та 46 (статистичні звіти, нормативно-розпорядчі документи, листування, картотека депортованих), становлять надзвичайно великий інтерес, позаяк дозволили відтворити особливості каральної політики, осягнути масштаби тієї гуманітарної катастрофи, яку штучно організувала компартійно-радянська верхівка за допомогою карально-репресивних органів. Цілі сім'ї своєрідними «портретними галереями» проступають через ці сповнені трагізму матеріали згаданої картотеки. Скупа інформація, вміщена у картках (прізвище, ім'я та по батькові засланого, його рік та місце народження, адреса проживання на момент депортації, основний фах та місце роботи, партійність, національність і громадянство, дата арешту, характер злочину і стаття КК, за якою мала б бути засуджена людина) дозволяє скласти уявлення не лише про долю кожної сім'ї, а й масштаби політичного терору.

Документи з фондів (2, 5, 9, 16, 42) Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) – накази, розпорядження, обіжники НКВС–НКДБ (МДБ), інформація щодо напрямів оперативної роботи, статистичні звіти органів державної безпеки суттєво збагатили комплекс джерел, використаний у

дисертації. Вони пролили світло на найбільш потаємні куточки планування й реалізації каральних операцій проти членів сімей «ворогів народу».

Щоправда, звітність НКВС стосовно репресованих родичів «ворогів» радянської влади у добу Великого терору досить непрезентабельна й епізодична. Узагальнені дані є лише за друге півріччя 1937 р. Пізніші звіти досить уривчасті. За ними важко простежити перебіг самих репресій щодо цієї категорії осіб. Залишається незрозумілим, хто ухвалював рішення стосовно дружин представників компартійно-радянської еліти та чекістського комскладу.

Використана у дисертації добірка документів з регіональних підрозділів ГДА СБ України в містах Чернігові та Вінниці аналогічна подібним джерелам в інших областях України. Поза тим, слід зауважити, що пошук документів стосовно реалізації операції, санкціонованої оперативним наказом НКВС СРСР № 00486 від 15 серпня 1937 р., в інших регіональних архівах цього відомства ускладнює відсутність науково-довідкового апарату до таких фондів.

Досить об'ємно у ГДА СБУ представлені джерела, що віддзеркалюють перебіг повоєнних депортацій у Західній Україні. Серед них, окрім вже добре відомих, цікаві документи про перебіг однієї з найбільш жорстоких акцій – відправлення до місць поселення батьків їхніх дітей, яким пощастило до часу уникнути депортацій через малий вік.

Зрештою, наявність документів із трьох джерел: ЦДАГО України (ф. 263), картотеки засуджених Особливою нарадою з ГДА МВС України, а також списків, розміщених в науково-документальному виданні «Узниця “АЛЖИРа”», стала «системою координат» у пошуковій роботі з виявлення жінок, репресованих за належність до родин «ворогів» радянської влади. Спочатку виявлялися прізвища репресованих уродженок з різних регіонів УРСР, далі здійснювався пошук їх справ серед реабілітованих або даних на них у картотеці ГДА МВС. Так вдалося встановити долі багатьох жінок – жертв політичного терору.

Джерельний аналіз законодавчих матеріалів радянської доби пов'язаний із низкою інших методологічних ускладнень через те, що нерідко в наукових

працях виклад змісту того чи іншого нормативного акту підмінює собою аналіз реальних життєвих процесів. Зловживання цитуванням та коментарями самого документа без зіставлення з тим, як він «працював», без екстраполяції його на реальні обставини спотворює історичну дійсність, що, часто-густо, не мала нічого спільного зі встановленими нормативними приписами. З іншого боку, відсилка до того чи іншого документу чи навіть його цитування, здійснене через інше джерело, призводить до грубого викривлення реальної діяльності.

Яскравим свідченням цього можуть бути хоча б два приклади з історії сталінських репресій у Західній Україні повоєнної доби. Так, більшість дослідників депортацій посилається на постанову ДКО СРСР, начебто підписану Й. Сталіним з подачі М. Хрущова у березні 1944 р. як на базову в тій акції. Нікого не бентежить та обставина, що ця, начебто справжня, постанова не має дати ухвалення і зберігається в ЦДАГО України [106, арк. 20–22] лише у вигляді проекту. Ймовірно, більшості згаданих дослідників зручно було «не помітити» тієї обставини, що цей проект підписаний не був, оскільки його існування полегшувало аргументацію наступних репресивних акцій. Чому її не підписав Й. Сталін, теж залишається загадкою. Альтернативою цьому документу став оперативний наказ Л. Берії від 31 березня 1944 р. та низка «допоміжних» інструкцій з цього ж приводу.

Те саме стосується постанови Ради Міністрів (РМ) СРСР від 10 вересня 1947 р. [80, арк. 11–18], на котру посилаються дослідники як на «законну підставу» для старту найбільш масової (жовтневої 1947 р.) депортації з західноукраїнських земель. Вони пішли вже усталеним (до того ж хибним) шляхом – трактувати документ, що лише згадується опосередковано в інших державних чи відомчих приписах, не ознайомившись з ним через різні обставини (не вдалося виявити, знаходиться на таємному, закритому зберіганні тощо). Насправді у ній немає жодного слова про будь-які репресії, а йдеться про забезпечення робочою силою вугільної промисловості у східних районах СРСР. Отже, посилення на неї як на «законний» привід для репресій абсолютно

некоректне, що аж ніяк не применшує глибини злочину, вчиненого державою стосовно своїх громадян.

Слід підкреслити, що документи архівів Російської Федерації та України дозволяють скласти досить повне враження щодо репресивного механізму, що колективними зусиллями різних гілок влади та підвідомчих йому інституцій формувався задля покарання сімей «ворогів» радянської влади. Відбувалося обговорення всіх його складових: від рівня суворості санкцій до режиму утримання. Так само активно ці інституції здійснювали не властиву для себе функцію, намагаючись обійти закони держави, шукали приводу, аби не повертати виправданим особам майно чи квартири, позбавити людей інформації про долю близьких людей.

Кожен із згаданих та багато інших документів, котрі містять інформацію щодо залаштункової діяльності компартійної верхівки, різних інститутів радянської влади, дозволяють глибше усвідомити механізм терору, зрозуміти, що ця робота була системною і цілеспрямованою. До неї долучалися всі служителі радянської Феміди й вищі посадовці держави. Ніхто з них не мав позиції, відмінної від тієї, що проголошувалась на вищому партійному олімпі.

Невід'ємною складовою джерельної бази стали документи, розміщені в офіційних періодичних виданнях законодавчих актів вищих органів влади, збірках [242–245, 306–310], публікаціях довідкового характеру, що проливають світло на репресивну політику [295–297, 301–303]. Деякі тематичні документальні видання дозволяють глибше пізнати структуру карально-репресивних органів [223, 262–265], ГУЛАГ [227, 233–234, 238, 250–251, 299], методи їх роботи, зокрема процедуру депортацій у добу колективізації [255, 311, 314, 320] та «радянізації» західноукраїнського регіону [229–232, 257–261] тощо.

Серед джерел особового походження важливе місце посідають спогади тих, кому довелося зазнати трагічних репресій та гіркої табірної долі. Інтерпретація мемуарів вимагає урахування великої кількості факторів, котрі визначають історичну цінність тих чи інших спогадів. Вирішальне значення для

їх аналізу мали особистість автора, а також час і місце написання спогадів. Слід зазначити, що в тій частині мемуарів, де йдеться про умови перебування у таборах жінок та дітей, котрі потрапили туди через свою спорідненість з «ворогами» радянської влади, всі автори практично одностайні у своїх оцінках.

Згадки про репресії членів родин «ворогів» радянської влади, табірний побут зустрічаються у спогадах колишніх в'язнів ГУЛАГ, яким вдалося вирватися із СРСР, – А. Білинського, А. Кауфмана, Ю. Мовчана, М. Никонова-Смородіна, М. Розанова, Й. Терського, Б. Яковлева та ін. [220, 253, 269, 271, 298, 319, 332].

Так, А. Білинський – українець, який знаходився у радянських таборах від 1944 р., а згодом емігрував за кордон, – красномовно змальовує табірний побут політичних в'язнів, а серед них і жінок, які потрапили в місця позбавлення волі разом із немовлятами. Ю. Мовчан подає історію репресованої селянської родини між двома світовими війнами. Й. Терський розповідає про маловідому для сучасників форму утисків (дискримінації) членів «соціально небезпечних» родин, здебільшого «куркульських» дітей, у вигляді «трудополчення» – своєрідних штрафних військових підрозділів.

Тема репресованих жінок та дітей трагічна за самою своєю суттю. Не випадково найглибше табірне життя виписане у мемуарах тих, хто зазнав цього лиха. Це в першу чергу спогади О. Адамової-Сліозберг, А. Войтоловської, Х. Волович, Є. Гінзбург, Є. Керсновської, Г. Ларіної (Бухаріної), К. Олицької [216, 221, 222, 225, 254, 256, 278] та десятків інших.

К. Олицька, колишня есерка, описує всі «принади» тюремного побуту, етапування та життя жінок за колючим дротом. Утім, у спеціальному розділі «Дружини своїх чоловіків» вона практично нічого не написала про особливості репресій за сімейною ознакою. О. Адамова-Сліозберг була абсолютно не причетна до політичного життя. Втім, і вона опинилася поряд з іншими жінками, обвинуваченими у сфальсифікованих у надрах НКВС заколотах проти компартійних лідерів. А на сторінках своїх мемуарів у лаконічній формі, але

досить глибоко відтворила трагедію багатьох, кого поглинув тоталітарний режим.

Зі спогадів Г. Ларіної можна довідатися про кожен етап драми, яка розгорталася для дружин «ворогів народу». Арешт, заслання, табірний побут, перекваліфікація на іншу, більш важку «контрреволюційну» статтю й, нарешті, трагедія розставання з дітьми – всі ці складові життя докладно висвітлені на сторінках її праці «Незабываемое». Ціла галерея жіночих постатей, таких, як і вона, дружин змальована нею без зайвого пафосу, як мемуаристом, добре обізнаним з реаліями та деталями тогочасного життя.

Уродженка Одеси Є. Керсновська, рятуючись від більшовиків, утекла до Бессарабії, коли та була ще частиною Румунії. Але вже у 1941 р. спільно з іншими членами «ворожих» до радянської влади родин опинилась у Сибіру, а згодом у Норильському таборі. Її спогади, оздоблені малюнками, й досі зберігаються у московському відділенні товариства «Меморіал». Спочатку вони частково публікувались у журналах «Огонек» та «Знамя» (1990 р.), документальному виданні «Дети ГУЛАГа», а в 2001 р. та 2008 р. вийшли окремим виданням. Спогади Є. Керсновської є надзвичайно цінним джерелом для вивчення людської драми жінок та дітей, котрі потрапили за колючий дріт.

Чи не найповніше жіночу долю доби сталінських репресій виписала Є. Гінзбург, репресована в 1937 р. Перша частина її спогадів «Крутой маршрут» вийшла у 1967 р., друга – у 1975–1977 рр. і розповсюджувалася лише у т. зв. самвидаві. Вперше надруковані в СРСР у 1988 р., ці спогади пережили декілька перевидань. Вони, як і згадані вище, є надзвичайно цінним джерелом вивчення даної проблеми.

Сповнені трагізму рядки читаємо і в працях, написаних чоловіками, які мали змогу спостерігати за життям жінок у неволі. Найбільш відомі серед них – «Архипелаг ГУЛАГ» О. Солженіцина [527], «Годы и войны» О. Горбатова [226], «Непридуманное» Л. Разгона [509–510] та ін.

Використання художніх творів, а також белетризованих мемуарів та біографій дозволяють поглянути на сталінські репресії очима жертв, а не лише

катів, відчуті їх переживання і біль, а також зрозуміти звідки вони черпали сили витримати такі випробовування.

У роботі використано т.зв. «листи до влади», тобто звернення ув'язнених та їхніх родичів до вищих інстанцій, депутатів Верховної Ради, інших відомих та авторитетних постатей, у яких дописувачі домагалися перегляду справ репресованих. Більшість таких джерел зберігається у ЦДАГО України та ГДА СБУ в архівно-слідчих справах дружин «ворогів народу».

Особливу групу серед джерел особового походження становить «товариське» листування, тобто таке, що здійснювалося між представниками владного Олімпу або керівниками різних інституцій. Поряд із виключно офіційними сюжетами воно зберігає елементи особистих поглядів. Це в контексті даного дослідження – надзвичайно інформативне й репрезентативне джерело. Фрагменти з цих листів містять справді унікальну інформацію з багатьох складових даної теми, зокрема розкривають механізм ухвалення деяких законодавчих актів, висвітлюють ескалацію каральної політики тощо.

Намагання зібрати усні свідчення самих потерпілих від сталінських репресій або їх родичів також пов'язане з певними труднощами. Це ж відзначає і більшість дослідників державного терору. Дружини, діти й родичі не бажають надавати документи, що зберігаються в їхніх сімейних архівах. Ймовірно, страх ще з тих років міцно вкоренився в їхніх душах. Альтернативою таких живих свідчень стали вже опубліковані збірники спогадів [235–236, 246, 315].

Слід зазначити, що в архівосховищах України не виникало жодних проблем доступу до джерел. Важким до часу залишався лише пошук, оскільки попервах складно було знайти ту ниточку, з якої можна було б почати вивчення проблеми політичних репресій стосовно членів родин «ворогів» радянської влади. Недоступними виявилися справи дружин компартійно-радянського активу та чекістів УРСР, що зберігаються в архіві ЦА ФСБ і, ймовірно, в АП РФ. Дотепер засекречені також окремі фонди РДАСПІ, здебільшого ті, де зберігаються матеріали до засідань політбюро, пов'язані з механізмом ухвалення рішень, документи про масові репресії.

Комплексне використання неопублікованих архівних документів зі згаданих фондів, наявних публікацій, дозволило відтворити загальну атмосферу, в якій ухвалювалися рішення щодо репресій проти членів родин «ворогів» радянської влади, простежити трансформації каральної політики, виявити ініціаторів та виконавців позасудових розправ та переслідувань. Можна висловити впевненість, що це дозволяє автору вести наукову дискусію з проблеми політичних репресій членів сімей об'єктивно й достовірно.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Теоретичною основою дисертації стали праці, в яких узагальнюється досвід організації держави й суспільства, складна динаміка відносин між ними, алгоритм функціонування тоталітарних режимів (у першу чергу радянського), місце та роль права і правоохоронних структур у таких системах. Вони значною мірою визначили методологію, дослідницькі підходи та методики, використані в процесі виконання роботи.

Ще у працях М. Бердяєва, Дж. Орвела, Х. Ортеги-і-Гасета, К. Поппера, Е. Фромма [349, 481, 482, 500, 541–542], які з'явилися у 30-ті – на початку 40-х років ХХ ст. й заклали теоретичні підвалини вивчення тоталітаризму, у той чи інший спосіб здійснювався аналіз специфічних і непростих соціально-психологічних аспектів взаємин держави та громадян. Протягом двох повоєнних десятиріч К. Фрідріх, З. Бжезінський [582], Р. Арон [340] та інші у своїх роботах, розробляючи концепцію тоталітаризму, серед іншого вели мову про агресивне проникнення держави у всі сфери життя суспільства, масові репресії й терор з боку силових структур. Відомі західні дослідники Х. Арендт, Л. Макфарлейн, Б. Пауелл [339, 592, 594], аналізуючи терор крізь призму владних стосунків у СРСР, взаємин її суб'єктів та об'єктів, побіжно згадували репресії за сімейною ознакою. М. Кертис та Л. Шапіро [576, 598], концентруючись на різних виявах тоталітаризму, серед іншого виокремлювали тотальний контроль політичної

верхівки панівної партії над суспільством, особистими сферами життя та мораллю його членів.

Наприкінці 80-х років – у період т.зв. перебудови в СРСР до проблем радянського тоталітаризму зверталися у своїх працях Д. Волкогонов, Р. Медведев, Л. Гордон, Е. Клопов [368, 455–456, 377–378] та інші. Вони зазначали, що у більшовицькій державі терор розповсюджувався й на родини політичних опонентів.

Представники різних наукових течій, дискутуючи навколо проблеми державного терору, колективної відповідальності, превентивного покарання, не аналізували феномену інституту заручництва, хоча, вірогідно, більшість з них, характеризуючи найбільш одіозні риси більшовицького режиму, мали на увазі й це ганебне явище.

Німецький соціолог, історик і економіст М. Вебер, вивчаючи роль насильства в суто політологічному сенсі [363], зазначав, що держава, маючи у своєму розпорядженні повний набір силових та символічних інструментів примусу, завжди претендувала на абсолютний пріоритет у формуванні устрою соціального світу, не зупиняючись перед жодними моральними застереженнями.

Виразники різних шкіл суспільної думки на Заході (Й. Гальтунг, Т. Хондеріх та ін. [585, 586], зусиллями яких була започаткована нова галузь наукових досліджень «вайєленсологія» («насиллезнавство»), аналізували у своїх працях різні вияви примусу та тиску тоталітарних режимів, виділяючи з поміж них і залякування застосуванням репресій. Норвезький вчений Й. Гальтунг, пропонуючи свою типологію застосування фізичної сили й іншого роду впливу стосовно окремих осіб або цілого класу для нав'язування своєї волі чи усунення противників, наголошував, що пряме насильство має не лише точний адресат, а й чітко визначене джерело впливу. Структурне ж насильство, – як би, вмонтоване у соціальну систему страху: «Людей не просто убивають за допомогою прямого насильства, їх також знищують [встановленим у тоталітарній державі] соціальним ладом» [585, с. 87]. Обидва ці типи,

виокремлені вченим, безпосередньо стосувалися «ворожих» родин більшовицького режиму.

Торкаючись цієї ж проблеми, відомий американський учений Р.-Т. Гарр наголошував: «Державне насильство – це використання сили для попередження відхилення поведінки громадян і підтримки внутрішнього спокою» [584].

У працях російських дослідників останніх двох десятиріч (А. Бакуніна, К. Гаджиева, А. Дмитрієва, І. Залисіна, Б. Капустіна, Г. Новикової [343, 372, 385, 406, 474] та ін.), присвячених насильству в теоретичних його вимірах, побіжно згадується про психологічний тиск владної верхівки на суспільство з метою його упокорення. А. Бакунін серед іншого зауважував, що «ще на початку 1918 р. більшовицькі лідери розробили докладно обґрунтовану схему превентивного терору, що нищив одну частину населення й паралізував решту» [343, с. 103].

Зважаючи на здобутки теоретиків різних суспільних наук у галузі вивчення насильства й терору, варто сподіватися й на подальше дослідження всіх складових тоталітаризму. Враховуючи невирішеність розгорнутої систематизації політичного насильства, вченим ще належить створити відповідну типологію, де інститут сімейного заручництва буде розглядатися як самостійна наукова проблема.

Слід визнати, що репресії проти родин «ворогів» режиму, тиск на дійсних та уявних опонентів, психологічний вплив на людей (чи групи осіб), що примушує до виконання певних дій (або бездіяльності), – не оригінальний винахід більшовиків. Кожна політична система, що прагнула до повного (тотального) контролю держави над усіма сторонами життя суспільства й активно використовувала при цьому терор, не могла проігнорувати такий ефективний й універсальний його інструмент як сімейне заручництво.

Теоретики революційних трансформацій суспільства XIX ст. (Л.-О. Бланкі, М. Бакунін, К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін та ін.), звертаючись до політичного аспекту практичного застосування насильства, розглядали його як засіб завоювання державної влади, що не повинен обмежуватися у методах, враховуючи і репресії проти близького оточення «класових ворогів».

Виступаючи натхненником державного терору у більшовицькій Росії, В. Ленін ще до створення державних репресивних органів постійно вказував на необхідність масових страт «класових ворогів» і каральних санкцій до їх оточення. У своєму «Листі до американських робітників» він досить емоційно апелював до досвіду інших країн: «Англійські буржуа забули свій 1649, французи свій 1793 рік. Терор був справедливий та законний, коли він застосовувався буржуазією на її користь проти феодалів. Терор став страшним та злочинним, коли його насмілилися застосувати робітники та найбідніше селянство проти буржуазії!» [442, с. 59–60]. У кожному його заклик до наступу на дійсну та уявну опозицію йшлося про необхідність «викорінення» та «викорчовування» її, що, звісно, передбачало розширення кола жертв. Сповідуючи принципи «мета виправдовує засоби», «моральне – все, що вигідне», лідер більшовицької партії прямо або опосередковано закликав і до сімейного заручництва, репресій проти сімей «ворогів народу» як засобу утримання влади, наголошуючи при цьому, що це – тимчасові кроки в умовах надзвичайного стану, громадянської війни. Ця надзвичайщина, спочатку зусиллями Л. Троцького та його соратників у мілітарній сфері, а згодом і Й. Сталіна, який підніс її до крайніх виявів масового жорстокого насильства, стала повсякденною каральною практикою тоталітарного режиму.

Л. Троцький у своїй праці під промовистою назвою «Тероризм та комунізм», що вийшла друком у 1920 р., визнавав інститут заручників іманентним тероризму громадянської війни. Обґрунтовуючи його крайню необхідність, він зауважував, що застосування таких методів у край необхідне, оскільки без захоплення у заручники «улюблених або довірених людей буржуазії» важко буде поставити під «дамоклів меч» весь її клас. Саме питання про форму репресії чи її ступінь він вважав не «принциповим», закликаючи керуватися виключно доцільністю моменту. Розкриваючи своє прихильне ставлення до радикальних засобів утвердження влади, Л. Троцький наголошував: «Залякування є могутнім засобом політики і міжнародної, і внутрішньої... [Революція] вбиває одиниці, залякує тисячі. В цьому сенсі

червоний терор принципово не відрізняється від збройного повстання, прямим продовження якого він є» [535, с. 56, 156–157]. Щоправда, трохи менше ніж за два десятиліття, вже намагаючись відмежуватися від методів Й. Сталіна, у статті «Їхня мораль і наша», він розмірковував про співвідношення мети й засобів її досягнення, виправдовував запровадження ним у збройних силах інституту сімейного заручництва, наполягаючи, що ця форма політичного терору о тій порі була виправданою [534, с. 239].

Вивчення емпіричного матеріалу, узагальнення теоретико-ідеологічних засад, дозволяє стверджувати, що моделювання принципово нової системи управління в більшовицькій Росії зумовило запровадження безоглядних заходів терору, серед яких міцно укорінилося й сімейне заручництво як засіб тиску на «ворожі» класи та верстви населення. Тоталітарний режим, володіючи повною монополією на використання всіх методів насильства, нав'язував свою волю суспільству через репресії до близького оточення різного роду «ворогів». Під впливом системних акцій страх соціалізувався на нормативному рівні, утвердився як атрибут повсякденного життя, генерувався навіть у певну звичку. Залякування застосовувалося у суспільстві, де норми радянського «права» регламентували таку поведінку. Покарання використовувалося не для охорони ухвалених законів, а для того, щоб придушити волю до спротиву, примусити беззастережно підкорятися режиму. Співмірність злочину та покарання ігнорувалася, оскільки репресії розповсюджувалися на тих, хто ніяких законів не порушував взагалі: на родичів обвинувачених або вже покараних, заручників тощо.

Одним з важливих елементів методології автора є концепт, згідно з яким влада не просто вдавалася до застосування терору на «пустому» ґрунті, а ретельно готувала до його позитивного сприйняття масову свідомість через відповідні канали ідеологічного впливу та маніпуляцій. У такий спосіб забезпечувалась принаймні формальна лояльність населення до режиму і нейтралізувалась природна реакція спротиву.

Поступово коло класів та соціальних верств (спільно зі своїм близьким оточенням), проти якого більшовиками санкціоновано застосовувалися репресії, ставало неосяжним. Первісна ідея диктатури пролетаріату, сформульована як завдання перехідного періоду, суттєво спотворювалася, втрачала чіткі контури, трансформувалася в насильство не лише до тієї частини суспільства, яка була дійсно не згідною з новою політикою, що втілювалася у життя більшовиками, а також зачіпала і тих, хто просто не надто активно її підтримував чи підозрювався у цьому.

Неабияку роль у цій справі відігравав карально-репресивний апарат. Не бажаючи втратити свої місця та привілеї, він не припиняв своєї роботи і після того, як чергова хвиля репресій стосовно членів родин «ворогів народу» слабшала. Керівники інших інститутів радянської Феміди категорично відкидали одвічні правові норми, у відповідності до яких не можна карати безвинних, а навпаки сприяли запровадженню до кримінального законодавства різних протиправних, антигуманних положень, що призводило до безконтрольності свавілля, жертвами якого ставали жінки, діти та літні люди. Російський філософ та правник М. Алексєєв з цього приводу підкреслював, що «побудована лєнінцями держава зняла з себе будь-який правовий декор й постала у вигляді голої та жорстокої сили» [336, с. 81].

До певної міри всі громадяни радянської тоталітарної держави були її заручниками. За дії обвинуваченого у державному злочині нерідко доводилося відповідати його родичам і друзям. Режим системно нагнітав атмосферу підозрливості та посилював тиск на суспільство, що ґрунтувався на загрозі колективної відповідальності. У сталінські часи у Кримінальному кодексі була чітко зафіксована репресалія за сімейною ознакою. Утеча за кордон завжди передбачала «неприємності» для родичів перебіжчика. У прямому сенсі ці особи, начебто, не були заручниками. Але насправді кожна людина, яка приймала рішення про такий крок, розуміла, що з цього моменту з його рідними будуть поводитися так, якби вони утримувалися в неволі під загрозою

неминучого покарання. З психологічної точки зору це, безумовно, було заручництвом – дуже зручним і ефективним для режиму.

Поєднання емпіричного та теоретичного рівнів дослідження дозволили реконструювати та пояснити ланцюг політичних подій у державі, на тлі яких відбувалося «удосконалення» системи сімейного заручництва у каральній практиці радянського тоталітаризму, проаналізувати кореляцію цього ганебного явища, яке стало невід'ємною складовою загальної конструкції політичного терору в СРСР.

Багатовимірність та комплексність об'єкту дослідження, досить широкі хронологічні межі й стан джерельної основи зумовили застосування у роботі як класичних методологічних підходів і принципів, так і пошуку синтетичної, ефективної міждисциплінарної платформи, нових дослідницьких стратегій, які б дозволили здійснити всебічний аналіз політичного терору проти родин «ворогів народу».

Окреслена проблематика тісно пов'язана з багатьма соціально-політичними процесами, що відбувалися у державі. Це вимагало структурно-системного підходу, завдяки якому став можливим аналіз елементів системи у межах існуючого державного організму, пояснення комплексу заходів та функціонування інститутів законодавчої та виконавчої гілок влади, у той чи інший спосіб дотичних до репресій чи дискримінацій членів родин «ворогів народу» на різних етапах існування радянської держави.

При цьому здобувач дотримувалась принципу ієрархічної субординації взаємин (побудови), коли елементи системи державного управління розглядались крізь призму підлеглості структур нижчого рівня структурам вищого рівня. Реалізація цього принципу чітко простежується у відносинах двох підсистем: керівної (комуністична партія) та керованої (карально-репресивні органи).

Для повного розкриття взаємин державних інститутів та пересічних громадян – суб'єктів репресивної політики довелося звертатися як до макроісторії, що виявляє загальні тенденції та чинники впливу суспільства на

поведінку особи, так і до мікроісторії, яка дозволяє дослідити спосіб включення індивідуальної діяльності у колективну і, таким чином, фіксує індивідуальне у соціальному і соціальне в індивідуальному на рівні конкретної історичної практики, у нашому випадку, карально-репресивної діяльності. Вивчення поведінки, соціокультурних уявлень, з одного боку, та політичних і духовних мікропроцесів соціального життя, – з іншого, у їхньому взаємозв'язку дозволили відтворити реальну картину буття родин репресованих в умовах сталінських репресій.

Здійснення комплексного дослідження проблеми вимагало використання міждисциплінарних методів. Особливість наукового пошуку в даній тематичній ніші вимагало, перш за все, поєднання двох підходів – історичного та правового. Останній для істориків внаслідок дисциплінарної специфіки й дотепер залишається надто складним для реалізації. Правознавці не вітають «візити» істориків на їхню «територію», звинувачуючи (подекуди небезпідставно) останніх у некоректному використанні юридичної термінології, поверхових оцінках багатьох нюансів, зокрема й кодифікованого законодавства. Намагаючись бути коректною в цьому сенсі, автор прагнула органічно поєднати ці обидва підходи задля якомога повнішого вирішення головного з поставлених завдань: комплексного аналізу передумов, конкретно-історичних обставин і наслідків політичних репресій за сімейною ознакою в СРСР.

Оскільки суб'єкти політики, плануючи та використовуючи сімейне заручництво, керувалися своїм статусом у соціальній структурі суспільства, дослідження спирається на соціологічний підхід, що дозволяє виявити витoki цього явища, визначити ефективність його впливу на призначені до репресування групи.

Культурологічний підхід сприяв встановленню залежності форм політичної позиції від загальної та політичної поведінки членів соціуму у тоталітарній державі (нестримне тяжіння до насильства з боку політичної верхівки та відсутність будь-якого опору з боку жертв – об'єктів терору).

Врахування психологічних чинників дозволило проаналізувати емоційні фактори, спонукальну мотивацію ініціаторів репресій та стан їхніх жертв.

Аналіз перипетій каральної практики стосовно родин «ворогів народу» та відповідні узагальнення у цій площині здійснювалися із застосуванням історичної антропології, сформованої як інструмент осмислення соціокультурних стереотипів. Цей процес відбувався шляхом полідисциплінарного синтезу, сфокусованого на конкретній групі жертв політичного терору у всіх їх життєвих проявах і перетині соціальних зв'язків та культурно-історичних традицій. Таким чином, орієнтуючись на інтегральний підхід, використовуючи історичну соціологію, психологію, інші згадані підходи та методи, авторка прагнула сконцентруватися на всьому спектрі соціального життя конкретних індивідуумів: членів сімей, жертв політичного терору.

Одним з важливих елементів методологічного інструментарію дисертації є застосування гендерного підходу, з'ясування впливу репресій на специфічну матримоніальну поведінку постраждалих жінок. Це, у поєднанні з емпатією, яка широко застосовується в психології, сприяло відображенню емоційного стану, проникненню у переживання дружин «ворогів народу», позбавлених сім'ї та свободи, а також дозволило проаналізувати масові насильницькі акції крізь призму сталінського бачення гендерної рівності у радянській тоталітарній державі.

Використовуючи у дисертаційному дослідженні найважливіші принципи діалектичного методу – об'єктивності, всебічності та історизму вдалося розглянути репресії проти родин «ворогів народу» у відповідному соціокультурному контексті, в межах світоглядних орієнтирів ідеологів радянської тоталітарної доби й у безпосередньому зв'язку всіх виявів тогочасної дійсності. Загальні методи та прийоми – синтез, аналіз, узагальнення, індукція, дедукція, аналогія дозволили виокремити сімейне заручництво із загальної системи карально-репресивних заходів, з'ясувати його сутність та субстанціональні якості, відтворити його генезу на основних етапах використання; здійснити типологію архівно-слідчих справ репресованих

дружин, на основі чого проаналізувати все розмаїття дискримінаційних заходів, що супроводжували репресії проти «ворожих» родин.

Завдяки статистичному методу, використаному у роботі з вже опублікованими джерелами та новими архівними документами, вдалося уточнити відомі узагальнені дані стосовно жертв масових каральних акцій сталінського режиму: репресованих упродовж 1937–1938 рр. дружин та дітей «ворогів народу», а також депортованих із Західної України членів родин учасників національно-визвольного руху. Порівняння даних ГУЛАГ та звітності регіональних правоохоронних і партійних органів дозволило наблизитись до найбільш реальних статистичних показників. Хоча дисертантка свідома того, що й вони не у повній мірі відтворюють усю драматичну палітру жертв терору.

Застосування проблемно-хронологічного методу дало змогу уточнити існуючу періодизацію політичного терору. Виявлені в архівах Російської Федерації документи, що проливають світло на концептуально значущі політичні рішення радянської верхівки у сфері карально-репресивної політики, дають підстави стверджувати, що сталінський режим ще у першій половині 1934 р., задовго до убивства С. Кірова, розгорнув активну підготовку до наступного сплеску терору.

Метод історичної біографістики став інструментом відтворення життєвих стратегій окремих жертв терору та цілої низки репресованих родин.

Аналізуючи організацію репресій, основні категорії жертв, парадигматичні способи побудови суджень ініціаторів та виконавців насильних акцій, варто звернути увагу й на т.зв. поетику терору, що передбачає, за висловом німецького історика Р. Кебнера, «семантичний підхід до історії», тобто дослідження усталених конструкцій та термінів [591], які використовувалися у досліджуваний час.

Специфіка порушених питань диктує необхідність використання не лише міждисциплінарних методів дослідження, а й міждисциплінарної термінології. Більшість широковживаних у роботі понять сьогодні добре відомі й не вимагають додаткових пояснень. Вони прийшли з соціології та політології й

досить органічно адаптувалися в історичних дослідженнях. Водночас у досліджуваний період формувалася своєрідна «правова» лексика, покликана обслуговувати політичний курс партійної верхівки на тотальне знищення будь-якої опозиції.

Для кожної доби існували свої лексичні форми, політичні поняття та їх евфемізми. У діловому та побутовому мовленні ці конструкції зазнавали трансформації, проте продовжували вживатися, аж поки інші не витіснили їх із плином часу.

Так, широковідоме визначення «ворог народу», запозичене більшовиками у діячів Великої французької революції, починаючи від 1917 р. стало штампом сталінської пропаганди та ідеології для позначення політичних супротивників. Від 1940 р. в офіційних документах частіше вживається узагальнений термін – «вороги радянської влади», зокрема коли йдеться про терор на західноукраїнських землях.

Радянський політичний режим вже з 20-х років зумовив виникнення таких специфічних неологізмів як «позбавленці», «мінусники» та інші, що могли з'явитися тільки в СРСР з його налаштованістю на розв'язання будь-яких проблем силовими методами. Згадані визначення, як і аббревіатури ЧСИР та ЖИР (від рос. «член семьи изменника родины», «жена изменника родины») стали цілком органічними для досліджуваного періоду, оскільки люди вимушено сприймали їх як невід'ємну частину свого буття в умовах тоталітарного режиму.

Кожен зі згаданих термінів (на конкретному історичному відтинку), був універсальною формою таврування тих, хто не підходив під ранжир, визначений системою, а отже, підлягав знищенню чи ізоляції.

Найчастіше у дисертації вживається поняття «політичні репресії», яке у сучасній юридичній енциклопедії України тлумачиться як «застосовувані впродовж 1917–1991 рр. державними органами СРСР і УРСР на підставі антигуманних і антидемократичних законів і внаслідок прямого беззаконня та свавілля примусові заходи, судові і позасудові розправи та переслідування осіб за їх політичну діяльність, висловлювання та релігійні переконання. У процесі

політичних репресій широко застосовувалися такі заходи, як позбавлення життя або волі, переселення у примусовому порядку, вислання і заслання за межі республіки, позбавлення громадянства, примусове поміщення до лікарняних закладів, позбавлення чи обмеження інших громадянських прав або свобод з мотивів політичного, класового, національного, релігійного і соціального характеру» [331, т. 5, с. 294].

Результати здійсненого наукового пошуку дають авторці підстави тлумачити поняття «сімейне заручництво» як цілеспрямовані заходи державних органів, що супроводжуються тиском на дійсних та уявних опонентів, психологічним впливом на людей (чи групи осіб), погрозами застосування репресій чи дискримінації їхніх родичів, що підштовхує до обрання тих чи інших моделей суспільної поведінки (виконання певних дій чи бездіяльності).

Практично всі терміни, вживані у дисертації, наповнюються конкретним змістом у відповідних підрозділах. Разом з тим, здобувачкою запропоновано в контексті даного дослідження власне трактування вже відомих термінів. Наприклад, це стосується застосування слів «виселення», «вислання» та «заслання». Кримінальний кодекс більшовицької Росії визначав заслання як «видалення з меж РСФРР з обов'язковим поселенням в інших місцевостях», а виселення – як видалення «з заборонаю проживання в окремих місцевостях і без цього» (ст. 20). У КК УСРР дещо заплутано ці терміни, оскільки там йшлося про видалення (заслання) за межі радянської України, вірогідно у ті ж віддалені райони Півночі Росії. Тим часом у нормативних актах ці заходи покарання розрізнялися ще більш невизначено. У документах ОДПУ вони іменувалися виселенням. Цей же термін застосовувався і в 1929–1930 рр., коли йшлося про примусові «куркульські» міграції.

Для означення радянських державних органів влади та управління, карально-репресивних структур вживаються україномовні аббревіатури. Винятком є деякі буквені скорочення, звичні для дослідників у своїх властивих російських формах – ЖИР, ЧСИР, ГУЛАГ та похідні від нього назви таборів (Темлаг, Устьвимлаг тощо).

Орієнтація на найбільш вагомій напрацювання науковців у обраній для вивчення темі, сучасні й традиційні дослідницькі методики, розробка відповідного понятійного апарату дозволили вийти на теоретичні узагальнення і висновки, які стали науковим результатом виконаного дисертаційного проекту.

* * *

Аналіз наукової літератури та опублікованих документів, досить об'ємний масив опрацьованих архівних матеріалів, а також викладені теоретико-методологічні аспекти проблеми, дозволяють, на нашу думку, здійснити комплексне дослідження обраної теми. Ступінь наукової розробки проблеми сімейного заручництва, репресій проти родин «ворогів народу», свідчить про те, що вона далеко не вичерпана в теоретичному плані і тісно пов'язана з загальним станом вивчення функціонування радянської держави у досліджуваний період.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЯ РЕПРЕСІЙ ПРОТИ РОДИН «ВОРОГІВ» РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ У 1917–1936 рр.

2.1. Створення юридичного підґрунтя репресій

Досліджуючи феномен і конкретні вияви політичного терору, історики здебільшого послуговуються директивними приписами вищих партійних органів, інструктивними розпорядженнями різних відомств. Поза увагою залишається «правове» підґрунтя цієї проблеми. Юристи чомусь уникають розлогого фахового тлумачення означених проблем, зокрема сімейного заручництва й колективної відповідальності в контексті історичних катаклізмів тоталітарної доби. Не висвітлені обставини ухвалення багатьох «правових» документів, що не дозволяє просуватися далі у вивченні політичного терору, всебічно й глибоко аналізувати практику покарання найменш захищених верств населення лише за ознакою родинної належності до «ворогів» радянської влади.

Не претендуючи на глибокий фаховий аналіз багатьох суто юридичних аспектів проблеми, необхідно все ж звернутися до нюансів формування «правового» поля довкола згаданих репресивних заходів, оскільки це дозволить не лише зрозуміти логіку їх ініціаторів та безпосередніх виконавців, а й особливості функціонування всієї тоталітарної системи.

З'явившись ще на початковій фазі утвердження радянської влади, практика сімейного заручництва поступово трансформувалася, набуваючи щодаля більш потворних форм. Керували даним процесом центральні партійні органи. Політичні директиви у вигляді рішень з'їздів, пленумів ЦК комуністичної партії та політбюро, як і особисті вказівки їхніх лідерів, спочатку В. Леніна, а згодом Й. Сталіна, передували появі нормативних документів, які визначали напрями каральної політики та регламентували діяльність відповідних виконавчих структур, надаючи їм повноваження, в тому числі й такі, що суперечили чинним законам. Останні о тій порі, як і пізніше,

використовувалися авторитарними правителями здебільшого як інструмент влади.

Відсутність будь-якого злочинного діяння (чи, навпаки, його існування) ніколи не була перешкодою для реалізації поставлених політичних завдань. Недаремно один із провідних правників радянської держави М. Криленко відверто заявляв: «Наші закони – це форми, завдяки яким партія висловлює свою волю. Ці закони є не що інше, як вказівки партії» [401, с. 164].

«Витравити», «викорінити», «знищити геть-чисто» – такими гаслами рясніли практично всі документи, що ініціювали репресії, зокрема й ті, в яких йшлося про членів сімей «ворогів» радянської влади. У директивах такого спрямування була відсутня аргументована мотивація. Замість неї винайшли казуїстичне поняття «соціально небезпечні особи (елементи)», яких треба було ліквідувати чи ізолювати через зв'язки зі «злочинним середовищем». Саме це й виправдовувало сумнівну з юридичної точки зору «революційну доцільність» як основоположний принцип більшовицького «права».

За радянських часів кримінальне право України в основному відтворювало норми цієї ж галузі законодавства радянської Росії. Хоча в республіці й видавалися окремі закони, але з 1919 р. вже розпочалася рецепція законодавства РСФРР з метою досягнення єдності кодифікованого права радянських республік. Так, 4 серпня 1920 р. були відтворені (запозичені) Керівні начала з кримінального права РСФРР від 12 грудня 1919 р., а постановою Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК) від 23 серпня 1922 р. – Кримінальний кодекс УСРР* [466, с. 271, 297]. Ст. 54 останнього передбачала визнання засудженого «ворогом трудящих».

* На підставі Основних начал кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік 1924 р. у республіках були прийняті нові кримінальні кодекси, які у незмінному вигляді включали всі загальносоюзні кримінальні закони. Тому загальні частини цих кодексів склались з Основних начал 1924 р., а особливі – з решти загальносоюзних законів та законів республік, хоч і в цьому вони традиційно орієнтувались на норми Особливої частини КК РСФРР, яка завжди першою розробляла новий КК. Наприклад, ВЦВК РСФРР ухвалила другий КК у 1926 р., а ВУЦВК УСРР – у 1927 р. Після ухвалення Основ кримінального законодавства СРСР і союзних республік 1958 р. в Україні у 1960 р. було прийнято КК УРСР.

В. Ленін, даючи поради укладачам першого радянського Кримінального кодексу, підкреслював: «Формулювати [склад злочину] треба якомога ширше, оскільки лише революційна правосвідомість і революційна совість створять умови застосування [терору]...» [441, с. 396].

Після утворення в 1922 р. Союзу РСР законодавче оформлення кримінально-правової політики вже офіційно почало визнаватися прерогативою найвищих органів державної влади, хоча це не заважало партійній верхівці та очільникам каральних органів повсякчасно впливати на неї й агресивно, у протиправний спосіб, втручатися у цей процес.

Юридичне підґрунтя репресій «ворожих» родин, закріплювалося низкою нормативних документів вищих державних та карально-репресивних органів. Ще 10 серпня 1922 р. у декреті Всеросійського центрального виконавчого комітету (ВЦВК) «Про адміністративну висилку» наголошувалося: «З метою ізоляції осіб, причетних до контрреволюційних виступів... у тих випадках, коли є можливість не удаватися до арешту, встановити висилку за кордон або в певні місцевості РСФРР в адміністративному порядку» [303, с. 12]. Слідом за радянською Росією аналогічну постанову 6 вересня 1922 р. ухвалив і ВУЦВК. Відповідною інструкцією Державного політичного управління (ДПУ), оголошеною наказом Наркомату внутрішніх справ (НКВС) УСРР 2 лютого 1923 р., визначалося чотири види адміністративної висилки: з певної місцевості без встановлення району проживання в межах УСРР, крім спеціально заборонених зон; у призначений для цього район УСРР; за межі радянської федерації, тобто за кордон; з УСРР до РСФРР [479, с. 29].

3 січня 1923 р. у спеціальній інструкції НКВС була задекларована теза, яка згодом стала визначальною і для членів родин осіб, визнаних радянською владою ворогами: «Адміністративна висилка застосовується до осіб, перебування яких у даній місцевості... уявляється за їх діяльністю, минулим, зв'язками зі злочинним середовищем, з точки зору охорони революційного порядку, небезпечним» [301, с. 155–156]. Отже, йшлося зовсім не про злочинців. Це було покарання невинних (у контексті даного дослідження – за родинною

спорідненістю). У тому ж році відповідні норми покарання були зафіксовані в Кримінальному кодексі.

У середині та другій половині 20-х років в СРСР видається низка загальносоюзних і республіканських нормативно-правових актів, які встановлювали перелік місцевостей, заборонених для проживання адмінвисланих, порядок реєстрації останніх, розширювали коло осіб, до яких могла застосовуватися адміністративна висилка, тощо. Першим таким актом в Україні стала постанова ВУЦВК та РНК УСРР від 19 березня 1924 р. «Про заборону соціально небезпечним громадянам перебувати в певних місцевостях УСРР». Особам, висланим в адміністративному порядку і за постановою судових органів, заборонялося протягом трьох років перебувати в Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі, Миколаєві, Херсоні; в 50-верстовій зоні навколо цих міст; у Волинській, Подільській і Донецькій губерніях, крім Старобільського округу; у Балтському, Одеському, Миколаївському та Херсонському округах. За порушення цієї заборони передбачалося позбавлення волі до одного року. На загальносоюзному рівні ці заборони поширювалися на Москву, Харків, Одесу, Ростов-на-Дону, Київ, Ленінград, Кримську АСРР [479, с. 43–44]. Така тенденція зберігалася й надалі, особливо під час запровадження паспортної системи в СРСР. Ці карально-обмежувальні заходи застосовували наприкінці 40-х і в 50-х роках стосовно депортованих із Західної України.

У березні 1924 р. у Центральному виконавчому комітеті (ЦВК) СРСР затверджується положення про права Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ) в частині адміністративної висилки та заслання [262, с. 468–470]. А «Основні начала кримінального законодавства Союзу РСР», ухвалені 31 жовтня того ж року, значно розширювали (як згодом і новий Кримінальний кодекс 1927 р.) визначення контрреволюційних злочинів і запроваджували поняття «соціально небезпечна особа». Відтоді суттєво зростала небезпека для будь-якої людини бути зарахованою до числа тих, хто мав відношення до «злочинного середовища». Притягнені відповідно до цього вельми розпливчастого критерію особи могли бути засуджені до покарання навіть за

відсутності будь-якої провини. Така практика стосовно людей, які не чинили жодних протиправних дій, іменувалася мовою правників «об'єктивним ставленням у вину».

Для творців кримінальних кодексів РСФРР і союзних республік (1922 і 1927 р.) основною ознакою злочину були не зовнішні, окреслені законом ознаки діяння, а лише суспільна небезпечність, визначення якої залежало від інтуїтивної «соціалістичної правосвідомості». Відсутність формального юридичного визначення злочину як діяння караного або забороненого законом під страхом кари розв'язувала руки радянській Феміді у застосуванні різних форм репресій до осіб, котрі жодним чином не порушували регламентних норм державного і суспільного життя. У цьому ж логічному ряду знаходилося і впровадження так званої аналогії – переслідування й карання за діяння, не передбачені кримінальним законодавством, але визнані судом (чи позасудовим органом) «суспільно небезпечними». У цьому випадку покарання призначалося за «схожими» статтями КК. Так, анекдоти ставали «контрреволюційною пропагандою» та «агітацією», а розмови у колі друзів – «закликами до повалення існуючого ладу». Згаданий принцип широко застосовувався у практиці радянського судочинства для репресій членів сімей «ворогів народу». «Контрреволюційна» 58-а стаття КК РСФРР (54-а стаття КК УСРР) та окремі її пункти легко інкримінувалися тим особам, яких радянська влада хотіла бачити в суворій ізоляції від «здорової» частини суспільства.

25 лютого 1927 р. ЦВК СРСР затвердив «Положення про злочини державні (контрреволюційні та особливо для СРСР небезпечні злочини проти порядку управління)» [297, с. 32–36]. Цей документ давав уточнення і тлумачення відповідних норм Кримінального кодексу й понад 30 років слугував юридичною базою для політичних репресій.

Слід підкреслити, що виселення, поєднане з заборонаю проживати у режимних місцевостях (так званий «мінус», що виключав право перебування у великих містах, промислових центрах, столицях, прикордонних та окремо визначених районах СРСР), застосовувалося згідно з Кримінальним кодексом

здебільшого як додаткова кара. Термін вислання у цьому випадку коливався від одного до п'яти років. КК УСРР передбачав цю міру покарання також і в разі виправдального вироку суду, якщо останній визнавав залишення підсудних у згаданих місцевостях «через їх попередню злочинну діяльність або через зв'язок зі злочинним оточенням» небезпечним для суспільства (ст. 34 КК УСРР) [323, с. 89]. Провадження справ про це могла порушувати прокуратура «незалежно від притягнення їх до судової відповідальності». У цьому разі члени родин начебто не могли підпадати під дану статтю, оскільки йшлося про конкретних осіб, справи яких слухалися в суді. Однак репресивна практика сталінщини була до краю насичена примусовими міграціями. Масові депортації жінок, дітей і людей похилого віку здійснювалися в позасудовому порядку в обхід чинного законодавства.

8 червня 1934 р. відбулася фатальна для багатьох громадян, особливо в контексті досліджуваної проблеми, подія. Того дня до КК УСРР відповідно до постанови ЦВК СРСР «Про доповнення Положення про державні злочини (контрреволюційні й особливо небезпечні злочини проти порядку управління) статтями про зраду батьківщини» запроваджувалася одна з найжорстокіших норм в історії радянського законодавства, що стала «основою» для репресій щодо десятків тисяч невинних людей. Ідеться про кримінальну відповідальність членів сімей військовослужбовців – «зрадників батьківщини». Відповідно до ст. КК УСРР 54^{1в} повнолітні родичі, які «сприяли» або «знали» про зраду, але не «повідомили» про неї владу, позбавлялися волі на термін від п'яти до десяти років із конфіскацією майна. Ця ж стаття містила й іншу воістину варварська норма. П'ятирічне заслання до віддалених районів Сибіру передбачалося для членів родин навіть тоді, коли вони навіть нічого не знали про злочин [505, с. 158; 323, с. 92].

Ці «правові» новації 1934 р. радянським законодавцем були запроваджені всупереч основним принципам тодішнього карного права, зокрема викладеним у ст. 6 «Основних началах кримінального законодавства Союзу РСР», якою

встановлювалося, що покарання застосовується лише до осіб, винних у здійсненні злочину [323, с. 8, 83].

Таким чином, у кримінальне право вводився неприродний для нього інститут родинного заручництва, подальшим розвитком якого стали створені НКВС та ОДПУ склади злочинів, де фігурували поняття «дружина зрадника батьківщини» та «член сім'ї зрадника батьківщини», більше відомі й уживані з російськомовних аббревіатур ЖИР та ЧСИР.

Слідом за круговою порукою, широко використовуваною радянською владою ще в 1919–1922 рр., сімейне заручництво, закріплене тепер у Кримінальному кодексі, ставало свідченням того, що тоталітарний режим остаточно відмовився від принципу індивідуальної відповідальності.

Від 1934 р. аж до 1958 р. жодних поправок та уточнень до статті Кримінального кодексу, яка регламентувала родинне заручництво, не вносилося. Утім, мали місце неодноразові спроби змінити чинні норми.

Так, на підставі постанови політбюро ЦК ВКП(б) у серпні 1934 р. була створена спеціальна комісія для напрацювання нових проектів кримінального та кримінально-процесуального кодексів СРСР, котра функціонувала протягом трьох років. Не заглиблюючись у деталі її роботи, зауважимо, що тоді планувалося залишити в цілому без змін статтю про відповідальність членів сімей «зрадників», включивши до неї більш суворі санкції [14, арк. 4]. Натомість передбачалося скасувати в кримінальному праві ті положення, що дозволяли карати людей, які не вчиняли злочину, зафіксувавши таке: «Кримінальне покарання застосовується судом лише до того, хто визнаний відповідальним за вчинений ним злочин» [14, арк. 23, 45–46]. Тоді «законотворці» чомусь не помітили, що, залишаючи без змін перше положення (сімейне заручництво і колективну відповідальність), тим самим нівелюють друге (індивідуальну відповідальність).

Цинічною з точки зору права, не кажучи вже про мораль, стала директива прокурора СРСР від 23 січня 1935 р. щодо кваліфікації окремих контрреволюційних виступів. Нею дозволялося «справи щодо окремих осіб,

звинувачених у терористичній пропаганді і терористичних висловлюваннях, а також справи групові, по яких немає достатніх документальних даних для розгляду в судах, як правило, направляти для розгляду особливим нарадам при НКВС СРСР» [297, с. 38–39]. Верховний Суд СРСР підтримав цю директиву й аналогічним документом від 7 березня 1935 р. санкціонував направлення до Особливої наради НКВС справ «у випадках, коли судовим слідством з'ясовувалася відсутність достатніх свідчень і доказів для винесення обвинувального вироку, але коли, однак, є достатньо фактів, які свідчать про соціальну небезпечність обвинуваченого через його зв'язки зі злочинним середовищем...»* [49, арк. 59].

Пізніше – 26 листопада 1938 р. до створення аргументаційного підґрунтя на користь розгляду «безнадійних» для судів загальної юрисдикції справ у колі Особливої наради долучився і НКВС СРСР. Спеціальний наказ цього відомства приписував сам собі та й, власне, іншим інституціям радянської Феміди (йому не підпорядкованих) направляти справи не до судів, а на розгляд Особливої наради, коли існує небезпека розшифровки цінного агента, неможливість у судовому порядку використати докази, які викривають вину арештованого в той час, коли вона є безсумнівною [25, арк. 4]. Згаданий наказ НКВС довершив безприкладну за своїм цинізмом, правовим нігілізмом «тріумфальну ходу» безправ'я в СРСР.

При цьому жодна з інституцій, покликаних захищати право, і не намагалася приховувати свої безпринципні аргументи на користь юридичного оформлення безправ'я. «Відсутність достатніх доказів» зазвичай стає підставою для припинення справи, а відтак і переслідування громадян. У радянській державі й Верховний Суд, і прокуратура (про НКВС годі вже й говорити) декларували протилежне. До категорії «соціально небезпечних» за своїми зв'язками зі «злочинним середовищем» якраз і потрапляли родичі осіб, визнаних радянською владою своїми дійсними або й потенційними опонентами. Оскільки

* 6 червня 1938 р. ця директива була скасована спеціальним циркуляром наркома юстиції СРСР М. Ричкова, про що були поставлені до відома всі наркоми юстиції та голови верховних судів союзних республік.

справді жодних доказів на користь небезпечності дружин, дітей, батьків, братів чи сестер «ворогів радянської влади» знайти не вдалося, запропонована формула визначення провини, яка тягла за собою репресії, була достатньою підставою для рішень позасудового органу – Особливої наради НКВС СРСР.

Ухвалена 5 грудня 1936 р. нова Конституція СРСР – Основний Закон держави – лише формально задекларувала перехід від диктатури до соціалістичної демократії, скасувавши, до речі, й ганебний інститут позбавлення прав. Реально тоталітарний режим, як і раніше, залишав за собою всі важелі впливу, що полегшувало йому мати в руках стримуючі та репресивні «аргументи». А позбавлення прав продовжувалося застосовуватися до громадян судовими й позасудовими інститутами держави*.

Проект нового карного законодавства СРСР, який взялися розробляти ще в 1934 р., згинув у надрах бюрократичного апарату. Припинення роботи урядової комісії, певно не випадково, збіглося в часі з початком страшних репресій у липні 1937 р. Радянській Феміді залишалося працювати за старими приписами, що вона й робила досить ефективно, особливо не переймаючись відсутністю правового підґрунтя.

Упродовж весни – літа 1937 р. активізувалося й актуалізувалося відомче «право». Знехтувавши Конституцією та Кримінальним кодексом, до справи взялися позасудові органи. Ініційовані низкою оперативних наказів НКВС СРСР, у державі розгорнулися масові репресії, до виру яких потрапили дружини й діти осіб, визнаних сталінським режимом «ворогами» радянської влади.

* Неологізм «позбавленець» (рос. – «лишенец»), яким іменували осіб, позбавлених виборчих та інших прав, став широко відомий ще від середини 20-х років. Хоча ще до того в Конституції РСФРР 1918 р. (ст. 65) такий захід передбачався стосовно деяких «ворогів радянської влади». Відповідно до Кримінального кодексу (редакцій 1922 і 1927 рр.) позбавлення виборчих та інших прав застосовувалося у вигляді додаткового покарання, що тягло за собою, як правило, звільнення з роботи, виключення з профспілок, виселення з пристойних квартир; у 30-ті роки та пізніше – позбавлення продовольчих карток, а також прав членів родини, виключення дітей зі шкіл та вищих навчальних закладів. Закон «Про скасування позбавлення виборчих прав по суду» був ухвалений лише у 1958 р., і нові «Основи кримінального права», прийняті того ж року, вже не містили цього дискримінаційного положення.

У листопаді 1938 р. політичний терор був призупинений постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства» [160, арк. 203–204]. Втім, «відлига» була короткотерміною. Весь попередній перебіг подій не дозволяв сподіватися, що держава остаточно відмовилася від такого ефективного засобу тиску на своїх опонентів, як сімейне заручництво. І дійсно, після інкорпорації західноукраїнських земель до складу УРСР про нього нагадали з партійного олімпу.

У постанові політбюро ЦК ВКП(б) від 17 серпня 1940 р. йшлося про обов'язкове вжиття санкцій до родин «зрадників» Батьківщини – військовослужбовців, які здійснили «втечу або переліт за кордон». Військовій колегії Верховного Суду СРСР доручили під час затвердження вироків одразу ж ухвалювати рішення стосовно притягнення до відповідальності «членів родин». Копії згаданих рішень – відправляти в НКВС для реалізації Особливою нарадою, а вирокі Військової колегії Верховного Суду СРСР стосовно «зрадників» – оголошувати у військових частинах, де вони служили [79, арк. 73]. Четвертий пункт постанови, в якому йшлося про визначення долі членів родин, вражає своєю категоричністю й безальтернативністю. Він жодним словом не згадував про те, що, можливо, перш ніж притягати людей до кримінальної відповідальності, потрібно з'ясувати їх причетність до «злочину» голови родини. І нарешті – відсутність посилянь на якісь юридичні чи бодай моральні підстави, як і види та терміни покарання для членів родин «зрадників», створювало сприятливий ґрунт для свавілля.

Того ж дня уряд ухвалив постанову № 1486–578 сс «Про зрадників батьківщини», якою практично дослівно продублював вищезгаданий документ політбюро ЦК ВКП(б), лише змінивши нумерацію пунктів. Копія цієї постанови була надіслана до НКВС [4, арк. 162–162 зв.]. Слід підкреслити, що влітку 1942 р., коли готувалася низка документів стосовно репресій членів родин «зрадників батьківщини», відомство Л. Берії звернулося саме до цієї постанови, хоча наприкінці 1940 р. було ухвалено «профільний» документ, який уже більш детально розписував цю процедуру.

Примітно, що ні в партійній, ані в урядовій постановках не зазначалося, хто саме мусить вирішувати долю членів родин «зрадників». Мабуть, усвідомлюючи, що визначені ст. 102 Конституції СРСР судові інституції не мають права цього робити, ще 1935 та 1939 рр. цю місію поклали на Особливу нараду НКВС. Отже, й у 1940 р. цей позасудовий орган зберігав зазначені функції.

Із текстів обох згаданих вище постанов впливало, що репресіям підлягають військовослужбовці та члени їхніх родин, хоча перші виразно й не були названі у жодному з пунктів. Можливо, для авторів документів це здавалося само собою зрозумілим, оскільки ст. 58^{1б} та 58^{1в} КК РРФСР і аналогічні статті КК союзних республік передбачали відповідне покарання саме для військовослужбовців та їхніх родичів. Вживанням узагальнюючого терміна «зрадники батьківщини» (без згадки про «військовослужбовців») автори документів уможливили їх значно ширше тлумачення, допускаючи застосування репресивних норм до цивільних осіб. Такого роду крутість спостерігалася практично в усіх документах 30–40-х рр., котрі регламентували порядок репресій. Змушені керуватися законом, очільники держави й виконавці робили відчайдушні спроби, аби обійти його. А коли це не вдавалося, йшли напролом: карали людей на підставі постанов виконавчого (РНК) і політичного (ЦК ВКП(б)) органів, а також відомчих приписів, що не мали статусу законів.

У грудні 1940 р. нарком внутрішніх справ СРСР здійснив спробу своєрідної революції у сфері кримінальної законотворчості, запропонувавши включити до Кримінального кодексу відповідну статтю, яка б чітко регламентувала право карати родичів не лише військовослужбовців, а й цивільних громадян, визнаних радянською владою «ворогами» чи «зрадниками». Утім, тоді згадані правові новації Л. Берії зазнали фіаско. Та це не засмутило очолюване ним відомство: співробітники НКВС, маючи за взірць політичну верхівку держави, рідко переймалися такими «дрібницями», як право. Для них цілком достатнім було ухвалення спільної компартійно-радянської

постанови й відповідної відомчої інструкції, аби, посилаючись на них, продовжити реалізацію розпочатих ще перед тим репресій.

Слідом за своїм союзним керівником нарком внутрішніх справ УРСР П. Мешик у квітні 1941 р. намагався проштовхнути до Кримінального кодексу аналогічну згаданій вище норму про відповідальність членів сімей цивільних осіб за контрреволюційні злочини [280, с. 99–100].

Відсутність таких положень закону заважала йому в боротьбі з оунівським підпіллям на західноукраїнських землях. Проте його ініціатива теж не знайшла підтримки, що, однак, не завадило й надалі керуватися не законом, а відомчими приписами, які регламентували процедуру масових депортацій родин учасників національно-визвольного руху.

У цьому ж «правовому» контексті зроблено й наступний крок уже на союзному рівні. 30 квітня 1941 р. на розгляд ЦК ВКП(б) та РНК СРСР надійшли проекти двох документів, підготовлених, як і в попередні роки, наркомом внутрішніх справ: постанови ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про запровадження нового виду покарання, яке призначатиме Особлива нарада при НКВС СРСР і судові органи, – заслання на поселення на 20 років» та указу Президії Верховної Ради СРСР практично з такою ж назвою. Згаданими новаціями передбачалося надати Особливій нараді при НКВС СРСР право застосовувати до засуджених на позбавлення волі терміном від 5 до 8 років ще й додаткову міру покарання – заслання на 20 років. Двадцятирічне заслання планувалося використовувати також як самостійне покарання для «соціально небезпечних елементів» [401, с. 216]. Власне, дублювалися вже чинні, але більш жорсткі за терміном покарання, директиви, ухвалені ще в 20-х роках.

У першу чергу цей проект мав торкнутися всіх тих, хто вже відбував покарання за політичними статтями, а також членів сімей «зрадників» Батьківщини, оскільки саме вони засуджувалися на термін від 5 до 8 років. Якби ці проекти були ухвалені у формі закону, сталінські поплічники вже не мали б проблем з тим, як і коли провести чергову депортацію, оскільки пропонувався більш простий і ефективний метод ізолювати людей на 20 років подалі від своєї

землі та радикально вирішити проблему радянзації й упокорення Західної України.

Війна в прямому сенсі цього слова врятувала велику кількість людей від чергового варварського задуму НКВС. Ці проекти тоді залишилися на папері. Проте в першій своїй частині вказані документи все ж були реалізовані, оскільки вже на самому початку війни була ухвалена постанова, за якою всі в'язні ГУЛАГ до кінця війни залишалися на своїх місцях (у таборах і на поселенні). Пізніше – вже в 1948 р. (а для українців – у 1950 р.) – безстрокове заслання запровадили для спецпоселенців. Такий вид репресій залишався актуальним до 1956 р.

Генеральну лінію каральної політики у роки війни, як і раніше, визначав Й. Сталін за допомогою своїх соратників. Визнавши всіх, хто потрапив у полон, «зрадниками», лідер держави прирік на страшну долю їхніх близьких та рідних. При цьому він не обтяжувався винайденням якихось нових юридичних норм, а вирішив керуватися згаданими вище «настановами» 1940 р.

Для тотального терору, який відбувався в останні роки війни та повоєнний час на теренах Західної України, «дороговказом» стали постанова РНК СРСР від 7 грудня 1940 р. та затверджена тижнем пізніше інструкція НКВС СРСР. Саме на них, а не на закон, посилялися карально-репресивні органи, коли відправляли в заслання членів сімей учасників самостійницького руху, що було справжнім беззаконням.

Утім, не лише згадані документи могли стати підставою для репресування членів сімей українських повстанців. Часто-густо траплялося так, що дії арештованих дружин «ворогів народу» у процесі слідства в позасудових органах перекваліфіковувалися на статті КК УРСР 54¹⁰, 54¹¹, 54¹², що передбачали відповідальність за «контрреволюційні» злочини: «недонесення», «участь у контрреволюційній організації» тощо.

Спрощеній до краю процедурі розправи над учасниками українського визвольного руху і членами їх родин активно сприяли роз'яснення пленуму Верховного Суду СРСР. За визнанням першого заступника голови найвищої судової інституції держави, роз'яснення зазвичай давалися «на підставі і на

виконання основних постанов Комуністичної партії Радянського Союзу і ЦК компартій союзних республік» [532, с. 338], що не було великою дивиною, оскільки така практика в СРСР уже давно вкорінилася.

Російський дослідник історії радянського права Ю. Стецовський небезпідставно стверджує, що таким чином порушувалися основи права, перетиналася межа, за якою починається зневага одвічного принципу неприпустимості розширювального тлумачення закону на шкоду обвинувачуваному. Щоправда, часом пленум вимушено визнавав протиправність своїх керівних роз'яснень. Тоді в одному випадку роз'яснення розглядалося як «таке, що суперечить нормам судочинства, встановленого законом, і прийняте з перевищенням наданих Верховному Суду прав»; в іншому – скасовувалося, оскільки «не відповідало чинному законодавству». Проте порушення Конституції СРСР шляхом вторгнення у сферу законодавства й нехтування прав громадян не припинялися, і, даючи тлумачення законів, пленум продовжував орієнтувати каральні органи на розширення й застосування більш жорстоких репресій [532, с. 338].

Радянська Фемида активізувалася в цьому напрямі навесні 1944-го і влітку того ж року. Задля «правильної» кваліфікації справ «зрадників» із числа цивільних осіб, які відступили разом з німцями, вчинивши дії, не передбачені чинним Кримінальним кодексом, пленум Верховного Суду СРСР своєю спеціальною постановою «Про кваліфікацію самовільного переходу лінії фронту на бік противника» від 7 березня 1944 р. дав відповідні роз'яснення судам. Цей документ був дуже важливим не лише для самих «зрадників», а й для їхніх родичів, оскільки відтоді вони, враховуючи тогочасне розширювальне тлумачення пленуму Верховного Суду вже начебто цілком легітимно підпадали під дію кримінального законодавства. Перший пункт цієї постанови декларував, що «самовільний перехід лінії фронту на бік ворога особою, яка не перебуває на військовій службі, здійснений з метою надання сприяння ворогу, або, хоча б і без такої мети, але з ворожих намірів до Радянської влади, повинен розглядатися

як акт зради Батьківщини і кваліфікуватися за ст. 58^{1a} КК РРФСР і відповідними статтями КК інших союзних республік» [47, арк. 38].

Замінивши слово «кордон», як це було у ст. 58^{1b} (ст. 54^{1b} КК УРСР), де йшлося про відповідний злочин військовослужбовців (коли «за компанію» з ними до кримінальної відповідальності у вигляді заслання на п'ять років до Сибіру потрапляли й повнолітні члени родин), на «лінію фронту», вища судова інституція держави автоматично розширила коло потенційних «злочинців».

Окрім нового загону «зрадників» з числа цивільних осіб, другим пунктом згаданої постанови передбачили відповідне покарання і для «пособників». «Перехід лінії фронту без намірів свідомо сприяти ворогу», а лише у статусі «підлеглого» окупаційній владі вже кваліфікувався як «акт сприяння ворогу» за ст. 58³ КК РРФСР і відповідних статей КК інших союзних республік [47, арк. 38].

Відтоді карально-репресивні органи могли не перейматися питанням – на якій підставі притягати членів родин цивільних осіб до кримінальної відповідальності. Березнева постанова пленуму Верховного Суду відкрила двері для наступних «правових» новацій, під які вже потрапляло й населення визволених районів Західної України, хоча, як уже підкреслювалося вище, вони були неправомірними, оскільки це рішення вищої судової інституції мало розширювальний, а отже, і протиправний характер.

7 серпня 1944 р. постановою Верховного Суду СРСР «Про кваліфікацію злочинів членів антирадянської організації «ОУН» учасників самостійницького руху зарахували до «зрадників» Батьківщини і приписали карати за ст. 54^{1a} або 54^{1b} і 54¹¹ КК УРСР* [47, арк. 38, 148]. Спеціальним розпорядженням № 16770-рс

* Стаття 54^{1a} (найсуворіша) – «зрада» (дії, вчинені на шкоду военній могутності держави, державній незалежності, недоторканності території держави, зокрема: шпигунство, видача військової чи державної таємниці, перехід на бік ворога, втеча або переліт за кордон) передбачала найвищу міру покарання – розстріл із конфіскацією майна; за пом'якшувальних обставин – позбавлення волі на 10 років з конфіскацією майна. Стаття 54^{1b} (аналогічна за змістом попередній) застосовувалася лише до військовослужбовців і передбачала виключно вищу міру покарання – розстріл. Стаття 54¹¹ – «організаційна діяльність» з метою вчинення контрреволюційних злочинів (в тому числі й передбачених ст. 54^{1a}, 54^{1b}) та участь в «організації, утвореній для підготовки та вчинення одного зі злочинів, передбачених усіма

від 16 серпня 1944 р. ця постанова була схвалена РНК СРСР [47, арк. 147–148]. Кваліфікуючи дії таким чином, в черговий раз застосовувався вже згадуваний принцип аналогії та відбувалося розширювальне тлумачення закону.

Репресії до членів родин «зрадників»—оунівців не могли застосовуватися, як приписував це КК (ст. 54^{1b}), оскільки останні не належали до «військовослужбовців». Утім, вихід, як і раніше, знайшовся. На порушення вже згаданої ст. 102 чинної Конституції та кримінального законодавства, справи цих «членів сімей» передавалися до позасудового органу – Особливої наради, яка, розглядаючи їх, керувалася не законами, а наказом НКВС СРСР від 10 грудня 1940 р., котрий приписував відправляти жінок і дітей на 5–8 років заслання.

Гіршими були справи у тих родичів повстанців, які обвинувачувалися у співучасті або недонесенні. Їх, як уже згадувалося, чекала більш сувора кара, оскільки в Кримінальному кодексі УРСР не зазначалося, що дія статей 54¹¹ та 54¹² поширюється лише на членів сімей військовослужбовців [323, с. 94]. Тут законодавець промовчав, отже, дозволив карати ширше коло осіб.

Трохи пізніше, 30 серпня 1944 р., начальникам УНКДБ і прокурорам західних областей УРСР нарком державної безпеки і прокурор УРСР спеціальним листом розтлумачили, як слід кваліфікувати діяльність учасників дивізії СС «Галичина»: «У зв'язку з запитами щодо порядку притягнення до відповідальності учасників «галицької дивізії СС», створеної німцями для боротьби з радянською державою, роз'яснюємо: оскільки ця дивізія формувалася з добровольців, громадян СРСР, ці особи, вступаючи в цю дивізію і беручи у ній участь для боротьби з радянським народом, – тим самим перейшли на бік ворога – зрадили Батьківщині. Учасників цієї дивізії, які залишилися на території СРСР після вигнання німецьких окупантів, належить репресувати. Злочини їх кваліфікувати за ст. ст. 54^{1a} або 54^{1b} КК УРСР» [23, арк. 116]. Таким чином, і повнолітні родичі згаданих осіб, якщо закрити очі на деякі вже згадані нюанси, могли потрапити до поля зору каральних інституцій держави.

пунктами ст. 54 (58 КК РРФСР)» – тягли за собою визначені ними покарання. Отже, «оунівці» цілком «органічно» підпадали здебільшого під ст. 54¹¹ КК УРСР.

Та закривати очі довелось би на дуже багато очевидних речей і, перш за все, на те, що ці тлумачення розширювального характеру робили ті, хто не мав на це жодних повноважень. Тлумачником, і то у визначених межах (не розширювальних), мав бути лише Верховний Суд СРСР. І лише законодавець в особі Президії Верховної Ради СРСР за попереднім поданням Верховного Суду міг вносити зміни до чинного законодавства. Та на таку обов'язкову ієрархію тоді ніхто не зважав.

Кожна зі згаданих протиправних новел була дуже важливою для багатьох людей, як, зрештою, і для радянської Феміди. Проте при цьому ніхто їх не афішував. Не знали про них і люди, котрі вже звикли, що можновладці в СРСР могли маніпулювати законом. До сьогодні про ці новації не писали й спеціалісти у галузі історії держави і права, можливо, тому, що більшість документів залишаються невідомими. Так само мало що відомо і про спроби переробити кримінальне законодавство у бік суворішого покарання широкого кола членів родин «ворогів» радянської влади. Останнє в контексті даного дослідження є дуже цікавим аспектом, позаяк дозволяє зрозуміти логіку розвитку подій і зусиль високих посадовців щодо створення міцного «правового» підґрунтя тоталітарного режиму, який не щадив ні жінок, ні дітей.

Чинне карне законодавство не «встигало» за новаціями правоохоронних органів і судів та бажанням без будь-яких правових підстав покарати тих, хто вважався ворогом чи соціально небезпечним елементом. Кримінальний кодекс не містив відповідних положень і тому радянська Феміда зловживала принципом аналогії. Тож з метою ліквідувати ці правові колізії та під впливом подій воєнної доби (відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від 12 червня 1946 р.) була здійснена чергова (після 1934–1937 і 1940 рр.) спроба підкорегувати карне законодавство, запровадивши новий кодекс. Для цього була організована спеціальна урядова комісія. Тривала робота нічим не завершилася, оскільки нового кодифікованого законодавства тоді не ухвалили. Натомість цікавою уявляється логіка членів колегіального органу, зокрема в частині ставлення до репресій членів сімей «ворогів радянської влади». До проекту

цього важливого документа після дискусії була включена окрема стаття 78 «Відповідальність членів сімей зрадників Батьківщини», яка проголошувала: «У разі переходу на бік ворога, втечі за кордон або відмови громадянина, який знаходиться за кордоном СРСР, повернутися на Батьківщину, члени його сім'ї, які знали про зраду, що готується або вже вчинена, але не повідомили про неї органам влади, – караються ув'язненням у виправно-трудоий табір на термін від п'яти до десяти років із конфіскацією майна. Інші члени сім'ї зрадника, які досягли шістнадцятирічного віку і проживають разом з ним або перебувають на його утриманні, – підлягають засланню в адміністративному порядку у віддалені місцевості терміном на п'ять років» [13, арк. 233].

Отже, зберігаючи в цілому положення попереднього Кримінального кодексу, укладачі нового кодифікованого законодавства намагалися суттєво розширити коло суб'єктів, виключивши слово «військовослужбовці», як це було у КК в редакції 1927 р., натомість застосували поняття «громадянин». До кола осіб, які підпадали під дію вказаної норми, долучалися й цивільні особи. У такий спосіб здійснювалася спроба запровадити небезпечну для великої кількості людей новацію, якої прагнув Л. Берія ще в 1940 р.

У листі до Й. Сталіна автори нового Кримінального кодексу виправдовували покарання невинних членів сімей «зрадників» тим, що вони, хоча й не вчинили злочину, але «становлять небезпеку для суспільства за своїми зв'язками зі злочинним середовищем» [13, арк. 207]. Там же зауважувалося, що «на практиці покарання до таких осіб застосовується лише Особливою нарадою при МВС і МДБ СРСР». Згідно з постановою пленуму Верховного Суду СРСР від 12 липня 1946 р. суди отримали вказівки не застосовувати покарання до осіб, які не вчинили конкретного злочину, «оскільки чинні кримінальні кодекси в цій частині не відповідають закону про судоустрій 1938 р., який передбачає застосування покарання лише до злочинців». Отже, цілком відверто визнавалося, що Особливій нараді відводилося право порушувати закон, чим вона користалася аж до 1953 р.

Обговорюючи нове карне законодавство, міністр державної безпеки СРСР В. Абакумов, міністр внутрішніх справ С. Круглов і міністр юстиції К. Горшенін 24 листопада 1947 р. виступили з підтримкою позиції про закріплення у новому кодексі норми, яка б передбачала можливість покарання осіб, котрі не вчинили злочину, але становлять небезпеку за своїми зв'язками зі злочинним середовищем. Така точка зору мотивувалася тим, що Особливі наради при МВС і МДБ СРСР можуть застосовувати покарання лише на підставі Кримінального кодексу. У такий спосіб вони, як і Л. Берія, намагалися легітимізувати покарання родичів «ворогів» радянської влади. Проте більшість членів урядової комісії вважала, що заслання або виселення осіб, які становлять небезпеку за своїми зв'язками із злочинним середовищем, повинні застосовуватися Особливою нарадою на підставі відповідних положень про них як захід адміністративний, і тому ці положення не можуть міститися в Кримінальному кодексі. Ця ж «більшість» висловлювалася і за те, що покарання може застосовуватися лише за конкретний злочин [13, арк. 208].

Оскільки до проекту Кримінального кодексу, що був представлений Й. Сталіну, все ж було введено нову статтю, якою встановлювалася відповідальність членів сімей і військових, і цивільних за «зраду», то можна зрозуміти, хто ж саме переміг у тій дискусії.

Тоді ж автори нового КК висловилися і з приводу покарання за аналогією. Стаття 3 проекту передбачала, що ніхто не може бути покараний за дію чи бездіяльність, кримінальна відповідальність за які не передбачена законами СРСР. Цим положенням проект суттєво відрізнявся від чинного кримінального законодавства, яке надавало суду право застосовувати за аналогією статті Особливої частини Кримінального кодексу до суспільно небезпечних дій, прямо не передбачених законом [13, арк. 205–207].

Висловлюючись таким чином, автори нового кодексу аналізували й попереднє карне законодавство, наголошуючи: «Застосування статей Кримінального кодексу за аналогією було допущене Кримінальним кодексом РСФРР 1922 р., коли не всі суспільно небезпечні дії ворожих радянській владі

буржуазних елементів, пов'язані з новими формами класової боротьби, могли бути заздалегідь враховані... Так само недосконалість законодавства робила доцільним таке допущення і для боротьби з соціально небезпечними діями, які здійснювали нестійкі елементи з трудящих. Застосування аналогії мало місце також у законодавстві всіх союзних республік» [13, арк. 206].

Урядова комісія, що працювала протягом 1946–1947 рр., вважала: у той час, коли вже був накопичений тридцятирічній досвід діяльності радянської юстиції як у мирний, так і воєнний час, вже не було необхідності зберігати «застосування аналогії і, з метою зміцнення соціалістичної законності, доцільно побудувати Кримінальний кодекс з вичерпним переліком злочинів». У разі необхідності завжди можна ухвалити новий закон, доповнивши його. Більшу загрозу якраз становили вагання суддівського корпусу у визначенні того, що треба вважати злочином, а що ні. Останнє, на думку законотворців, «сприяло хиткості стабільності законів» [13, арк. 206].

Прагнення до «вичерпності» та вплив війни* призвели до того, що в проекті кодексу, поданому на розгляд Й. Сталіна, у розділі «Державні злочини» з'явилися нові статті. Так, від 10 до 20 років тюремного ув'язнення (або у виправно-трудовах таборах) передбачалося карати за «видачу радянських громадян іноземним державам, що знаходяться у стані війни з СРСР», а також за «участь у розправі над мирним населенням», «службу на відповідальних посадах у каральних адміністративних органах або інших органах іноземної держави, що перебуває у стані війни з СРСР» [13, арк. 231–232].

У переліченому не можна не помітити різючої схожості зі змістом указу Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р. «Про міри покарання для німецько-фашистських лиходіїв, винних у вбивствах і катуваннях радянського цивільного населення і полонених червоноармійців, для шпигунів, зрадників Батьківщини з числа радянських громадян і їх пособників» [329, с. 482]. Тоді,

* В умовах війни справді з'явилася ціла низка нових «злочинів», котрі не знали, як кваліфікувати. Тому все вирішувалося у пришвидшеному і спрощеному режимі зі значним ухилом в бік обвинувачення.

реагуючи на ситуацію, законодавець створив легітимне підґрунтя для покарання з-поміж інших злочинців і «пособників».

Згаданий проект Кримінального кодексу перед тим, як його отримав Й. Сталін, був розісланий на ознайомлення та погодження до міністерств СРСР, рад міністрів союзних республік, юридичних інститутів і юридичних факультетів університетів, науково-дослідних інститутів, а також міністрам юстиції, прокурорам й головам Верховних Судів союзних республік, іншим судовим і науковим працівникам, внаслідок чого було отримано 110 відгуків, які містили 1500 зауважень та пропозицій. Усі вони були систематизовані й розглянуті урядовою комісією, в результаті чого до проекту було внесено численні уточнення та доповнення. Проект нового кодексу багато в чому відрізнявся від чинного законодавства, втім, ні тоді, ні в наступні 13 років він не був затверджений. Залишився чинним кодекс 1927 р. І лише 1960 р. набув чинності новий Кримінальний кодекс, у якому, вже не знайшлося місця ані згаданим статтям про державні злочини, ані відповідальності членів сімей за невчинені злочини, ані принципу аналогії, за яким у роки сталінщини було засуджено величезну кількість людей.

Ведучи мову про перипетії нормотворчості, варто ще раз підкреслити, що точка зору партійних лідерів держави домінувала й була визначальною в ухваленні практично всіх важливих питань. Активне й настирливе втручання партійного керівництва всіх рівнів у судову практику, що визначалося самим характером радянської системи влади, доповнювалося такими ж діями різних відомств, які досить комфортно почувалися в цій атмосфері диктату. Здебільшого це були НКВС і НКДБ (МДБ, МВС). Голова Верховного Суду СРСР І. Голяков під час виступу на одному з засідань урядової комісії з питань функціонування судової системи в СРСР у 1948 р. зазначав: «Укорінилася хибна практика супроводження інструкціями і роз'ясненнями майже кожного закону, і замість підкорення закону суддя прагне точно дотримуватися відомчих розпоряджень, що підміняють закон. Широка практика керівництва правосуддям за допомогою подібного адміністрування підриває авторитет і гідність суддів...

Це веде до того, що суддя виховується не на повазі до закону, а в рятівному страху перед наказами» [401, с. 80].

Труднощі радянської «правової» системи були пов'язані також з іншою важливою проблемою – професійною і навіть загальною неграмотністю суддівського корпусу. Заперечуючи І. Голякову, міністр Державного контролю СРСР Л. Мехліс зауважив: «У нас є люди не маленькі на службових щаблях, і то вони не дадуть вам відповіді, що таке закон, що таке постанова і що таке наказ. Судді ж без освіти... звичайно вважають, що наказ і є начальство...» [401, с. 80].

Для більшості партійних керівників республіканського, обласного та районного масштабу виконання політичних вимог було абсолютним пріоритетом. Їх вплив на правосуддя піднявся ще на щабель у 1948 р. після створення у складі обкомів партії відділів адміністративних органів. Крім того, одному з секретарів міських і районних комітетів партії було доручено контролювати правоохоронні органи.

Й. Сталін від самого початку свого сходження на політичний олімп диктаторської влади практично монополізував кримінальне право та роботу правоохоронних органів, добре усвідомлюючи, що ці складові державного механізму можна ефективно використовувати як інструмент для досягнення політичної мети. Усі суттєві зміни у кримінальному законодавстві відбувалися за його участю. Вождь не схвалював прийняття нових кримінальних кодексів, а схилявся до внесення до карного законодавства потрібних тоталітарному режиму поправок шляхом ухвалення рішень органами, які не мали на це жодного права. А коли він і не підтримував ініційовані своїми соратниками новації, то погоджувався на запровадження «інструктивного права» різних інститутів радянської Феміди та підміну директив вищого законодавчого органу держави підзаконними актами Ради Міністрів, Верховного Суду СРСР і НКВС–МВС–МДБ. Згадані документи в СРСР набували статусу кримінального закону. А уточнення й розширення букви і духу закону шляхом ухвалення постанов органом, який керував економікою країни, стало традицією в Радянському Союзі.

Таким чином, фактично відбувалося нарощення підзаконної «павутини» довкола потенційних жертв режиму, яка охоплювала дедалі більше коло «протиправних» діянь та категорій населення.

Тоталітарний режим, реалізуючи політичні репресії щодо членів родин «ворогів» радянської влади, вдавався до системних протиправних новацій. Шляхом просування різного роду «уточнень» та «роз'яснень» щодо застосування чинного законодавства вірні соратники Й. Сталіна з різних інститутів радянської Феміди намагалися обійти його норми, аби якомога ширше охопити різні верстви населення, в тому числі й родичів дійсної та уявної опозиції.

«Юриспруденція терору» та її виконавці існували й діяли у одному логічному ключі, були нерозривно пов'язані між собою. Юстиція, покликана у всі часи «творити суд за правом та справедливістю», забезпечувати охорону прав і законних інтересів громадян, передусім служила сталінській верхівці, а правоохоронні органи, в свою чергу, виконували політичне замовлення режиму та діяли в межах тогочасної нормативно-правової бази, створеної для них державою.

Кардинальні зміни, які відбулися в карному законодавстві наприкінці 50-х*, мали б припинити свавілля стосовно членів родин, оскільки відтоді за законом уже ніхто з них не відповідав за «злочини» своїх близьких та рідних. Проте режим продовжував ігнорувати свої ж законодавчі акти, тому і жінки, й діти, і старі, віку яким значно вкоротили ті нелюдські заходи, ще тривалий час спокутували на засланні не вчинені ними гріхи.

* 22 грудня 1958 р. було ухвалено Закон СРСР «Про кримінальну відповідальність за державні злочини» і 25 грудня того ж року затверджено нові «Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік».

2.2. Сімейне заручництво як форма і засіб каральної практики радянської влади у 1917–1929 рр.

Ідеологічне підґрунтя сімейного заручництва як антигуманного системного прояву «правоохоронної діяльності» радянської влади стало формуватися від перших днів її існування. При цьому новостворена карально-репресивна система намагалася героїзувати свої насильницькі дії, покликаючись на ідеологічний досвід і практику європейських революцій. Зокрема, більшовики взяли за взірець декрет французького Конвенту від 18 вересня 1793 р., згідно з яким до підозрілих, неблагоннадійних, противників зараховували окрім колишніх дворян й «їхніх дружин, батьків, матерів, синів або дочок, братів або сестер...» [446, с. 213] без жодної диференціації ступеня особистої провини, ставлення до законів нової влади та інших обставин. Хоча класики марксизму досить критично оцінювали таку політику, трактуючи французький терор як «плебейський спосіб розправитися з ворогами...» [430, с. 105], більшовики виявилися доволі послідовними й, посилаючись на досвід Паризької Комуни, запозичили від тих часів не лише термін «ворог народу», а й практику крайніх виявів «революційного насильства» до політичних противників, котре «органічно» трансформувалося у червоний терор, необхідність якого аргументувалася здебільшого опором «експлуататорських класів».

За нової системи влади почали оперативно формуватися реєстри «ворогів» більшовицького режиму, до яких на підставі спеціальних нормативних актів включали як окремих осіб, так і певні групи населення, котрих за тих чи інших обставин вважали небезпечними. Беручи на озброєння метод сімейного заручництва, більшовицька влада керувалася переконанням, що залякування є потужним засобом політики. Та навряд чи її лідери коли-небудь замислювалися над тим, що терор проти жінок і дітей є ознакою не сили, а слабкості.

Вже 26 листопада 1917 р., спочатку за наказом Петроградського військово-революційного комітету, «ворогами народу» були оголошені всі чиновники державних та громадянських установ, які визнавалися

«саботажниками», оскільки не виявили бажання співпрацювати з радянською владою, а за два дні – 28 листопада у декреті РНК більшовицької Росії від 28 листопада 1917 р. «Про арешт вождів громадянської війни проти революції» термін «вороги народу» згадали на офіційному рівні вдруге [303, с. 9]. Трохи пізніше І. Штейнберг – перший нарком юстиції більшовицької Росії, згадуючи останній документ, наголошував: «Кругова порука та заручництво... були вперше створені цим декретом радянської влади» [565, с. 41].

Так швидкими темпами впроваджувалася ленінська ідея щодо неминучості суцільного насильства задля «порятунку революції». Поняття «порядок» та «безпощадність» зближались у його лексиці до значення синонімів. Індуційовані вождем соратники, стверджуючи про нав'язаний «ворогами» терор, впроваджували його настанови і в Україні, проти якої у грудні 1917 р. розпочалася збройна агресія. Вона супроводжувалася жорстким політичним тиском. Його свідченням були ультимативні вимоги до Української Центральної Ради 3 (16) грудня 1917 р., які практично збіглися у часі з просуванням більшовицьких військ на Україну. 8 грудня у Харків вступили червоногвардійські загони, надіслані урядом Радянської Росії очолювані В. Антоновим-Овсієнко. За вказівкою з Петрограду 11–12 грудня на Першому Всеукраїнському з'їзді у Харкові було проголошено радянську владу в Україні, створено Центральний виконавчий комітет рад і 17 грудня – перший «червоний» уряд. Відтоді розпочалася поступова фронтальна більшовизація України й запровадження всіх методів, притаманних цій ідеології.

Одним із засобів формування каральної системи радянської влади було створення революційних трибуналів. На січень 1918 р. завершилося їх утвердження в Україні. У низці її міст були створені спеціальні органи безпеки – предтечі органів ВЧК. Так, у Харкові було утворено губернський головний штаб по боротьбі з контрреволюцією, в Одесі – вищу автономну колегію по боротьбі з контрреволюцією. Вони активно застосовували позасудові репресії щодо цивільного населення [404, с. 359].

Вже на початку 1918 р., коли радянські війська, очолювані М. Муравйовим, увірвались до Києва, стало зрозумілим, що нова влада в досягненні своєї мети спиратиметься виключно на насильство. У кривавих екзекуціях, влаштованих цим політичним авантюристом у центральних районах міста, зокрема й на Печерських Липках, за різними підрахунками позбавили життя від 2 до 5 тис осіб, серед яких переважали офіцери, міська інтелігенція, священнослужителі та члени їх родин. Масові страти за так звану «соціальною ознакою» відбувалися на всій території України, захопленій більшовиками. Вітчизняна дослідниця цього періоду О. Бойко слушно зауважує: «У радянській Росії ця політика [червоного терору] була офіційно запроваджена восени 1918 р., вже після її «апробації в Україні» [355, с. 130].

Паралельно відбувався процес творення ідейно-політичних та інституціональних основ т. зв. пролетарського (а згодом і соціалістичного) права. В грудні 1917 р. створено Всеросійську надзвичайну комісію (ВНК), яка, час від часу реформуючись і перейменовуючись (ДПУ–ОДПУ–НКВС–МДБ), уже незабаром перебрала на себе здійснення масових покарань жінок, дітей та людей похилого віку в позасудовому порядку, без будь-якої провини, а лише за сімейною належністю. Концептуальні засади каральної політики нічим не відрізнялися і в Україні, оскільки радянська влада в республіці була клоном режиму більшовицької Росії в усіх своїх виявах. Копіювалося все – вищі та місцеві органи влади, судова система й нормативні акти. Не відрізнялися й методи політичного терору. До грудня 1919 р. Всеукраїнська надзвичайна комісія (ВУНК), створена 3 грудня 1918 р., формально підпорядковувалася РНК УСРР. Проте на практиці нею повністю керувала ВНК, а діяльність регламентувалася нормативними документами останньої.

Однією з перших широко відомих безсудових розправ із цілою сім'єю в більшовицькій Росії став розстріл царської родини. У ніч з 16 на 17 липня 1918 р. у напівпідвальній кімнаті Іпатьєвського будинку в Єкатеринбурзі позбавили життя одинадцять осіб: серед них колишнього царя Миколу Романова, його дружину та п'ятьох їхніх дітей включно з хворим сином. За два

місяці після цієї нелюдської акції – у вересні 1918 р. один з лідерів більшовиків Г. Зінов'єв заявляв: «Щоб успішно боротися з нашими ворогами, ми повинні мати власний соціалістичний гуманізм» [334, с. 178]. Протягом усього наступного часу цей «соціалістичний гуманізм» виявив себе повною мірою.

Такими «моральними» принципами керувалися представники нової влади, коли здійснювали психологічний тиск на своїх опонентів шляхом погроз або прямого застосування репресій до їхніх близьких. «Більшовики відновили ганебний звичай брати заручників, – писав 10 листопада 1918 р. англійський дипломат Р. Локкарт. – І що ще гірше, вони разять своїх політичних супротивників, мстячи їхнім дружинам. У Петрограді був опублікований довгий список заручників–жінок, котрі утримувалися в тюрмі, доки не з'являться їхні чоловіки» [457, с. 29].

В. Ленін, хоча й говорив про законність як неодмінний атрибут побудови пролетарської держави, справді заперечував її своїми концептуальними настановами й закликав до широкого використання методу заручництва, зокрема сімейного. Так, 8 червня 1919 р. він висунув вимогу до заступника голови Реввійськрази Республіки Є. Склянського: «Треба посилити взяття заручників з буржуазії і родин офіцерів – у зв'язку з почастішанням випадків зради. Зговоріться з Дзержинським» [478, с. 108–115]. Останній послідовно проводив у життя настанови вождя, оскільки, на його переконання, страх відігравав роль запобіжника від «неправильних» вчинків і навіть намірів.

Важливу роль у формуванні радянської карально-репресивної системи відіграла діяльність наркома військово-морських справ Л. Троцького. Керуючись тезою, що «армію не можна побудувати без репресій», він ініціював чимало новацій у ганебній справі сімейного заручництва. Коли влітку 1918 р. до Робітничо-селянської червоної армії (РСЧА) почали мобілізувати офіцерів царської армії, нарком запропонував тримати в заручниках родини військових спеціалістів, оскільки вважав це найбільш надійним засобом забезпечення їх вірності. У його наказі № 41 від 5 жовтня 1918 р. зазначалося: «Наказуємо всім штабам армій республіки та окружним комісарам подати телеграфом до Москви

списки всіх осіб, які перебігли у ворожий стан, з усіма необхідними наявними відомостями про їх сімейний стан. Члену Революційної Воєнної Ради Республіки тов. Аралову вжити заходів, узгодивши їх із відповідними установами, щодо затримання родин зрадників». Начальникам штабів військових округів по частинах був розісланий наступний припис: «За наказом Голови Революційної Військової Ради Республіки тов. Троцького вимагається встановлення сімейного стану командного складу колишніх офіцерів і чиновників та збереження на відповідальних посадах лише тих із них, чії родини знаходяться у межах радянської Росії. Повідомити кожному під особисту розписку – його зрада потягне арешт його сім'ї. ...Усі начальники зобов'язуються завжди мати адреси своїх підлеглих колишніх офіцерів і чиновників, а також їхніх родин» [428, с. 270–271].

Дещо пізніше Л. Троцький шпетив своїх підлеглих за те, що його жовтневий (1918 р.) наказ «не працює» і погрожував відповідними санкціями члену Реввійськради С. Аралову: «Ще тоді, коли Ви були завідувачим оперативного відділу наркомвоєну, мною Вам був відданий наказ встановити сімейний стан командного складу колишніх офіцерів і повідомити кожному під особисту розписку, що його зрада потягне арешт його родини і що, відповідно, він сам бере на себе таким чином відповідальність за долю своєї сім'ї. З того часу зафіксовано низку фактів зрад з боку колишніх офіцерів, але в жодному з цих випадків, наскільки мені відомо, сім'я зрадника не була арештована, оскільки, очевидно, реєстрація колишніх офіцерів зовсім не була здійснена. Таке недбале ставлення до найважливішого завдання цілковито неприпустиме [515, с. 258].

Утвердження «ефективного» інституту сімейного заручництва освятив вищий партійний орган більшовицької Росії. 25 жовтня 1918 р. ЦК РКП(б) ухвалив, що зараховані до лав Червоної армії царські офіцери «повинні надати список членів своєї родини». При цьому їх попереджали, що в разі переходу на бік білогвардійців сім'я буде арештована [352, с. 434]. Пізніше за цю справу ще більш ретельно й серйозно взялася військова контррозвідка.

Сімейне заручництво використовувалося не лише для утримання у лавах РСЧА колишніх царських офіцерів, а й новобранців. Масовий призов, оголошений владою у другій половині 1918 р., супроводжувався численними прикладами дезертирства, котре подолати було вкрай важко. Лише за період від жовтня до квітня 1919 р. майже 25% від загальної кількості громадян, котрі підлягали мобілізації, ухилилися від неї. Найгіршою була ситуація в українських губерніях. Там неявка виявилася такою високою, що в деяких випадках доводилося скасовувати накази про мобілізацію. Боротися з таким явищем радянська влада почала за допомогою репресій та погроз. Ще 29 липня 1918 р. в декреті РНК наголошувалося, що ухилення від призову тягне за собою суд військового трибуналу. Для тих червоноармійців, які залишали лави РСЧА, випустили спеціальну листівку, в якій серед іншого підкреслювалося: «Червоноармієць, знай, якщо ти залишиш своїх братів робітників та селян у хвилину боротьби з найлютішими ворогами пролетаріату – все майно, земля, худоба твоєї родини будуть конфісковані й відібрані. Проти твоєї сім'ї будуть застосовуватися найсуворіші заходи» [478, с. 111–112].

Прямі погрози застосування найбільш радикальних заходів до членів родин містилися і в наказі ВЦВК № 100 від 25 травня 1919 р., більше відомому як «Інструкція про розстріли» в руслі боротьби з козацтвом в Росії. Серед тринадцяти параграфів цього документа сім присвячувалися суворим репресивним заходам до членів сімей тих осіб, які залишатимуться після 1 березня 1919 р. у лавах козацької армії і чинитимуть спротив радянській владі. Всі родини згаданих «непослухів» у такому випадку ставилися на облік місцевих Рад, оголошувалися арештованими та перебували у статусі заручників. Окрім цього запроваджувалася ще й кругова порука. Параграф 7 цього документа декларував: «У разі самовільної втечі однієї з родин, оголошеної заручницею, підлягають розстрілу всі родини, які перебувають на обліку даної Ради». У § 8 зазначалося: «У разі втечі одного з родини, оголошеної заручницею, підлягають розстрілу всі члени цієї сім'ї». Майно розстріляних конфісковувалося та розподілялося серед місцевої бідноти. Ті з колишніх козаків, які дослухалися до

«порад» радянської влади й припинили опір, все одно дискримінувалися. Їх позбавляли права голосу і переводили у стан «сільської буржуазії», що тягло за собою відповідні санкції [405].

У постанові Ради робітничо-селянської оборони (РРСО) про мобілізацію до війська радянських службовців від 31 травня 1919 р. В. Ленін, не зраджуючи своїм попереднім настановам, наголошував: «На 4 місяці (з 15.VI до 15.X) мобілізувати всіх службовців чоловічої статі у радянських закладах від 18 до 45... Мобілізовані відповідають круговою порукою один за одного, і їх сім'ї вважаються заручниками у разі переходу на бік противника або дезертирства чи невиконання цих завдань тощо» [515, с. 258].

Ще до ухвалення РРСО цього рішення реввоєнрада радянської республіки видала попереджувальний наказ військовому відомству та ВНК, зобов'язавши їх розробити чіткі заходи родинного заручництва та кругової поруки за кожен випадок дезертирства. Окрім іншого рекомендувалося висилати за місцем призову списки дезертирів, аби там терміново вживали репресивних заходів до їхніх родичів [478, с. 112].

Революційним трибуналам* надавалося нічим не обмежене право визначення міри репресії. Л. Троцький у квітні 1919 р. радив їм «відкинути геть все лицемірство старої юстиції [оскільки]... вироки повинні мати агітаційний характер: залякувати одних, піднімати віру та бадьорість в серцях інших» [251, с. 101].

Відповідно до постанови РРСО від 3 червня 1919 р. «До викорінення дезертирства» на членів родин дезертирів чекала конфіскація земельного наділу та грошові штрафи. Окрім цього вводилась і небачена раніше новація. У випадках, коли грошей не було, родичі особи, засудженої за дезертирство, повинні були відпрацьовувати трудову повинність у господарствах червоноармійців (сівба, сінокосіння, жнива, молотьба тощо) або на колективних роботах. Ті, хто ухилявся від їх виконання, підлягали арешту та суду [301, с. 44–

* Положення про революційні військові трибунали реввоєнрадою республіки було ухвалене 4 лютого 1919 р.

48, 68–70]. Російський дослідник проблеми дезертирства В. Овечкін підкреслює, що в 1920 р., коли це явище продовжувало залишатися справжнім бичем для збройних сил більшовицької Росії, руками покараних примусовою працею за цей злочин «зорали та засіяли цілі поля» [478, с. 113–114].

Більшовицька влада, не обмежилась впровадженням родинного заручництва в армії. Вона вирішила застосувати його і у середовищі «експлуаторських класів» для психологічного тиску на них. У декреті РНК РСФРР від 23 вересня 1919 р. про обов'язкову реєстрацію представників колишньої буржуазії, поміщиків, офіцерських чинів особливого корпусу жандармів, прокурорів, їх заступників та інших ворожих до радянської влади «елементів» окремо згадувалося і про створення спеціальних картотек на близьких родичів перелічених «ворогів» (батьків, дружин, рідних і нерідних дітей, братів й сестер). На додаток до цього документу НКВС видав спеціальну інструкцію, якою розтлумачувався порядок складання згаданого «ворожого» до радянської влади реєстру [309. – Ст. 459, с. 500–501]. У такий спосіб радянська влада досить відверто декларувала, що близьке оточення колишніх «експлуаторів», потрапляючи до проскрипційних списків, стають заручниками нового режиму.

Ганебний метод залякування можливими репресіями до членів родин більшовики використовували і в намаганні залучити на свій бік якомога більше прибічників, здобути у середовищі своїх опонентів надійних інформаторів. Голова ВНК наполегливо рекомендував своїм підлеглим шантажувати людей можливими репресіями до їхніх близьких і рідних, а також тим, що у разі відмови «в заручники потрапить вся сім'я або окремі родичі» [223, с. 13].

Надзвичайні органи більшовицької Росії не обмежувалися суто специфічними порадами. Щоб залякати населення, вони активно поширювали інформацію про каральні акції. Наприкінці 1919 р., вже набувши певного досвіду з використання заручників, представники радянської влади намагалися підвести своєрідне обґрунтування під це brutальне явище. 19 грудня 1919 р. у наказі № 208 ВНК про заручників, підписаному Ф. Дзержинським та

М. Лацисом, чекістам розтлумачувалося: «Що таке заручник? Це полонений член суспільства або тієї організації, яка з нами бореться. До того ж такий член, котрий має певну цінність, яким цей ворог дорожить... З цього ви зрозумієте, що заручників треба брати лише з людей, які мають вагу в очах контрреволюціонерів... Вони чим дорожать? Високопоставленими особами... [зокрема і] родичами...» [223, с. 13]. Лаконічно та вичерпно звучало й відоме висловлювання чекіста М. Лациса: «Заручники – капітал для обміну» [352, с. 115].

Відвертий цинізм у справі заручництва більшовики демонстрували також на шпальтах своїх видань. Так, С. Мельгунов пише про те, що газета «Красный воин» восени і взимку 1919 р. у спеціально започаткованій рубриці публікувала списки осіб, взятих в заручники за своїх родичів, засуджених заочно до розстрілу. Він же наводить і приклади розстрілу батьків на очах у дітей [457, с. 30].

Своєрідними настановами для репресій проти родичів «ворогів» та опонентів радянської влади були нормативно-відомчі документи карально-репресивних органів, а серед них й інструкція юридичного відділу ВНК (1919 р.), котра, декларуючи необхідність превентивних заходів до «злочинців», наставляла: «Нам не потрібно доказів винуватості проти експлуататора чи контрреволюціонера, а достатньо з'ясувати його соціальне забезпечення або політичну фізіономію, щоб застосувати до нього адміністративні заходи, як до класового ворога пролетаріату і комунізму» [223, с. 77].

Ці тези не вперше відбивали концептуальні підходи більшовиків щодо покарання людей, не причетних до будь-яких антидержавних дій, оскільки заклики до безкомпромісної боротьби з усіма, кого влада вважала «шкідливими», «непевними» чи «соціально небезпечними», лунали практично в усіх виступах представників владного олімпу. Морально-психологічний вплив полягав у залякуванні тих, кого влада апріорі визнавала своїми ворогами.

Управління особливого відділу ВНК за підписом свого голови М. Кедрова і завідуючого реєстраційним відділенням* Я. Роцева на початку 1920 р. підготувало спеціальний наказ ВНК «Про заручників з сімей військовослужбовців, які здійснили зраду батьківщини». Цей наказ став одним із перших в історії радянської влади документом, який не лише відверто приписував здійснювати репресії щодо членів родин шляхом їх арешту, а й регламентував усі наступні дії, пов'язані з цим.

У першому пункті наказу наголошувалося: «Арештовані члени сім'ї та найближчі родичі осіб, які перейшли на бік ворога або здійснили вчинки зрадницького характеру, повинні утримуватися у концентраційних таборах або у робітних будинках до завершення громадянської війни...». Далі наказувалося до 15 травня 1920 р. подати в управління особливого відділу списки осіб, які здійснили втечу, зраду і т. ін., із зазначенням: прізвища, імені по батькові, посади, виду злочину; адреси сім'ї; переліку заходів, вжитих до арешту членів родини. У разі арешту певних членів родини пропонувалося обов'язково подати на них усі відомості біографічного характеру, а також вказати дату затримання і місце утримання під вартою. Насамкінець у наказі нагадувалося, що вичерпні відомості про членів сімей та близьких родичів командного складу Червоної армії а також колишніх офіцерів і військових чиновників «старої армії», ймовірно, для вжиття запобіжних заходів чи підготовки наступних арештів, можна безперешкодно отримати в реєстраційному відділенні Управління особливого відділу, куди в разі потреби належить звернутися з умотивованими запитами [247].

Цілком прогнозовану надмірну жорстокість радянська влада виявляла щодо членів родин військовиків армій противника у роки громадянської війни та після неї. Так, у 1920 р. в Одесі більшовики нещадно розправлялися з жінками, дітьми та батьками своїх «ворогів», не гребуючи ніякими методами. Досить було комусь донести, що в родині є хтось із військовиків добровольчої армії, оселя

* Реєстраційні відділення Особливого відділу (реєстраційне бюро в губернських НК) – спеціально створені підрозділи ВНК–НК для концентрації відомостей про «контрреволюціонерів, неблагонадійних у політичному відношенні осіб тощо».

негайно руйнувалася вщент, а вся родина, що там мешкала, негайно арештовувалась і розстрілювалася більшовиками. Тоді ж трапилася безпрецедентна за своєю жорстокістю розправа над галичанами, які воювали на боці денікінської армії і під час спроби евакуюватися разом з дружинами та дітьми були розстріляні з кулеметів на залізничній станції Одеси. Після покарання симпатиків Денікіна взялися за «врангелівців» у Криму [457, с. 7–17, 62–63]. Так, оформляючи протоколи їх допитів, у грудні 1920 р., слідчі обов'язково ставили одне з найбільш болючих для заарештованих питань: «де мешкають Ваші рідні?», наперед знаючи, що саме в такий спосіб можуть зробити людину беззахисною та найбільш вразливою. Примітно, що ці питання мали лише суто психологічний вплив. Адже доля арештантів була вирішена заздалегідь. Їх чекав розстріл. Але єзуїтський задум чекістів полягав ще й у знущанні над приреченими. Після їх знищення черга справді доходила до близьких. Родини тих, хто був розстріляний, висилали з Криму* [457, с. 62; 497, с. 203–204].

Після того, як півострів остаточно зайняли більшовики, нова влада почала боротися також з тамтешніми потенційними опонентами. С. Мельгунов, звертаючись у своєму дослідженні до тих трагічних подій, зауважує, що «більшовики не гребували нищенням членів сімей аж ніяк не причетних до збройного опору. Не обмежившись цим, вже у звичний для себе спосіб “солдати революції” брали в заручники родичів осіб, які переховувалися від радянської влади у горах» [457, с. 69–70].

Сімейне заручництво і кругова порука стали неодмінними атрибутами політичного терору, впроваджуваного центральними й місцевими органами влади, силовими структурами під час боротьби з селянськими повстаннями. Численні директиви з цього приводу містили чіткі приписи брати в заручники дітей та дружин повстанців. Голова Ради оборони України Х. Раковський задля більшої ефективності придушення повстань у селах спочатку (17 липня 1919 р.)

* На липень 1921 р. в тюрмах Криму знаходилося понад 500 заручників. У Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі й інших містах України у листопаді 1921 р. було розстріляно понад 5 тис. заручників [457, с. 62–63, 70–71].

рекомендував військовій владі на місцях виселяти сім'ї ватажків за межі губернії, згодом, уже перебуваючи на посаді голови радянського уряду УСРР (14 вересня 1920 р.), закликав брати близьких родичів «бандитів» у заручники й відправляти до концтаборів, конфіскуючи при цьому ще й майно [236, с. 165, 309]. Вже наприкінці 1920 р. член революційної військової ради Київського військового округу В. Затонський, який разом із дружиною був репресований у 1937 р., рекомендував виселяти сім'ї повстанців, забираючи геть усе їхнє майно [236, с. 329].

Ще одна причина широкого використання заручників була пов'язана з переховуванням місцевими мешканцями повстанців та осіб, які сприяли повстанському руху. Населенню оголошували накази місцевих органів влади, в яких наголошувалося, що для забезпечення видачі винних у розпорядження революційного трибуналу за вказівкою комітетів незаможних селян передаються заручники з «куркульського елементу», які у разі невидачі «бандитів, їх приховувачів і всіх, хто брав участь у злочинах, підлягають розстрілу», а їхнє майно – конфіскації. Відповідачі призначалися із середовища тих, хто співчував селянським виступам (впливові й авторитетні серед місцевого населення), а також із родичів повстанців.

Те, що відбувалося в українському селі на початку 20-х років, стало генеральною репетицією жорсткої вакханалії, яка розгорнулася на початку 30-х.

Великого розголосу набули розправи більшовиків із селянськими родинами у 1920–1921 рр. на Тамбовщині. У відповідь на дії селян, які ухваливши у травні 1920 р. на губернському з'їзді програму повстання: повалення радянської влади й ліквідації комуністичної партії, скликання Установчих зборів тощо, піднялися проти встановленого режиму, ЦК РКП(б) кинуло проти них військову міць РСФРР і надзвичайні органи. 1 вересня 1920 р. оперативний штаб Тамбовської НК оголосив наказ: «Застосувати до сімей повсталих нещадний червоний терор..., арештувати в таких сім'ях всіх з 18-річного віку, не зважаючи на стать, і, якщо бандити будуть продовжувати свої виступи, розстрілювати їх» [457, с. 29].

Очолити ці варварські акції проти жінок та дітей з волі вищих партійних органів довелося людям, які згодом разом зі своїми сім'ями потрапили в жорна таких же кривавих репресій. 27 квітня 1921 р. політбюро ЦК РКП(б) вирішило: «Призначити одноосібним командуючим військами у Тамбовському окрузі Тухачевського...», його заступником став І. Уборевич. Таємним наказом 15 травня 1921 р. М. Тухачевський приписував: «У разі відсутності бандитів береться для ув'язнення у концентраційний табір вся сім'я тих, хто знаходиться у розшуку, або окремі члени [родини] відповідно до особливих позначок Особливого відділу» [352, с. 21].

Згідно з рішеннями політбюро ЦК 11 червня 1921 р. повноважна комісія ВЦВК наказала: «...3. Сім'я, у будинку якої переховується бандит, підлягає арешту і висилці з губернії, майно її конфіскується. Старший робітник в цій сім'ї розстрілюється на місці без суду. 4. Сім'ї, що переховують членів сім'ї або майно бандитів, розглядаються як бандитські і старшого робітника цієї сім'ї розстрілювати на місці без суду. 5. У разі втечі сім'ї бандита майно такої розподілити поміж відданими радянській владі селянами, а залишені будинки спалювати. 6. Цей наказ виконувати суворо і нещадно» [352, с. 20–21; 457, с. 101]. Даний наказ, окрім уже згаданого М. Тухачевського, підписав і В. Антонов-Овсієнко.

Завідувач Тамбовського губернського управління примусових робіт В. Белугін 22 червня 1921 р. інформував своє московське начальство про організацію та функціонування семи «концентраційно-польових таборів», де утримували заручників – членів родин учасників селянських виступів. Описувався і загальний вигляд таких місць позбавлення волі: «...солдатські палатки, обнесені колючим дротом». Серед іншого зазначалося, що ці особи утримуватимуться у таборах спочатку два тижні, протягом яких «бандиту, за якого вони взяті, надається право добровільного повернення [додому] і тим звільнення своєї родини від ув'язнення в таборі». І далі, чомусь уже після висунення ультимативних вимог, безсоромно й цинічно викладалася характеристика самого інституту заручництва в редакції тамбовського

військового чиновника: «Як заручників забирають найближчих родичів осіб, які беруть участь у бандитських шайках, причому забирають їх у повному складі, незважаючи на стать і вік». Насамкінець В. Белугін радився зі своїми московськими зверхниками щодо ситуації з найменшими заручниками: «До табору надходить велика кількість дітей, починаючи з самого раннього віку, навіть немовлята. Утримання маленьких дітей ставить в найбільш складну ситуацію адміністрацію таборів, і з цього питання від вас необхідно отримати роз'яснення у самому невідкладному порядку. Прошу мати на увазі, що табори влаштовані за тимчасовим типом (палатки на голій землі), що може призвести до масових захворювань дітей» [233, с. 18–19]. За п'ять днів на Тамбовщину з центру прийшло роз'яснення, яке жодним чином не припиняло варварську практику утримання в заручниках малих дітей, а лише ствердило доцільність уже вжитих заходів і «великодушно» наголосило на тому, що діти до трьох років можуть утримувати за колючим дротом разом з матерями.

Листування щодо долі дітей-заручників тривало майже місяць. Представники радянської влади, які вдалися до цього варварського кроку, вже самі не знали, що робити з тими немовлятами, котрі разом з матерями опинилися у концентраційних таборах. Вже 20 липня 1921 р. повноважна комісія ВЦВК у режимі підвищеної таємності видала вказівку, в якій, між іншим, наголошувалося: «Надалі з особливою обережністю ставитись до арешту як заручників непрацездатних, особливо вагітних жінок і матерів із немовлятами. Вказаних жінок та дітей надалі по можливості тимчасово на час вислання залишати під відповідальність населення будинку, оголошуючи, що коли у двотижневий термін бандити, за яких вони взяті, не з'являться, вони будуть вислані, а майно конфісковане». Окрім цього, рекомендувалося дітей, які вже утримуються у таборах, передавати до спеціальних дитячих будинків, мережа яких у зв'язку з цим має бути розширеною. Тих заручників, проти яких було вороже налаштоване населення села чи селища, звідки вони були взяті в заручники, а також родичів уже розстріляних «бандитів» наказувалося й надалі утримувати в таборах, не звільняючи їх під жодним приводом [233, с. 20–21].

Незважаючи на таке жваве листування, ні в липні, ні навіть у серпні вже заарештовані жінки та діти не вийшли за межі концентраційних таборів. Після чотиримісячного перебування у невимовно важких умовах вагітні жінки Кожухівського табору заручників Тамбовської губернії звернулися з колективним листом до наркома юстиції Росії Д. Курського, в якому закликали до справедливості й уклінно просили припинити знущання над малими в'язнями та вагітними жінками, обіцяючи, що, коли їх відпустять з-за ґрат, вони стануть «щирими помічниками влади праці» [233, с. 23].

Тим часом в українському селі система заручництва, в тому числі й сімейного, використовувалася тоталітарним режимом у разі невиконання селянами продрозкладки чи продподатку.

Більшовики не забували й про такий ефективний метод як адміністративне виселення, яке дозволили застосовувати до «ворожих» родин новоствореному позасудовому органу – Особливій нараді при ОДПУ. Вже від 1924 р. і судові органи, що відображено у Кримінальному кодексі, і позасудові могли виносити аналогічні вироки стосовно політичних опонентів існуючої влади. Отже, в арсеналі заходів державних інституцій з'явилося ще кілька дійових важелів впливу на нелояльних громадян – заслання та виселення.

У 1924 р. коло місцевостей, звідки відбувалося адміністративне виселення, отримало уточнені географічні межі. 16 серпня наказ ОДПУ розтлумачив попередні директиви стосовно заборони проживання «соціально небезпечним» у шести великих промислових містах СРСР (Москві, Харкові, Одесі, Ростові-на-Дону, Києві, Ленінграді) і прикордонних губерніях без чіткого зазначення терміну. Два роки по тому ці ж обмеження були розповсюджені й на тих громадян, які вже відбули своє покарання у концентраційних таборах або засланні. Пізніше деталі режимних обмежень були уточнені в низці радянських та відомчих директив. Тоді, власне, у діловому та побутовому мовленні з'являється термін «мінус б» (за кількістю міст, де діяла заборона для проживання), що трансформувався у визначення-тавро для багатьох громадян, позбавлених права проживання в певних місцевостях Радянського Союзу. Під ці

репресивні обмеження потрапляли не лише ті, хто визнавався радянською владою «соціально небезпечними», а й члени їхніх родин, оскільки в більшості випадків разом з адміністративно висланими виїжджали зі своїх домівок на нові місця проживання дружини та діти. Вже тоді більшовицький режим вдавався до облудних заяв, що примусове виселення цілих родин офіційно санкціонувалося лише «у виняткових випадках, за наявності в кожному окремому випадку санкції Президії ЦВК Союзу РСР» [465, с. 75].

Усі згадані новації у галузі каральної політики відбувалися вже після завершення громадянської війни та придушення повстанського руху, коли на «фронті» репресій близького оточення «ворогів народу» запанувало тимчасове затишшя. Хоча відсутність масштабних акцій не означала відлиги, оскільки відбувався процес творення «правового» підґрунтя репресій, в тому числі й за сімейною ознакою.

У 1926 р. згадали про родичів осіб, яких радянська влада вважала «антисоціальними» та «шкідливими». Відтоді й на них був розповсюджений такий широковідомий в СРСР дискримінаційний захід, як позбавлення виборчих прав, що тягло за собою різноманітні додаткові утиски.

Цей малознайомий для цивілізованого світу дискримінаційний захід більшовики запровадили ще у 1918 р. Мотивація для нього змінювалася в радянській державі під впливом подій і пройшла декілька етапів у своїй трансформації.

За Конституцією РСФРР 1918 р. (ст. 65) передбачалося позбавляти виборчих прав у першу чергу т. зв. експлуататорів, до числа яких були віднесені: особи, які використовують найману працю з метою отримання прибутків; ті, хто жив на «нетрудові доходи»; служителі релігійних культів; службовці та агенти поліції і жандармерії, а також високі царські чини, офіцери й генерали та ін. [431, с. 261]. Позбавлялися прав і ті, до кого було застосоване адміністративне вислання.

У 1924 р. почалися новації, спочатку сприйняті як лібералізація виборчого законодавства. Оголосивши гасло «Обличчям до села!», більшовицький режим

ухвалив рішення щодо зняття обмежень для участі у виборах окремих категорій громадян, раніше позбавлених цього. Це ж стосувалося і частини інтелігенції, яка потрапила під такого роду дискримінацію. Щоправда, такий крок був досить незначний, а час дії цієї, начебто ліберальної, новації дуже короткий. І якщо впродовж 1924 р. перелік груп, позбавлених прав, у бік розширення не переглядався, то вже в 1926 р. ухвалюється рішення про позбавлення виборчих прав і членів родин окремих «ворогів» радянської влади. Спочатку ця дискримінація охоплювала лише дітей «колишніх людей»* [310. – № 79. – Ст. 603], до кола яких тоді належали вчорашні дворяни, фабриканти, домовласники, чиновники, офіцери, священнослужителі та ін. А згодом до неї включили й дітей інших верств суспільства, перерахованих у згаданих статтях Конституції.

До категорії членів сімей «позбавленців» потрапили не лише діти, а й дружини, тещі, матері тих, кого сталінський режим не бажав бачити серед виборців та дискримінував їх різними іншими способами. Траплялися випадки, коли працюючі чоловіки зараховувалися до «утриманців», якщо їхні дружини торгували й мали прибуток, визнаний «нетрудовим». Серед загальної маси членів родин «позбавленців» переважала молодь. Дружини та матері, позбавлені прав, як правило, займалися домашнім господарством, у профспілках не перебували, тому й не відновлювалися в правах, якщо не могли довести свою незалежність від глави родини. Слід зазначити, що серед дружин «позбавленців» було чимало жінок, які наполегливо домагалися свого відновлення у правах і навіть розлучалися для цього зі своїми чоловіками.

Вже в 1926–1927 рр. ця категорія (члени родин) стала однією з наймасовіших серед «позбавленців» (по СРСР – 38%) [520, с. 18]. У 1927 р. з'явилася «Інструкція про перевибори до Рад», згідно з якою в масовому порядку позбавлялися виборчих прав усі колишні «білі» та інші офіцери [520,

* «Колишні люди» (рос. «бывшие люди») – словосполучення, яке поширилося завдяки однойменному оповіданню М. Горького (1897 р.). У час, коли з'явився цей твір, так називали декласованих осіб із будь-яких станів. Вже за радянських часів це словосполучення вживалося стосовно представників т. зв. заможних класів.

с. 18]. За твердженням більшовиків, усі вони були «класовими ворогами пролетарської держави».

Наприкінці 20-х років у радянській Україні, як і в СРСР у цілому, прокотилася хвиля масових репресій. До поля зору каральних інституцій потрапило широке коло представників т. зв. партійної опозиції і «буржуазних» спеціалістів, оголошених «шкідниками» після «шахтинської справи»; «націоналістів» і непманів. Велика кількість «троцькістів» і «зінов'євців» були заслані у віддалені райони країни. Через рік їхню долю розділили і «праві ухильники». Тоді членів сімей згаданих «ворогів» радянської влади не карали у такий же спосіб. Але вони потрапляли до проскрипційних реєстрів, котрі трохи менше ніж за десять років стали в пригоді чекістам.

Хоча в середині та наприкінці 20-х років репресії членів родин «ворогів» радянської влади не набули такого розмаху, як у 30-ті роки, вже тоді стали помітними зрушення у свідомості пересічних громадян, спричинені атмосферою страху, штучно насаджуваною у суспільстві. Так, у 1928 р., коли розпочалася «шахтинська справа», в ході пропагандистської кампанії в газетах був опублікований лист 12-річного хлопчика – сина одного з підсудних: він просив розстріляти свого батька [352, с. 440]. А наприкінці 1929-го – на початку 1930 р. у газетах з'явилась рубрика «Зрікаємося своїх батьків». І діти зрікалися, і публічно каялися у своєму «неправильному» походженні, хоча ці зречення не завжди давали індульгенцію «відмовникам». Нова влада, як і раніше, продовжувала стежити за тим, щоб скрізь дотримувався «класовий підхід».

У другій половині 20-х років лідери СРСР та очільники радянських репресивних органів почали активно обговорювати і згодом упроваджувати в життя специфічну ідею освоєння віддалених районів СРСР за рахунок переміщення туди членів сімей «антирадянських» та «паразитуючих» елементів.

Перші постанови про переселення «соціально небезпечних» осіб та членів їхніх родин були ухвалені республіканським раднаркомом наприкінці 1929 р. Тоді вони стосувалися мешканців прикордонних районів УСРР. Уже наступного

року «врожаї» радянської карально-репресивної машини на цій ниві досягли небачених розмірів.

Від 1917 р. до 1929 р. тривав процес «збагачення» чекістського та побутового мовлення термінами, які з'явилися у процесі репресій різних категорій громадян й членів їхніх родин. У багатьох правових актах вищих органів державної влади та управління, у рішеннях і постановах ЦК РКП(б)–ЦК ВКП(б), наказах та інструкціях ВНК–ДПУ–ОДПУ, окрім терміну «вороги народу», широке розповсюдження отримали такі поняття, як «соціально чужі елементи», «вороже середовище» та ін., які стосувалися близького оточення дійсних та уявних опонентів режиму.

У цей час різні форми відповідальності членів родин у судовому (через військові трибунали) та позасудовому (в особливих нарадах) порядку практикувалися як у цивільному середовищі стосовно оточення «контрреволюціонерів» й «ворогів» різного ґатунку, так і у військових структурах, де передбачалося покарання близьких родичів «зрадників» та дезертирів. Упродовж усієї громадянської війни В. Ленін та його оточення вважали, що, перетворюючи сім'ї військових спеціалістів на заручників, вони таким чином змусять цих людей воювати за Країну Рад зі страху за життя своїх близьких.

Перший етап застосування репресій до членів родин дійсних та уявних опонентів радянської влади характеризувався майже цілковитою сваволею «революційного сумління», яка майже не зв'язувалася виразними приписами закону. Останній вживався лише до членів родин військовослужбовців, котрі здійснили злочини, здебільшого під час бойових дій чи мобілізації до війська.

Тоді закладалося те, що згодом стали, серед іншого, називати «чекістською традицією»: ігнорування загальнодержавного законодавства та базування на внутрішньовідомчих актах, відсутність гласності та громадського контролю, порушення загальноприйнятих процесуальних норм і юридичних гарантій, масові позасудові розправи, нещадне придушення інакодумства,

тотальний контроль над армією та населенням. Усе це здійснювалося під контролем правлячої Комуністичної партії.

Надзвичайні методи управління суспільством, які широко використовувалися в роки громадянської війни, продовжували діяти і в мирних умовах життя країни. Закріплення надзвичайних форм, взятих на озброєння в екстремальних умовах, ставало нормою в управлінні всіма сферами суспільства. Соціальні процеси, що відбувалися в країні, супроводжувалися посиленням одноосібної влади Сталіна і тих, хто втілював у життя його політику на місцях.

2.3. Планування та реалізація масових репресій у період розкуркулення

Наприкінці 20-х – на початку 30-х років терор проти власного народу з використанням елементів сімейного заручництва вийшов у нову площину. Розпочався його наступний період, ознаменований запровадженням нових, досі небачених, масових репресій проти родичів дійсних та уявних опонентів радянської влади.

Подолання хлібозаготівельної кризи, колективізація села супроводжувалися т. зв. розкуркуленням, здійснюваним уже звичним застосуванням надзвичайних методів. Гасло «знищити куркульство як клас», яке не лише лунало у виступах більшості можновладців держави, а й рясніло на шпальтах періодичних видань, закликало ліквідувати «куркульську небезпеку». Наголошуючи повсякчасно на понятті «клас», лідери держави таким чином окреслювали й широке коло майбутніх жертв.

Не викладаючи всіх передумов та нюансів розгортання цієї акції, зазначимо лише, що це був не спонтанний, а добре підготовлений крок. Намагаючись створити хоча б видимість законності радикальних заходів проти селянства, політбюро ЦК ВКП(б) 3 січня 1929 р. запропонувало Наркомату юстиції забезпечити максимальну швидкість здійснення репресій стосовно «куркульських терористів» [465, с. 118–119]. Хоча навішування ярликів було

звичною справою для ідеологів партапарату, проте цього разу не виникло щонайменших сумнівів, що слово «терористи» не віщує нічого доброго і для близьких, котрі живуть під одним дахом із ними.

Готувалися до наступу на селянство й в УСРР. Ухвала політбюро ЦК КП(б)У про складання списків господарств на «виселення» відбулася ще 5 липня 1929 р. І пізніше упродовж літа-осені того ж року цей же партійний орган неодноразово слухав питання щодо «виселення за межі України куркульських та поміщицьких родин» [94, арк. 20, 116].

Примітно, що, оголосивши війну тим, хто не бажав йти в колгоспи, партійна верхівка діяла непослідовно, оскільки 18 липня 1929 р. сама висловилася щодо недоцільності прийому «куркулів» у колгоспи та виключення тих, хто «проліз» туди і може розкласти їх зсередини [352, с. 41]. Задекларувавши такі взаємовиключні позиції, радянська влада поставила багато селянських родин, здебільшого середніх статків, у повну безвихідь, апріорі визнавши їх зайвими у «колгоспному раю». Випадаючи з колгоспного руху, вони автоматично потрапляли в розряд противників стратегічного курсу партії.

23 вересня 1929 р. ОДПУ висловило занепокоєння недостатнім розгортанням оперативних заходів повноважними представництвами з хлібозаготівлі й запропонувало активізувати виселення «заможних прошарків, які ухиляються від виконання завдань із хлібозаготівлі, та злісних спекулянтів» [465, с. 119]. До краю спрощувалася процедура розправи над головами родин. Щоправда, про їхніх родичів тоді чомусь не згадували, хоча вони, ймовірно, малися на увазі, коли йшлося про виселення «куркулів».

Наприкінці 1929 р. у середовищі радянської номенклатури ще не всі стовідсотково були переконані в тому, що крайні заходи стосовно заможних селян є кращим шляхом у суцільній колективізації села. Спеціально створена для підготовки цієї масштабної кампанії комісія політбюро ЦК ВКП(б) під орудою наркома землеробства СРСР Я. Яковлева висловилася щодо недоцільності застосування масових депортацій селянства. У її висновках серед іншого зазначалося: «Безнадійно намагатися вирішити «куркульську проблему»

виселенням усієї маси куркульського населення у віддалені краї або подібними заходами». Більше того, пропонувалося частину заможних селян, котрі погодяться підкорятися й добровільно виконувати всі обов'язки колгоспників, включати до складу колгоспів». Проте такий підхід дисонував з точкою зору Й. Сталіна, тож особлива позиція комісії була проігнорована, а її пропозиції обмежувального характеру – відхилені [533, с. 187].

Зробивши «правильні» висновки, члени згаданої комісії стали більш поступливими й дуже оперативно пристали до концепції вождя щодо «викорчовування» всього «куркульського роду», вже ніколи не декларуючи своїх «дрібнобуржуазних теорій».

ОДПУ, як головний реалізатор партійної політики, завчасно вловив зміст ідеї «викорчовування». Знайшлися в його лавах і ті, хто ініціював радикальні заходи у впровадженні цього «важливого державного завдання», зокрема й у частині, що стосувалася членів селянських родин.

Майбутній керівник радянської розвідки, а тоді ще помічник начальника секретно-оперативного управління ОДПУ А. Артузов, який мав великий досвід участі у позасудових органах, що розглядали справи «куркульських контрреволюційних угруповань», виявив неабияку заповзятість у справі боротьби з селянством. 12 січня 1930 р. він запропонував припинити епізодичні виселення «куркулів» за межі села, а вживати до них більш суворих, добре організованих репресивних заходів. Окрім цього, за сталою радянською традицією, посилаючись на «прохання трудящих позбавити їх куркулів та анулювати їхні родини», А. Артузов порадив заступнику голови ОДПУ Г. Ягоді та начальнику секретно-оперативного управління цього ж відомства поставити перед урядом питання щодо ліквідації «куркульських» сімей шляхом переселення їх «на вільні землі Сибіру» за наперед складеним планом, аби «стримувати активність куркульства» [465, с. 121].

Пропозиція А. Артузова прижилася на придатному ґрунті тогочасної політики масового терору, удосконалюючись небаченими темпами. А «вільних земель» у Сибіру виявилось так багато, що ще протягом наступних двох

десятиліть сталінський режим продовжував їх заселяти українськими селянами та іншими «ворогами» радянської влади.

Тамтешнє керівництво також стало готуватися до прийому вимушених мігрантів-хліборобів. Щоправда, як виявилось невдовзі, робило це не дуже старанно, позаяк точно не знало, хто ж буде тієї останньою ланкою, яка відповідатиме за цю величезну ділянку роботи. 10 січня 1930 р. союзне керівництво зобов'язало повноважні представництва (ПП) ОДПУ Сибіру, Уралу, Північного та Далекосхідного країв до 14 січня подати свої пропозиції щодо кількості й місця майбутнього розселення репресованих «куркульських» родин. Взагалі сама проблема дислокації розселення селянських сімей неодноразово обговорювалася на колегії ОДПУ [45, арк. 29; 251, с. 115].

Тим часом в Українській РСР, як і в інших регіонах, де планувалося проведення майбутньої масової акції з репресування селянських родин, запроваджувався стан підвищеної мобілізаційної готовності силових структур. Про це йшлося у спеціальній директиві ОДПУ, надісланій до ДПУ УСРР 18 січня 1930 р. Г. Ягода наказував «точно врахувати і телеграфно доповісти, з яких районів і яка кількість куркульсько-білогвардійського елемента планується до виселення». Особлива увага зверталася на підготовку «чекмобзапасу», військ ОДПУ та РСЧА [238, с. 60].

У республіці 23 січня 1930 р. було створено комісію для вирішення питань та координації заходів, пов'язаних із розкуркуленням [435, с. 357]. Тоді ж політбюро ЦК КП(б)У дозволило ДПУ УСРР залучити для тимчасової роботи на цій важливій ділянці, терміном на два місяці, тих, хто знаходився у запасі на особливому обліку. Вже наприкінці січня в українське село було мобілізовано 23 939 працівників ДПУ, міліції, бійців озброєних загонів партійно-комсомольського активу [479, с. 211].

Така фронтальна підготовка велася під пильним контролем вищих органів влади та партійної верхівки держави. Добігали останні дні перед оголошенням офіційного старту масової каральної операції проти селянства. Від політичного

заякування та локальних репресій сталінський режим перейшов до радикальних кроків.

Проект постанови, підготовлений новою комісією політбюро ЦК ВКП(б), очолюваною В. Молотовим (котрому вже не спадали на думку, як його попереднику Я. Яковлеву, щонайменші обмежувальні ідеї у сенсі покарання широкого кола селянської родини) був затверджений 30 січня 1930 р. Усі, хто підлягав розкуркуленню, в тому числі й члени селянських родин, поділялися на три категорії. Міцних господарів, віднесених до першої, очікували арешти, заслання до таборів і навіть розстріл, а їхніх родичів – депортації, родини другої категорії – також заслання у віддалені місцевості СРСР і третьої – розселення за межами своїх сіл. Межі поміж цими трьома групами приречених були дуже розмиті, що одразу створювало підґрунтя для свавілля каральних органів, яким доручалося реалізовувати ці заходи.

1 лютого 1930 року згадана директива політбюро ЦК ВКП(б), зберігаючи основний зміст, була оприлюднена у вигляді спільної постанови ЦВК та РНК СРСР «Про заходи щодо зміцнення соціалістичної перебудови сільського господарства в районах суцільної колективізації і боротьби з куркульством» [435, с. 360]. Таким чином, уперше в історії політичного терору було «узаконене» масове позасудове покарання членів селянських родин, яким інкримінувалася сама лише спорідненість із тими, кого тоталітарний режим вважав своїми непримиренними ворогами.

За день до появи згаданої директиви, 31 січня 1930 р., під головуванням Г. Ягоди у присутності повноважних представників та начальників профільних підрозділів ОДПУ відбулося засідання колегії цього відомства, на якому слухалося питання застосування репресій щодо різних категорій «куркулів» та членів їхніх родин [465, с. 124]. А 2 лютого 1930 р. з'явився наказ ОДПУ № 44/21 про заходи з ліквідації «куркульства» як класу [303, с. 107], котрий не лише врахував точку зору партійної верхівки, а й продемонстрував неабияку заповзятість, ініціативність та готовність виконати будь-які доручення партії у справі репресій жінок, дітей та літніх людей. Не аналізуючи в повному обсязі

цього документа, варто зауважити, що в частині безпідставного покарання членів селянських родин він був структурований, як і згадані вище постанови, не досить вдало. Помітний поспіх у його підготовці дався взнаки й на визначені персонального складу кожної з груп, призначених для репресування. Сім'ї селян, віднесених до першої категорії, згадувалися лише після другої. Їх також пропонувалося відправляти у заслання, «враховуючи ступінь соціальної небезпеки цих сімей» [303, с. 107–110].

У документі ОДПУ виписувалися деталі організації масових репресій проти селянства: створювалися спеціальні позасудові органи – трійки для розгляду справ «куркулів» першої категорії; оперативні трійки ОДПУ на місцях – для проведення депортацій; оперативні групи в районах – для безпосередньої участі в операції; збірні пункти для обліку та безперебійної відправки у заслання; чекістсько-військовий резерв – на випадок непередбачених ускладнень (придушення опору, застосування сили).

Окрім цього, транспортному відділу ОДПУ та його регіональним підрозділам на місцях доручалося здійснювали контроль перевезень селянських родин. Місцевим органам наказувалося забезпечити ретельний контроль за складанням списків для депортації та конфіскації майна в районах та округах. Були визначені й орієнтовані терміни початку операції для УСРР. Від 15 лютого 1930 р. планувалося виселити 30–35 тис. родин, з них 50 тис. осіб – до Північного краю [303, с. 109–110]. Хоча вже незабаром ця дата «через непередготовленість деяких районів... Сибіру для прийняття куркулів другої категорії» була перенесена на 20 лютого, а кількість сімей тимчасово зменшена до 20 тис. [238, с. 61].

Ймовірно, намагаючись створити ще більш міцні «законні» підстави для репресивної функції ОДПУ у масштабній акції проти селянства, Президія ЦВК СРСР 3 лютого 1930 р. своєю постановою надала право на час проведення кампанії «ліквідації куркульства» передовіряти повноваження з позасудового розгляду справ карально-репресивним органам на місцях. Наступного дня – 4 лютого 1930 р. – вищий законодавчий та виконавчий органи СРСР видали

відповідну секретну інструкцію, затверджену головою ЦВК М. Калініним та головою РНК О. Риковим [320, с. 174], у якій визначались обов'язкові обсяги «куркулів», які мали бути виселені: 3–5% від загальної кількості селянських господарств у межах конкретної адміністративно-територіальної одиниці. У цьому документі, як і в наказі ОДПУ та попередніх постановах, знову чітко не розмежовувалися поміж собою ті родини, які мали депортуватися у віддалені місцевості СРСР, і ті, котрі виселялися з сіл, де вони мешкали. А ремарка про те, що «члени родин куркулів, які підлягають виселенню, можуть за бажанням і згодою на це районних виконавчих комітетів залишитися тимчасово або постійно» у місцях свого проживання, вносила додаткову плутанину та невизначеність, чим могли скористатися на свій розсуд ті місцеві керівники, котрі відповідали за цю роботу.

Ще більш незрозумілим та двозначним виглядав припис інструкції: «виселяти куркульський актив, найбільш багатих куркулів та напівпоміщиків у віддалені місцевості Союзу РСР і в межах даного краю – у віддалені його райони» [320, с. 174].

Диференціювання селянських родин віддавалося на поталу місцевим активістам, об'єднаних у бідняцько-наймитських комітетах, функції яких взагалі не було чітко виписані. Таким чином, сталінський режим, керуючись своїм підступним задумом, переклав відповідальність за своє свавілля на «ініціативу мас».

Певні застереження в інструкції були зроблені й стосовно сімей червоноармійців та тих, які мали у своєму складі працюючих у містах на заводах та фабриках. Перших приписувалося не репресувати, а щодо других – виявляти обережність.

Регламентний документ, підготовлений начебто для того, щоб унести ясність у справу репресій селянських родин, не дав чіткого розуміння, а, навпаки, заплутав її остаточно.

Впадає в око те, що в усіх партійних і відомчих документах тієї пори відсутні обґрунтування чи мотивації відправлення у заслання не лише самих

«куркулів», а й їхніх родин і таким чином покарання непричетних до того способу господарювання, який обрав голова родини. Відомо ж, що, за традицією, ані жінки, ані діти не могли кардинально впливати на рішення головного годувальника. Вони лише допомагали йому вести господарство.

Після одержання постанови та інструкції ЦВК СРСР уже на початку лютого 1930 р. в УСРР заходилися реалізовувати партійні приписи. План масової операції щодо селянських родин був викладений у доповідній записці заступника ДПУ УСРР К. Карлсона, сім'я якого, до речі, вже через сім років також була репресована.

Дотримуючись планового підходу у здійсненні репресій, на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 8 лютого 1930 р. була затверджена розкладка по округах на заслання у віддалені місцевості СРСР селянських сімей другої категорії. С. Косіору та В. Балицькому доручили розіслати на місця відповідні директиви щодо депортацій, які планувалося завершити до 15 березня поточного року [365, с. 19].

Депортації почалися з середини лютого 1930 р. Уся процедура складалася з декількох етапів. Прологом ставала своєрідна інформаційно-облікова робота. На місцях, за умов одержання обов'язкових рознарядок на кількість розкуркулених, розмежувати «куркулів» та середняків виявилось надзвичайно складно. І тоді в пригоді стали списки осіб, позбавлених виборчих прав за «використання найманої праці» та життя «на нетрудові доходи, проценти з капіталу тощо», які вже були готові на кожній з виборчих дільниць. До цих реєстрів, починаючи від другої половини 20-х років, потрапила вже чимала кількість селян та їхніх родичів. Далі до такої підготовчої ділянки репресій підключалися комітети незаможних селян та інші колгоспники, які на зборах затверджували ширші списки, включаючи до них своїх односельців, іноді на власний розсуд. Часто-густо мотивацією для цього ставали звичні на селі неприязні побутові стосунки між тими, хто складав переліки, та іншими селянами.

Звертає на себе увагу та обставина, що списки складали, як правило, лише на дві категорії родин – другу та третю, оскільки долі сімей першої категорії, начебто, мали вирішувати карально-репресивні органи.

Затверджені на колгоспних зібраннях списки далі проходили таку ж, але більш формальну процедуру у райвиконкомках й опісля передавалися до місцевих управлінь ДПУ для «реалізації». Порядок розселення селянських господарств третьої категорії встановлювали окрвиконкоми.

Утім, процедури виписаної в документах на місцях мало хто дотримувався. Здебільшого перший етап репресій селянських родин здійснювався силами місцевого партійного, комсомольського та комнезамівського активу часто-густо в імпровізований виконавцями спосіб. Завжди відбувалася конфіскація, схожа більше на пограбування та мародерство, а також виселення усіх без винятку членів хліборобської родини з будинку.

Деякі селяни під час «реквізицій» намагалися чинити опір, захищаючи своє майно. Така поведінка розцінювалася владою вже як контрреволюційний заколот і дуже дорого коштувало тим, хто наважувався на це.

Як це не парадоксально, але через формальну невизначеність і нечіткі приписи директивних органів, більшість сімей першої категорії, голів яких арештовували місцеві ДПУ на початковому етапі розкуркулення, до часу не депортували. Їх просто виганяли з хат, конфіскувавши у них все майно. Багатодітні сім'ї іноді оселялися у хлівах або йшли в прийми до родичів чи сусідів. Більш кмітливі не чекали, а вдавалися до рішучих дій, аби уникнути сумної долі. Дружини деяких заможних селян подавали на розлучення, молодь намагалася взяти шлюб із бідняками чи наймитами. Іноді діти з таких родин, зазвичай з підказки колгоспного керівництва, писали листи-відмови від своїх батьків, аби уникнути репресій та дискримінації. Велика кількість передбачливих селян після арешту батьків та чоловіків спішно залишали свої помешкання, розпродуючи за безцінь майно або навіть залишали його напризволяще, забираючи з собою лише найбільш цінні речі. Дехто псував

дороге сільськогосподарське знаряддя та хатні пожитки, палив садиби, різав худобу.

Приречені люди разом або поодиноці вирушали у великі міста чи промислові центри, де відчувався брак робочої сили. Там селяни сподівалися «загубитися» чи «розчинитися» в загальній масі городян. У містах, куди вони тікали, родичі допомагали їм змінити прізвище чи влаштувати шлюб з городянами, або й прописували в обхід закону (часто за хабарі) на власній житловій площі, що дозволяло під час паспортизації уникнути виселення. Та більшу частину все ж «вичистили» під час проведення згаданого загальнодержавного заходу.

Серед селянських родин, віднесених до другої категорії, були й такі, котрі сприймали депортацію як невідворотне лихо, навіть заздалегідь готувалися до неї. Повсякденний тиск та погрози з боку комнезамів пригнічували, умови життя на селі ставали неймовірно важкими, тому вони вважали за краще підкоритися долі, не очікуючи якогось ще більшого погіршення свого життя.

Перша хвиля репресій проти селянства прокотила спочатку в Одеській, Миколаївській, Херсонській округах, потім у Криворізькій, Зінов'євській, Тульчинській, Шевченківській, Харківській, Дніпропетровській, Мелітопольській, Запорізькій, Київській, Уманській. Слідом за ними депортації провели в Артемівській, Білоцерківській, Конотопській, Куп'янській, Сумській та ін. Вже 27 лютого 1930 р. заступник голови ДПУ УСРР К. Карлсон повідомив своє вище керівництво, що через станцію Бахмач і далі у напрямку території РСФРР вже пройшло 10 ешелонів з 17 294 розкуркуленими (з них: чоловіків – 6256, жінок – 5718, дітей – 5320). За донесенням ДПУ УСРР голові ОДПУ Г. Ягоді, до 10 березня 1930 р. операція в основному була завершена: з 29 українських округ було видалено загалом 92 970 осіб [320, с. 337–338; 365, с. 19].

Вже 20 травня 1930 р. начальник оперативної групи ПП ОДПУ С. Пузицький підготував узагальнюючий звіт, у якому висвітлювався перебіг першої хвилі депортацій загалом по СРСР і подавалися підсумки цієї

насильницької акції: «...переселено 99 515 родин загальною кількістю 510 096 осіб..., і найближчим часом планується виселити додатково з УСРР ще 15 тис. одиниць «особливого призначення». Далі, констатуємо недоліки проведення депортацій (велика кількість неправильно засланих унаслідок недосконалої «фільтрації й відсутності класового підходу», невідповідності сільрад, брак транспортних засобів, належним чином облаштованих збірних пунктів, харчів, теплої одягу, взуття тощо), пропонувалося надалі заможні селянські сім'ї другої категорії (як і третьої) розселити всередині округів, а також уважніше здійснювати фільтрацію, аби до лав депортованих не потрапляли родини, які мали у своєму складі червоноармійців, колишніх партизанів, а також бідняків і середняків. При цьому підкреслювалося, що виняток становлять ті родини, де перераховані громадяни господарювали таким чином, що перетворилися на «куркулів», які «беруть активну участь у боротьбі з колективізацією та контрреволюційних угрупованнях» [251, с. 108, 718–719].

У межах згаданої масової операції дуже часто помилково розкуркулювали й тих, хто аж ніяк не підпадав під жодну з визначених категорій. Під «гарячу руку» потрапили мешканці сільської місцевості, які не мали ані великих статків, ані батраків, які на них працювали. Самотужки обробляючи свої земельні наділи власним коштом, вони досягли якоїсь стабільності, змогли звестися на ноги, гідно утримувати свої родини й зажили репутації міцних господарів. Останнє якраз і ставало приводом для швидких висновків згаданих оперативних трійок ОДПУ, що, керуючись підказками сільської бідноти, обирали собі кандидатів для репресій, серед яких опинялися й так звані «середняки».

Партійні функціонери, які здійснювали контроль за регіональним керівництвом у сфері розкуркулення, тиснули на останніх із такою силою, що ті часто-густо діяли за принципом: «краще перегнути, ніж не догнути». Усі розуміли, що кара за перебільшену старанність буде значно меншою, ніж обвинувачення у відсутності політичної пильності.

Дивна річ, але інституція, безпосередньо причетна до активної реалізації репресій проти селянства, ранньою весною 1930 р. раптом почала виявляти

«занепокоєння» викривленнями й перегинами в розкуркуленні, які виявлялися, зокрема, в депортації середняка, бідняка, і навіть наймита, а також членів червоноармійських родин. Про це йшлося у листі заступника голови ОДПУ Г. Ягоди до Й. Сталіна 7 березня 1930 р. [435, с. 361–362]. Якраз тепер і помітили розпливчастість у визначенні трьох категорій селянських родин, які підлягали репресіям, та розмитість чіткої межі між ними, про що йшлося вище. Це, зрештою, призвело до того, що державна політика, помножена на зловживання дрібних начальників, породила страхітливу суміш беззаконня. «Відзначається свавільне поводження бригад і рад робітників із населенням, – визнавав Г. Ягода, – погрози арештом, виселення за невступ у колгосп і незаконні арешти середняків; випадки знущань навіть над біднотою і середняками; побиття, зокрема жінок і старих» [435, с. 362].

Пізніше солідаризувався з такою позицією і перший секретар ЦК КП(б)У С. Косіор, який на XI з'їзді українських комуністів, констатує перегини у репресіях селянських родин, заявив: «...кожний працівник на селі міг робити все, що йому заманеться» [435, с. 363]. Останні слова згаданого можновладця стосувалися не лише депортованих у віддалені місцевості, а й тих, кого влада просто видаляла з села за його межі. Ці селянські родини з-поміж інших репресованих становили більшість. По СРСР 400–450 тис. родин (близько 2 млн. селян) були виселені за т. зв. третьою категорією [544, с. 54]. Черга до них дійшла у квітні 1930 р. Ці сім'ї розселяли в межах району або сільради на нових позаколгоспних землях, у так званих виселках, які сучасні дослідники іноді називають «куркульськими резерваціями» або «кантонами».

Соціально-правовий статус селян третьої категорії, відправлених на «виселки», був досить вичерпно виписаний значно пізніше в постанові політбюро ЦК КП(б)У від 29 березня 1932 р. [452 с. 468]. А до того такі регламентні норми створювалися й на регіональному рівні, оскільки за влаштування селян з третьої категорії, переселених у межах однієї місцевості, зазвичай відповідала тамтешня адміністрація. Крайові та обласні органи самі

розробляли положення про спеціальні селища «куркулів», принципи існування землеробської общини (артілі), їх права та обов'язки.

Часто-густо траплялося й так, коли після арешту голови родини його близьких виселяли за межі колгоспу. Іноді, порушуючи приписи, переводили сім'ю з першої категорії до третьої. Це відбувалося і через лояльність місцевих органів влади до селян, а часом й через байдужість або неухважність до директив «центру».

В окремих районах України вже влітку 1930 р., після того як в ОДПУ та на вищих щаблях партійної влади визнали перегини, стала помітною тенденція до переведення розкуркулених з третьої категорії до другої, що тягло за собою відповідно більш суворі репресії до селянських родин.

Серйозні наслідки чекали ті родини, котрі намагалися взагалі уникнути розкуркулення у формі виселення за межі колгоспу. У спеціальному циркулярі від 20 вересня 1930 р. заступник голови ОДПУ С. Мессинг наказував згадані селянські сім'ї карати за вищою планкою суворості – відправляти слідом за їхніми більш заможними сусідами (з першої та другої категорії) – до північних областей СРСР [238, с. 63].

Долучився до справи облаштування селянських родин третьої категорії і Наркомзем УСРР, який 21 листопада 1930 р. вирішив упорядкувати її, підготувавши спеціальний обіжник із цього питання. У ньому дублювалася більшість приписів щодо «переселенських виселків», а також чітко зазначалося, що селян треба наділяти землею «за мінімальними споживчими нормами» на відокремлених ділянках, на найдальших і незручних для сільськогосподарського використання землях, розрахованих на спільне проживання 10–20 господарств. Цю роботу планувалося завершити до грудня 1930 р. [255, с. 248].

Особливі випробування випали на долю дітей розкуркулених. Вже під час насильницьких міграцій деякі родини, розуміючи що малеча не витримає далекої дороги на Північ, намагалися залишити їх у односельців чи далекої рідні. Втім, з «центру» прийшов наказ: не дозволяти цього й карати «куркульську» сім'ю в повному складі.

Оскільки селянські сім'ї традиційно були багатодітними, у заслання опинилося дуже багато малечі різного віку. Вони набагато важче, ніж дорослі, долали труднощі нового буття. Великий рівень смертності та захворюваності в місцях спецпоселень змусив уряд ще 20 квітня 1930 р. ухвалити директиву № 12918, яка дозволяла звільнити зі спецпоселень важкохворих людей похилого віку та передавати дітей до 14 років на утримання родичів та знайомих (незалежно від місця їх проживання). Рекомендувалося негайно організувати повернення додому дітей засланих «куркулів другої категорії» у супроводі їхніх родичів за згоди батьків. Надалі місцевим органам влади приписувалося родини «куркулів», які не мали працездатних членів, на Північ не виселяти і не включати до списків. У спеціальному меморандумі ОДПУ містилися конкретні настанови для виконавців на місцях щодо організації цієї роботи [251, с. 108, 718–719].

Наприкінці квітня – на початку травня 1930 р. у спецпоселеннях розгорнулася підготовча діяльність. А вже у травні – червні туди за телеграмами депортованих, які воліли передати своїх дітей під опіку близьких та далеких родичів, почали приїжджати делеговані для цієї місії селяни. Дитяча комісія при ВЦВК тримала на контролі даний процес. З її матеріалів можна дізнатися, як саме він відбувався. Опікувався долями найменших депортованих й Комітет допомоги дружинам і дітям в'язнів та засланих.

Траплялися випадки, коли родичі, приїхавши з України, вже не заставали живими своїх дітей і тоді намагалися рятувати від злої долі інших маленьких односельців. Вони збирали малечу групами по 10–15 осіб і везли залізницею в далекі українські села, звідки їх вивезли разом із батьками у лютому – березні. Серед тих діточок були й немовлята, яких матері відірвали від грудей, аби дати надію на порятунок. Половина дітей захворіли на коклюш, кір, пронос, лишай. Один зі свідків такої подорожі з північних районів СРСР в Україну, коли в одному купе тулилися 12 дітей, зауважував: «Картина була моторошна. Мимоволі хотілося кричати разом з усіма тими старими, які везли по дюжині дітей: «Ні, ні, там, у Калініна, не знають про це. Не стане радянська влада так

мучити своїх же селян. Нам говорили, переселять, дадуть землю, житло, щоб не заважали будувати колгоспи, а потім повернути обіцяли». І далі, пояснюючи мотивацію свого вчинку, продовжував: «...не брати дітей, душі не треба мати» [251, с. 108, 718–719].

Коли перші партії дітей почали прибувати додому, в окремих селах, де дізналися про умови перебування депортованих селянських родин, виникли заворушення. Так, у Бабанському районі Уманської округи біля однієї з сільрад зібралися 300 жінок, вимагаючи негайного повернення засланих. Коли тих жінок намагалися арештувати, інші селянки також долучилися до них, ставши на заваді міліції [45, арк. 61].

Епопея з повернення дітей додому тривала дуже недовго. Вже в першій декаді червня 1930 р. вона була призупинена (за офіційною версією) тому, що ті, хто приїздив за дітьми, привозили з собою фальшиві документи на право вивезення дітей, а також через «появу нездорових» політичних настроїв в українських селах, звідки походили депортовані, та велику кількість утікачів, які, відправивши дітей, уже нічим не були прив'язані до тих місць. Проводами скористалися деякі матері. Вони тікали просто з вокзалу, оскільки вже не мали жодної мотивації працювати далі на імперську промисловість.

Друга кампанія з повернення «куркульських» дітей відбулася вже восени 1931 р. 26 жовтня 1931 р. у записці ОДПУ до дитячої комісії при ВЦВК про найменших спецпереселенців зазначалося: «Особлива інспекція при Колегії ОДПУ повідомляє, що діти до 14-річного віку можуть, за погодженням із батьками, братися бажаними на утримання» [233, с. 107].

Утім, до числа тих, кому пощастило повернутися додому, потрапила досить незначна кількість дітей. Більшість продовжувала спокутувати невчинені гріхи. До всіх негараздів їх тамтешнього буття додавалися й утиски, спричинені тавром «позбавленців», яким вони були нагороджені державою за свою належність до «куркульських» родин. Це дискримінаційне визначення, звичайно, не торкалося їх повною мірою як неповнолітніх. Проте і в школах, і в

дитячих будинках, де вони отримували освіту чи жили, позбавлені батьківської опіки, їх у різний спосіб піддавали політичним та побутовим утискам.

Торкнулися дискримінаційні заходи і старших дітей заможних селян чоловічої статі – юнаків призовного віку. Тих, хто перебували у засланні, взагалі заборонялося мобілізувати до лав Червоної армії. Й навіть ті, кому пощастило залишитися в Україні, платили у такий спосіб за свою належність до «куркульського роду». Коли молодій людині призовного віку приходив час служити у лавах армії, їй могли й відмовити у разі, якщо анкетні дані засвідчували належність до «непевних» соціальних верств населення. Альтернативою для таких юнаків ставало «тилополчення», яке являло собою своєрідні штрафні батальйони.

Восени 1930 р. «пригадали» і про сім'ї першої категорії, більшість яких до час у не охопили депортаціями. Тепер і їх почали організовано відправляти на Північ під приводом «возз'єднання» розірваних родин. 25 вересня 1930 р. повноважним представництвом ОДПУ Сибіру, Східного Сибіру, Далекосхідного краю і начальнику Алданського окружного відділу ОДПУ була надіслана вказівка з цього приводу: «На Вас покладається приймання і тимчасове розташування всіх сімей, які прибувають до одинаків, висланих з України...». Про чисельність дружин і дітей зазначалося: «Підтверджуємо необхідність спорудження бараків для тимчасового розміщення всіх 14 500 сімей з України, до розселення на місці постійного поселення... Відправка сімей – орієнтовно – середина жовтня ц.р. ...» [238, с. 63–64]. Принагідно слід підкреслити, що жінки, діти та літні люди, залишившись без жодних засобів до існування, дуже довго їхали до своїх близьких, оскільки це «добровільне возз'єднання» належним чином не підготували. Облік розселених «одинаків особливого призначення», як іменували «куркулів» першої категорії, вівся дуже погано, їх місцезнаходження встановлювали поспіхом. Тому депортовані селянські родини концентрували спочатку в Іркутську, а вже потім розвозили їх до місць, де перебували їхні голови. Прибуття перших двох ешелонів із селянами довело, що плутанина надовго затягне приймання виснажених людей, оскільки вже на місці

з'ясувалося, що голови родин перебувають хто на Соловках, хто в Котласі, а хто ще деінде. Близько сорока відсотків прибулих багатодітних сімей треба було переправити до Східно-Сибірського краю, а шістдесят – на Північ. Зробити це не вдавалося швидко, оскільки погодні умови стали на заваді таким міграціям [251, с. 130–134].

Вже на початку наступного року після своєрідного й нетривалого витверезіння, замість того щоб отямитися, тоталітарний режим пішов на друге коло масових депортацій. Радянська держава у лютому 1931 р. санкціонувала новий оберт ще більш масового розкуркулення, надавши крайовим та обласним виконкомам, урядам союзних і автономних республік права виселення селянських родин із меж районів суцільної колективізації [1, арк. 81–82]. Відтепер внутрішньокрайові переселення скасовувалися не лише для другої, а й для третьої категорій селянських родин. Тепер і тим, кому до часу «пощастило» обмежитися виселенням за межі села, довелося повторити шлях своїх братів по нещастю, які вже подолали тисячі кілометрів.

Ця повторна кампанія готувалася в Україні досить ретельно з урахуванням досвіду 1930 р. Знову лунали заклики «рішуче провести ліквідацію куркуля як класу» [320, с. 336–337], а органи державної безпеки мобілізувалися на виявлення у селах прихованих «куркулів» та «антирадянських елементів», аби вони не могли зашкодити впровадженню політики суцільної колективізації.

Якщо депортації першої хвилі відбувалися в атмосфері хаосу й незадовільної підготовки місць заслання, то вже в 1931 р. «чистити» село почали за попередніми заявками промисловості. Діяли за відпрацьованою схемою: ОДПУ отримувало від комісії заявку на кількість «ворожих елементів», а промислові об'єкти-замовники брали на себе «турботу» про них.

Наприкінці травня 1931 р., коли у засланні вже опинилася величезна кількість селянських родин, секретар ЦК ВКП(б) П. Постишев раптом помітив «нерациональний» підхід до репресій. Він звернув увагу регіональних партійних комітетів на те, що недоречно відправляти в заслання сім'ї, які не мають у

своєму складі працездатних осіб, позаяк замість внеску у соціалістичну економіку вони лише створюють баласт у місцях переселення [435, с. 381].

Слідом за ним неабиякий прагматизм у цій справі продемонстрували й інші партійні очільники України. Зокрема секретар ЦК КП(б)У П. Любченко клопотався перед кремлівським керівництвом, аби депортації відбулися по Україні після сівби (у червні 1931 р.), коли хазяйновиті селянські родини вже встигнуть обробити поля для держави. Адресат звернення погодився з таким підходом і навіть зменшив квоту примусових мігрантів для УСРР. Замість запланованих 40 тис. було вирішено відправити у заслання лише 30 тис. господарств [435, с. 380–381].

Однак тимчасово зменшені для України норми депортацій зросли після весняної сівби. Уже в червні 1931 р. примусові міграції активізувалися. Упродовж цього місяця з республіки в Уральську область та інші місцевості РСФРР вирушило 11 ешелонів з 4 853 селянськими родинами загальною кількістю 18 279 осіб. Планувалося вивезти ще 25 тис. сімей, або близько 100 тис. осіб. Проте цим планам не судилося реалізуватися, оскільки з другої половини 1931 р. розкуркулення, а відтак, і масові депортації сімей були загальмовані [435, с. 383–384. У подальшому такі репресії стосовно жінок, дітей і людей похилого віку приписувалося здійснюватися в індивідуальному порядку.

Щоправда, у травні 1932 р. ЦК ВКП(б) ухвалив рішення провести на селі нову акцію проти «куркулів» на зразок початку 1930 р., передбачивши депортацію з різних хлібних районів 38 800 «куркульських сімей», у тому числі з України на Урал – 6 тис. сімей. ОДПУ планувало розпочати цю операцію 15 травня 1932 р. Врятувало людей те, що вже за два дні вище партійне керівництво скасувало заплановані заходи, натомість знову запропонувавши ОДПУ «злісні елементи вилучати у порядку індивідуального арешту» [381, с. 428]. Чергова спроба була здійснена вже тоді, коли Україна потерпала від страшного голоду. 16 січня 1933 р. політбюро ЦК ВКП (б) на закритому засіданні ухвалило рішення: прийняти пропозицію Л. Кагановича і В. Балицького про депортацію 500 «куркульських» сімей з Одеської області, і

таку ж ініціативу С. Косіора, яка стосувалася 300 родин з Чернігівщини та 400 – з Харківщини, а також ініціативу ЦК КП(б)У щодо заслання 700 сімей із Дніпропетровської області [381, с. 428].

Забігаючи в часі наперед, слід зазначити, що 8 травня 1933 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР видали спільну директивну Інструкцію всім партійно-радянським працівникам, органам ОДПУ, судам і прокуратурі, в якій констатували «перемогу» колгоспного ладу й «розгром класових ворогів на селі». Наказувалося надалі «негайно припинити будь-які масові виселення селян». Відтепер репресії приписувалося реалізовувати лише в індивідуальному порядку, застосовуючи їх виключно до тих господарств, голови родин яких «здійснюють активну боротьбу проти колгоспів і організують відмову від посівної та заготівель». Документом наказувалося «розвантажити» місця ув'язнення, а «куркулів», засуджених на 3–5 років, після звільнення з виправно-трудових таборів направити у трудові селища разом зі своїми родинами [19, арк. 16–16 зв]. Таким чином влада ухвалила досить підступне рішення: з одного боку, начебто, приписувала надалі масово не репресувати селянські родини, з іншого, – позбавляла їх будь-якої перспективи повернутися на рідну землю.

Встановити точну кількість депортованих з України селянських родин не уявляється можливим. Навіть узагальнені дані, які є в історіографії, за свідченнями дослідника цієї проблеми С. Кульчицького, «досить суперечливі» [435, с. 364].

Так, російський учений О. Дугін, який серед перших отримав доступ до «гулагівської» статистики, стверджує, що замість запланованих до заслання 20 тис. родин загальною кількістю 100 тис. осіб, з УСРР протягом 1930 р. було вивезено на Північ СРСР 20 761 родину у складі 98 743 осіб [238, с. 56, 64]. За даними його співвітчизника В. Земскова, який подає також географію розселення депортованих, у 1930–1932 рр. з України було виселено 63 817 родин. Із них до Північного краю – 19 658, на Урал – 32 127, до Західного Сибіру – 6556, до Східного Сибіру – 5056, до Якутії – 97, на Далекий Схід – 323

[398, с. 3–4]. М. Бугай, посилаючись на дані ОДПУ, стверджує, що всього за два роки з території УСРР депортували 63 720 родин (277 465 осіб) [358, с. 56].

Не вдаючись до полеміки з цього приводу, подамо цифру, що, з нашої точки зору, найближча до реальної й наводиться в одному з останніх вітчизняних фундаментальних досліджень «Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки» (К., 2003). За період від 20 лютого до 15 квітня 1930 р. з України було депортовано 20 793 сім'ї (113 637 осіб). На грудень 1930 р., за даними ОДПУ, ця кількість сягнула вже 31 593 сім'ї (146 228 осіб). На XII з'їзді КП(б)У, в січні 1934 р., П. Постишев назвав цифру розкуркулених господарств – 200 тис. Проте і її професор С. Кульчицький цілком обґрунтовано вважає «непереконливою», наголошуючи на тому, що це, зрештою, «не має особливого значення...» [435, с. 365]. Важко не погодитися з позицією цитованого знаного дослідника. Вірогідно, науковці, продовжуючи дослідження цієї тематичної ніші, згодом точніше визначаться з розмірами того великого лиха.

До того ж і наведені дані не вичерпують усієї сумної статистики тієї «мужицької чуми», як дуже влучно назвав акцію зсунення цілого шару хліборобів-трудолюбів зі своєї землі О. Солженіцин [527, с. 237]. Адже дійсно були ще й ті, кого відправили на «виселки», та ті, хто втік до міст. А як можна не враховувати дискримінованих «куркульських» дітей, які зазнавали утисків через своє «неправильне» походження. До цього числа мають увійти й інші «позбавленці», котрі несли свій хрест тривалий час.

До середини 30-х років спецпереселенці з числа селянських родин стали наймасовішою категорією репресованих. Саме їх руками споруджувалися в невимовно важких умовах новобудови, які радянські очільники іменували своїми найвищими здобутками. Без примусової виснажливої праці селянських рук це було б неможливо. Третина з них працювала у традиційній для себе сфері – сільському господарстві, трохи більше 50% – у промисловості та новобудовах [425, с. 73].

Вперше за історію тоталітарного режиму у контексті масової кампанії розкуркулення села без будь-якого опертя на кримінальний закон відбулася

прем'єра наймасовішого свавілля. На вищому законодавчому рівні було ухвалено рішення щодо покарання величезної маси ні в чому не винних людей. Цей репресивний для селянства захід став екстраординарним через декілька обставин. Головним було те, що позасудовому покаранню безвинно піддавали цілі родини, включно з немовлятами та людьми похилого віку, а термін такої жорстокої репресії не визначався взагалі. Якби сталінський режим ідентифікував себе з правовою державою, він обов'язково мусив би внести до чинного кримінального законодавства нову безпрецедентну міру покарання – безтермінове заслання, поєднане з примусовими роботами. Ні тоді, ні пізніше цього зроблено не було. Формально, не позбавляючи свободи величезну кількість ні в чому не винних людей, компартійна верхівка СРСР позбавила їх права жити на рідній землі.

За своїм змістом те, що в усіх документах називалося «виселенням», насправді було засланням, оскільки селянські сім'ї примусово доправляли в конкретні віддаленні райони на поселення під нагляд каральних органів без права виїзду.

Масові депортації селянських родин мали демонстраційний характер. Їх мета полягала не лише в покаранні тих, хто обирав інший спосіб господарювання на своїй землі, а й у тому, аби залякати іншу частину селянства, показати їм, що буде з ними, коли вони не підуть до колгоспів, не пристануть до політики, здійснюваної радянською владою на селі. Світова цивілізація ніде й ніколи раніше не стикалася з такими гігантськими насильницькими переміщеннями великих груп населення, виокремлених із загального середовища за політичними, соціально-економічними, класовими, етнічними чи ідеологічними принципами задля санації однієї території та освоєння інших – необжитих та неосвоєних.

2.4. Підготовка Великого терору в 1933–1936 рр.

Після масових репресій на селі, формально припинених згаданими вище директивними приписами ЦК ВКП(б) та РНК СРСР, на перший погляд видавалося, що найстрашніше для тих, хто зумів уникнути їх, розчинившись у великих містах, уже позаду. Та це було оманливе враження, оскільки ОДПУ не випустило зі свого поля зору ті «куркульські родини, які причаїлися» у промислових центрах, і лише чекало на слушну нагоду, аби завдати їм чергового удару. Такий привід з'явився одразу після запровадження єдиної паспортної системи в СРСР, спровокувавши нову хвилю дискримінаційних заходів стосовно певних категорій осіб, в тому числі й родичів «ворогів народу».

У цілому радянська держава начебто не заперечувала проти того, щоб селяни знаходили роботу на новобудовах, оскільки зростаючій промисловості була потрібна робоча сила. Разом з тим колосальні масштаби міграції сільського населення ставили перед репресивно-каральним апаратом серйозні проблеми. Він не міг у нових умовах надійно тримати в полі зору кожного громадянина. Отже, необхідність налагодити облік селян, котрі, шукаючи порятунку від суцільної колективізації, непосильних хлібозаготівель та голодомору, мігрували по країні, намагаючись улаштуватися на промислових об'єктах та новобудовах, стала однією з основних причин, які прискорили процес паспортизації в СРСР.

Вирішивши докорінно змінити систему обліку населення, компартійно-радянське керівництво 27 грудня 1932 р. ухвалило спільну постанову ЦВК і РНК СРСР «Про встановлення єдиної паспортної системи по Союзу РСР та обов'язкової прописки паспортів» [306. – № 84. – Ст. 516]. 31 грудня того ж року відповідну постанову ухвалили ВУЦВК і РНК УСРР [242. – № 1. – Арт. 5].

Союзна постанова про встановлення паспортної системи проголошувала: «З метою поліпшення обліку населення міст, робітничих селищ та новобудов і розвантаження цих населених місцевостей від осіб, не пов'язаних із виробництвом та роботою у закладах і школах та не зайнятих суспільно корисною працею (крім інвалідів і пенсіонерів), а також з метою очищення цих

населених місцевостей від прихованих куркульських, кримінальних або інших антисупільних елементів Центральний Виконавчий Комітет та РНК СРСР постановили: 1) Встановити по Союзу РСР єдину паспортну систему на підставі положення про паспорти. 2) Запровадити єдину паспортну систему з обов'язковою пропискою по всьому Радянському Союзу протягом 1933 р., охопивши в першу чергу населення Москви, Ленінграда, Харкова, Києва, Мінська, Ростова-на-Дону, Владивостока й Одеси» [306. – № 84. – Арк. 516]. У розвиток цієї постанови ОДПУ 5 січня 1933 р. видало наказ «Про чекістські заходи з проведення паспортної системи» [43, арк. 1–2], який засвідчив тісний зв'язок паспортизації з репресіями проти «антирадянських елементів». Згаданий документ приписував тримати останніх разом із членами їхніх родин під невиспущим контролем навіть опісля того, як вони виїдуть з великих міст СРСР.

Затверджена постановою РНК СРСР від 14 січня 1933 р. інструкція про видачу паспортів встановлювала порядок видачі цих документів Москві, Ленінграді й Харкові, у 100-кілометровій смузі навколо Москви й Ленінграда і в 50-кілометровій смузі навколо Харкова» [307. – № 3. – Арт. 22]. Стаття 19 інструкції приписувала «особам, яким не видадуть паспорти в перелічених вище місцевостях, негайно виїхати звідти впродовж десяти днів» [307. – № 3. – Арт. 22]. Відтоді термін «мінусники», що стосувався людей, яким не видавали паспорти через підозру в їх нелояльності до влади і які могли проживати в населених пунктах не ближче N-го кілометра від великих міст, ще міцніше вкорінився в радянському репресивно-каральному жаргоні та в побутовому мовленні. Перелік осіб, яким заборонялося проживати в паспортизованих місцевостях, визначався спеціальним таємним II розділом згаданої інструкції та відповідним додатком «для службового користування», що не підлягали розголошенню. До згаданого переліку окрім «позбавленців», визначених Конституцією 1929 р. та інструкцією ЦВК Союзу РСР від 3 жовтня 1930 р., увійшли: особи, не зайняті суспільно корисною працею (окрім інвалідів та пенсіонерів); «розкуркулені» та колишні «куркулі», які втекли із місць заслання; особи, які прибули з інших міст і сільських місцевостей Союзу РСР після 1 січня

1931 р. без запрошення на роботу закладом або підприємством; ті, хто відбув покарання за політичними статтями та статтями, перерахованими в спеціальному додатку; члени родин репресованих і всіх категорій громадян, внесених до даного переліку. Прописці не підлягали також особи, які не мали житлової площі на час паспортизації в Москві, Ленінграді та Харкові й відповідних зонах навколо них. Цей перелік був уточнений у 1934 і 1936 рр. і діяв до 1940 р. [43, арк. 40зв.–41зв.; 497, с. 632]

У низці заходів щодо паспортизації важливе місце належить постанові Народного комісаріату юстиції (НКЮ) УСРР від 13 лютого 1933 р. «Про зупинення проведення справ про зміну прізвищ та імен», яка за задумом її ініціаторів мала «забезпечити проведення паспортизації та перешкодити антигромадським та соціально-небезпечним елементам незаконно одержувати паспорти» [242. – № 7. – Арт. 79]. Цей запобіжний крок сталінської влади справді не дозволив багатьом членам «розкуркулених» селянських родин, взявши шлюб з наймитами або бідняками, заховатися під іншим прізвищем і уникнути подальших репресій.

Якщо родині все ж вдавалося втекти із села, щастило обминути загороджувальні загони на залізничних станціях, дістатися великого міста і якимсь чином її годувальник влаштувався на роботу, то навесні 1933 р. під час перевірки документів для подальшого оформлення паспортів виявлялося, що ці люди – вчорашні селяни, які без належного дозволу виїхали з села, або ж прибули «з сільських місцевостей Союзу РСР після 1-го січня 1931 р.» [497, с. 633], і вирок лунав негайно – сім'ї в повному складі виїхати на колишнє місце мешкання або в географічний «мінус» на 51-й км. Не бажаючи й далі злидарювати, більшість таких родин добровільно виїжджала на Північ, де можна було у глухих закутках – невеличких селищах приховати своє минуле, знайти роботу й засоби для життя.

Зрештою, паспортизація в радянському суспільстві перетворилася на один із засобів тотального контролю над усіма категоріями населення, «передовим

фронтом боротьби з контрреволюційним елементом», до якого автоматично були зараховані й члени родин згаданих осіб.

Створені під паспортизацію державні та відомчі приписи озброювали органи НКВС надійним важелем впливу на населення. Вони полегшували виявлення «непевних осіб» і постійне їх утримання в полі зору.

З іншого боку, сам паспорт був для людини своєрідною мотузкою, завдяки якій вона не лише «прив'язувалася» до певного місця, таврувалася обмежувальними записами, а й ставала більш «прозорою». Небажані відомості про себе, які до паспортизації можна було приховати, ставали доступними для органів НКВС завдяки обов'язковості отримання паспорта. У графі 10-й після переліку документів, на підставі яких було видано паспорт, робився відповідний запис щодо обмеження громадянина в пересуванні всередині держави, вказувалося на його політичне або кримінальне минуле. небезпечною для власника паспорта ставала й графа про його соціальне походження (скасована в анкетах лише у 1974 р.). До того ж всі, кому було відмовлено в паспорті або виявлено під час відповідних заходів, потрапляли до проскрипційних списків, що зберігалися у відділеннях міліції. Згодом уся ця інформація стала в пригоді карально-репресивним органам. У слідчих справах 1937–1938 рр., зокрема й членів родин «ворогів» радянської влади, непоодинокими є записи, які засвідчують, що тій чи іншій особі було відмовлено в отриманні паспорта й заборонено проживати в певній місцевості.

У зв'язку із запровадженням паспортизації, збільшення контингенту за рахунок припливу «нових кадрів», що відправлялися з міст («декласований елемент»), відбулися й нововведення у системі спецпоселень ГУЛАГ, де вже перебували десятки тисяч «куркульських» родин, збільшилися і його штати*.

* Начальником ГУЛАГ був призначений М. Берман, а його заступниками – Рапопорт і Плінер. Пізніше – протягом 1938–1939 рр. – Військовою колегією Верховного Суду були засуджені до вищої міри покарання чотири колишніх начальники ГУЛАГ, які очолювали його в різні роки, – Ф. Ейхманс, Л. Коган, М. Берман, І. Плінер. Родини кожного зі згаданих функціонерів ГУЛАГ слідом за ними були піддані жорстоким репресіям.

16 квітня 1934 р. відповідним циркуляром ОДПУ був уточнений порядок процедури «возз'єднання [у трудових селищах] покараних за порушення паспортного режиму» зі своїми родинами, депортованими з сільської місцевості в 1930–1931 рр. [53, арк. 36–36 зв.]. За казуїстичними формулюваннями документу йшлося, власне, про вилучення селян, яким вдалося втекти до міст. Схоплені міліцією, вони направлялися до своїх родин, які вже перебували у засланні.

Якщо «куркулі» обов'язково відправлялися до своїх сімей у заслання, або прямували туди, навіть не маючи до кого їхати, то деякі родини, котрі належали до «соціально чужих», «непевних елементів», «колишніх людей», каралися іноді більш поступливо. Їх у разі виявлення зазвичай виселяли з паспортизованих місцевостей у «географічний мінус» – на 51-й кілометр. «Чистка» великих міст та індустріальних центрів УСРР від згаданих категорій осіб та їхніх родин перетворилася для міліції на справжнє соціалістичне змагання. Кожне з управлінь намагалося перевершити інше в цифрових показниках вилучених «ворожих» родин. Маючи спущені з Києва відповідні «ліміти», функціонери на місцях намагалися їх перевиконати, аби прозвітувати про свою політичну пильність.

Паралельно з паспортизацією та іншими великомасштабними акціями з виявлення «непевних» родин у республіці від весни 1933 р. до листопада 1936 р. здійснювалася «чистка» КП(б)У шляхом перевірки та обміну партійних документів; активізувалася й боротьба з «українським націоналістичним ухилом» та іншими «буржуазними» виявами, на подолання котрих мобілізувався тоталітарний режим та його карально-репресивні органи.

«Чистка» в партії мала на меті зламати будь-яку реальну опозицію та запобігти появі потенційної. Підставою до згаданих заходів стосовно конкретного члена партії могло стати декілька причин. Як правило, це траплялося через те, що, мовляв, людина «приховувала» своє походження, вступаючи до вищого навчального закладу (ВНЗ) чи влаштовуючись на роботу, або виявляла недостатньо активну політичну позицію. Кожен, кого «викривали»,

проходив через партійні збори, супроводжувані палкими промовами колег, ганьбою і, як результат, – виключенням з лав цієї політичної організації.

В осіб, які піддавалися цим, спочатку «м'яким», заходам, одразу страждали члени сім'ї, оскільки інформація про «вичищених» через райкоми доходила до шкіл, де навчалися їхні діти, та до закладів, у яких працювали дружини. Керівництво відповідних установ блискавично реагувало на «сигнали» й вживало більш або менш жорстких дискримінаційних заходів. Школярів на класних піонерських чи комсомольських зборах примушували засудити своїх батьків, дружин могли перевести на менш кваліфіковані й нижче оплачувані ділянки виробництва, виключити з профспілки.

Першими партійної «чистки» зазнали Київська, Донецька, Одеська та Вінницька обласні організації. За даними, які П. Постишев навів на листопадовому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У, зі 120 тис. членів і кандидатів у члени партії, які пройшли чистку, на 15 жовтня «вичистили» 27 500 «класово ворожих, нестійких, таких, що розклалися, елементів». Більш повні дані про цю процедуру трохи згодом наводив голова Центральної контрольної комісії КП(б)У К. Сухомлин. За його даними, в Донецькій, Київській, Вінницькій та Одеській областях «чистку» пройшли 267 907 осіб, виключено з партії 51 713, або 19,3%. Тільки в Донецькій обласні було виключено до 20% усього складу парторганізації. Третину з них віднесли до «класово ворожих», куркульських елементів і переродженців», які «свідомо творили справу класового ворога, прикриваючись партійним квитком» [555, с. 438]. До речі, вже в 1937 р. саме ця область (слідом за Київською) продемонструвала найвищі «показники й у справі репресування членів родин «ворогів» радянської влади, що, враховуючи тогочасне ставлення до оточення «вичищених», було цілком природним.

Примітно, що декого з найбільш активних «викривальників» й учасників «чисток» у лавах комуністичної партії України сумна доля наздогнала вже у 1938 р. Так, Т. Постоловська – дружина П. Постишева, яка, перебуваючи на

посаді секретаря парторганізації ВУАМЛІНу, сумлінно виконувала настанови Кремля, була репресована разом зі своїм чоловіком [555, с. 463–464].

Одночасно з паспортизацією та «очищенням» великих міст України від «прихованих куркулів», іншого «соціально непевного елементу» та їхніх родичів розгорталася кампанія винищення української літературно-мистецької інтелігенції. Разом із ними, як правило, страждали їхні дружини та діти. Наприклад, дружину письменника М. Ялового (вдову українського поета Василя Еллана) Лідію Євгенівну Вовчик-Блакитну заарештовали слідом за своїм чоловіком [353, с. 50]. Не маючи законних підстав для покарання, цим жінкам зазвичай інкримінували «контрреволюційну» статтю або вже в 1937 р. карали відповідно до єзуїтських відомчих приписів НКВС. У грудні 1933 р. заарештували поета-галичанина В. Бобинського «за компанію» з іншими його земляками М. Ірчаном, В. Гжицьким, В. Загулом та іншими. Родини обвинувачених у «контрреволюційних» злочинах митців також були приречені на тривалі поневіряння. Пізніше дружину В. Бобинського Емілію Пастушенко разом з чотирирічним сином теж репресували [439, с. 249–250]. Таких історій безліч. Усі вони дуже схожі одна на одну. Тоталітарний режим карав усю родину, адже його очільники були переконані, що споріднені люди є соратниками й однодумцями, а відтак мають «викорінюватися» всі разом.

Ще задовго до вбивства С. Кірова у Й. Сталіна з'явилися наміри щодо запровадження уніфікованої відповідальності за «зраду» та «зрадницькі настрої». Йому дуже хотілося, аби такі види злочинів можна було легко інкримінувати представникам будь-якої дійсної чи уявної опозиції. Цю ідею, як, імовірно й те, що до кола відповідальних за дії своїх родичів мають бути включені й члени сім'ї, він озвучив на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) 20 березня 1934 р. Тоді ж було ухвалено рішення щодо створення спеціальної комісії, котра мала розробляти питання про включення до кримінального законодавства СРСР статті, яка передбачала покарання за зраду Батьківщини [544, с. 133].

Ці ініціативи вождя цілком прозоро вказували на те, що репресії не за горами. Влада щось замислила й задалегідь готується до наступу широким фронтом.

Плідно попрацювавши три місяці, радянські правники зробили те, чого не було раніше в офіційному карному законодавстві, – ввели до Кримінального кодексу новий склад злочину, а також запровадили колективну відповідальність за нього. 8 червня 1934 р. ЦВК СРСР ухвалив відповідну постанову «Про доповнення Положення про злочини державні (контрреволюційні та особливо небезпечні для Союзу РСР злочини проти порядку управління)» [308. – № 33. – Ст. 255].

У разі втечі військовослужбовця за кордон члени родини, які знали про наміри втікача (але не повідомили про це), підлягали ув'язненню терміном до 10 років, а «інші повнолітні члени родини зрадника, що разом з ним проживали або знаходилися на його утриманні на момент здійснення злочину, – підлягали засланням у віддалені райони Сибіру на 5 років» [323, с. 48]. Простіше кажучи, «свідоме оточення» – близькі родичі тієї чи іншої особи, яка могла навіть у вузькому колі висловитися необережно, – провокувалося і навіть зобов'язувалося до доносу, оскільки пізніше їм могли поставити у провину те, що вони цього не зробили, а отже, пасивно сприяли злочину.

Сімейне заручництво справді не були новиною для каральної практики тоталітарного режиму, оскільки й до того репресії у різних формах вже застосовувалися до членів родин справжніх та уявних опонентів радянської влади. Утім, не можна не помітити, що владна верхівка вже більш «конструктивно» і «планово» намагалася підходити до проблеми карного законодавства, прагла створити хоча б видимість існування права в державі.

Схибили законодавці лише в тому, що, включивши словосполучення «члени сімей військовослужбовців» до відповідної статті КК, значно обмежили себе та своїх зверхників у застосуванні репресій стосовно дружин та дітей цивільних осіб – «ворогів» радянської влади різного ґатунку, не знайшовши (свідомо чи ні) більш вичерпного формулювання. Згодом очільники органів

державної безпеки неодноразово намагалися ліквідувати цю «діру» в кримінальному законодавстві. А коли їм це не вдавалося, все одно примудрялися обійти закон своїми відомчими приписами.

Червневі дні 1934 р. поклали початок широкому й тривалому застосуванню у діловому та побутовому мовленні вже згадуваних тавруючи аббревіатур ЧСИР і ЖИР.

Орієнтуючись на вказівки партійного керівника Союзу РСР, у республіках намагалися також виявляти підвищену пильність у пошуках «ворогів» та гоніннях на їхніх родичів. Того ж місяця, коли Й. Сталін зініціював розробку нової статті кримінального кодексу, що передбачала сімейне заручництво, його підлеглі активізувалися на місцях. Вони не вели мову про застосування закону, проте повчали карально-репресивні органи, як треба чинити з родинами «ворогів народу». Показовим у зв'язку з цим є лист намісника Й. Сталіна в Україні П. Постишева до керівника ДПУ республіки В. Балицького від 28 березня 1934 р. У ньому наголошувалося: «Слід обов'язково родини заарештованих контрреволюціонерів-націоналістів вигнати з квартир і обов'язково виселити їх за межі України, на Північ. З роботи членів родин заарештованих треба неодмінно зняти, з навчання – теж. Повторюю: потрібно якомога швидше вислати родини з України, а також усіх тих, хто з ними жив в одних кублах. Хоча, може бути, на останніх досі фактичного матеріалу і немає, все одно – це, без сумніву, одна «шайка-лейка». І наприкінці листа багатозначна приписка: «Це не лише моя особиста думка» [168, арк. 576].

Чому необхідно було вживати таких радикальних заходів до родин заарештованих «контрреволюціонерів-націоналістів», – П. Постишев не пояснював. Так само не аргументував він і своїх настанов щодо темпів їх реалізації. Однак те, що такі нещадні репресії підтримували й інші можновладці радянської України, підтвердив весь наступний перебіг подій, коли вже незабаром за межі республіки в напрямку далекої Півночі потяглися ешелони з жінками та дітьми.

10 липня 1934 р. відбулося реформування каральних структур: на базі ОДПУ були організовані Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР та відповідні наркомати союзних республік. Союзне відомство очолив Г. Ягода, республіканське – В. Балицький. Тоді ж скасували Судову колегію ОДПУ. У складі НКВС СРСР збереглася Особлива нарада, як закритий позасудовий орган, де справи розглядалися заочно, без участі сторін і права засудженого подавати апеляції. У компетенції цієї зловісної неконституційної ланки радянської Феміди тоді й багато років потому знаходилися справи членів родин «ворогів» радянської влади. Її рішеннями ні в чому не винних людей прирікали до тривалих термінів ув'язнення в таборах ГУЛАГ, заслання та виселення з режимних місцевостей.

Убивство С. Кірова 1 грудня 1934 р. стало приводом для чергової хвилі політичного терору. Тепер центр ваги репресій почав дрейфувати від «класових ворогів», «буржуазної інтелігенції» у бік самої партії більшовиків. Тоді ж постановою Президії ЦВК СРСР «Про порядок ведення справ про підготовку терористичних актів...» [303, с. 33] встановлювався новий, особливий порядок розгляду справ «терористичного» змісту (спрямування), який діяв аж до самої смерті Й. Сталіна. На нього посилялися в усіх жорстоких репресивних приписах наступних двох десятиріч. Процедура слідства спрощувалася та скорочувалася до 10 днів. Покарання ставали більш суворими. Звинувачувальні вердикти вручали людям за добу до розгляду справи, а вирок виконували одразу після його оголошення. Саме від цього часу спочатку поволі, а згодом дедалі активніше з використанням нових процесуальних норм виносили смертні вирoki за заздалегідь складеними списками. Важливо зазначити, що реальним (хоч і прихованим) регулятором нового механізму засудження чимдалі активніше виступало політбюро ЦК ВКП(б): розгляд справ «у спрощеному порядку» вимагав його обов'язкової попередньої санкції, оформленої спеціальним рішенням. Ця процедура безвідмовно працювала до вересня 1938 р., і серед списків, що затверджувалися спочатку на політбюро ЦК, а потім потрапляли до

Особливої наради при НКВС СРСР, були й ті, в яких десятками а іноді й сотнями перераховувалися «дружини ворогів народу».

У закритому листі ЦК ВКП(б) «Уроки подій, пов'язаних зі злочинським убивством тов. Кірова», підготовленому й розісланому на місця так само оперативно, як і інформацію про згадані протиправні новації, окрім звичних обвинувачень щодо Л. Каменєва та Г. Зінов'єва, попереджувальним набатом прозвучали погрози на адресу інших «антипартійних» угруповань. Цей лист у кожній із регіональних партійних організацій небезпідставно сприйняли як прямий заклик до дій [544, с. 143].

В Україні також зорієнтувалися досить оперативно. Вже незабаром тамтешньому партійному керівництву було чим ілюструвати свою політичну пильність. 20 грудня 1934 р. політбюро ЦК Компартії України ухвалило рішення щодо переселення з західних прикордонних районів республіки у східні декількох тисяч сімей «неблагонадійного елемента». Спеціальні комісії склали поіменні списки таких родин, аби нікого не випустити з поля зору, а НКВС зобов'язали виконати певну норму – вислати звідти «в порядку репресії» додатково до згаданих ще й 2 тис. «антирадянських родин» [544, с. 144–145].

27 грудня 1934 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення продовжити переселенську політику й виселити із західних прикордонних районів України на північні околиці республіки 7–8 тис. господарств «неблагонадійних осіб», до яких віднесли в першу чергу осіб польської та німецької національностей [465, с. 141]. Вже в січні 1935 р. ці плани були перевершені. Замість згаданої кількості депортували 9470 господарств у складі 40 тис. осіб [548, с. 79].

Наприкінці 1934 р. в радянській Україні особливо жорстоких рис набувають репресії проти «терористів», «українських націоналістів» і «троцькістів», а також чистки партійних лав. Тоді ж розпочалися показові процеси, які мали засвідчити, що республіканське керівництво надійно стоїть на захисті ідеалів радянської влади. 2 грудня 1934 р. на жалобному пленумі Київської міськради з приводу вбивства С. Кірова П. Постишев закликав: «Ще більше пильності, товариші робітники, більшовики, комсомольці!». Серед

перших жертв цієї пильності опинилося так зване Об'єднання українських націоналістів – організація, що начебто мала на меті повалення радянської влади шляхом здійснення терористичних актів, шкідництва та диверсій. 18 грудня 1934 р. газети сповістили, що 13–15 грудня виїзна військова колегія Верховного Суду в Києві розглянула справи 37 осіб [555, с. 444], серед яких були відомі діячі української культури Г. Косинка-Стрілець, Д. Фальківський, О. Влизько, А. Крушельницький та інші.

Не маючи жодних законних підстав для репресій близьких родичів головних фігурантів «терористичної» організації, оскільки всі вони були цивільними людьми і не підпадали під правові нововведення, сталінський режим діяв у вже звичний для себе спосіб – інкримінував їм індивідуальні «контрреволюційні» статті.

Показовою в цьому сенсі стала доля великої сім'ї письменника, педагога, журналіста, видавця, міністра освіти в ЗУНР Антіна Крушельницького, яка в 1932 р. змушено виїхала з Польщі до України. Одночасно з головою родини арештували старших синів Івана та Тараса. Двоє молодших, Богдан та Остап, а також донька Крушельницького Влодзя (Володимира) незабаром опинилися на Соловках, де й загинули. Невдовзі з горя та всіх потрясінь у 1935 р. пішла з життя й дружина Антіна Крушельницького [387, 516, с. 548–549]. Таким чином тоталітарний режим нещадно покарав усю родину за те, що її голова, на переконання карально-репресивних органів, планував «повалення Радянської влади в СРСР та підготовку терористичних актів проти представників партії і уряду».

Дружина класика української літератури Григорія Косинки – Тамара Мороз-Стрілець, яка також була письменницею та літературознавцем, після арешту свого чоловіка 5 листопада 1934 р. пройшла весь скорботний шлях, підготований більшовицькою владою для таких, як вона. Після розстрілу чоловіка (17 грудня 1934 р.) їй навісили тавро ЧСИР, що дуже швидко позначилося на житті жінки. Спочатку в неї відібрали паспорт, конфіскували майно. Вона виїхала з Києва до Харкова. Проте й там не знайшла спокою.

Заборона жити у великих містах змусила її виїхати до Полтави, де вона оселилася в коморі однієї милосердної жінки і заробляла на життя, латаючи чужі панчохи упродовж трьох років [564].

Черговий оберт репресій у республіці проти «залишків розгромленого контрреволюційного блоку націоналістів і троцькістів», до котрого були втягнуті і члени «ворожих родин», ознаменувався слідством у справі «Контрреволюційної троцькістської організації в Україні». Ці трагічні події зачепили майже всю сім'ю видатного українського письменника Михайла Коцюбинського. У січні 1935 р. Юрія Михайловича Коцюбинського спочатку вислали з Москви до Алма-Ати, а за місяць рішенням Особливої наради заслали на 5 років до Західно-Сибірського краю, де в жовтні 1936 р. знову заарештували й доправили до Києва [417. – № 1/2. – С. 138]. Одразу після арешту Юрія така ж доля спіткала і його брата Романа. Згодом була арештована і дружина останнього – О. Писаржевська. Їхніх двох дітей передали до дитячого будинку. Посивілій від горя за тривалі місяці перебування у мелітопольській в'язниці, цій мужній жінці – матері двох дітей, на відміну від багатьох інших її сестер по нещастю, вдалося вийти на свободу в лютому 1938 р. [468].

Після того, як 27 квітня 1935 р. український письменник Георгій Шкурупій за звинуваченням у належності до «київської терористичної організації ОУН» був засуджений на 10 років виправно-трудоих таборів, з Києва виселили його дружину Варвару Базас із сином Георгієм [564].

У перші та наступні місяці 1935 р. відбувався й подальший процес «нормативного озброєння» органів внутрішніх справ, яким ставилося в обов'язки застосовувати дискримінаційні заходи до «небезпечних» і «неблагонадійних» родин. Поява низки регламентуючих документів у цій сфері була, ймовірно, пов'язана з труднощами, з якими стикалися працівники міліції в очищенні режимних місцевостей від згаданих осіб, а також від «антисупільних елементів, не пов'язаних з виробництвом».

У додатку до наказу НКВС СРСР № 0069, затвердженого наркомом внутрішніх справ СРСР Г. Ягодою 31 січня 1935 р. [202, арк. 78, 126–126 зв.],

були ретельно розписані загальні положення функцій міліції у справі проведення паспортної роботи, зокрема в частині невидачі цього документа певним особам і членам їхніх родин та застосування викликаних цим репресій. Тоді ж у черговий раз був чітко окреслений перелік режимних місцевостей СРСР і УСРР*.

За два роки, які спливли з початку паспортизації, керівництво НКВС переконалося, що співробітники міліції не можуть самостійно (без додаткових роз'яснень) застосовувати приписи, зроблені в директивах щодо цієї роботи. Тому їм в окремих вказівках розтлумачували деякі нюанси паспортної роботи. Так, категорично заборонялося видавати паспорти «куркулям і розкуркуленим, які втекли з села, хоча б вони вже й працювали на підприємствах або перебували на службі в радянських установах та закладах». Далі підкреслювалося, що паспорти «не видають як голові родини, так і членам родини, якщо вони до розкуркулення разом з ним проживали і вели спільне господарство». І вже торкаючись, власне, узагальненого поняття «члени родин осіб, яким відмовлено у видачі паспортів» розтлумачувалося, що під цю категорію (а відтак і відповідні режимні обмеження) потрапляли не всі абсолютно, а лише ті, хто не працює і перебуває на утриманні особи, якій відмовлено у видачі документа [202, арк. 80–80 зв.].

25 квітня 1935 р. міліція отримала право ухвалювати рішення про виселення з режимних місцевостей «позбавленців» та осіб, не зайнятих «суспільно корисною працею». Такі повноваження були надані їй відповідним циркуляром Головного управління міліції НКВС СРСР [209, арк. б.н.]. Отже, виходило, що вигнанцем будь-якого громадянина могли зробити й органи державної безпеки, і міліція. Ніхто не зважав на ту обставину, що жодних судових вироків не відбувалося. А членів сімей взагалі засилали і виселяли «за компанію», ігноруючи будь-які права людини. Знову було зневажено закон, а функції законодавчого органу делеговані виконавчим і політичним структурам.

* До режимних місцевостей в УСРР були віднесені міста Київ, Харків, Вінниця, Одеса, Сталіно і Дніпропетровськ, а також 24 райони Київської області, 12 районів Харківської, 17 районів Вінницької і 16 районів Одеської областей.

У своїй жорстокості радянська влада перевершила себе навесні 1935 р., запровадивши 7 квітня кримінальну відповідальність неповнолітніх від 12-річного віку із «застосуванням всіх мір покарання», включно з розстрілом [323, с. 23]. Р. Конквест щодо встановлення такого вікового порогу висловлював припущення: «Важко сказати, чому початковий вік був встановлений у 12 років. Ймовірно, члени опозиції мали дітей відповідного віку. Могло відіграти роль і те, що у Сталіна був схожий прецедент, проти якого опозиція свого часу не заперечувала. Це – страта тринадцятирічного цесаревича Олексія, знищеного разом з усією царською родиною в екатеринбурзькому підвалі 16 липня 1918 року» [418, с. 174].

Принагідно можна згадати й те, що сталінський режим намагався усілякими шляхами залишити селянських дітей такими ж безправними, як і їхні батьки, що перебували у безстроковому засланні. Ще 24 листопада 1934 р. Н. Крупська писала М. Калініну: «За інструкцією діти позбавленців не позбавляються виборчих прав, пропонується лише стосовно них виявляти підвищену пильність. А по лінії освіти їм часто перекриті всі шляхи. П'ять років тому я порушила це питання, була навіть комісія при Раднаркомі, всі зі мною погоджувалися, але на практиці дітлахів повсюдно й повсякчасно ставили у надзвичайно важке становище. Варто було б дати спеціальну вказівку і обговорити це питання у пресі». Адресат листа не забарився з відповіддю і, погоджуючись у цілому, зауважив: «Треба, щоб на місцях не припускалися перегинів... Що ж стосується прийому дітей позбавленців до вищих та спеціальних навчальних закладів, то за умов загального великого тяжіння до навчання, коли нам доводиться віддавати перевагу в наданні місць у вищих, та інших навчальних закладах багатьом дітям робітників, службовців та колгоспників, ... було б неправильно давати таку вказівку, щоб приймали дітей позбавленців». Далі М. Калінін висловився негативно щодо ідеї Н. Крупської обговорювати це питання на сторінках газет [393].

На початку 1935 р., коли вже виповнилося 5 років «куркульським» депортаціям і за постановою РНК СРСР ті селяни, які були відновлені у

громадянських правах і отримали паспорти, начебто могли виїхати з місць поселення, уряд почав шукати засобу, щоб запобігти цьому. На допомогу знову прийшли органи ОДПУ. Начальник ГУЛАГ М. Берман ще в листопаді 1934 р. рапортом на ім'я наркома внутрішніх справ Г. Ягоди доповів, що в очолюваному ним відомстві є «велика біда» – багато людей відновлюють у правах. А після цього чимала кількість висловлює бажання виїхати (з 9 621 відновленого по Північному краю залишилось лише 968 осіб). Такий же стан речей і в інших місцях. Пропонуючи своєму керівництву заборонити масове відновлення у правах депортованих селян і застосовувати такий захід лише до тих, хто «закріпився у трудових селищах» і нормально веде господарство; розгорнути масову агітацію за залишення; чинити всілякі перепони відновленим у правах селянам повертатися до попереднього місця проживання, керівник ГУЛАГ, найімовірніше, турбувався про те, щоб підвідомче йому господарство не втратило дешеву робочу силу. На цьому документі Г. Ягода написав резолюцію: «Треба негайно дати вказівку, що відновлення прав не дає права виїзду. Якщо немає такого закону, то треба увійти в ЦК, або в ЦВК, щоб його негайно ухвалили» [54, арк. 12–14, 15].

Не очікуючи на ухвалу законодавчого органу, карально-репресивні органи діяли на випередження. У циркулярі ОДПУ від 5 січня 1935 р. усім начальникам УНКВС приписувалося: без особливої санкції ГУЛАГ НКВС не здійснювати масове відновлення у правах. Застосовувати це лише до тих, хто закріпився зі своїми господарствами у трудових селищах. Навздогін за цим обіжником за п'ять днів – 10 січня 1935 р. видали ще один, де трудпоселенцям, відновленим у правах, заборонявся виїзд із місць поселення [54, арк. 16–17].

Г. Ягода 17 січня 1935 р. у листі до Й. Сталіна знову нагадав, що постанову законодавчого органу держави про відновлення у правах* треба негайно доповнити положеннями, які б унеможливили згаданим громадянам залишати місця спецпоселення і повертатися додому, оскільки в них було записано, що після 5 років ці люди мали таке право» [251, с. 210].

* Ідеться про постанову ЦВК від 27 травня 1934 р.

Й. Сталін цілком прогнозовано погодився з такими пропозиціями, написавши на листі Г. Ягоди коротку резолюцію: «Згоден», і того ж дня дуже оперативно підготували постанову ЦВК, де чітко закарбували: «Відновлення в громадянських правах висланих куркулів не дає їм право виїзду з місць поселення» [314, с. 31].

Утім, підступність тоталітарного режиму виявилась не лише у факті зниження вікового порогу найжорсткішого покарання, позбавленні селянських дітей вільно обирати собі фах, місце проживання; запровадженні кримінальної відповідальності членів родин, а й у тому, що це практично збіглося в часі з блюзнірською заявою Сталіна: «Син за батька не відповідає». Цю відому фразу він вимовив на нараді комбайнерів, яка проходила в Москві на самому початку грудня 1935 р. Коли молодий башкирський колгоспник А. Гільба заявив з трибуни цього зібрання: «Хоч я й син куркуля, але я буду чесно боротися за справу робітників та селян і за побудову соціалізму», Сталін кинув репліку, яка стала знаковою [544, с. 152]. А через деякий час газетярі перетворили її на «вказівку товариша Сталіна». Ця політична мізансцена, розіграна партійним керманічем СРСР, насправді була не чим іншим, як сигналом до нової галасливої демонстрації «примирення» із «соціально чужими елементами». Однак вона так і залишилася тільки популістським гаслом, що контрастувало з повсякденною каральною практикою.

Черговий етап у зростанні загону «мінусників» у радянській Україні, до якого потрапили і члени родин репресованих, припадає на середину 1935 р. і 1936 р. Він був пов'язаний із обміном паспортів у режимних і нережимних місцевостях, а також уведенням нових паспортних книжок. Завдяки цим документам створювався своєрідний «гребінцевий» ефект прочісування суспільства. Шляхом масового обміну паспортів відбувалася ретельна перевірка громадян, вживалися відповідні практичні заходи щодо виселення.

На початку 1936 р. трапилася подія, що досить виразно засвідчила ставлення диктатора до проблеми репресій родичів своїх соратників. Після того, як брата колишнього партійного лідера України С. Косіора Володимира, який

був прибічником ідей Л. Троцького, заслали до Мінусинська, його дружина за обвинуваченням у причетності до «контрреволюційної організації» потрапила до тюрми. Після наполегливих прохань брата С. Косіор 3 травня наважився звернутися до М. Єжова з дуже обережним клопотанням стосовно своєї родички. Головний чекіст традиційно порадився з Й. Сталіним. Реакція останнього, власне, відбиває його концептуальне ставлення до таких випадків: «З усього випливає, що Вол[одимир] Косіор чужий робочому класу суб'єкт, ворог радянської влади й шантажист. Мірилом усього – партії, робітничого класу, влади, законності – є для нього доля його дружини і лише вона» [544, с. 240]. Такий схиблений асоціативний ряд, вибудований партійним лідером радянської держави, був цілком природним для його моралі.

О. Хлевнюк, який присвятив чимало своїх досліджень вивченню особливостей тоталітарного режиму, підкреслював, що «Сталін зробив усе необхідне для того, аби повністю підкорити собі соратників, залякати їх та позбавити щонайменшої політичної самостійності. Основним методом досягнення цієї мети були репресії проти родичів» [544, с. 239]. Диктатор дійсно цілеспрямовано й послідовно впроваджував своєрідну ідеологію «пріоритету обов'язку над особистими прихильностями» і жорстко відхиляв спроби членів політбюро ЦК втручатися у справи НКВС.

Продовжуючи роботу з убезпечення кордонів СРСР, з 20 лютого до 10 березня 1936 р. з окремих районів Вінницької і Київської областей у східні райони республіки переселили 41 650 осіб (8329 родин), 60% яких становили німці та поляки [251, с. 52]. Відповідно до постанови РНК СРСР від 28 квітня 1936 р. із прикордонної зони західних областей України в черговий раз були виселені особи, яких віднесли до категорії «політично неблагонадійний елемент» з числа німців і поляків разом із членами їхніх родин (усього 23 519 осіб) [491, с. 94]. 3013 сімей (10 952 особи) розмістили у Келлеровському районі Кокчетавської області Казахстану [238, с. 95]. Ця робота тривала й пізніше. Заступник начальника ГУЛАГ НКВС СРСР І. Плінер повідомляв, що від червня до вересня 1936 р. із цього регіону УСРР на Північний Кавказ було переселено

37 213 поляків й німців, і на кінець року дана цифра становила 69 283 осіб (тобто збільшилася майже удвічі лише за три місяці). Перша партія переселенців 25 червня того ж року прибула і в Карагандинську область Казахстану. Серед 26 778 осіб більше двох третин становили жінки (7517) та діти (12 297). У середньому одна сім'я складалася із чотирьох осіб. Переселенці другої черги з України – 9565 родин німців та поляків прибули туди ж у вересні 1936 р. [238, с. 73]. Так поступово опановувався регіон, у якому на початку 1938 р. було організовано найбільший табір, де утримуватимуться дружини репресованих, засуджені на 5–8 років лише за те, що мали чоловіків, що їх радянська влада визнала своїми запеклими ворогами.

Паралельно з масовими виселеннями в другій половині травня 1936 р. трапилася ще одна подія, яка, на перший погляд, начебто нічого страшного не віщувала членам родин політичних опонентів радянської влади. Утім, згодом виявилось, що в ті дні для тисяч ні в чому не винних жінок та дітей закладалася «міна уповільненої дії», яка вибухнула в серпні 1937 р. Її страшне відлуння тривало майже цілий рік.

20 травня 1936 р., шляхом опитування членів політбюро ВКП(б), була ухвалена постанова, підписана особисто Й. Сталіним, у якій серед іншого зазначалося: «У зв'язку з контрреволюційною активністю троцькістів, яка не припиняється, запропонувати НКВС направити у віддалені концтабори на термін від 3 до 5 років троцькістів, що знаходилися в засланні та режимних пунктах, і троцькістів, виключених з ВКП(б), які виявляють ворожу активність і проживають у Москві, Ленінграді, Києві та інших містах Радянського Союзу» [401, с. 198]. Це ставлення до так званих троцькістів згодом позначилося й на долі членів їхніх родин, оскільки дружини цих осіб опинилися в перших лавах репресованих.

5 липня 1936 р. стався перший із серії арештів командирів Київського особливого військового округу (КОВО), який потягнув за собою страшний шлейф репресій щодо членів родин цих людей. Того дня в Києві без відома і згоди його безпосереднього начальника Й. Якіра, було затримано й незабаром

відправлено до Москви командира 8-ої окремої механізованої бригади КОВО комдива Д. Шмідта. Після цього його молода дружина Олександра вимушено залишила навчання в Київському авіаційному інституті й улаштувалася працювати водієм таксі [379, с. 212]. У серпні – вересні 1936 р. до тюремних камер потрапили й інші воєначальники.

Слідом за арештом Г. П'ятакова – радянського партійного й державного діяча, уродженця Київської області, на початку осені 1936 р. за ґратами опинилася і його колишня дружина, яка мала десятирічного сина. Після тривалих допитів, під тиском слідчих жінка визнала факт «контрреволюційної діяльності» свого чоловіка. Неофіційна дружина Г. П'ятакова Євгенія Бош наклала на себе руки [418, с. 300–301].

Одразу після арешту в Харкові в листопаді 1936 р. поета-сходознавця І. Каляника його дружину та крихітну доньку виселили з квартири в напівпідвал. Згодом у жовтні 1937 р. (вже вдову) її арештували й заслали на вісім років як члена сім'ї «ворога народу» до Сибіру. Дитину ледве встигли забрати дідусь та бабуся по батькові. Лише через дев'ять років дружині Каляника вдалося побачити вже чотирнадцятирічну донечку [387].

Уже тоді стало зрозуміло, що слідом за репресіями до чоловіків вживатимуться блискавичні дискримінаційні або й такі ж жорстокі заходи до їхніх дружин.

Наприкінці 1936 р. сталася подія, яка мала б радикально змінити життя багатьох дискримінованих членів сімей депортованих, «колишніх людей», та інших, віднесених до когорти тих, хто не мав права брати участь у виборах, а відтак, зазнавав інших перманентних утисків, пов'язаних із такою дискримінацією. 5 грудня, на VIII Надзвичайному з'їзді Рад була ухвалена нова Конституція СРСР, яка проголосила рівність усіх громадян. Вперше окремий, X розділ Основного Закону був присвячений їхнім правам та обов'язкам. Позбавлення прав дивним хитросплетінням законодавця не зникало зовсім, а ставало прерогативою суду, що створювало очевидну суперечність між декларативними заявами, закріпленими на вищому законодавчому рівні, та

реальним життям. Одночасно конституційне законодавство послідовно усталювало тоталітарний характер влади стосовно громадян держави. Як і раніше, був узаконений режим придушення політичних опонентів на конституційному рівні, чому сприяв інститут «ворога народу» (ч. 2, ст. 131 розділу X) [431, с. 311].

Так, формально повідомивши про перехід від диктатури до соціалістичної демократії, реально тоталітарний режим залишив за собою всі важелі впливу, які полегшували йому володіння стримувальними та репресивними «аргументами».

Паспортизація, котра в декілька етапів прокотилася радянською Україною, партійні чистки, політичні процеси, що відбулися впродовж 1933–1936 рр., свідчили про те, що політичний терор після масових «куркульських» депортацій не взяв тривалого перепочинку. Продовжувався повзучий наступ на суспільство, тривала його «санация», яка зачепила не лише опозиційно налаштовані верстви, а й членів їхніх родин.

Хоча розмах репресій у цей період не досягнув масштабів вакханалії, що відбувалася в українському селі в 1930–1931 рр., утім, на законодавчому рівні в СРСР відбулася стрижнева «правова» новація, яка стала детонатором нового оберту терору.

Внесення до Кримінального кодексу спеціальної статті про відповідальність членів родин стало суттєвим відступом від принципу індивідуальної відповідальності. Тим самим у карне право був запроваджений неприродний інститут сімейного заручництва.

Незважаючи на те, що згадані правові новації формально розповсюджувалися виключно на родини «зрадників» з числа військових, але принцип сімейного заручництва, покладений в його основу, засвідчував: влада готується до фронтального наступу не лише на своїх дійсних та уявних опонентів, а й на все їхнє близьке оточення. Це була підготовка до головного наступу – «Великого терору», який почався в 1937 р.

Євгенія Гінзбург, яка 18 років провела у сталінських тюрмах, таборах і на засланні, починає свою книжку «Крутой маршрут» рядками: «Тридцять сьомий

рік почався, по суті, з кінця 1934-го. Точніше, з першого грудня 1934-го» [225, с. 6]. Погоджуючись у цілому з цитованим висловлюванням, до нього можна було б унести певні корективи. Думаємо, що це сталося не 1 грудня, а 8 червня 1934 р., коли до кримінального законодавства були внесені статті про «зраду батьківщини» та відповідальність членів сімей. А може, й раніше – у березні того ж року, коли Й. Сталін на засіданні політбюро ЦК лише озвучив цю ідею.

Влада ще задовго до вбивства С. Кірова готувала серйозну юридичну базу для наступних репресій. Взятися за це серйозно і продумано.

* * *

За два неповні десятиліття існування радянської влади сімейне заручництво надійно вкоренилося серед методів політичного терору. Завершення громадянської війни не поклато край надзвичайним заходам. Вони так і залишилися в арсеналі сталінської влади, щоправда, в дещо видозміненому вигляді. Уже під час колективізації села відбувся дебют нової варварської імпрези у вигляді масових депортацій селянських родин, які не вписувалися в новий формат радянського способу господарювання.

«Куркулі» (навіть колишні) продовжували непокоїти радянську владу. Тому вона намагалася не випускати їх зі свого поля зору. Ця підозра вирвалася назовні під час паспортизації та Великого терору, коли на селян почали полювати з особливою ретельністю.

Пройшовши шлях від використання інституту заручників та відповідачів до масових депортацій, здійснивши новації у сфері кримінального права, якими остаточно вже на законодавчому рівні закріпив сімейне заручництво, сталінський режим неспростовно довів те, що він добре усвідомлює ефективність політичних репресій проти близького оточення «ворогів народу» й не відмовлятиметься від них і надалі. Задля цього закладалася солідна інформаційна база для наступних каральних акцій.

Тим часом ОДПУ–НКВС дозволяли собі корегувати законодавця, радити, втручатися і тлумачити його ухвали, видавати підзаконні акти – циркуляри,

вказівки і роз'яснення для повсякденного вжитку і керівництва на практиці. Надзвичайні заходи, перетворюючись на систему, надалі почали застосовуватися щодалі ширше й жорсткіше.

1933–1936 роки цікаві для узагальнень і спостережень за підготовкою та «розігріванням» механізму терору. Саме в цей час розпочалося та досить органічно сполучалося й співіснувало законодавче та інформаційне програмування наступного удару. Без цієї дуже важливої фази неможливо було б завдати такого нищівного удару суспільству у добу Великого терору.

РОЗДІЛ 3

КАРАЛЬНА ПОЛІТИКА СТОСОВНО ЖІНОК ТА ДІТЕЙ У ДОБУ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ (1937–1938 рр.)

3.1. Сім'ї «ворогів народу» як об'єкт каральної політики

Наслідки репресивної, інформаційно-статистичної та юридичної підготовчої роботи сталінського режиму попередніх 1933–1936 рр. далися взнаки в 1937 р. Він був цілком готовий до здійснення масштабних каральних акцій проти дійсної та уявної опозиції спільно з членами їх сімей.

У надрах вищих ешелонів влади та в НКВС весна та початок літа 1937 р. були присвячені активному плануванню наступних репресивних кампаній. Втім, на владному олімпі ще остаточно не визначилися, якою ж саме має бути кара для близького оточення «класових ворогів». Там шукали оптимального варіанта, готували також відповідні структури, котрі могли б оперативно вирішувати ці важливі «державні» справи.

8 квітня 1937 р. політбюро ВКП(б) затвердило нове «Положення» про Особливу нараду при НКВС СРСР. Відтоді цей позасудовий орган отримав право ув'язнювати людей до місць позбавлення волі на термін від 5 до 8 років [264, с. 127–128]. Раніше вища межа не могла перевищувати п'яти років.

Останнього весняного місяця 1937 р. стартувала масштабна кампанія з виселення осіб, виключених у попередні роки з лав ВКП(б), з великих міст СРСР. Цей репресивний захід за постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 23 травня розповсюджувався і на членів родин різних категорій «ворогів» радянської влади. У документі зазначалося: «Усі сім'ї троцькістів, зінов'євців, правих децистів і учасників інших антирадянських терористичних та шпигунських організацій, розстріляних та засуджених до позбавлення волі на терміни від 5 [років] та вище, – з Москви, Ленінграда та Києва виселяти у непромислові райони Союзу з прикріпленням на проживання до визначених пунктів» [264, с. 186, 189, 216]. За три тижні, 15 червня 1937 р., М. Єжов

затвердив інструкцію про порядок підготовки та проведення цієї операції, в якій визначалася хронологічна межа, для відбору тих, кого репресували в такий спосіб. Це стосувалося й родин осіб, «вичищених» із партії після 1 грудня 1934 р., а також сімей засуджених, хоча про останніх в інструкції про це не йшлося. Визначалися місця вислання: республіки Середньої Азії, Башкирія, Красноярський край, Північна, Кіровська, Оренбурзька, Омська та Челябінська області. Виселення, крім кількох спеціально згаданих випадків, затверджувалося начальниками місцевих управлінь НКВС, після чого кожній родині давали п'ять днів на те, щоб зібрати речі. До місця вигнання кожна сім'я мусила діставатися самостійно. На всю операцію відводився місяць – від 25 червня до 25 липня 1937 р. [324, с. 8]. Примітно, що термін такої форми покарання для ЧСИР, як і для «куркульських» родин, тоді не вказувався. Отже, кожна з сімей, відправляючись у далеку дорогу, не знала, як довго триватиме її життя у вигнанні.

Перебуваючи в центрі цієї кампанії, особисто контролюючи її перебіг, Й. Сталін одразу після процесу над військовими 19 червня 1937 р. доручив НКВС негайно вислати з Москви дружин арештованих воєначальників М. Тухачевського, А. Корка, І. Уборевича, Я. Гамарника, Я. Рудзутака, Р. Ейдемана, Б. Фельдмана, Я. Магаліфа, Г. Ягоди, Я. Лівшиця, К. Радека, а також із Києва – дружину І. Якіра [264, с. 248]. Усі згадані жінки (більшість із дітьми) опинилися в Астрахані. З ними разом перебувала і дружина репресованого «улюбленця партії» М. Бухаріна – Ганна Ларіна та навіть хатня робітниця Я. Рудзутака, котру покарали в такий спосіб просто «за компанію». Щоправда, незабаром ці «м'які» репресивні заходи були змінені на нові – більш радикальні.

2 липня 1937 р. світ побачила постанова політбюро ЦК ВКП(б) із надзвичайно широкою, навіть для того часу, назвою «Про антирадянські елементи» [264, с. 234], яка, власне, й ознаменувала старт найбільш масштабної репресивної операції епохи Великого терору. Тоді секретарям місцевих партійних осередків та підрозділам НКВС поставили завдання: взяти на облік

всіх «куркулів», які повернулися на батьківщину, та «кримінальні елементи». Не зволікаючи, найбільш небезпечних із них приписувалося розстріляти, провівши їх справи у прискореному порядку через трійки, решту після спеціальної облікової роботи – вислати в місцевості, визначені для цього НКВС [264, с. 235]. Із тексту цієї постанови помітно, що Сталін, намагаючись знищити своїх опонентів, волів «заховатися» за колишніми «куркулями» та «кримінальними елементами».

Наступного дня – 3 липня 1937 р. у Кремлі згадали і про членів родин перелічених у постанові осіб. Одночасно з телеграмою, яка вимагала негайно здійснити облік «куркулів» із метою їх подальшого арешту, М. Єжов направив своїм підлеглим три надзвичайно важливих директиви, об'єднаних єдиною тематичною спрямованістю. Усі вони стосувалися сумного майбутнього родичів «антирадянських елементів».

Перша – розпорядження наркома – була розіслана до регіонів, звідки відповідно до інструкції від 15 червня 1937 р., почали виселяти «ворожі» родини. Отже, й до Києва надійшла депеша, в якій категорично вимагалось негайно призупинити висилку сімей, де голови були засуджені Військовою колегією Верховного Суду СРСР, з мотивацією, що вони «найближчим часом будуть ув'язнені у спеціальних таборах».

Друге розпорядження було адресоване всім начальникам УНКВС. У ньому вимагалось до 10 липня 1937 р. надіслати до Наркомату внутрішніх справ СРСР вичерпні списки на всі сім'ї осіб, засуджених після 1 грудня 1934 р. за першою, другою та третьою категоріями, а також подати окремий перелік «соціально-небезпечних» родин, голови яких були засуджені спецколегіями судів. До складу сім'ї належало включати дружину, чоловіка, дітей, а також осіб, які перебували на утриманні годувальника (батька, матір, братів і сестер). Загаданий документ дублював фатальний припис щодо позбавлення їх волі з уточненням: «Після отримання від Вас списків вказівки щодо порядку направлення цих сімей до таборів дам додатково. Єжов» [324, с. 9].

I, нарешті, третій документ – шифротелеграма за підписом начальника ГУЛАГ М. Бермана 3 липня 1937 р. була направлена на ім'я начальника УНКВС Західно-Сибірського краю та наркома внутрішніх справ Казахстану. Посилаючись на те, що «найближчим часом будуть засуджені та ізолюватимуться в умовах особливого режиму сім'ї розстріляних троцькістів та правих, приблизною кількістю 6–7 тис. осіб, переважно жінки та невелика кількість літніх людей. З ними будуть також направлятися діти дошкільного віку», згаданим регіональним керівникам наказувалось організувати два спеціальних концтабори місткістю на 2–3 тис. осіб [324, с. 9–10].

У цих трьох документах рельєфно окреслювалося коло майбутніх жертв. Цілком очевидно проглядалася радикальна зміна концепції сталінського режиму: відтепер виселення вважалося надто м'яким заходом і для членів родин військовослужбовців, і для близького оточення цивільних осіб, визнаних владою «антирадянськими елементами».

Вищими партійними керманичами були накреслені остаточні контури операції проти «ворожих» родин. 5 липня 1937 р. ЦК ВКП(б) ухвалив документ під розпливчастою назвою «Питання НКВС», де передусім, були схвалені всі заходи Наркомату внутрішніх справ, про які йшлося в документах від 3 липня. У директивній формі приписувалося: всі дружини викритих «зрадників батьківщини» та «шпигунів» підлягають ув'язненню в таборах, дислокованих у Наримському краї та Турганському районі Казахстану, не менш ніж на 5–8 років.

Далі згадали й про дітей «ворогів народу». Їх у п'ятому пункті партійної ухвали апріорі називали «сиротами», хоча в жодному з попередніх документів не йшлося про те, що репресувати планують лише родини страчених. Дітей, які не досягли п'ятнадцятирічного віку, приписувалося брати на «державне забезпечення», розмістивши в дитячих будинках, дислокованих поза межами Москви, Ленінграда, Києва, Тифліса, Мінська, приморських та прикордонних міст [264, с. 238–239].

Лapidарне рішення політбюро ЦК від 5 липня 1937 р. можна вважати вичерпною «нормативною базою», тим самим концептуальним документом, який ініціював операцію НКВС проти дружин і дітей дійсних та уявних опозиціонерів у СРСР. Уперше за роки більшовицьких репресій виразно пролунало те, що режим планує незаконно карати на такий тривалий термін усіх дружин, а не членів родин узагалі, як це зазначалося в більш ранніх компартійно-радянських документах та відомчих директивах НКВС.

На місцях оперативно були обраховані всі члени сімей арештованих та засуджених, після чого ці дані направлялися до НКВС СРСР, де їх обробляли співробітники оперативно-статистичного відділу центрального апарату. Паралельно розгорнулося й листування з Наркоматом освіти щодо підготовки місць у дитячих будинках. Тривали пошуки придатних місць для влаштування спеціальних жіночих таборів й у системі ГУЛАГ.

У відомому оперативному наказі НКВС СРСР № 00447 від 30 липня 1937 р. після наведення кількості осіб, які мали бути репресовані, визначалася доля дружин та дітей «ворогів народу». Хоча, на відміну від попередніх приписів такого ж характеру, в ньому чомусь була закарбована дивна, як для того часу, ремарка: «Сім'ї засуджених за першою та другою категоріями, як правило, не репресуються». Щоправда, далі декларувалося: «Виняток становлять: а) Сім'ї, члени яких здатні до активних антирадянських дій. Члени такої родини з особливого дозволу трійки підлягають вміщенню у табори або труд[ові] селища. б) Сім'ї осіб, репресованих за першою категорією, які проживають у прикордонній смузі, підлягають переселенню за межі прикордонної смуги всередині республік, країв та областей. в) Сім'ї осіб, репресованих за першою категорією, що проживають у Москві, Ленінграді, Києві, Тбілісі, Баку, Ростові-на-Дону, Таганрозі та в районі Сочі, Гагри і Сухумі, підлягають виселенню з цих пунктів в інші області за їх вибором, крім прикордонних районів». Цим же документом передбачалося всіх членів родин, які репресовані за I та II категоріями, взяти на облік і встановити за ними

систематичний нагляд, а трійкам – готувати документи на окремі сім'ї, що підлягають виселенню [329, с. 387–389].

Утім, уже незабаром стало зрозуміло, що лише наглядовими функціями чекісти не обмежаться. Усього два тижні після появи наказу № 00447 прожила на папері теза «сім'ї засуджених за першою та другою категоріями, як правило, не репресуються».

15 серпня 1937 р. з'явився оперативний наказ НКВС СРСР № 00486, який повністю стосувався дружин та дітей «зрадників батьківщини», детально регламентував операцію та розписував критерії визначення покарання й подальшу долю потенційних жертв. У цьому документі позиція стосовно дружин «ворогів» народу радикально змінювалася, як і терміни проведення операції. Якщо липневий наказ 1937 р. наркома внутрішніх справ М. Єжова приписував завершити операцію в чотиримісячний термін, тобто у грудні, то вже серпнева директива квапила репресії дружин уже засуджених «зрадників батьківщини». Чекісти зобов'язувалися завершити операцію до 25 жовтня. При цьому вони керувалися приписом: «Надалі всіх дружин викритих зрадників батьківщини, правотроцькістських шпигунів арештовувати одночасно з чоловіками, керуючись порядком, установленим даним наказом» [160, арк. 19–31].

Наказ № 00486 уже неодноразово публікувався і, начебто, в цілому відомий науковим колам, та все ж варто зупинитися на головних його положеннях, які видаються дуже важливими в контексті досліджуваної проблеми.

Цей документ НКВС різко відрізнявся від інших оперативних наказів того періоду. По-перше, він не містив преамбули, а також жодної реальної чи хоча б фантастичної мотиваційної частини, котра б у загальних рисах пояснювала, за що чи для чого караються жінки та діти. Документ починався словами: «З отриманням цього наказу почніть репресії щодо дружин зрадників батьківщини, членів правотроцькістських організацій, засуджених Військовою колегією та військовим трибуналом за першою та другою категоріями,

починаючи з 1 серпня 1936 року». По-друге, наказ цілковито стосувався дружин та дітей, а не членів родини взагалі.

Передусім перелічувалися документи, які необхідно було зібрати на сім'ю: довідку на засудженого голову родини, поіменний список усіх її членів включно з утриманцями. Окремі довідки склалися на дітей віком до 15 років, старших і «соціально небезпечних, здатних до антирадянських дій».

Арешту підлягали дружини, які перебували в юридичному або фактичному шлюбі з засудженим на момент його арешту. Такі ж санкції розповсюджувалися й на тих, хто був у розлученні, але «знав про контрреволюційну діяльність колишнього чоловіка й не повідомив про це відповідні органи влади». Дружин, які «викрили своїх чоловіків і повідомили про них органам влади», наказувалося не арештовувати.

Відповідно до наказу, арешт вагітних та важкохворих відтерміновувався. Від згаданих жінок брали підписку про невиїзд та встановлювали за ними спостереження, аби вони не мали змоги втекти. Одразу після пологів, обминаючи в'язницю, матерів з немовлятами етапували до таборів. Тих, хто видужав, якийсь час могли утримувати за ґратами до відправки за тим же маршрутом.

Справи всіх дружин «ворогів» радянської влади розглядалися в позасудовому порядку Особливою нарадою НКВС. Термін ув'язнення мав становити не менше 5–8 років. Наказ називав і місце утримання ЖИР – спеціальне відділення Темниківського виправно-трудоного табору.

Найбільша частина наказу НКВС стосувалася дітей. Ретельно розписувалося, кого і як слід «влаштувати». Примітно, що дітей знову, як і в попередніх документах, називали «сиротами». Хоча відомо, що репресіям підлягали родини осіб, засуджених і за першою, і за другою категоріями. Отже, ймовірно, у планах влади й закладалася мета – посиротити дітей.

Як уже зазначалося, немовлят направляли до таборів разом із матерями. Наказ приписував до півторарічного віку утримувати їх у спеціальних табірних яслах й опісля відправляти до дитячих будинків. Старших (від 3 до 15 років)

також влаштовували до таких установ, якщо їх не брали на утримання близькі родичі.

Гіршу долю НКВС підготував для тих підлітків, яких вважав «соціально небезпечними». Їх поміщали до дитячих будинків особливого режиму, де ретельно стежили за їхньою поведінкою та настроями, або до таборів разом із дорослими.

Долю батьків засуджених і близького оточення відповідно до згаданого документа мусили вирішувати регіональні органи НКВС. Утім, як саме це мало відбуватися, незрозуміло. Це саме стосується й дружин, які не підлягали арешту. Ймовірно, виконавці керувалися у даній справі наказом № 00447 та інструкцією НКВС від 15 червня 1937 р., які приписували виселяти згаданих осіб з великих і прикордонних міст, а також із курортних зон, де любив відпочивати «товариш Сталін».

Уважно проаналізувавши наказ НКВС від 15 серпня 1937 р., можна помітити певні відмінності від попередніх документів, присвячених репресіям згаданих категорій осіб.

Серпневий документ був значно радикальнішим, ніж його попередник. У ньому мова йшла, так само як і в партійній ухвалі, про ширше коло дружин, які мали потрапляти під репресії. Вилучення концептуальної тези – «сім'ї засуджених за першою та другою категоріями, як правило, не репресуються», присутньої в наказі № 00447, дозволяло карально-репресивним органам отримати більший простір для дій.

Не можна не помітити й інших змін, які відбулися у планах репресій дружин «ворогів» радянської влади порівняно з липнем 1937 р. Показовою є заміна дати 1 грудня 1934 р. (директиви 2–3 липня. – *Т. В.*) на 1 серпня 1936 р. Тепер саме від останньої йшов відлік додаткових жертв терору. Обидві дати дійсно знакові. Перша пов'язана з убивством С. Кірова та формально спричиненою ним активізацією боротьби з «терористами», а також відповідними законодавчими новаціями. Друга – чітко екстраполюється на процес Зінов'єва–Каменєва, коли всі основні фігуранти цієї справи отримали вищу міру

покарання. Пізніші події, коли в лещата нищівного механізму потрапили й вищі воєначальники держави, продовжили логічний ряд сталінських репресій та пов'язані з цим санкції щодо дружин згаданих осіб.

Загалом неважко помітити, що кожен зі згаданих документів перераховував різних «ворогів» радянської влади. Це були «троцькісти», «куркулі», «зрадники», «шпигуни» та інші. Видавалося, що очільники тоталітарного режиму так і не визначилися, хто ж головний ворог, чиїх дружин та дітей слід так нещадно карати. Але фактично перелічені категорії, здебільшого штучно об'єднані спочатку на папері, а згодом і в жорстоких каральних заходах, для авторів директив репресивного змісту не потребували диференціації, оскільки всі вважалися «ворогами народу».

Ще однією жахливою новацією згаданого документа НКВС СРСР стали небачені досі репресії дітей «зрадників батьківщини». Найменшим фігурантам чекістської операції приділялася неабияка увага. Але зовсім не для того, щоб підтримати їх у скрутну годину, коли вони позбавлялися батьків. До дітей поставилися аж надто пильно, аби вчасно розгледіти серед 15-річних і старших «соціально небезпечних і здатних до антирадянської діяльності». На таких юнаків і дівчат складали спеціальні довідки й узагальнені списки задля завчасного вилучення «найнебезпечніших» зі «здорового радянського суспільства».

Наказ НКВС СРСР від 15 серпня 1937 р. передбачав конфіскацію майна (окрім білизни, деяких предметів одягу та взуття), на підставі чого органи НКВС під час арешту дружин «ворогів народу» відбирали всі пожитки, коштовності, цінні речі, гроші й повинні були здавати це все до державного фонду як конфісковане. Квартири опломбовувалися. Утім, ніхто тоді не звернув уваги на те, що у вирі масового репресивного психозу відбувається ще одне brutальне порушення закону. Особлива нарада НКВС – позасудовий орган, який чинив «правосуддя», – не мала повноважень ухвалювати таких рішень.

Аналізуючи наказ № 00486, документи, що йому передували, а також наступні директиви, шукаючи відповіді на запитання, чому така жорстокість

панувала серед кремлівської верхівки, доцільно звернутися до позиції самого Сталіна. Його хвороблива підозрілість, надмірна жорстокість не лише до своїх ворогів, а й до їхнього близького оточення добре відома. Радянський лідер не жалів навіть дружин та дітей своїх соратників. Чого варта хоча б та обставина, що пізніше в таборах опинилися дружини «всесоюзного старости» М. Калініна, голови РНК СРСР В. Молотова та інших. На благання згаданих та інших осіб звільнити нещасних жінок Сталін щоразу відповідав категоричною відмовою.

Російський письменник Л. Разгон, чию родину також зачепили репресії, зауважував: «Сталін, незважаючи на своє захоплення передовою технікою, не розставався зі своїми східними звичками: у кожного з його соратників обов'язково мали бути арештовані близькі. Здається, серед найближчого оточення Сталіна не було жодної людини, в якій б не арештували більш-менш близьких родичів» [508, с. 64].

Дещо іншими виглядають ці ж «ментальні нахили» партійного вождя СРСР у баченні Роберта Конквеста, який чомусь вважав, що «в характері Сталіна, можливо, залишалися риси деякого кавказького лицарства. Він не заперечував проти вбивства або ув'язнення до тюрми жінок – «дружини» згадувалися як нормальна категорія тих, хто підлягав страті» [418, с. 158].

Така «гендерна політика» Й. Сталіна, певно, пояснювалася не ментальними вподобаннями чи звичками, а була складовою його морально-політичного кредо. Він розглядав дружин «ворогів народу» як «затруєну» ланку суспільства, котру треба виривати з корінням, аби убезпечити себе від можливих ексцесів у майбутньому; спільно з Молотовим, Кагановичем та Ждановим візував «розстрільні» списки.

У вступній статті до видання «Узниця “АЛЖИРА”» російські дослідники сталінського терору А. Рогінський та О. Даніель підкреслюють, що «з його [Сталіна] точки зору, жінки, котрих репресували в межах наказу № 00486, були не просто дружинами «ворогів народу». Це були дружини «головних ворогів» – «право-троцькістських заколотників», яких він розглядав або як баласт, або як постійне джерело заколоту проти самої влади і його особисто. Його власний

досвід доводив, що дружини зазвичай ставали на бік своїх чоловіків і в революційній боротьбі, і в обстоюванні своїх політичних поглядів. За логікою вождя, це не обов'язково означало те, що вони безпосередньо допомагали їм у «контрреволюційній діяльності». Але знали про неї, оскільки не могли не знати. І це знання, а може, навіть і співчуття, робило дружин у хворобливій уяві Сталіна співучасницями своїх чоловіків. Подібні уявлення і лягли в основу репресій проти них [324, с. 17].

В Україні до виконання наказу НКВС СРСР про репресії дружин та дітей «ворогів» радянської влади поставилися дуже серйозно. 23 серпня 1937 р. нарком внутрішніх справ УРСР І. Леплевський розіслав усім начальникам обласних управлінь НКВС УРСР оперативний наказ № 00486 у супроводі циркулярного роз'яснення «про виселення дружин зрадників батьківщини, членів право-троцькістських шпигунсько-диверсійних організацій». Це було цілком обґрунтовано, оскільки в першому зі згаданих документів такий вид репресій, як виселення, дійсно був недостатньо виписаний, на відміну від арештів ЖИР та протоколу дій стосовно дітей «ворогів» народу.

У шести пунктах циркуляру І. Леплевський роз'яснював виконавцям на місцях, з чого треба починати і як розгортати роботу, покладену, головню, на 3, 4 і 5 відділи Управління державної безпеки регіональних НКВС.

Кожен зі згаданих відділів призначав двох працівників (оперативника й технічного), які перевіряли та оформляли справи на дружин «зрадників». Контролювати процедуру виселення мало Київське обласне управління, якому регіональні відділи УДБ передавали оформлені справи «для включення в операцію і направлення на Особливу нараду».

У четвертому пункті циркуляру йшлося про арешти дружин. Начальникам обласних управлінь приписувалося здійснювати щоденну перевірку виконання оперативними відділами та адміністративно-господарським управлінням усіх заходів, у тому числі й арешти жінок, складання списків дітей, направлення останніх до дитячих будинків тощо.

Кожні три дні про хід реалізації операції виконавці мусили доповідати особисто І. Леплевському, а начальники обласних управлінь суворо контролювати, щоб дружини арештовувалися одночасно з чоловіками [160, арк. 7–18].

5 вересня 1937 р. серед перших за ґрати потрапили ті дружини відомих політичних діячів та воєначальників, яких у середині червня за особистою вказівкою Й. Сталіна заслали до Астрахані. Тоді ж їхніх дітей почали відправляти до дитячих будинків [256, с. 160].

В Україні також розпочалися арешти дружин воєначальників різного рівня. У Києві одну за одною арештовували дружин командирів різних підрозділів Київського особливого військового округу. Восьмирічний термін отримали: Стефанія Амеліна, Аустра Бабицька, Валентина Булашова, Есфір Волкова, Ніна Долгова, Рахіль Іванова, Надія Карєва, Ганна Куликовська, Марія Немировська, Олександра Нуромська, Ольга Подчуфарова, Тетяна Пронькіна, Ганна Рачинська, Олександра Семенова, Наталія Шперкович та інші [379, с. 216–222].

Забігаючи в часі трохи наперед, слід підкреслити, що дружини військовослужбовців КОВО, справи яких Особлива нарада розглядала вже на початку 1938 р., отримували здебільшого п'ятирічні терміни ув'язнення в таборах ГУЛАГ. Так трапилося з Ганною Івановою, Олександрою Княгницькою, Олександрою Ковалишиною, Франьою Топор і згадуваною Олександрою Шмідт [379, с. 218–222].

Утім, говорити про якусь абсолютно чітку чи закономірну градацію, або залежність терміну вироку для дружин від суворості покарання їхніх чоловіків, не доводиться. Адже чоловіки згаданих жінок, які отримали по п'ять років таборів, були засуджені Військовою колегією Верховного Суду до вищої міри покарання. Отже, все залежало від часу, коли ухвалювався вирок для дружин. На початку та в розпал операції терміни були зазвичай восьмирічними, на початку 1938 р., головно навесні, – вже м'якшими.

Восени та взимку 1937 р., після першої хвилі репресій стосовно дружин «ворогів народу», коло осіб, які мали потрапити під нищівні удари карального механізму, різко розширилося. Це сталося після того, як спеціальним розпорядженням М. Єжова (2 жовтня 1937 р.) дія наказу № 00486 була поширена також на дружин тих, хто був заарештований по «польській лінії» (відповідно до наказу НКВС СРСР № 00485), потім на дружин румунських та німецьких «шпигунів», а також на дружин арештованих «харбінців» [324, с. 20].

Під час реалізації згаданого наказу в Україні, де «національні операції» були особливо масовими, чекісти встигли арештувати близько 4,5 тис. дружин «польських шпигунів». Тоді ж до дитячих будинків вмістили понад 4 тис. їхніх дітей різного віку [324, с. 20]. Ця кількість, ймовірно, не завжди входила до загальної статистики по «членах сімей зрадників батьківщини». В окремих регіональних підрозділах НКВС УРСР жінок, арештованих після «розповсюдження» наказу № 00486 і на сім'ї поляків, подавали як у загальній звітності по ЧСИР, так і в окремих довідках – «польська лінія». Так було, наприклад, у Чернігівському УНКВС. З інформаційних довідок, які накопичувалися там, можна довідатися, що, наприклад, 29 листопада 1937 р. до Сиблагу були етаповані Ксенія Бритова, Естер Фридман, до Карлагу – Надія Квасницька; 8 грудня того ж року до Темлагу вирушила і Казимира Следзинська [179, арк. 1426]. Усі ці жінки потрапили до звітності в руслі реалізації наказу № 00485.

Слідом за Житомирською та Чернігівською областями у «передовиках» із виявлення «польських шпигунів» та «контрреволюціонерів» ішла Київська, яка показала у піврічному звіті за 1937 р. 6 426 таких осіб [169, арк. 288].

В останні осінні дні 1937 р., набравши обертів, репресії дружин за національними «лініями» були раптом припинені. 22 листопада заступник М. Єжова М. Фріновський, дружина і син якого, до речі, вже на початку 1940 р. були також репресовані слідом за ним, розіслав усім НКВС-УНКВС вказівку:

«1. Припинити арешти дружин репресованих по польській, німецькій, харбінській та румунській операціях. 2. Дружини засуджених по цих операціях будуть найближчим часом розселені, для чого подайте цифрові дані [про] кількість дружин та дітей, які підлягають виселенню. 3. Повідомте кількість арештованих дружин, які утримуються у слідчих тюрмах на цей момент, також число відібраних дітей для визначення їх подальшого направлення» [324, с. 20–21].

Простеживши за документами Центрального архіву ФСБ згортання цієї ділянки репресій, А. Рогінський та О. Даніель висловлюють припущення: це сталося через обмежені можливості утримання жінок у тюрмах, а також брак місць у дитячих будинках та яслах. Вони ж зауважують, що долі репресованих у жовтні – листопаді 1937 р. дружин «націоналів» склалися по-різному. Декого з них встигли засудити ще до появи директиви від 22 листопада 1937 р., інших утримували в тюрмах до квітня 1938 р., коли з Москви прийшов дозвіл відправити їх справи на Особливу нараду. Частина жінок вислала в адміністративному порядку, причому як юридичну базу для цього репресивного заходу продовжували використовували інструкцію від 15 червня 1937 р., яка вже практично «не працювала» на той час, але й не була формально скасована. Деяких арештованих ЖИР, ймовірно, «переоформили», а згодом все ж таки засудили за тими «національними лініями», що і їхніх чоловіків [324, с. 21].

Гадаємо, що певну кількість жінок, про яких ішлося вище, покарали шляхом перекваліфікації їхніх «злочинів» на більш важкі за «контрреволюційними» статтями: «пропаганда», «підготовка терактів» тощо. Таке припущення підтверджується низкою архівно-слідчих справ, про які йтиметься нижче.

Після того, як поширення наказу № 00486 на «національні лінії» було скасоване, операція з репресій дружин інших «ворогів» радянської влади продовжувалась у попередньому форматі ще майже рік. Тривали арешти жінок, чії чоловіки вже були засуджені. Слід констатувати, що припис оперативного

наказу надалі арештовувати дружин «викритих зрадників батьківщини» одночасно з чоловіками виконувався зрідка. Матеріали слідчих справ свідчать, що дружин арештовували пізніше – на декілька днів, тижнів, а то й місяців. Мотивація такої послідовності крилася в тому, що вирок дружині могли винести лише після засудження чоловіка. Відтак жінки іноді дуже довго сиділи в тюрмах (від одного місяця до десяти). Утім, траплялося й так, що чоловіка ще не засудили, а дружина вже отримувала рішення Особливої наради про свій термін ув'язнення в таборах. Такі розбіжності репресій в часі пояснювалися тим, що виїзна сесія Військової колегії, котра розглядала справи голів родин, працювала не так оперативно, як Особлива нарада, яка штампувала свої рішення в заочному режимі залежно від надходження відповідних нарядів із ГУЛАГ на етапування жінок до таборів.

Хоча звітність за перші осінні місяці 1937 р. щодо репресування ЧСИР практично відсутня, втім цифрові показники по Україні відносно реалізації наказу № 00486 за друге півріччя зазначеного року дозволяють скласти певне уявлення про те, як цей процес відбувався в регіонах, та помітити деякі тенденції у постановці цієї справи.

Узагальнююча довідка про оперативно-слідчу роботу по УРСР за період від 1 липня 1937 р. до 4 січня 1938 р. подає відомості про репресії дружин «ворогів народу» з поміж-іншої «репресивної статистики» (див. табл. 1). Примітно, що в друкарських примірниках статистичної звітності по видах злочинів, якою користувалися на місцях та в центрі УРСР, рубрика «ЧСИР», або «ЖИР» не була виділена окремо. Цю аббревіатуру дописували зазвичай від руки у вільному рядку, або поверх іншого запису готових бланків.

Відомості про жінок, арештованих відповідно до наказу № 00486
за друге півріччя 1937 р. [173, арк.32]

№№ пп	Назва області, лінійного підрозділу	Кількість арештованих
1.	По центральному апарату НКВС УРСР	72
2.	Донецька область	915
3.	Київська	1343
4.	Харківська	682
5.	Дніпропетровська	1157
6.	Вінницька	120
7.	Житомирська	841
8.	Одеська	434
9.	Чернігівська	194
10.	Полтавська	256
11.	Кам'янець-Подільська	222
12.	Миколаївська	126
13.	НКВС Молдавської РСР	156
14.	По прикордонних загонах	68
15.	Дорожньо-транспортним відділом ГУДБ	595
	З а г а л о м	7181

Отже, з 177 350 заарештованих у цілому по УРСР 7181 становили дружини «зрадників». На початок 1938 р. 877 із них уже були засуджені [173, арк. 27, 30– 31]. Долю решти жінок документи замовчують.

Не прояснюється ситуація й після ознайомлення з даними окремих регіональних підрозділів державної безпеки. Так, Київське управління НКВС подає інформацію про арешт 1343 ЧСИР. Із них засуджено на початок 1938 р.

179 жінок, у слідстві залишалося – 49 [173, арк. 54–55]. Отже, незрозумілим залишається, де ж поділася решта арештованих 1105 осіб?

У звіті за 9 січня 1938 р. цього ж управління наводяться дані з невеличким збільшенням заарештованих ЖИР – 1356 осіб. Ця цифра супроводжувалася короткою ремаркою: «Рахується за НКВС СРСР 1127 ЖИР». Остання цифра якраз і дає ту різницю, яку ми шукаємо. Звичайно, це не обов'язково означає те, що всі ці жінки дійсно відправлялися до столиці СРСР, звідки вони після засудження вирушили до ГУЛАГ. Більшість із них була «на балансі» союзного НКВС, оскільки їхні справи ще чекали свого розгляду на Особливій нараді. Хоча, керуючись вказівками Москви, залежно від «небезпеки» чоловіка, яка здебільшого залежала від посади, що він її обіймав перед арештом, окремі (іноді досить чисельні) групи підслідних ЖИР, здебільшого дружин високопоставлених партійних, радянських, військових діячів, чекістів чи інших відомих осіб, час від часу відправлялися до Бутирської в'язниці або Лефортово. До речі, саме через ці обставини в архівах України не вдалося віднайти цілу низку справ на дружин керівників НКВС.

Від порога тюрми для жінок починалися важкі випробування та приниження. Спочатку їх ретельно, у кілька прийомів, обшукували. Спеціальні вказівки щодо цього містилися у відповідних приписах, де серед іншого наголошувалося, що «ворог після арешту не припиняє боротьби і може вчинити самогубство з метою приховування своєї злочинної діяльності», отже обшуки треба здійснювати з особливою увагою [389, с. 121].

Більшість жінок дуже довго утримували після арешту в тюрмах. Спочатку йшло слідство, далі очікування рішення Особливої наради і насамкінець – відправка до табору. Іноді вирок повідомляли вже в дорозі.

У Лук'янівській в'язниці м. Києва більше року утримували під арештом дружин колишніх працівників НКВС Сергія Каріна-Даниленка, відомого своїми операціями проти Юрка Тютюнника; начальника управління міліції столиці України Миколи Бачинського, начальника пожежної охорони НКВС УРСР Юхима Елькіна та інших. Софію Елькіну та Ганну Бачинську, чоловіків котрих

після тривалого слідства розстріляли в Бутирській в'язниці Москви, відправили до Темниківського табору ГУЛАГ. Розвідника С. Каріна-Даниленка, якого звинувачували в участі у «змові В. Балицького», після 26-місячного утримання в Лефортово та Бутирці, звільнили 22 жовтня 1939 р. Імовірно, слідом за ним вийшла з Лук'янівської в'язниці і його дружина Лідія, яку утримували там з 28 серпня 1937 р. [132, 133, арк. 14–15].

Цій жінці пощастило, а інші дружини чекістів пройшли всі кола пекла, незважаючи на «заслуги» їхніх чоловіків перед відомством, в якому вони працювали, та режимом, якому вірно служили.

Іноді дружині висували обвинувачення й відправляли її справу на Особливу нараду ще до винесення вироку її чоловіку. За таким сценарієм відбулося покарання дружини начальника ветеринарного відділу КОВО Олександри Нуромської [379, с. 210].

Слідство для ЧСИР, які перебували в тюрмах, було здебільшого коротким та формальним. З архівних документів з'ясувалося, що його іноді здійснювали не лише обласні управління НКДБ, а й відповідні залізничні підрозділи органів держбезпеки, а також особливі відділи військових округів.

Аналіз архівно-слідчих справ на ЧСИР, арештованих за наказом НКВС № 00486, дозволяє помітити їх разючу схожість. Вони містять практично стандартний набір процесуальних документів: постанови про арешт та звинувачувальні висновки, протоколи допитів обвинувачуваних, зрідка довідку про склад родини, яку готували заздалегідь, копії окремих документів стосовно їхніх чоловіків, іноді перелік конфіскованого майна, виписки з рішень Особливої наради при НКВС СРСР, а також скарги чи прохання про помилування.

Від інших ці справи відрізнялися підвищеною увагою до складу сім'ї. Головним документом для кожної з ЖИР ставала постанова про арешт, у якій зазвичай містилося стандартне формулювання: «До арешту чоловіка проживала разом з ним і була утаємничена у його контрреволюційну діяльність» (іноді – «сприяла його контрреволюційній діяльності»).

Такі формулювання ще частіше трапляються на сторінках протоколів допитів, які зазвичай були дуже короткими й схожими, як близнюки. Запитання, що їх ставив слідчий практично всім жінкам, – практично однакові: коли познайомилися зі своїм чоловіком, коли одружилися, скільки років прожили спільно з чоловіком, назвіть прізвища ваших друзів та знайомих, котрі відвідували ваше помешкання, з яких приводів збиралися, про що говорили, чи вели розмови на політичні теми, чи підтверджуєте, що знали про контрреволюційну діяльність чоловіка, чому не повідомили про це органи.

Останнє запитання протоколу допиту зазвичай звучало так: «Ваш чоловік арештований (чи обвинувачується. – *Т. В.*) за контрреволюційну діяльність (або за участь у троцькістській, антирадянській організації). Що ви можете сказати про це? Ви обвинувачуєтесь у тому, що знали все про антирадянську діяльність чоловіка (або сприяли йому). Чи визнаєте себе винною?»

Більшість жінок давали стандарті відповіді: «нічого не знала, не чула». Говорили загальні речі, намагаючись називати якомога менше прізвищ. А якщо когось і згадували, то наполягали на тому, що жодних ділових чи політичних розмов у їх присутності ніхто не вів. Абсолютна більшість жінок наполягали на невинності своїх чоловіків. Вони заперечували взагалі будь-яку причетність до антирадянської діяльності чи навіть розмов на політичні теми у колі друзів, або знайомих.

Вердикт кожної з таких справ абсолютно не прив'язувався до свідчень на допитах. Зрештою, це була група справ, стосовно яких слідчі практично й не домагалися доведення причетності чи винуватості конкретної особи, оскільки домінувало одне – ствердити те, що та чи інша жінка перебувала у шлюбі (чи інших стосунках) із засудженим або обвинуваченим чоловіком.

Доленосною крапкою у слідстві ставав обвинувачувальний вирок, де записувалося, що така-то дружина «проживала спільно з чоловіком [...] років, знала про контрреволюційну діяльність [...], але не повідомила про це відповідні органи». І далі: «справу обвинуваченої ... в порядку наказу НКВС СРСР від 15

серпня 1937 року № 000486 направити на розгляд Особливої наради НКВС СРСР». Іноді навіть і таке лаконічне обвинувачення було відсутнє.

З-поміж усіх проаналізованих справ виділяються декілька груп, об'єднаних тяжкістю висунутих обвинувачень, тривалістю слідства й, нарешті, вироками, які отримували жінки.

Перша – найбільш розповсюджена, коли членам родин репресованих, здебільшого дружинам, інкримінувалася стаття 54¹² «недонесення» – від 3 до 8 років, чи просто у графі «ст. КК» записували коротку аббревіатуру «ЧСИР» або «ЖИР», що й ставало «вироком».

Друга (нечисельна) – коли без будь-яких підстав, лише з волі слідчого та Особливої наради НКВС дружина відправлялась у заслання, що вважалося тоді легким превентивним заходом.

Третя – найгірша, коли жінкам інкримінували статтю КК, що формулювала новий для них вид злочину: «контрреволюційна пропаганда», «шпигунство», «підготовка до терористичного акту» тощо. Це траплялося зазвичай у тих випадках, коли дружина надто гаряче відстоювала свою позицію, сперечалася зі слідчим, доводячи невинність свого чоловіка. Цільова перекваліфікація на більш «важку» статтю іноді відбувалася шляхом провокації. Наприклад, до камери дружини «ворога народу» підсаджували жінку, яка увівши в оману свої сусідку, втершись до неї в довіру, викликала її на розмови, в ході яких відбувалося «очорнення» керівників партії та уряду, тощо. Так трапилось, приміром, з дружиною М. Бухаріна у 1938 р. Застосуванню перекваліфікації посприяв і наказ прокурора СРСР А. Вишинського від 8 жовтня 1937 р., відповідно до якого стала більш суворою відповідальність за «розмови» – висловлювання, які містять схвалення терористичних актів, а також усна підтримка «терористичних намірів» стосовно вождів партії та радянського уряду [323, с. 92–94].

Хитка мотивація, яку ледь-ледь вдається простежити у слідчих справах на ЧСИР, це здебільшого недонесення, оскільки воно в хаосі суцільного абсурду

всього того дійства справді мало місце. Адже більшість дружин справді не донесли на своїх чоловіків і не зрадили їх.

Утім, здебільшого справи дружин «ворогів» радянської влади різного гатунку все ж ті, в яких замість номера статті Кримінального кодексу ставили аббревіатуру – ЧСИР, ЖИР, іноді СОЭ (рос. – соціально-опасный элемент). Тоді вироком ставало ув'язнення на 5–8 років у таборах ГУЛАГ. Ці короткі записи робили у тих випадках, коли слідчим не вдавалося зібрати потрібних для засудження фактів та документів, або в разі відсутності свідчень, якими жінки визнавали свою, бодай примарну, причетність до «злочину». Як правило після згаданих аббревіатур викарбовували вердикт: «на підставі наказу № 00486».

Окрім згаданих, можна дійти ще деяких узагальнень. По-перше, в архівно-слідчих справах не вдалося знайти прикладів, коли жінок арештували разом із чоловіком відповідно до припису наказу № 00486. По-друге, абсолютно всім жінкам інкримінували ст. 54¹², хоча майже ніхто з них не зізнавався в тому, що вони знали про «контрреволюційну» діяльність своїх чоловіків. До того ж, дружин відомих посадовців тримали значно довше у в'язниці, оскільки намагалися розширити на допитах коло обвинувачених та їх причетність до міфічної «організації» чи «терористичного заклоту». Відстрочку хворим жінкам чи матерям, які мали немовлят, давали дуже коротку, їх, як правило, не поміщали до в'язниці, а відправляли під конвоєм просто з квартири на вокзал, звідки вони вирушали до таборів.

І, нарешті, не можна не помітити тієї обставини, що всі інститути радянської Феміди не лише порушували чинне карне право та демонстрували юридичну безграмотність у цілому, а й ігнорували багато положень власних відомчих приписів, зокрема й наказу № 00486, діючи на власний розсуд. До того ж, за вже укоріненою практикою, розглядали справи на дружин «ворогів народу» величезними списками, в яких було по 200–300 осіб.

Особлива нарада, як і слідство, практично не користувалася кримінальним й іншими законами і в своїх постановках зрідка посилалася на статтю, пункт

закону. Рішення Особливої наради – це поділений навпіл клаптик паперу. Ліворуч – «слухали», праворуч – «ухвалили». Обвинувачення, сформульоване слідчим, як правило, дублювалося і в ухвалювальному записі Особливої наради при НКВС СРСР.

Найбільш «плідним» у роботі цього позасудового органу стало 27 грудня 1937 р. Того дня він виніс вердикти стосовно 166 жінок – уродженок України, які вирушили незабаром до Акмолинського відділення Карлагу*. Скільки нещасних потрапили до інших таборів у цей сумнозвісний день, невідомо. Списком, затвердженим 27 грудня, Особлива нарада прирєкла також 35 дружин «ворогів» радянської влади з Чернігівщини [179, арк. 1224–1270]. Більшість із них, арештованих у різний час, почули свій страшний вирок – 8 років Карлагу – в тюрмі м. Городня Чернігівської області вже 24 січня 1938 р. Лише трьом дали 5 років таборів. Етап із цієї тюрми було сформовано лише 26 березня 1938 р. Того дня вагони з жінками вирушили залізницею до далекого Карлагу [179, арк. 1226, 1232, 1262].

Так, 27 грудня 1937 р. визначилася також доля жінок з інших регіонів України. Двадцятивосьмирічну малограмотну домогосподарку з Києва Валентину Зей-Онищенко, мати трьох дітей віком від одного до десяти років, заарештували ще 27 жовтня 1937 р. як дружина «ворога» радянської влади. Разом із двомісячним немовлям вона вирушила на початку наступного року в далеку дорогу до таборів ГУЛАГ. Дочку забрали до дитячого будинку, а іншого сина взяли на виховання родичі [141, арк. 2, 9, 17, 20–20 зв.]

Того ж дня почула свій вирок двадцятивосьмирічна киянка Рива Славинська, яка працювала техсекретарем заочних курсів піонервожатих видавництва «Комуніст». Разом з місячною донькою дружина «ворога народу» потрапила зі столиці України до «АЛЖИР», звідки її звільнили лише 27 грудня 1945 р. [135, арк. 135; 324, с. 453].

* Підраховано автором за: «Узницы “АЛЖИРа”. Список заключенных Акмолинского и других отделений Карлага».

Намагаючись упоратися з великою кількістю справ на дружин «шпигунів» та «зрадників», Особлива нарада при НКВС СРСР не припиняла своєї натхненної роботи і в наступні дні 1937 р., зокрема й 28 грудня. Того зимового дня отримала свій п'ятирічний вирок від цього позасудового органу рідна сестра відомого учасника національно-визвольних змагань Ольга Скугар-Скварська. Ймовірно, саме така спорідненість відіграла не останню роль у тому, що Ольга потрапила до «піонерів» операції, яка здійснювалася відповідно до наказу № 00486, оскільки арешт відбувся вже 14 вересня 1937 р. Її чоловік – Іван Мойсеєнко (1902 р.н.), головний інженер Київського цукротресту, був спочатку виключений з компартії, а згодом – 17 липня 1937 р. арештований та засуджений Військовою колегією Верховного Суду за «компанію» зі своїм безпосереднім начальником за обвинуваченням у «контрреволюційній шкідницькій діяльності» на 20 років позбавлення волі. Справа Ольги Олександрівни була «переобтяжена» й іншими обставинами, зокрема тим, що вона була дочкою священика, мала двох братів, один з яких (Микола) перебував в еміграції у Чехословаччині, другий (Юрій) засуджений у 1925 р. у справі українського громадсько-політичного діяча В. Голубовича.

«Перебування на свободі може позначитися на ході слідства», – вирішили в НКВС. Тому матір чотирирічної доньки арештували й утримували під вартою у Київській тюрмі. Обвинувачення для неї були стандартні: «Як дружина учасника антирадянської к. р. організації правих Мойсеєнка Івана знала про його злочини і не повідомила». Жінку довго тримали в тюремній камері, неодноразово викликали на допити, намагаючись отримати свідчення про співучасть. Та все було марно. Жінка щоразу відмовлялася від обвинувачень на свою адресу. Не обмовила й свого чоловіка. Звинувачувальний вирок 11 листопада 1937 р. був типовим для таких справ і дуже лаконічним. У ньому вказувалося, що Ольга Скугар-Скварська «є дружиною засудженого Мойсеєнка, мала зв'язок з братами емігрантами, один з яких був засуджений за радянської влади». Зазначені «злочини», передбачені ст. 54¹² КК УРСР, – вважав слідчий і

ухвалив: «слідчу справу № 4865 направити на розгляд Особливої наради НКВС СРСР» [130, арк. 16].

Отже «злочином» відверто називали факт спорідненості й нічого іншого. У чому полягало «недонесення», – у звинувачувальному вирокі не говорилося. Та й, зрештою, сказати було нічого, оскільки Ольга Олександрівна нічого не визнала на допитах. Виписка з протоколу Особливої наради, засідання якої відбулося 28 грудня 1937 р., мала таке ж лаконічне формулювання «Скугар-Скварську Ольгу Олександрівну як члена сім'ї зрадника батьківщини ув'язнити... на 5 років. Рахувати строк з 13. 9. 37». Відсидівши ще два місяці у Лук'янівській в'язниці, у лютому 1938 р., ця жінка, залишивши дитину рідному брату, який жив у Києві, з черговим етапом відбула до Акмолинського відділення Карлагу [130, арк. 1, 8–8 зв., 18–18 зв.].

Прозвітувавши 4 січня 1938 р. про «ударну» працю на фронті репресій дружин «зрадників батьківщини» [173, арк. 27], НКВС УРСР став працювати ще активніше. Уже було набуто певного досвіду, та й у тюрмах своїх вироків чекала чимала кількість ЧСИР.

«Тридцять восьмий [рік] не став справедливим суддею тридцять сьомого. Навпаки, він став двійником свого кровожерливого брата і навіть у чомусь його перевершив», – написала пізніше у своїй книзі Євгенія Гінзбург, підтверджуючи темпи роботи карально-репресивних органів та кількість жертв цього нищівного механізму [225, с. 147].

Тоді, на початку року, регіональні підрозділи НКВС УРСР намагалися перевершити один одного у показниках каральної практики. Інтенсивно працювала й Особлива нарада, яка ставала останньою ланкою у вирішенні долі нещасних жінок.

Тим часом у Києві продовжували вирішувати, кого з дружин треба відправити «у розпорядження центрального апарату НКВС СРСР», а кого залишити в очікуванні рішення Особливої наради. З узагальненого зведення у справах арештованих по центральному апарату УДБ НКВС УРСР, складеного за три дні 11–13 квітня 1938 р., дізнаємося, що станом на 11 квітня цього року там

перебувало на обліку 527 осіб. Із них 23 жінки, арештовані як «дружини зрадників батьківщини». Катерина Комарова працювала інженером Управління Південно-Західної залізниці, Антоніна Єфимова – у Палаці піонерів столиці України, Ніна Бараник – кондуктором трамвайного парку, Катерина Хайдукова – підсобницею 1-ої взуттєвої фабрики м. Києва, Єлизавета Малинська – у шифрувальному бюро НКВС УРСР [169, арк. 100–102]. Долю всіх цих жінок встановити поки ще не вдалося. Невідомо, яке рішення стосовно них ухвалила й Особлива нарада. Можна лише стверджувати, що в Акмолинському табірному відділенні Карлагу їх не було. Ймовірно, комусь з них пощастило уникнути найстрашнішого покарання та відбутися виселенням зі столиці, а чиясь дорога пролягла в інші табори, відомостей про персональний склад яких ми досі не маємо.

Примітно, що саме в 1938 р. карально-репресивні органи почали визначатися з долею більшості дружин відомих радянських діячів. Їх довше, ніж інших, утримували у в'язницях, домагаючись дедалі нових і нових свідчень, які б указували на існування «змов» та масових «контрреволюційних» і «шкідницьких» організацій.

Щоправда, дружину колишнього голови НКВС УРСР В. Балицького, 43-трирічну Людмилу Олександрівну, арештували 17 липня 1937 р. (ще до появи наказу № 00486) і розстріляли 28 жовтня того ж року. Спочатку їй інкримінували ті ж «злочини», що й іншим дружинам – «знала про антирадянську діяльність чоловіка і не повідомила про це». Але вже в ході слідства знайшли ще й «докази» про «шпигунську діяльність на користь Німеччини у 1925 р.» [553, с. 356–357]. Репресували й інших родичів В. Балицького.

За два тижні після арешту Л. Балицької постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 31 липня 1937 р. зі стадіону «Динамо» в Києві було знято ім'я її чоловіка й присвоєно інше – М. Єжова [264, с. 342]. Утім, ім'я останнього недовго красувалося на фасаді київського стадіону. Незабаром і його репресували. А перед тим каральна машина забрала до своїх всепоглинаючих надр його

попередника Г. Ягоду. Слідом за колишнім наркомом внутрішніх справ СРСР репресували і 15 його найближчих родичів: дружину, п'ятьох сестер з чоловіками та інших. Старша сестра – Есфір Знаменська-Ягода 6 травня 1938 р. була арештована органами НКВС, а 16 червня того ж року розстріляна. Інша – Розалія Шохар-Ягода арештована ще в 1937 р. і вислана разом з усією родиною Ягоди до Астрахані терміном на п'ять років [471, с. 183]. У цьому місті на Волзі 8 квітня 1938 р. рішенням Особливої наради при НКВС СРСР за обвинуваченням у контрреволюційній діяльності вона була засуджена на 8 років виправно-трудових таборів. Прибула до Акмолинського табірної відділення 4 жовтня того ж року, а 5 липня 1941 р. сестру Г. Ягоди Розалію перевели до Печорлагу [324, с. 546]. Репресували навіть тещу колишнього наркома – сестру Я. Свердлова. Вона згодом опинилася у Томському таборі, відтак була відправлена на Колиму. Восьмирічний Гарік – син Ягоди – у своєму листі до неї написав мученицькі рядки: «Бабусю, знову я не помер. Це не в той раз, про який я тобі вже писав. Я помираю багато разів. Твій онук». Цитуючи рядки з цього листа, Ганна Ларіна зауважувала, що до такого стану повної фатальної безвиході дитину могли довести лише «спеціальними заходами» [256, с. 39].

Репресії торкнулися більшості родин кожного з активних її провідників із чекістського середовища, які в розпал своєї активної діяльності були ліквідовані. Таким чином, їх власна жорстокість до дітей та жінок повернулася до них бумерангом.

До нищівного карального механізму потрапили й родини інших осіб тим або іншим чином причетних до терору. Спочатку це були М. Тухачевський, і В. Антонов-Овсієнко, який спільно з ним підписував ті страшні накази про заручників із числа селянських родин, і правник Я. Берман, який закладав підвалили «пролетарського права», і його колега М. Криленко, а також майже всі керівники ГУЛАГ.

Не обминули репресії й представників партійної верхівки. Сьогодні добре відомий документ, який донедавна зберігався у фондах Особливого сектору ЦК

КПРС. Серед списків, затверджених членами політбюро 20 серпня 1938 р., є перелік під номером № 4 «дружини ворогів народу» та звернення М. Єжова до Й. Сталіна: «Прошу санкції засудити всіх за першою категорією». У цьому списку серед інших були прізвища дружин С. Косіора, Р. Ейхе, В. Чубаря і П. Дибенка. Ці матеріали вперше були оприлюднені у довідці КДБ, складеній у 1957 р. і опубліковані в журналі «Источник». Пізніше вони з'явилися на сайті відомої російської організації «Меморіал» та інших.

22 лютого 1938 р. дійшла черга й родини П. Постишева, який енергійно виступав за застосування репресивних методів під час колективізації та виконання хлібозаготівель, несамовито боровся зі «шкідниками» і «націоналістичною контрреволюцією» в Україні, у березні 1934 р. закликав НКВС знищувати там «ворожі кубла», позбавляти стипендій та виганяти з інститутів дітей. Після його арешту така ж доля спіткала і його дружину Тетяну Постолювську. Їх обох розстріляли.

Дружина колишнього голови РНК УСРР В. Чубаря Олександра була арештована 4 липня 1938 р. і вже 28 серпня того ж року Військовою колегією Верховного Суду засуджена до розстрілу за обвинуваченням у «злочинних зв'язках» зі своїм чоловіком та сприянні йому у проведенні «ворожої» роботи. Цей вирок пролунав за шість місяців до оголошення такого ж вердикту самому В. Чубарю. На цьому сталінський режим не зупинився й далі продовжив нищити людей у цій родині. У 1938 р. була заарештована старша сестра дружини Чубаря, а діти Олексій і Володимир репресовані пізніше – відповідно у 1948 та 1950 рр. [418, с. 867].

Трохи пізніше, 26 лютого 1939 р., після розстрілу колишнього лідера республіканської партійної організації С. Косіора, обвинуваченого у «зв'язках з іноземною контрреволюцією», знищили його дружину та двох братів Казимира й Михайла.

Були репресовані також дружини інших членів політбюро ЦК ВКП(б), обраних в Україні. Так, 3 листопада 1937 р. як «активного учасника контрреволюційної терористичної організації» заарештували колишнього

наркома освіти УРСР В. Затонського. За два дні через те, що була дружиною свого чоловіка, арештували й Олену Затонську, яка перед тим працювала директором ортопедичного науково-дослідного інституту. Майже рік її тримали в камері спецкорпусу Лук'янівської в'язниці м. Києва і лише 23 вересня 1938 р. Особлива нарада винесла свій неправосудний вердикт – 8 років таборів [128, арк. 2, 7а, 61–66, 69; 129, арк. 7–8].

З-поміж інших виокремлюється справа членів родини відомого громадського та культурного діяча, засновника історико-мистецької колекції «Музеї України» Павла Потоцького. Справа його дружини та її сестри є яскравим прикладом перекваліфікації справи «члена сім'ї зрадника батьківщини» на іншу, з більш суворими обвинуваченнями. Після нетривалого слідства обидві жінки – Потоцька Єлизавета Денисівна (1866 р.н.) та Давидова Любов Денисівна (1867 р.н.) були засуджені за 1-ою категорією. Сам П. Потоцький, не дочекавшись вироку, помер у в'язниці [145, арк. 12].

Трагічна галерея таких справ нескінченна. Примітно й те, що жертвами ставали також матері та сестри, як це було у випадку з М. Тухачевським, Г. Ягодою, згаданими вище Потоцькими. Ці рідні, не «передбачені» наказом № 00486, каралися з особистої санкції М. Єжова. Відомі випадки, коли в одному таборі утримувалися одночасно мати й дочка – обидві як ЧСИР. Зразу після початку операції начальники УНКВС почали направляти запити до Москви, як чинити з чоловіками, чиї дружини арештовані як «зрадниці батьківщини». У відповідь було підготовлено розпорядження, що чоловіків у таких випадках слід арештовувати і засуджувати точно відповідно до наказу № 00486. Утім, на чистовому екземплярі цього розпорядження стоїть рукописна резолюція одного з підлеглих М. Фріновського: «[В] справу. Не направляти» [324, с. 20]. Звіти УНКВС, узагальнені дані союзного Наркомату внутрішніх справ засвідчують, що випадки репресій чоловіків засуджених жінок були винятком, а не правилом.

Щоправда, такі приписи робилися «нагорі», а в регіонах справи розгорталися за власним сценарієм. Так, 19 вересня 1937 р. був заарештований мешканець м. Ялти Станіслав Чивель (1867 р.н.) як батько «зрадника батьківщини» і того ж дня засуджений військовим трибуналом Київського військового округу та засланий до Семипалатинської області Казахстану на п'ять років [215].

У 1937–1938 рр. репресували не лише дружин радянсько-партійної чи військової еліти. Соціальний склад репресованих був досить різноманітним. В обійми сталінського терору потрапила величезна кількість дружин, дітей пересічних городян та сільських мешканців. Так, у Житомирській області з 829 арештованих у першому півріччі 1938 р. 133 особи були городянками, а 696 – із сільської місцевості [174, арк. 16]. До речі, останнє співвідношення, як і показники по інших регіонах, вкотре нанівець спростовує дивні міфологізовані твердження деяких сучасних російських «дослідників», які вже цитувалися вище, про те, що «в 1937–1938 годах трудовой народ был практически не затронут репрессиями, а пострадал в основном только узкий «околокорытный» слой в основном в столице и в крупных городах» [461, с. 73].

Караючи безвинних лише за родинну належність, правоохоронні органи чимдалі менш «відповідально» фіксували наслідки своєї роботи на папері. Чи то в УРСР так захопилися репресіями, що не мали часу складати звіти про їх перебіг, чи забули залишити собі копії даних по ЧСИР, відправлених до Москви, та серед статистичних даних, що зберігаються в ГДА СБУ, не вдалося віднайти узагальнених матеріалів щодо репресій членів родин «ворогів» за перше півріччя 1938 р.

Наявні лише розрізнені звіти окремих обласних управлінь НКВС України за перше півріччя 1938 р., що не дозволяє отримати вичерпну картину репресій дружин «ворогів» радянської влади. Утім, і вони в сукупності з попередніми даними (за друге півріччя 1937 р.) дозволяють зробити певні узагальнення.

Відомості про жінок, арештованих в УРСР за час дії наказу НКВС СРСР № 00486 (станом на 1 липня 1938 р.) [173, арк. 32; 174, арк. 8, 10, 16, 39, 51, 64, 71; 175, арк. 76, 168, 252]

№ № пп	Назва області, лінійного підрозділу	Кількість арештованих ЧСИР		
		у другому півріччі 1937 р.	у першому півріччі 1938 р.	З а г а л о м
1.	По центральному апарату НКВС УРСР	72	-	72
2.	Донецька область	915	-	915
3.	Київська	1343	-	1343
4.	Харківська	682	913	1595
5.	Дніпропетровська	1157	76	1233
6.	Вінницька	120	38	158
7.	Житомирська	841	829	1670
8.	Одеська	434	-	434
9.	Чернігівська	194	17	211
10.	Полтавська	256	78	334
11.	Кам'янець-Подільська	222	-	222
12.	Миколаївська	126	111	237
13.	НКВС Молдавської АРСР	156	3	159
14.	По прикордонних загонах	68	-	68
15.	Дорожньо-транспортним відділом ГУДБ	595	-	-
	З а г а л о м	7181	2065	9246

У звітності тих обласних управлінь, де дані, як і сама графа, відсутні, цю категорію репресованих могли включати до графи «інші». Не виключено, що такі матеріали згодом будуть віднайдені.

Проте брак архівних документів зовсім не означає, що в решті областей не репресували жінок за наказом НКВС СРСР № 00486. Важко повірити й у те, що, наприклад, Київська область, що дала за друге півріччя найвищі показники арештованих ЖИР, тепер не працювала в цьому напрямі. Тим більше, навіть архівно-слідчі справи, які зберігаються в ЦДАГО України, доводять, що така робота досить активно здійснювалася в цьому регіональному підрозділі НКВС.

Окремо звітність по ЖИР подавали й лінійні відділи НКВС УРСР у своїх щомісячних звітах про оперативно-слідчу роботу. Але й вони не дозволяють скласти загальне уявлення про цю ділянку їх практичної діяльності, позаяк ці дані розрізнені та уривчасті. Єдине, що можна помітити – це те, що «передовиком» був 5-й відділ, який щомісяця подавав у своїй звітності від 40 до 50 арештованих ЖИР [175, арк. 7–10]. Інші підрозділи не мали чим похвалитися. Їхні показники були значно скромнішими.

Аналіз матеріалів лише одного Акмолинського відділення Карлагу дає можливість переконатися, що в першій половині 1938 р. найбільше українських жінок туди прибуло з тюрем міст Харкова, Дніпропетровська та Києва. Слідом за ними в «передовиках» рахувалися аналогічні заклади Запоріжжя, Сталіна, Старобільська та Умані. Відправляли засуджених жінок і тюрми Чернігова, Городні, Мелітополя, Дніпродзержинська, Одеси, Ворошиловграда, Миколаєва, Краматорська, Маріуполя, Черкас і Вінниці [324, с. 35–567].

Варто підкреслити, що не всі з арештованих жінок потрапляли до таборів ГУЛАГ. Так, у першому півріччі 1938 р. у Харківському УНКВС завели справи на 913 дружин «ворогів» радянської влади, 891 з них арештували одразу, решта залишалася вдома за різних обставин під підпискою про невиїзд. Згодом 146 жінок звільнили чи то «за недоведеністю», чи інших міркувань. Отже, засудили до різних термінів ув'язнення чи заслання 767 жінок. Станом на 1 липня 1938 р.

рішення Особливої наради було виконано стосовно 532 дружин [174, арк. 8–10; 175, арк. 73].

Цифрові показники, опосередковані дані, отримані з різних документів, спогади очевидців дозволяють стверджувати, що серед видів покарання для членів сімей «ворогів народу» досить широко застосовувалося заслання та адміністративне виселення з великих міст на 51-й кілометр, хоча радянська Феміда у своїх приписах чомусь приділила їм значно менше уваги, ніж ув'язненню до таборів дружин та влаштуванню у дитячі будинки малечі. Наказ № 00486 взагалі «промовчав» щодо цього. Хоча в партійній постанові 2 липня 1937 р. і наступних директивах НКВС (3 та 30 липня) ці види покарання передбачалися і планувалися до застосування. Не виключено, що спеціальних роз'яснень щодо цього не зробили, позаяк вважали: накопиченого досвіду в 30-ті роки, позначені депортацією з України цілих селянських сімей, у 1936 р. та у червні 1937 р., коли почали відправляти у заслання ЖИР, цілком вистачить.

Узагальнених даних щодо цих видів покарання по СРСР у цілому й Україні зокрема дотепер не віднайдено. Така звітність здебільшого не подавалася у довідках регіональних управлінь і центрального апарату. Втім, інформація, яку наводить одне лише Київське обласне управління НКВС (за період від 1 червня 1937 р. до 8 січня 1938 р.) ілюструє весь спектр репресій стосовно ЧСИР і серед іншого подає кількість виселених: «арештовано 1356 ЖИР і виселено з Києва 719 сімей у складі 1624 особи, «чоловіки яких засуджені за к-р троцькістську діяльність та виключені з партії правих та троцькістів» [169, арк. 288].

Рішення щодо заслання та виселення ЧСИР з великих промислових центрів УРСР на 51-й кілометр, як і перебування під гласним наглядом за місцем проживання, також ухвалювалися Особливою нарадою. Втім, дозволимо собі висловити припущення, що згадані «м'які» покарання ухвалювалися також і регіональними підрозділами НКВС, оскільки серед документів позасудового органу при НКВС СРСР вони зустрічаються дуже рідко. Натомість таке покарання застосовувалося до «ворожих» родин найчастіше.

Аналіз протоколів Особливої наради, які вдалося виявити, засвідчує, що в різні періоди цей позасудовий орган діяв, так би мовити, «під настрій». На одному своєму засіданні міг ухвалювати такі рішення активно, а в окремі дні, навпаки, виносив поодинокі вердикти. Прикладом останнього твердження може стати виписка з засідання Особливої наради, котра надійшла до УДБ НКВС Чернігівської області 8 лютого 1938 р., де з 26 засуджених жінок одна – Мотрона Низенко отримала заслання до м. Алма-Ати, дві – гласний нагляд за місцем проживання, решта відправлялася до Темниківського табору ГУЛАГ [179, арк. 1405].

Висилаючи з великих міст членів сімей – жінок та дітей – арештованих чи вже розстріляних «ворогів» та «зрадників», на відміну від 1934–1936 р., коли відбувалася їх чистка від соціально-небезпечних елементів, іноді зазначали термін цього заходу – п'ять років.

Ведучи мову про різні види покарання, які застосовувалися до родин «ворогів» радянської влади, не можна пройти повз обставину, що ті з них, яким удалося уникнути репресій та залишитися на волі, обов'язково зазнавали різноманітних дискримінацій. Їх звільняли з роботи, позбавляли житла й прописки, встановлених державою виплат: допомоги, пенсії, стипендії тощо.

У гонитві за виявленням якомога більшої кількості «зрадників» та «ворогів народу» відзначилися не лише чекісти а й функціонери різного рангу й відомчої підпорядкованості: директори заводів, підприємств та установ, де працювали члени родин репресованих, а також директори шкіл та ректори вищих навчальних закладів. Іноді за підказкою чи усним розпорядженням своїх зверхників з наркоматів, іноді за власною ініціативою вони намагалися прибрати з очолюваних колективів тих, хто «кидав тінь на високоморальних будівників світлого комуністичного майбутнього».

На тлі галасливої пропагандистської кампанії, коли звідусіль долинали: «син за батька не відповідає», повсюдно у школах продовжувала розгортатися кампанія «відрікаємося від своїх батьків», яка розпочалася ще в 1934–1935 рр. Така ж картина спостерігалася і в окремих закладах та на виробництві, де

дружин примушували зрікатися своїх чоловіків, брати з ними розлучення. Жінки дійсно зрідка вдавалися до таких кроків, аби вберегти дітей від дискримінації або утриматися на робочому місці чи не втратити квартиру. Громадський осуд о тій порі тягнув за собою чимало моральних та матеріальних збитків, активно використовувався засобами масової інформації та пропаганди.

Спроби деяких жінок змінити прізвище були даремними. Аби контролювати цей процес, НКВС упродовж 1938–1940 рр. підготував п'ять спеціальних циркулярних розпоряджень, які унеможлилювали це [162, арк. 161–164].

Члени сімей заарештованих, яких за тих чи інших обставин залишили на свободі, жили у страшенному нервовому напруженні. Важко сьогодні зрозуміти почуття цих людей, їхній психологічно-емоційний стан. Душевні тортури арештованого, як і членів його сім'ї, змушували сотні людей чинити у прогнозованому і бажаному для катів напрямі. У той час буйно розквітло доносителство, іменоване о тій порі «виявом пильності». У намаганні «викрити» своїх колег, начальників, співучнів деякі особи писали, нашіптували аби виявити свою «громадянську позицію». Пізніше, коли меч опускався й на їх голови, вони запізно картали себе за ті аморальні вчинки. Дивно, але тоді люди часто прощали одне одному, позаяк розуміли реалії часу.

Траплялись у загальній атмосфері страху й такі люди, які намагались врятувати своїх родичів: вони писали до вищих органів влади, Верховного Суду, прокуратури та навіть НКВС прагнучи відновити справедливість; піклувались про дітей своїх друзів та сусідів. Звертались до можновладців також громадяни, яких ні за що звільнили з роботи.

Хто й коли почув ці зойки відчаю, здебільшого залишається за кадром. Однак 9 січня 1938 р. було ухвалене рішення політбюро з осудом дискримінаційних заходів стосовно родичів репресованих [49, арк. 4–5]. Наступного дня й РНК СРСР ухвалив таємну постанову № 44-8с [3, арк. 27], яка засудила випадки безпідставного звільнення з роботи родичів осіб, арештованих за контрреволюційні злочини, лише за мотивами родинних зв'язків. Пункт

другий цієї постанови приписував прокурору СРСР А. Вишинському дати необхідні вказівки своїм підлеглим виправити ситуацію, що склалася.

Слідом за радянським урядом таку ж «позицію» досить оперативно зайняли й деякі інші інститути Феміди, зокрема ті, які за своїм призначенням мали не допустити цього беззаконня, а не боротися з ним уже постфактум.

14 січня 1938 р. з'явилася директива прокурора СРСР про факти неправильного звільнення з роботи родичів репресованих «лише за мотивами сімейних зв'язків». Було заборонено записувати в трудові книжки як причину звільнення формулювання: «за зв'язок з ворогом народу» і т. ін. Нарком юстиції СРСР 16 січня 1938 р. видав відповідний наказ, обов'язковий до виконання всім підлеглим йому союзним наркоматам і Верховним Судам республік, а також крайовим та обласним підрозділам цього відомства.

Тим, хто мусив пильнувати дотримання законності на місцях, приписувалося «не допускати звільнення з роботи або підняття питання про відкликання із займаної посади на тій єдиній підставі, що той чи інший працівник є родичем особи, арештованої за контрреволюційний злочин». Судам Наркомат юстиції вказував, що у тих випадках, «коли обставинами справи буде встановлено, що підставою для звільнення працівника став родинний зв'язок із особою, арештованою за контрреволюційний злочин, і ніяких інших законних підстав до звільнення цього робітника не було, суд зобов'язаний винести рішення про відновлення звільненого на роботі з усіма наслідками, що з цього випливали». Разом з тим, нарком юстиції СРСР, який підписав цей наказ, залишав люфт для служителів Феміди, які мали виносити рішення, дозволивши їм «об'єктивно встановлювати й інші підстави, які б могли послужити приводом для звільнення» [49, арк. 4–5, 21–23].

До скаржників, які на початку 1938 р. наважилися підняти свій голос проти безпідставного звільнення з роботи, трохи пізніше, в лютому, додалися ще й багатодітні жінки, чоловіків яких репресували. Деякі з них, кого безгрошів'я й безвихідь штовхнули на такий відчайдушний у тих умовах крок, змушено зверталися до нового наркома фінансів СРСР А. Зверєва, попередник якого на

цій посаді 5 жовтня 1937 р., не маючи на це дозволу РНК СРСР, дав вказівку своїм підлеглим у союзних і автономних республіках, крайовим і обласним фінансовим відділам «припинити виплати державної допомоги багатодітним матерям, чоловіки яких викриті як вороги народу» [22, арк. 336]. Проте їх звернення до посадовця були даремними, оскільки вони не знали і не могли знати, що новий головний фінансист СРСР наслідував новації й приклад свого попередника і навіть пішов далі: у намаганні легалізувати фінансові утиски багатодітних жінок підготував відповідний проект постанови РНК СРСР та направив його до управління справами радянського уряду.

Керуючий справами РНК СРСР М. Петрунічев у встановленому порядку відіслав проект цієї постанови авторства А. Зверєва на погодження до Наркомату юстиції і прокурора СРСР. Останній, виконуючи це доручення уряду, підготував листа, оригінал чернетки якого зберігся в архівосховищі Державного архіву Російської Федерації. Він вельми цікавий, оскільки дозволяє зазирнути за лаштунки не лише самої проблеми ставлення до дружин репресованих, а й побачити деякі характерні деталі взаємовідносин найвищих можновладців держави. Отже, в чернетці відповіді А. Вишинського викладалася історія незаконного позбавлення багатодітних дружин репресованих державної допомоги. Далі прокурор СРСР негативно висловився з приводу проекту постанови РНК, підготовленого А. Зверєвим, поставивши на цьому крапку. І, нарешті, найбільший інтерес становлять останні три абзаци, перекреслені рукою А. Вишинського і його коментар у нижній частині аркуша: «Зміст зберегти у запроектованому вигляді, виключаючи викреслене червоним [олівцем]». Викреслений текст відображує позицію як А. Вишинського, так і наркома фінансів, а, зрештою, й атмосферу, що панувала тоді у вищих колах влади. Подаємо його без купюр: «Представлений т. Зверєвим в даний час проект постанови РНК СРСР, який збігається з поданими раніше вказівками наркомфіну СРСР, Прокуратура Союзу РСР вважати неправильним. До вирішення питання про виплату допомоги багатодітним матерям, чоловіки яких піддавалися репресіям за к.р. діяльність, на думку Прокуратури СРСР, треба

підходити диференційовано. У тих випадках, коли у зв'язку зі справою чоловіка або за самостійними підставами мати сама піддавалася тій або іншій репресії, хоча б і не пов'язаній з позбавленням волі (напр., адміністративне виселення), або виселенню за межі даної місцевості, виплата допомоги за багатодітність припиняється. В інших випадках допомога багатодітним матерям повинна виплачуватися на загальних підставах, встановлених Постановами ЦВК та РНК СРСР від 27-го червня 1936 року з наступними до неї доповненнями» [22, арк. 336–336 зв.].

Зважаючи на зміст викресленого, можна припустити, що А. Вишинський, самоусунувся від конфліктної ситуації, вирішив не висловлювати своїх розлогих міркувань як лояльного, так і обмежувального характеру, виклавши протокольний, необхідний в таких випадках, лаконічний обсяг відповіді, який цілком узгоджувався з чинним законодавством.

15 квітня 1938 р. нарком внутрішніх справ СРСР наказав припинити арешти дружин, засуджених за першою категорією, а на розгляд Особливої наради пропонувалося направляти лише справи на тих жінок, які вже були арештовані [465, с. 178], ймовірно, для того, щоб «на законних підставах», інкримінувавши їм якусь конкретну статтю: «антирадянську пропаганду» (коли вони обурювалися несправедливим вироком для чоловіка) чи «недонесення» (коли не повідомили органи державної безпеки про антирадянські висловлювання чоловіка), засудити жінку – члена родини репресованого до заслання чи ув'язнення у таборах ГУЛАГ.

Точна кількість репресованих ЧСИР невідома досі. Напевне, кількість жінок, відправлених у табори, можна було б встановити за протоколами Особливої наради при НКВС СРСР. Утім, вони в узагальненому вигляді залишаються недоступними. Ті виписки, що зберігаються у слідчих справах ЧСИР, а також аналіз окремих списків, дозволяють робити небезпідставні припущення, що на кожному з засідань Особливої наради ухвалювалися рішення щодо десятків, а іноді й сотень ЧСИР (взяти для прикладу хоча б 27 грудня 1937 р.).

Як вже зазначалося вище, в Україні за перші чотири місяці від початку операції з репресування ЧСИР було заарештовано 7181 особу. Станом на 1 липня 1938 р. їх кількість зростає до 9246 осіб. Наступні звіти республіканського НКВС не дозволяють встановити іншу, більш точну «статистику». Отже, наведені цифри видаються дуже далекими від реальних.

Серед матеріалів, які наводять дослідники сталінського терору, є дві різні офіційні довідки щодо покараних ЧСИР по Радянському Союзу в цілому. Одна з них – від 5 жовтня 1938 р., в якій керівництво НКВС СРСР повідомляло Й. Сталіну, що на підставі наказу № 00486 «за неповними даними репресовано (ув'язнено у таборах ГУЛАГ. – *Т. В.*) понад 18 тис. дружин арештованих зрадників...». У пізнішому документі – рапорті начальника 1-го спецвідділу НКВС Петрова на ім'я Л. Берії, пов'язаному з проблемами конфіскації майна потерпілих родин, наводиться значно менша цифра – 12,5 тис. дружин. Але незрозуміло, чи стосується вона всіх репресованих дружин, чи лише тих, у кого конфіскували майно [324, с. 22].

Може виникнути й певне запитання щодо статистики, коли порівняти кількість засуджених «ворогів народу» з числом ЖИР, відправлених до таборів ГУЛАГ (Військовою колегією Верховного суду СРСР та НКВС за період від 1 жовтня 1936 р. до 1 листопада 1938 р. засуджено 39 167 осіб [227, с. 435]. Враховуючи приписи наказу НКВС СРСР № 00486, кількість дружин, позбавлених волі, мала б наблизитися до згаданої цифри. Утім, показники по ЖИР удвічі менші.

На рівні гіпотез можуть бути висловлені декілька припущень, кожне з яких має право на життя, оскільки спирається на певну аргументаційну базу. З одного боку, треба мати на увазі, що Військова колегія та трибунали засуджували не лише «право-троцькістів, шпигунів та диверсантів», а й притягнених за інші «злочини», отже, не всі дружини засуджених цими органами підлягали арешту як ЧСИР. З іншого – не можна ігнорувати ту обставину, що дуже багато дружин арештованих чоловіків були засуджені протягом 1937–1938 рр. за іншими статтями. Інакше кажучи, відбувалася

перекваліфікація у бік більш серйозних «самостійних» статей – «пропаганда», «підготовка терористичного акту», «шпигунство» – і тоді жінки, арештовані як ЖИР, уже потрапляли до іншої статистики, яка у звітах подавалася окремим рядком: «контрреволюційні злочини». Те ж саме стосується й різних «національних» операцій, зокрема і по «польській лінії», з приводу яких регіональні підрозділи УРСР подавали досить значні показники. Нагадаємо, що в УРСР в контексті останньої було покарано 4,5 тис. дружин.

До статистики, яку складало відомство Л. Берії, чомусь не потрапили ті жінки, які були заслани, виселені з великих міст й перебували за місцем проживання під гласним наглядом. А їх було досить багато.

«Репресіям як члени сімей зрадників батьківщини та ворогів народу було піддано 40 056 осіб» [572], – наполягають дослідники фонду О. Яковлева. Їм також не можна не вірити. Вони показують, звідки взяли цю цифру (додали кількість репресованих дружин до кількості постраждалих дітей). Втім шляхом простих арифметичних підрахунків отримуємо: 18 тис. дружин + 25 тис. дітей = 43 тис. осіб.

Не прояснюють ситуації й пізніші дані ГУЛАГ. Так, російський дослідник О. Дугін наполягає, що в тамтешніх таборах в 1939 р. утримувалося 13 172 ЧСИР* [238, с. 23–27].

Отже, варто констатувати, що встановити точну загальну кількість репресованих дружин та дітей «зрадників батьківщини» у 1937–1938 рр. досить важко. Сучасна історична наука, архівні джерела дають лише дуже приблизну відповідь на це питання.

Не обраховано висланих, засланих, звільнених з роботи, дискримінованих, усіх тих, хто сам поїхав, тікаючи від репресій, – усі ці категорії не обліковані, як, зрештою, осиротілі й ненароджені після того великого лиха, яке забрало тисячі життів людей у повному розквіті сил.

* За підрахунками О. Дугіна у таборах ГУЛАГ динаміка утримуваних там ЧСИР виглядала таким чином: 1940 р. – 13 044, 1941 р. – 12 128, 1942 р. – 12 429 і в 1943 р. – 8 817 осіб [238, с.25].

Утім, треба пам'ятати, що не завжди абсолютні цифри дають уявлення про реальні масштаби того чи іншого явища. Слід мати на увазі, що в 1937–1938 рр. були репресовані чоловіки та жінки працездатного віку, багато з них мали високу кваліфікацію, досвід господарської роботи у певних сегментах економіки, армії, сфері господарського та політичного управління.

Сповна відчули на собі прес державного репресивного механізму й ті члени сімей «зрадників батьківщини», котрі не були заарештовані і засуджені. Їх піддавали серйозним політичним, економічним, соціальним і моральним обмеженням та дискримінації. Тавро «ЧСИР» до кінця життя тяжіло над невинними людьми, переходячи у спадок до їхніх дітей. Усіх їх із повним правом можна віднести до репресованих або, як мінімум, – до потерпілих. Якщо взяти до уваги, що за Всесоюзним переписом населення 1939 р. найбільш поширеними були родини, які склалися з 2–3 осіб, то кількість тих, хто реально постраждав від репресій, можна, принаймні, подвоїти. Не кажучи вже про батьків та інших близьких родичів репресованих, окрім їхніх дружин (чоловіків) та дітей.

Наприкінці літа та восени 1938 р., коли репресії стосовно дружин «ворогів народу» поступово почали згортатися, Особлива нарада при НКВС СРСР ще встигла відправити до таборів ГУЛАГ чималу кількість жінок, «винних» у шлюбі зі своїми чоловіками.

У результаті систематизації, класифікації й аналізу досить великого корпусу архівно-слідчих справ, опублікованих матеріалів можна дійти висновку, що більшість членів родин «ворогів» радянської влади виселяли з великих міст, промислових центрів та прикордонної зони, а також дискримінували шляхом звільнення з роботи, виселення з квартир й позбавлення пільг та матеріальної допомоги. Такого роду заходи вживали здебільшого до тих, чиї чоловіки були «вичищені» або заарештовані ще протягом 1934–1936 рр. Значно суворіші міри покарання – ув'язнення до таборів на термін від 5 до 8 років – застосовували до дружин «зрадників», «шпигунів», «троцькістів», яких уже розстріляли чи

ув'язнили до таборів. Часто-густо до ГУЛАГ відправляли й тих, чиї чоловіки лише перебували під слідством.

Абсолютно чіткої диференціації рівня суворості покарання жінок не було. Усе залежало від багатьох об'єктивних та суб'єктивних обставин: особистого ставлення слідчого, часу, коли ухвалювався вирок для дружин та ін. На початку та в розпал операції вироби були зазвичай більш жорстокими, пізніше – м'якшими.

«Зрадницьку» діяльність або «пособництво» арештованих ЧСИР слідчі довести не могли. Отже «кримінальним злочином» ставали родинні зв'язки, тобто категорія стосунків, без якої людина не може існувати взагалі.

Примітно, що наказ НКВС СРСР від 15 серпня 1937 р. та всі наступні дії влади не викликали в суспільстві здивування, оскільки загальна атмосфера вже була насичена насильством.

Тотальна жорстокість як форма державної політики знайшла яскравий вияв у ставленні до жінок та дітей, жахливій реальності нелюдських випробувань у таборах ГУЛАГ, у численних сиротинцях. А сама операція проти дружин «зрадників батьківщини» 1937–1938 рр. стала яскравим концентрованим виявом логіки сталінського терору, найбільш ганебною і жорстокою його складовою.

3.2. Умови перебування жінок та немовлят у таборах ГУЛАГ

Черговий акт випробувань, які радянська влада приготувала для жінок, чиї чоловіки були розстріляні чи покарані в інший спосіб, починався вже після оголошення їм рішення Особливої наради при НКВС СРСР. Коли це було 8 чи 5 років таборів ГУЛАГ, то через деякий час, набравши потрібну кількість для формування етапу, ЧСИР везли на залізницю, де їх чекали вагони.

Дорога до місць позбавлення волі для них була дуже довгою, оскільки після тюрми вони потрапляли спочатку на «пересилку» – транзитні пункти, звідки вже сформовані етапи відправлялися до таборів. Л. Разгон так описує

«пересилку»: «Це липкий бруд, що залишився від попередніх етапів; воші та клопи; кількогадинні черги до лазні, де дають одну рязку води, якою можна лише розмазати бруд по тілу; прожарювання, в якому дивовижним способом на одязі згоряло хутро та плавилися гудзики, але виживали [натільні] комахи [паразити]... Й невгамовний голод, оскільки на пересилці майже легально можна було не годувати арештантів; пограбування обслугою, звіряча лють охорони...» [508, с. 187].

Терміни перебування на пересильних пунктах були різними і для окремих ув'язнених, і для цілих етапів. Для декого це був лише перевалочний пункт, з якого вирушали вже через декілька днів. Інші знаходилися тут по кілька місяців [225, с. 226–227].

Жахи своєї дороги до табору з немовлям описала дружина розстріляного у 1937 р. політпрацівника Балтійського флоту Марія Сандрацька: «Вісімнадцять днів їхали ми до Томська... Води гарячої не було. На наше прохання конвоїр на зупинках приносив холодну воду. Ми її гріли на буржуйках, але її не вистачало на те, щоб хоч би підмити дітей, випрати пелюшки. До того ж холод був такий, що розгортати дітей не можна було. Довелося винайти інший спосіб. Коли вранці нам приносили пайки хліба, шматочки якого були приколоті дерев'яними паличками, ми їх зберігали. Цими паличками ми зшкрябували кал з пелюшок, які витягали з-під дитини, не розгортаючи їх». Нещасні матері, не маючи води, іноді прали пелюшки в калюжах, а потім сушили їх просто на власному тілі [233, с. 262–263]. Приклад згаданої жінки, на жаль, не був винятком. У такому стані перебувала більшість невільниць з дітьми.

Прибуття до табору супроводжувалося такою ж принизливою процедурою, як і в тюрмі одразу після арешту. Передусім жінок ретельно підраховували, звіряючи зі списками, та обшукували. Вдова опального радянського діяча М. Бухаріна Ганна Ларіна розповідала, як у Томському таборі, куди її доправили після Саратовської та Свердловської пересильних тюрем, під час обшуку офіцер НКВС знайшов у неї фото дитини (давно вже забраної від матері у річному віці). Він закричав: «Що, сука, досі носишся з бухарінським

щеним?»), – розірвавши, плюнув на фото й потоптав його брудними чоботами [256, с. 44].

Слідом за дезінфекційними процедурами наставав час перевдягання. Деякі жінки, коли табірне керівництво дозволяло, залишалися на якийсь час у своєму одязі, більшість переодягали у форму, здебільшого стару та зношену. Прибулі до таборів жінки знеособлювалися, підкорялися лише тамтешньому режиму. На хустки, рукави й на спину ватника їм пришивали номери [551, с. 66].

Так крок за кроком у системі ГУЛАГ жінок підводили до пекла. Воно називалося «спеціальні жіночі табори». Першими свої ворота для ЧСИР відкрив Темниківський табір у Мордовії (Темлаг), згадуваний ще до виходу наказу НКВС СРСР № 00486 у телеграмі начальника ГУЛАГ від 3 липня 1937 р., а також Томський табір.

У літературі про утримання дружин «зрадників батьківщини» у таборах ГУЛАГ зазвичай ідеться про три-чотири такі спеціальні заклади. Проте інші дані, зокрема й звіти ГУЛАГ, а також уривчасті відомості з карток, що зберігаються в ГДА МВС України, виписки з рішень Особливої наради при НКВС СРСР, матеріали слідчих справ, дозволяють дійти висновку, що таборів, у яких утримувалися ЖИР, було значно більше, та й «географія» їх ширша.

Вже на початку 1938 р. жінок почали привозити й до Акмолинського відділення Карлагу («АЛЖИР»), організованого спеціально для ЧСИР. Пізніше їх невеликими групами доправляли також і до інших таборів: Севвостлагу, Воркутлагу, Темляківського табору (поблизу м. Горького), Воркутпечлагу, Каргопольлагу, Івдельлагу, Інтлагу, Сиблагу, Устьвимлагу, Ухтіжемлагу, Сегежлагу, Ягринлагу та Ельгенського табору.

Протягом 1937–1938 рр. Темлаг прийняв 5329 засуджених Особливою нарадою НКВС «членів сімей зрадників батьківщини». Усього в цьому таборі було організовано п'ять спеціальних відділень для дружин «ворогів народу». Чотири з них – розраховані на 1100 осіб кожне, й одне більше – на 2500 осіб [44, арк. 255–260 зв.].

Щоразу в новій партії жінок, які прибували до Темниківського табору, були й мешканки України. Так, лише в січні 1938 р. з тюрми м. Городня на Чернігівщині туди відправили 23 жінки [179, арк. 1405, 1417]. Там же опинилася наприкінці 1938 р. засуджена до 8 років дружина колишнього наркома освіти УРСР Олена Затонська. Поруч із нею в цьому таборі відбували покарання й дружини начальника пожежної охорони НКВС УРСР Софія Елькіна, начальника Київського управління міліції Ганна Бачинська та інші.

Коли потужності Темлагу вже не могли вмістити всіх, хто туди прибував, у червні – серпні 1939 р. звідти перевели до інших таборів за «нарядами» ГУЛАГ 1909 жінок, засуджених як ЧСИР [44, арк. 260].

Одночасно зі спецвідділеннями для ЧСИР у Темниках такий ж табірний підрозділ відкрився поблизу тюрми в м. Томську. У мемуаристиці збереглася назва цієї установи – «Томський табір дружин зрадників батьківщини». Ганна Ларіна, якій довелося сидіти в цьому таборі, стверджує, що там перебувало близько 4 тис. ЖИР [256, с. 9].

Утім, найбільшим табором для ЧСИР став «АЛЖИР» (відомий також як «лагпункт 26» Карагандинського управління таборів, переформований у серпні 1937 р. на виправно-трудоий табір «Р-17») [551, с. 65]. Перші етапи до нього вирушили в грудні 1937 – січні 1938 рр. у найлютіші морози. 30 гектарів землі, обнесені двома рядами колючого дроту, бараки з саману – це й був той самий, найвідоміший табір для ЧСИР.

6 січня 1938 р. в Акмолинське відділення прийшов перший етап – 50 жінок із дітьми. Того ж місяця їх кількість зросла до 2130 осіб. Серед них було 655 вагітних й тих, які мали немовлят [551, с. 66, 86]. Прибулих примушували зводити бараки для нових ув'язнених. По 12–14 годин на день вони тягали двадцятикілограмові самани, піднімали їх на риштування, складали у стіни. Найважче доводилося тим, які рубали очерет на тонкому льоду для опалення тих нехитрих споруд.

Більшість в'язнів працювали у сільськогосподарському виробництві: на полі й тваринницьких фермах по 14–15 годин на день. Пізніше, восени 1938 р., у

таборі побудували швейну фабрику, на якій жінки виготовляли одяг для в'язнів – тілогрійки, шаровари, рукавиці; а також виконували замовлення для ленінградських та московських фабрик [551, с. 71, 72].

Годували в «АЛЖИР» дуже погано. Денний раціон становив кусень чорного хліба, черпак баланди і декілька ложок рідкої каші на воді. Дуже суворий клімат казахського степу, спопеляюча сорокаградусна спека і хмари комах, не вщухаючи вітри, взимку зі снігом, влітку з піском, сукупно з голодом та важкими умовами праці призводили до великої смертності. У Курумі та Макатаї існували й спеціальні відділки, де утримували жінок, які збожеволіли від важких умов перебування в неволі, туги за дітьми та втрати близьких людей.

Поруч з 71-річною матір'ю Тухачевського Маврою Петрівною в «АЛЖИР» відбувала свій термін покарання 22-річна Софія Радек, учорашня студентка, дочка відомого журналіста і політика, діяча Комінтерну Карла Радека. Перша сиділа «за сина», друга – «за батька». Та найбільше жінок опинилося за колючим дротом «за чоловіків». Уже згадувана Ганна Ларіна підкреслювала: «Там ми стали рівними в нашій біді... Спільна біда – півбіди!» Вона ж, характеризуючи особливості взаємовідносин цієї категорії в'язнів з табірним начальством, зауважувала, що в очах останнього більшість ЧСИР були наділені абстрактними «ворожими» рисами, оскільки ті табірні начальники, «здебільшого сірі та малограмотні, стикаючись з дружинами колишніх відомих керівників, сприймали їх справжніми ворогами» [256, с. 10].

В Акмолинському відділенні Карлагу опинилися дружини та родичі чекістів, котрі в різний час працювали на високих посадах: Ганна Кацнельсон (1897 р.н.), уродженка м. Бобруйськ Мінської області, засуджена Особливою нарадою 15 липня 1938 р. на 5 років; Олена Кацнельсон (1899 р.н.) отримала 8 років. У тому ж таборі відбувала свій термін покарання й Олександра Карлсон (1908 р.н.). 22 березня 1938 р. вона як ЧСИР отримала 8 років. Прибула до «АЛЖИРу» з Харківської тюрми [324, с. 233, 238].

В Акмолинському відділенні Карлагу було багато дружин «ворогів» радянської влади з України – 1353* особи (з загальної кількості 7908) [324, с. 6].

Примітно, що жінки-українки потрапляли туди не лише з республіканських тюрем, а й з Бутирської в'язниці у Москві.

До Воркутлагу (Комі АРСР) дружини «зрадників» почали прибувати в 1938 р. Спочатку їх налічувалося лише 35 осіб, уже наступного, 1939 р., їх кількість зросла ще на 678 осіб. Протягом 1941–1943 рр. до табору етапували лише трьох жінок.

До Каргопольлагу (Архангельська область, сел. Єрцево) з різних тюрем СРСР етапували 34 дружини «зрадників»: він прийняв у 1938 р. всього 12 осіб, в 1939 р. – 18, в 1940 р. – 3 та у 1944 р. – 1 особу. До Івдельлагу (Свердловська область) у 1938 р. прибуло всього 4 дружини «ворогів» народу, наступного року – 23 і в 1941 р. ще 19 осіб. До Ягринського виправно-трудового табору (Архангельська область) потрапили 37 жінок, засуджених як ЧСИР. Вони прибули туди лише в 1939 р. До 1942 р. їх кількість зросла ще на 43 особи й досягла 80. Ухтіжемлаг (Ухтімлаг – Комі АРСР) упродовж 1937–1939 років ЧСИР не приймав. Перші 14 жінок прибули сюди в 1940 р. (ймовірно, переведені з інших таборів). До Сиблагу, який виділився зі структури таборів Новосибірської області в день його відкриття, 1 травня 1942 р., прибуло 174 в'язні – члени сімей «зрадників батьківщини». Відтоді заклад більше не приймав представників цього контингенту. Інтинський табір, де утримувалися ЧСИР, прийняв перших ув'язнених цієї категорії також у 1942 р. Це було 59 жінок, етапованих з Воркутлагу. Ще 3 особи прибули наступного року [44, арк. 235, 238, 243–244, 261–262, 269, 271].

Поки що не вдалося знайти достовірних документів щодо чисельності ЧСИР у таборі Ельген на Колімі, хоча відомо, що вони там були. Окрім «ворожих» дружин у згаданому таборі від 1937 р. відбувала своє покарання українська письменниця Зінаїда Тулуб; у 1938 р. – киянка, викладач філософії

* Підраховано автором за списками Акмолинського табору [324, с.34–657].

Надія Суровцева; упродовж 1939–1940 рр. донька Михайла Грушевського – Катерина. Остання згодом була переведена до Темлагу, де й померла в 1943 р.

Зовнішній вигляд усіх згаданих таборів був приблизно однаковим. Кожен із них складався з десятків бараків, обнесених по периметру високим парканом із колючого дроту заввишки 3–4 метри. З зовнішнього боку огорожі табір охороняли сторожові пси. Втеча була практично неможливою, позаяк на сотні кілометрів не було жодного житла, і втікач не мав шансів вижити.

Жіночі табори попервах не дуже відрізнялися від чоловічих. Їх мешканки також жили в убогих дерев'яних бараках, працювали на лісоповалі, били мерзлу землю кирками. Поступово там почали організовувати сільськогосподарські та швейні виробництва. Декілька сільгоспів було на Печорі й у Воркуті. Продукція з цих підприємств (овочі, фрукти, м'ясо та молоко) потрапляла до столу охорони та вільнонайманих.

Восени 1938 р., не задовольнившись самим фактом позбавлення волі дружин «зрадників» та «троцькістів», НКВС вирішив зробити більш жорстокими режим утримання для більшості з них. Позбавлені волі жінки були поділені на дві категорії: на тих, хто знав про «контрреволюційну» діяльність своїх чоловіків і не повідомив своєчасно про це радянські спецслужби або «помічених в антирадянській діяльності під час перебування у таборі», і тих, хто не знав, а просто жив під одним дахом з й за це опинився за колючим дротом. Перших було вирішено перевести для подальшого утримання у більш суворі умови: до Воркутинського, Норильського таборів, а також до аналогічних установ Комі АРСР; інших – на загальнотабірний режим і використовувати на колективних роботах і за спеціальністю. Тоді ж в Карлазі створили спеціальне відділення – Спаське, куди з «АЛЖИР» перевели тих, хто був засуджений на термін до 5 років. Розділивши таким чином репресованих членів родин, гулагівське керівництво потурбувалося про те, щоб і на роботі ці нещасні жінки не могли спілкуватися поміж собою, оскільки засуджені на 8 і 5 років почали працювати ізольовано [44, арк. 240].

Суворий режим утримання, важка робота й жорстокі обмеження були нічим порівняно з тими муками, яких зазнавали жінки через розлучення зі своїми дітьми. Деякі з них свавільним рішенням адміністрації таборів не діставали з волі вісточок про те, де перебувають їхні сини й дочки, хто доглядає за ними, як вони влаштовані.

Тяжка доля спіткала й тих жінок, які опинилися за колючим дротом разом із немовлятами. Наказ НКВС СРСР № 00486 приписував утримувати в таборах дітей до одного року, максимум півторарічного віку, створивши для них спеціальні табірні ясла. Це було прямим порушенням існуючих правил, оскільки відповідно до ст. 46 чинного тоді Виправно-трудового кодексу РРФСР та союзних республік жінки, позбавлені волі, могли мати при собі дітей віком до чотирьох років [6, арк. 4]. Помітили цю «недолугість» лише навесні 1939 р.*, коли в місцях позбавленні волі опинилося вже багато жінок і близько 4,5 тис. дітей ясельного віку та немовлят. Ситуацію почали виправляти не на користь малечі та матерів. Уже 3 травня 1939 р. відповідно до Указу Президії Верховної Ради була скасована згадана 46 стаття. На заміну їй з'явилася заборона утримувати у дитячих закладах таборів ГУЛАГ дітей старших за півтора року [6, арк. 2]. Особливою «турботою» про дітей ЧСИР були просякнуті рядки листа до голови РНК СРСР В. Молотова наркома внутрішніх справ Л. Берії, який наголошував, що «перебування дітей в умовах специфічної обстановки у виправно-трудовах таборах та колоніях негативно впливає на моральний і фізичний стан дитячого організму, що формується» [6, арк. 4]. Ці блюзнірські заяви наркома внутрішніх справ, як і його «побратимів» з Наркомату юстиції, супроводжувалися нелюдськими вчинками керівництва таборів, яке, відбираючи дітей у матерів, умисно позбавляло їх зв'язку зі своїм родом.

* 20 березня 1939 р. нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія звернувся з листом до голови РНК СРСР В. Молотова з пропозицією переглянути чинне законодавство з цього приводу, заборонивши жінкам утримувати при собі дітей, старших 1,5 року. Він пропонував передавати їх на виховання у спеціально організовані дитячі заклади Наркомату охорони здоров'я і Наркомату освіти чи під опіку родичам, якщо такі були.

Умови, в яких утримували 4595 найменших в'язнів у 90 «будинках немовлят» ГУЛАГ [401, с. 213–214], зі здриганням описують у своїх спогадах ті, кому довелося там працювати.

Х. Волович, яка відбувала свій термін у таборах ГУЛАГ за політичною статтею з 1937 р., описує роботу тамтешніх дитячих ясел: «Бачила, як о сьомій ранку няньки робили побудку малюкам. Сторчаками, стусанами вони піднімали їх з ненагрітих ліжечок (для «чистоти» дітей ковдрами не накривали, а накидали їх поверх ліжечок). Штовхаючи дітей у спинки кулаками й осипаючи грубою лайкою, міняли сорочечки, підмивали крижаною водою. А малюки навіть плакати не сміли. Вони тільки крехтали – по-старечому і гукали. Це страшне гукання цілими днями долидало з дитячих ліжечок. Діти, яким належало вже сидіти чи повзати, лежали на спинках, піджавши ніжечки до живота, і видавали ці страшні звуки, схожі на приглушений голубиний стогін». На одну няньку припадало сімнадцятеро дітей, що означало, що вона навряд чи мала час перевдягати й годувати всіх дітей, не кажучи вже про якийсь інший догляд. Коли з кухні принесли палаючу жаром кашу, розклавши її по мисочках, нянька «вихопила з ліжечка першу, яка трапилась їй, дитину, загнула їй руки назад, прив'язала їх рушником до тулуба і почала, як індіка, напихати гарячою кашею, ложку за ложкою, не залишаючи й часу ковтати» [389, с. 258].

Є. Гінзбург, описуючи свою роботу в дитячих яслах жіночого табору Ельген, цитує висловлювання «мамок», як узагальнено іменували жінок-в'язнів, котрі мали грудничків: «Якщо немовлята тут виживуть, їх потім і з гвинтівки не вб'єш» [225, с. 272].

За табірними правилами встановлювався дев'ятимісячний термін доступу матері до новонароджених для годування, але через рік цей період був скорочений до шести місяців. Режим відвідин встановлювався адміністрацією табору. До трьох місяців – сім разів, до п'яти місяців матерів під конвоєм супроводжували до дитини шість разів на день для годування груддю, після півроку – п'ять. До однорічних діточок матерів пускали двічі на день [593, с. 141].

Коли малюкам виповнювалося півтора року, їх відправляли до дитячих будинків. Матері ставилися до цього по-різному. Одні сподівалися, що це дозволить їхнім дітям претендувати на кращу долю. Інші небезпідставно підозрювали, що переведення до дитячого будинку, де їх запишуть під іншими прізвищами, назавжди перерве зв'язок із ними. Здебільшого так і траплялось. Тому матері плакали і кричали, а деякі навіть божеволіли. Таких замикали у підвалі, коли забирали їхніх дітей. Шанси на їх воз'єднання у майбутньому були дуже мізерними.

Про такі акції згадував й відомий французький політолог та лінгвіст Ж. Россі, який перебував у сталінських тюрмах, таборах та на засланні з 1937 до 1961 р.: «...примусові відправки табірних дітей плануються і здійснюються, як справжні військові операції – так, щоб ворог був захоплений зненацька. Найчастіше це відбувається глухої ночі. Але зрідка вдається уникнути несамовитих сцен, коли ошалілі мамки кидаються на наглядачів, на колючий дріт загородження. Зона довго здригається від їхнього несамовитого крику» [299, с. 201].

Колишній в'язень гулагівських таборів А. Білінський описує сповнену трагізму сцену відбирання дітей від матерів для передачі до дитячого будинку і подальший не менш прикрий і справді трагічний розвиток подій. «Одного разу я бачив сцену відбирання дітей від матерів. Це одне божевілля! Матері не хотіли своїх дітей віддавати, салдати насильно відбирали – діти плакали, матері верещали й сходили з глузду... Лагпункт, в якому я находився, був раз лагпунктом, в якому збирали дітей для відправки. Їх помістили в одному із стаціонарів у двох кімнатах. Кожна дитина мала на шиї бирку (маленьку дощинку) з іменем і прізвищем. Над дітьми не було суворого догляду. Діти гралися й, не розуміючи того, що дощинка на шнурочку є властиво їхнім єдиним документом, зачали перевішувати взаємно дощинки із шиї на шию. Коли прийшла медсестра, вже було пізно. Піднявся великий галас, приїхав прокурор, але розпізнати свою дитину могла тільки мати. Прокурор в тому випадку видав соломонівий «гуманний» присуд: якнайшвидше відправити дітей в заклади для

безпритульних, а матерям про випадок нічого не згадувати. Матері все одно пізніше про все довідалися. Читач може уявити становище матерів, позбавлених можливості відшукати своїх дітей» [220, с. 78].

Випадки, описані колишніми в'язнями, були непоодинокими. І не лише тому, що керівництво і персонал таборів безвідповідально ставились до дотримання правил передачі дітей і збереження їхніх ще коротких біографічних даних. Часто-густо влада спеціально робила це, здебільшого стосовно дітей з родин «ворогів народу». Дотепер не вдалося виявити директивних приписів, які б прямо наказували відповідним посадовцям позбавляти дітей своїх справжніх прізвищ. Але про те, що так чинили посадовці всіх рівнів, свідчать більшість мемуаристів, різні опосередковані дані.

Народження дитини в таборі ставало приводом і для амністії. Але це не стосувалося «політичних», оскільки на них не розповсюджувалися такі принади «прощенської» політики радянського уряду. Передчасне звільнення могли отримати матері немовлят, засуджені за побутові та інші кримінальні злочини. Так було впродовж усього існування ГУЛАГ.

Дивно, але в таборах цього страшного відомства більшість засуджених жінок чекали, поки з їхніми справами розберуться. Вони були переконані – трапилася прикра й трагічна помилка. Мовляв, «товариш Сталін» та інші вищі очільники держави нічого не знають про їхнє особисте горе.

На початку 1939 року почастішали звернення ЖИР, яких утримували в таборах, та їх близьких до керівництва держави, депутатів Верховної Ради, Верховного Суду, прокуратури та голови НКВС СРСР із проханнями переглянути їхні справи.

До певної міри пощастило дружині колишнього помічника командира 6-го залізничного полку Г. Левай, засудженого 13 листопада 1937 р. до вищої міри покарання. Віра Левай, як і багато інших жінок – ЖИР, за постановою Особливої наради при НКВС СРСР від 4 січня 1938 р. отримала вісім років таборів. Опинившись в Акмолинському відділенні Карлагу, вона зверталася до наркома внутрішніх справ СРСР, інших вищих посадовців держави з проханням про

помилування, але не була почута. Тоді у вересні 1939 р. за справу звільнення своєї мами взялася її маленька донька, учениця 4-го класу 74-ї середньої школи м. Києва Лариса Левай. Акуратним каліграфічним почерком вона вивела рядки, адресувавши їх депутату Верховної Ради СРСР П. Гусятниковій: «Прошу Вас, дорога Параско Іванівно, допомогти мені у моєму великому горі. Ось вже півтора року як залишилась одна без мами, і мені порадили поділитися з Вами, аби досягти справедливості. Ось як трапилося моє горе: восени 1937 року був арештований мій батько – Левай Григорій Павлович..., а в листопаді того року була арештована моя мама – Віра Григорівна Левай. Я нічого не можу сказати про батька, оскільки він був військовий, а у них повинна бути дисципліна і чесна робота для користі нашої любимої Батьківщини, якщо він покараний, можливо у чомусь був винний, але ж моя матуся, вона ніколи і ніде не служила, ніколи і ніде не працювала, за що ж вона так важко тепер страждає? Чому вона повинна відповідати, не являючись винуватою? ...Прошу вас, дорога Параско Іванівно, допомогти мені, знайти справедливість, нехай переглянуть мамину справу, і вона, я знаю, не буде тоді покарана. Адже вона, вірогідно, не винна...» [138, арк. 18–18 зв.]

Майже півроку в найвищих коридорах влади вирішувалася доля Віри Левай і, нарешті, 14 лютого 1940 р. Особлива нарада при НКВС СРСР, переглянувши її справу, винесла свій вердикт: «...ув'язнення у виправно-трудовому таборі замінити засланням у Красноярський край на п'ять років» [138, арк. 16].

Так само пощастило й іншій дружині розстріляного військового командира з України, уродженці м. Лубни Стеллі Богуславській. Їй 3 березня 1940 р. ув'язнення в таборі рішенням Особливої наради замінили на заслання в Красноярському краї [379, с. 217].

Певна кількість справ ЧСИР дійсно була переглянута. Логіку цих переглядів встановити не вдалося, оскільки іноді дозволяли випускати з таборів для повернення додому (чи поселення на вільному наймі) тих, кого влада

сприймали як стійко ворожий («соціально чужий елемент»), натомість не відпускаючи «пролетарів» чи партійців.

У порядку перегляду справ у 1939 р. випустили: з Воркутпечлагу – 17 ЧСИР, Каргопольлагу – 27, Ухтіжемлагу – 1, Устьвимлагу – 2 жінки після перегляду справи Особливою нарадою та 6 осіб з урахуванням зниження терміну покарання та перекваліфікації на побутовий злочин. З Темлагу упродовж 1938–1940 рр. звільнили 82 жінки, справи яких були переглянуті Особливою нарадою [44, арк. 248, 260–261, 269, 271]. Усього протягом 1939–1941 рр. з Карлагу було звільнено близько 5 % жінок – ЧСИР, які там перебували [324, с. 28].

Якщо взяти до уваги відомі кількісні показники (18 тис. ЧСИР, вміщених до таборів протягом 1937–1938 рр., які подаються в довідці на ім'я Сталіна від 5 жовтня 1938 р., і 13 172 ЧСИР, наведені російським дослідником О. Дугіним у спеціальній таблиці, що відбиває перебування цієї категорії в таборах ГУЛАГ у 1939 р. [238, с. 25]), то виходить, що лише в 1939 р. було звільнено 4828 осіб, що аж ніяк не збігається з наведеними у звітності даними. Ймовірно, до цієї кількості начебто звільнених жінок увійшли й ті, хто був переведений на промислові об'єкти з іншим режимом утримання, відправлений у заслання замість ув'язнення та ін.

«Чисте» звільнення через перегляд справ траплялося зрідка. І більшість клопотань, скарг та заяв самих ЖИР та їхніх родичів залишилася без очікуваного результату. Жінки продовжували своє мученицьке життя за колючим дротом.

Через півтора року перебування в Акмолинському відділенні Карлагу 19 листопада 1939 р. дружина «ворога народу» – киянка Валентина Зей-Онищенко, мати двох дітей, написала листи до наркома внутрішніх справ і прокурора СРСР. Жінка як могла аргументувала своє прохання звільнити її від подальшого перебування за колючим дротом. Просила зважити на дітей, своє пролетарське походження, трьох братів-червоноармійців, виконання норми на табірному виробництві на 200%. І на завершення переконувала, що вона й надалі

самовідданою працею доводитиме свою «відданість Батьківщині» [141, арк. 2, 9, 17, 20–20 зв.].

Утім, «Батьківщина», якій вона обіцяла служити вірою і правдою, котра перед тим позбавила її можливості виховувати дітей лише за те, що вона була дружиною свого чоловіка, залишалася глухою до її благань. Щоправда, один з адресатів її звернення – прокурор Союзу РСР М. Панкратьєв 2 листопада 1939 р., реагуючи на клопотання Валентини, просив Особливу нараду при НКВС СРСР скасувати рішення від 27 грудня 1937 р. і звільнити її з-під варті [141, арк. 17].

Ні тоді, ні пізніше такого рішення ухвалено не було. Стражденна жінка була звільнена день у день – через вісім років після ухвалення рішення Особливою нарадою – 27 грудня 1945 р. [324, с. 296].

Віра Салкуцан (1902 р.н.) – дружина колишнього слухача Академії Генерального штабу Червоної армії, засудженого Військовою колегією Верховного Суду до вищої міри покарання за «участь у військово-фашистській змові», слідом за чоловіком була репресована й отримала 5 років таборів. Опинившись наприкінці квітня 1938 р. в Акмолинському відділенні Карлагу, намагалась якимось чином змінити свою долю і вирватися на свободу. Її скарга, направлена чомусь до інституції, яка засудила її чоловіка, була розглянута, і вже 10 лютого 1940 р. тимчасово виконуючий обов'язки військового прокурора КОВО затвердив клопотання до свого вищого союзного начальства про «скасування постанови Особливої наради при НКВС СРСР по справі Салкуцан», цілком слушно аргументуючи це тим, що «слідством не віднайдено доказів, які б викривали Салкуцан у недоносительстві к.р. діяльності чоловіка, а звідси й не було підстав для її засудження за ст. 54¹² КК УРСР» [140, арк. 19, 22]. Утім, доля залишилася безжальною до цієї жінки, і клопотання представників військової юстиції в НКВС проігнорували. Вдову, яка відсиділа весь свій термін, випустили з ГУЛАГ лише 21 січня 1946 р. [324, с. 438] з обмежувальним записом у паспорті.

Ще одна вдова розстріляного командира Червоної армії, вже згадувана Софія Елькіна, через рік свого перебування у Темлазі благала Л. Берію про перегляд справи: «Коли мене арештували, моєму синочку було лише три роки, і я його залишила з 75-річною безпомічною старою матір'ю, без усяких засобів до існування... Я за собою ніякої провини перед Радянською Владою не відчуваю. Звертаючись до Вас, благаю переглянути мою справу і повернути мене до моєї єдиної, крихітної дитини... і дайте мені можливість працювати на користь нашої Великої Батьківщини» [134, арк. 28–28 зв.]. Утім, тоді, як, зрештою, й пізніше, відчайдушні зойки про помилування цієї жінки почуті не були.

Такі ж листи писала більшість жінок, які потрапили до Темниківського табору. Влада, зробивши декілька «реверансів» у бік репресованих протягом 1939 р., знову «оглухла» й «осліпла», примушуючи й далі перебувати за колючим дротом ні в чому не винних жінок. Залишилося в тому ж році без очікуваного результату й звернення до наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії дочки наркома освіти УРСР В. Затонського – Ніни Володимирівни Рапп. Вона просила помилувати її матір – Олену Затонську, а також зважити на те, що 52-річна жінка двічі хворіла на тиф, мала туберкульоз хребта і перебувати в табірних умовах їй, інваліду, було дуже важко [129, арк. 26].

Дружина викладача історії Київського піхотного училища Арнольда Когана – Раїса Луневська-Коган (літературний працівник редакції газети «Червона Армія») 20 листопада 1937 р. слідом за своїм чоловіком була ув'язнена в Лук'янівській в'язниці столиці України. 16 березня 1938 р. рішенням Особливої наради при НКВС СРСР отримала 8 років таборів й була етапована до Акмолинського відділення Карлагу [146, арк. 2, 4; 324, с. 318]. Відсидівши в таборі 16 місяців, жінка почала писати звернення до наркома внутрішніх справ Л. Берії. Перший її лист, датований 17 червня 1939 р., засвідчує, що вона ще залишалася не зламанною і сподівалася бути почутою: «...прожила з чоловіком 7 років, в цьому моя провинна? Подумати страшно! У нашій країні відбуваються нечувані речі! У доповіді секретаря ЦК ВКП(б) Жданова на 18 партійному з'їзді ясно вказано, що кожна людина відповідає лише за себе. За що ж я піддана

такому важкому покаранню? Я благаю Вас, вникніть у суть моєї справи, перегляньте її і дайте мені можливість жити з моєю дитиною, зробити з неї корисну людину для нашої країни... Я люблю свою батьківщину до нестями, дайте мені можливість жити повнокровним радянським життям... Я хочу сказати своїй дитині, що її мати чесна людина!».

Не отримавши відповіді, 8 липня 1939 р. пише вдруге, але вже з меншою патетикою, не наполягаючи на тому, що її чоловік не винен, як це було лише місяць тому: «..я не хочу відповідати на іншу людину. Якщо він став ворогом, хай сам за себе відповідає». Але ні цей, ні наступний лист від 23 березня 1940 р. не зворушили адресата, який викарбував свій вердикт: «...враховуючи важкість вчиненого її чоловіком злочину, скаргу Луневської залишити без задоволення» [146, арк. 20–21 зв., 25–27]. Але ні наполегливість жінки, ні її зречення свого чоловіка не допомогли їй залишити табірне ув'язнення.

Ще гіршою була доля дружини відомого комдива Д. Шмідта. Відбуваючи свій п'ятирічний термін, Олександра Шмідт за постановою Карагандинського обласного суду отримала ще й додаткові чотири роки ув'язнення за ст. 58¹⁰ КК РРФСР (54¹⁰ КК УРСР). Очевидно, це трапилося тому, що бунтівна молода жінка не стримувалася з висловлюваннями щодо режиму, який позбавив її не лише чоловіка, а й можливості виховувати свою маленьку доньку, якій виповнилося тоді лише чотири роки [378, с. 212; 324, с. 544].

Не вдалося вирватися з ГУЛАГ й мешканці Києва, дружині начальника бойової підготовки обласної ради «Тсоавіахіму» П. Болгарського, засудженого до розстрілу в квітні 1938 р. Мотрону Болгарську після річного утримання в Акмолинському відділенні відправили до Солікамського будівельного управління працювати в промисловості [324, с. 93]. Намагання дітей врятувати матір скінчилися безрезультатно. Перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов, якому в березні 1939 р. жалісного листа з проханням відпустити маму написала її одинадцятирічна дочка Євгенія, не почув благаць дитини або не побажав втручатися в таку небезпечну справу. Щоправда, пізніше цій жінці все ж таки вдалося потрапити до переліку тих поодиноких щасливиць, яким зняли

судимість рішенням Особливої наради при НКВС СРСР. Цей винятковий випадок трапився 6 грудня 1947 р. [379, с. 211, 215].

Встановити загальну кількість ЧСИР, які утримувалися в таборах ГУЛАГ, практично неможливо, оскільки в одні табори жінки почали прибувати у 1937 р., до інших – лише в 1938 р. Були й такі місця позбавлення волі, куди жінок переводили за міркуваннями «виробничої» доцільності або через запровадження більш жорстких умов утримання. Отже, плінність «гулагівського населення» не дозволяє говорити про сталі цифри. Наприклад, із Темниківського табору до інших установ такого ж типу було переведено 1939 жінок (із них: у 1939 р. до Воркутлагу – 672 особи, 22 особи – до Архбумлагу, 1215 осіб – до Сегешбуду; у 1942 р. – 30 осіб до Кам'янлагу) [44, арк. 60, 260 зв.].

Дотепер невідомо, скільки жінок арештували як ЧСИР та вже під час слідства перекваліфікували обвинувачення у бік більш жорстокої «контрреволюційної» статті. Ці нещасні мали довший термін ув'язнення. Вони знаходилися серед інших політичних табірників і враховувалися вже в іншій статистиці*.

Більшість дружин «ворогів народу» звільнили після смерті Сталіна, але залишили на поселенні з обмеженням у виборі місця проживання. Але, якби й удалося встановити загальну цифру, вона б не відбила всього драматизму тих нелюдських випробовувань, які тоталітарний режим підготував для невинних людей. Генерал О. Горбатов писав у своїх спогадах про тих страждених жінок: «Це були наші матері, дружини, сестри, зазвичай засуджені як члени родин «ворогів народу». Якщо ми не знаємо за собою якоїсь провини, то нас хоч у чомусь обвинувачували, а ці нещасні були просто жертвами жорстокого й відкритого свавілля» [226, с. 135].

Випробовування, на які прирік сталінський режим десятки тисяч жінок, були «органічною» складовою політичного терору, який захлеснув країну. Як не дивно, але у невимовно важких умовах гулагівського побуту, виснажливої роботи, туги за близькими та рідними більшість жінок не втратила віри та

* За даними офіційної статистики ГУЛАГ, в 1942 р. жінки становили 13 % в'язнів.

сподівань на кращу долю. Вони вистояли, вижили й дочекалися звільнення. Ймовірно, це трапилося тому, що у них природою закладена витривалість, особливий материнський спонукальний мотив берегині, на плечах якої завжди трималася родина.

3.3. Форми дискримінації дітей репресованих

Радянська влада продемонструвала своє ставлення до дітей «ворогів народу» не в 1937 році, у розпал масових репресій, а одразу після приходу більшовиків до влади. Дитячий «реєстр» такого ґатунку варто починати від свавілля загонів М. Муравйова в Києві у січніві дні 1918 р., жертвами якого, окрім інших, стали й діти міської інтелігенції, та знищення царської родини в ніч з 16 на 17 липня того ж року у підвалі Іпатьєвського будинку в Єкатеринбурзі. Пізніше представники радянської влади на місцях активно використовували інститут дитячого заручництва у боротьбі проти селянських повстань й інших своїх дійсних та уявних опонентів. Згодом стали дискримінувати й цькувати «куркульських» дітей, яких разом з усією селянською родиною депортували, а потім позбавляли права на навчання і навіть службу в армії.

Запровадивши протягом 1934–1935 рр. на законодавчому рівні інститут сімейного заручництва та знизивши поріг кримінальної відповідальності до 12 років, радянська влада виразно продемонструвала серйозність своїх намірів щодо дітей «ворогів народу». Всі ці правові новації практично збіглися в часі з блюзнірською заявою Й. Сталіна: «Син за батька не відповідає».

Отже, до 1937 р. сталінський режим підійшов у «всеозброєнні». У низці директив того року спочатку вищі партійні, а незабаром і карально-репресивні, органи чітко висловилися про власні наміри стосовно найменших своїх громадян. Категорична тональність оперативного наказу НКВС СРСР № 00486 від 15 серпня 1937 р., який передбачав репресії дружин та дітей «зрадників батьківщини та членів право-троцькістських організацій, засуджених

Військовою колегією і військовими трибуналами за першою та другою категоріями...», не залишала жодних сумнівів у тому, що держава обов'язково виконає свої обіцянки і нищитиме «соціально небезпечних» дітей так само зятято, як і їхніх батьків.

Одразу після арешту голови родини діти відчували кардинальні зміни, котрі невідворотно вповзали до їхнього життя. Навіть найменші з них усвідомлювали – прийшла біда. У квартирах, якщо звідти сім'ю не виганяли, наставала моторозна тиша. Усі домочадці говорили пошепки, озираючись. Частіше з осель таку родини виставляли просто неба або переселяли до кімнат у комунальних густонаселених квартирах.

Так трапилося, наприклад, з родиною киянина, геодезиста Олександра Балаби. Після арешту цього чоловіка його дружину звільнили зі служби й переселили разом із трьома дітьми, один із яких хворів на туберкульоз, у зимний підвал. 19 березня 1939 р. вона скаржилася до НКВС УРСР: «Вночі мені доводиться молодших дітей вкладати в одне ліжко з хворою дитиною, і вони зігріваються від його високої температури. Старша дитина дуже вразлива, і діти співробітників НКВС не дають йому проходу і називають його сином ворога народу...» [353, с. 259].

Справді, у дворі, де раніше ці дівчатка та хлопчики гралися зі своїми однолітками, їх демонстративно уникали, адже вони тепер стали «дітьми ворогів народу». Дружина Гейнца Ноймана, колишнього члена політбюро ЦК Комуністичної партії Німеччини, яка була репресована в Москві слідом за своїм чоловіком, згадує тогочасну розмову дітей поміж собою в атмосфері повної заборони будь-що говорити на цю небезпечну тему: «А твій батько теж заарештований? – Ні, мій батько у відпустці на Кавказі». Почувши таку відповідь, одинадцятирічна співбесідниця, дочка одного з арештованих, руйнує ілюзії іншого учасника розмови: «А, він на Кавказі! А чому тоді твоя мама носить гроші у тюрму? Гарненький Кавказ!» [418, с. 789–806].

У багатьох випадках друзі таких родин і навіть близькі родичі не наважували давати їм притулок, побоюючись накликати на себе серйозні

неприємності. У школах і піонерських загонах вони не лише не знаходили жодної моральної підтримки, а, навпаки, одразу ставали гнаними та переслідуваними як діти «ворогів народу» та «зрадників». Навіть стосунки між дітьми, які увібрали в себе взаємини між дорослими, були затруєні сталінською пропагандою.

Володимир Романцев, який народився 1932 р. в с. Хмельовому на Кіровоградщині, пригадує як після арешту на початку 1938 р. батька йому – п'ятирічному хлопчику – у садочку на святкових заходах не дозволяли читати вірші [315, с. 81–83]. Син Софрона Скрипника, засудженого в грудні 1937 р. до ув'язнення, вчився тоді у школі м. Сміли. Після того, як стало відомо про арешт батька, його примушували публічно відректися від «ворога народу». Він відмовився. Тоді зібрали загальношкільну лінійку і влаштували судилище над «сином ворога народу», знявши з нього піонерський галстук, а потім ще й вигнали зі школи [525].

Василь Циганаш, мешканець с. Канежі Новомиргородського району на Кіровоградщині, – син репресованого, – також пригадує про страшну морально-психологічну атмосферу, в якій доводилося жити членам родин: «То були сумні часи. Серед людей панував страх і невпевненість. Бувало, тільки й чуєш: «Забрали того, забрали іншого». І, що найстрашніше, про арештованих говорили вже не як про вчорашніх друзів, товаришів по роботі чи просто знайомих, а як про ворогів народу. Їхні імена згадувалися пошепки на вухо, з острахом». «...Коли біда прийшла і до оселі Циганашів, – арештували батька, – вся родина відчула її і на собі. Мати на запитання сина: “За що забрали батька?” не змогла відповісти. “За що?” На це запитання ніхто не міг дати відповіді, як і не сказав би, за що розстріляли. «Ось так ми, двоє братів, без ніякої провини перед державою (ні своєї, ні батькової), не думаючи стали синами “ворога народу”. – Продовжує свої сумні спогади чоловік. – Цей чорний ярлик, який чіпляли репресованим і їхнім дітям, потім не раз ставив мені підніжку в житті... Тепер я вже не ставлю запитання “за що?” Бо добре знаю – ні за що. Це підтверджує і довідка, надіслана з обласної прокуратури, де прямо сказано, що Циганаш Антон

Терентійович, народжений 1895 року, безпідставно був заарештований і розстріляний у 1938 році. Нібито за контрреволюційну діяльність. Отже, батько реабілітований, справедливість узяла гору. Та, на жаль, дуже пізно. Життя загублене... А за що?» [315, с. 99–100], – не втомлюється повторювати член родини «ворога народу».

Коли арештовували обох батьків, дітям доводилося значно складніше. Більшість дітей дошкільного та шкільного віку вже під час арешту матері відправляли до приймачів-розподільників. На благання родичів або сусідів залишити їх співробітники НКВС відповідали: «Дитина виховувалася в сім'ї ворогів народу, і ми зобов'язані її перевиховати» [233, с. 261].

Якщо найменші жертви сталінського терору – немовлята вирушали до таборів разом зі своїми матерями, то дошкільнят та школярів молодшого віку приписувалося направляти до дитячих будинків і ясел наркоматів охорони здоров'я, якщо їх не брали на утримання близькі родичі. Старших іноді працевлаштовували, а іноді, керуючись «оперативною доцільністю», вміщували або до спеціальних закладів особливого режиму, де ретельно стежили за їхньою поведінкою та настроями, або до таборів разом із дорослими.

Вирішувати долю дітей, батьки яких репресовані, могли тільки начальники УНКВС. Передати їх під опіку родичів дозволялося лише після того, як управління державної безпеки перевірить осіб, що клопочуться про це. Окрім того, і в подальшому УНКВС мало систематично перевіряти стан виховання дітей опікунами, їх настрої та поведінку.

Зрідка, виявивши особливу наполегливість, родичі, друзі або навіть сусіди арештованих могли домогтися дозволу залишити підлітків (одну дитину чи навіть кількох) у своїй родині. Їхнє дитинство, незважаючи на певні переваги перед тими, хто потрапив до дитячого будинку, все одно проходило в атмосфері тривоги і страху. Дорослі намагалися не говорити про арешт і категорично забороняли дітям обговорювати те, що трапилося, за межами оселі. Іноді найменших дітлахів після арешту батьків вводили в оману. Говорили їм, що

батько «загинув на війні» або ще щось. Більшість із них дізналися правду лише в підлітковому віці, після амністії.

Часто-густо траплялося й так, що про дітей арештованих забували. Тоді вони самі шукали притулку у близьких та знайомих. Один із таких трагічних випадків оповідає на сторінках своєї книги «Тайная история сталинских преступлений» Олександр Орлов – колишній заступник начальника економічного управління ОДПУ, якому вдалося втекти за кордон. Після арешту в травні 1937 р. начальника другого відділу розвідувального управління Червоної армії Ф. Каріна* та його дружини їх тринадцятирічна дочка звернулася за допомогою та притулком до найкращого товариша і колеги свого батька С. Шпігельгласа**. Той не зміг одразу вигнати дівчинку, хоча й розумів, що його чекають великі неприємності за притулок дочки «ворога народу». Влаштувавши дитину на нічліг, наступного дня він звернувся за порадою до секретаря М. Єжова І. Шапіро. Останній порадив «позбутися» дочки Ф. Каріна якомога швидше. Дослухавшись, С. Шпігельглас відправив дівчинку до її далеких родичів у Саратов. Утім, за два місяці вона повернулася звідти до Москви – «бліда, худа, з великим горем в очах» і розповіла, яких принижень їй довелося зазнати. У школі, де дочка Ф. Каріна провчилася цей нетривалий час, дівчинка подала заяву про вступ у піонери. Піонервожатий вимагав, щоб вона виступила на піонерських зборах і сказала, що схвально ставиться до розстрілу своїх батьків. «Я виступила і сказала, що якби вони були шпигунами, то це правильно, що їх розстріляли. Але від мене вимагали сказати, що вони дійсно були шпигунами і ворогами народу», – розповіла дочка розвідника. Цю забаганку піонерського «вождя» дитина виконала, але й це не допомогло їй. Вона не витримала знущань і повернулася до столиці, де її також ніхто не чекав [285, с. 81].

Багато хто з таких знедолених, коли їх не забирали до себе близькі, а місцеві органи влади чи опіки забарилися з улаштуванням у дитбудинки,

* Ф. Карін (Крутянський Тодрес Янкельович) був розстріляний у серпні 1937 р. Така ж доля спіткала і його дружину.

** С. Шпігельглас у листопаді 1938 р. був арештований і в серпні 1941 р. розстріляний.

вважали за краще тікати з великих міст. Так, сину заарештованого в листопаді 1937 р. працівника Наркомзему УРСР Зіновія Сідерського Володимиру в той час виповнилося 11 років. Репресії тоді не торкнулися дитини. Дружина З. Сідерського разом із сином, передбачаючи можливі наслідки, втекла з Києва і якийсь час переховувалася в інших місцевостях. Коли переслідування дружин та інших членів родин на якийсь час ущухли, повернулася до столиці. Невдовзі почалася війна. Володимиру в 1943 р. вдалося вступити до одного з московських вузів, евакуйованого до Томська. А вже в 1945 р. він був заарештований органами державної безпеки. Підставою стали необережні дискусії в аудиторії та запис в анкеті «син ворога народу» [524, с. 219–222].

Більшість осиротілих долучалися до бездомних підлітків, збільшуючи таким чином армію безпритульних чи навіть злодіїв. Ці діти швидко звикали до нового середовища, опановували мистецтво крадіїв та жебраків.

Дитина могла залишитися на волі випадково: наприклад, перебуваючи у від'їзді під час арешту батьків. Та все ж більшість дітей тих, кого арештували за політичними мотивами, опинялася в дитячих будинках. Там їхнє життя складалося значно складніше, ніж у звичайних вихованців таких закладів.

Зовні передача дочок та синів арештованих під опіку держави замислювалася як своєрідний благодійний захід, без реалізації якого вони справді могли опинитися на вулиці. Разом з тим, ця державна програма містила бажання перешкодити потенційним «підривним елементам» затруювати своєю присутністю інших членів «здорового» радянського суспільства.

У кожному місті, де відбувалися масові арешти дружин «ворогів» народу, відповідно до наказу № 00486 влаштовувалися спеціальні приймально-розподільчі пункти, куди доправлялися діти одразу після арешту їхніх матерів і звідки вони потім вирушали до дитячих будинків.

При подальшому розподілі дівчаток і хлопчиків згаданий документ у 27 пункті давав установку не вміщувати в один дитячий будинок разом дітей з однієї родини або близьких знайомих, оскільки, за задумом організаторів репресій, вони якомога швидше мали забути своє походження. Щоправда, 20

вересня 1937 р. це положення було пом'якшене. М. Єжов дав дозвіл «направляти в один дитячий будинок дітей, пов'язаних між собою спорідненістю, за їх бажанням» [160, арк. 28–29].

Уродженка Донбасу Г. Семенова, яка після арешту своїх батьків опинилась у дитячому приймальнику НКВС м. Маріуполя, а згодом у дитячому будинку м. Сталіна, в якому розташували 300 дітей замість 50, стала свідком страшних сцен розділення дітей з однієї родини. «Найстрашніше очікувало братів і сестер – їх розділили за віком, малюків відправляли у дошкільні дитячі будинки, а старших дітей – у звичайні. У моїй пам'яті, – пише жінка, – надривна сцена, – Грицько Голуб, з яким ми разом потрапили одночасно до дитячого будинку, ніяк не бажав віддавати свою півторарічну сестричку, в нього відбирали її, а він чіплявся за неї і кричав: “Віддайте сестричку!” Плакали не лише вони, брат і сестра, але й ми всі ревіли, готові були взяти її під свою опіку, але дорослі дядечки розчепили йому руки, відштовхнули й відвезли її невідомо куди» [233, с. 272–273].

Так само пильнували і про те, щоб дитячі заклади, куди влаштовували дітей «ворогів народу», обов'язково розташовувалися поза великими містами, а також якомога далі від колишнього місця проживання родин, з яких вони походили.

Незалежно від того, куди їх відправляли, – у спеціальний дитячий будинок для дітей «ворогів народу» чи в заклад загального типу, сини і дочки арештованих завжди залишалися під підозрою. Та й відповідні приписи НКВС застерігали: за цими дітьми повинен бути особливо пильний нагляд. Інформація щодо їхніх настроїв, поведінки має регулярно надходити до відповідних інстанцій.

У деяких дитячих будинках таких дітей регулярно били, ображали інші вихованці, їх недогодували й утримували в жахливих умовах; змушували вислуховувати обтяжливі нотації щодо їх соціальної неповноцінності. У кращому випадку ними опікувалися з прохолодною байдужістю, пропонуючи

забути про власних батьків. Ті з них, кого позбавили прізвища, починали жити «з чистого аркуша».

Окрім насильницької зміни прізвищ, часто-густо траплялося так, що діти змінювали відомості про себе свідомо, аби уникнути подальшої дискримінації. Про такі випадки згадують свідки тих подій. У Кардимівському дитячому будинку в російській глибинці таку пораду декому з дітей репресованих давав у 1937 р. директор цього закладу Марк Романович Малявко. «Багато хто з нас – за повної його підтримки – змінював національність, прізвище та по батькові, що в подальшому позбавляло від причіпок пильних кадровиків», – пригадує Г. Семенова*. Цей же мудрий вихователь, звертаючись до дітей, які намагалися відректися від своїх репресованих батьків, привселюдно говорив: «Я не вірю, що в таких дітей були погані батьки!» [233, с. 274]. Після виходу з закладу цей чоловік сприяв своїм вихованцям в отриманні бездоганних документів, у яких не було дискримінаційних позначок.

Синові Миколи Бухаріна – Юрію в дитячому будинку, де він перебував, видали паспорт з прізвищем родичів його матері, від яких його забрали. Так він став Юрієм Борисовичем Гусманом. Хто його справжній батько, він довідався лише після зустрічі з матір'ю в 1956 р. [256, с. 338–339].

Колишня вихованка дитячого будинку № 1 м. Богословська на Уралі, Наталя Носкова з Донбасу, батьки якої загинули через репресії, пригадувала, що кожній дитині у цьому закладі присвоїли спеціальний номер, аби вони «не чіплялися за пам'ять про втрачених батьків». Нестерпними були й санітарно-побутові умови. На сніданок давали воду та по 100 г хліба, іноді додавали солоних огірків. Посуду не було зовсім, ложок бракувало, тому їли по черзі [341].

В акті медико-санітарного обстеження іншого дитячого будинку зазначалося: «Серед дітей троє хворих на кістковий туберкульоз, два випадки

* Імовірно, це робилося в обхід циркулярів НКВС, які забороняли зміну прізвищ, імен та по батькові.

сифілісу кризового ступеня, три випадки глибокої розумової відсталості, десять хворих на трахому, у шести – сухота, всі діти малокровні» [341].

Альдона Волинська, батьків якої репресували в 1937 р., згадує про своє перебування в дитячих будинках, дислокованих в Україні, спочатку в Одеській області (під мальовничою назвою «Берізки»), згодом в м. Новоукраїнка Кіровоградської області. Діти, призвичаїлись до бідного і напівголодного існування, проте їм особливо дошкуляла відсутність спілкування з батьками. 3–4 карбованці, надіслані з табору мамою, дівчинка не могла витрати на марку для листа, оскільки писати батькам заборонялося. «Нема чого писати ворогам народу», – заявляли представники тамтешньої адміністрації. Найменших ЧСИР дискримінували й у навчальному процесі. «За отриману двійку нас, не комсомольців, викликали на комсомольські збори, і кожен з присутніх повинен був пояснити, що моя двійка – ворожа, хоча в них часто-густо було по 7–8 “радянських двійок”», – пригадує А. Волинська [233, с. 325]*.

Практично всім вихованцям дитбудинків з родин репресованих було значно важче, ніж іншим. Вони не завжди могли акліматизуватися там й асимілюватися у «нове» товариство різношерстої спільноти, серед якої психологічно домінували безпритульні, вилучені з вулиці. Їхні кримінальні традиції спочатку діти «політичних» не сприймали, проте згодом, на жаль, і вони опановували жаргон та інші «правила» злочинного світу.

Так трапилося, зокрема, з сином відомого партійного діяча Льва Каменєва Володимиром Глебовим. Батька арештували, коли йому було чотири роки, а сина заслали до спеціального дитячого будинку в Західному Сибіру. Близько 40% його вихованців становили діти «ворогів народу», ще близько 40% – малолітні правопорушники і решта 20% – циганські діти, вміщені туди за козівництво [389, с. 262].

* Дитячий будинок, де утримувалася А. Волинська, під час війни опинився на окупованій території. Певну кількість шістнадцятирічних підлітків у серпні 1942 р. гітлерівці вивезли до Німеччини. І за це згодом їм знову довелося відповідати перед радянською владою. Якби Волинській не пощастило заховатися на далекому Сахаліні, репресії для неї були б у черговий раз неминучими.

Відомчі приписи містили вказівки відділяти «соціально небезпечних» дітей від інших «здорових» членів радянського суспільства. Траплялося, що після прибуття до дитячого будинку в дітей «ворогів народу» брали відбитки пальців, як у злочинців. Вчителі й вихователі побоювалися приділяти їм багато уваги, аби не бути звинуваченими у співчутті до «ворогів» [389, с. 262].

Таким «небезпечним» бачили чекісти, наприклад, сина відомого військового командира – Петра Якіра. За три дні перебування в дитячому будинку він зажив собі слави «ватажка дітей зрадників батьківщини», за що його, чотирнадцятирічного хлопця, відправили спочатку в тюрму, а потім до табору [389, с. 263].

У таборах ГУЛАГ діти «ворогів народу» дуже швидко приставали чомусь саме до кримінальників. Вони переймали від них найгірші риси та навички. Багато з них, не витримавши тамтешнього суворого режиму та виснажливої праці, швидко йшли з життя через дистрофію, сухоти, туберкульоз тощо.

Нарівні з дорослими страждали діти «ворогів народу» у Карлазі. Там опинилося багато неповнолітніх. Серед них були Муся Полбиціна, донька колишнього голови Куйбишевської облради, арештована й засуджена разом із сестрою на п'ять років; донька колишнього другого секретаря Західно-Сибірського крайкому партії Маня Щубрикова. Обидві ці дівчинки померли в неволі. Міра Гіндіна, дочка колишнього секретаря Московського райкому партії потрапила до цього ж табору у 14 років. Ігор Гібер, син колишнього першого секретаря Московського райкому партії сидів з нею по сусідству. Така ж доля спіткала і сина колишнього члена Комінтерну Ігоря П'ятницького, арештованого ще в шкільному віці. П'ять років за ст. 58 КК РРФСР отримав 15-річний Микола Булка за те, що під час перерви, наздоганяючи когось із однокласників, скочив на стола і ненавмисно порвав ліктем портрет М. Калініна [551, с. 81].

Умови утримання дітей у таборах ГУЛАГ були вкрай важкими. Вони спали на голих очеретяних матрацах. Їхній одяг розкрадали наглядачі й дорослі в'язні.

Про найменших в'язнів таборів, які через хвороби опинилися у табірному лазареті та помирали на його очах, пише у своїй книзі «Непридуманное» Л. Разгон. Підлітків із родин репресованих він називає мовою Луб'янки «осколками»: «Вони були як столітні дідугани, що стомилися від довгого життя і розглядали смерть як відпочинок. Ці хлопчики вже так втомилися від арештів, обшуків, допитів, етапів, голоду, холоду, непосильної праці, ...що не боялися, що все скінчиться...» [508, с. 201].

Намагаючись збільшити кількість таких дітей, які мали поповнити табірне населення, деякі слідчі, доводячи причетність підлітків до контрреволюційних злочинів, не гребували жодними засобами. У м. Ленінську-Кузнецькому Кемеровської області на початку 1938 р. чотири співробітники НКВС арештували 160 дітей віком від 10 до 14 років. На слідстві з них вибили неправдиві свідчення щодо їх причетності до шпигунства, терористичних актів, зради і зв'язків з гестапо. Домогтися цього слідчим було не важко. Десятирічний хлопчик капітулював після однієї ночі допитів і визнав себе членом фашистської організації з семирічного віку. Після утримання в тюремних камерах з дітей виривали й інші «зізнання». Так, зафіксовано випадок, коли група дітей репресованих визнала, що створила спеціальну терористичну групу з наміром убивства співробітників НКВС, винних у смерті їхніх батьків [418, с.559–560.].

Поза тим, уже через п'ять місяців після появи оперативного наказу НКВС СРСР № 00486, котрий передбачав репресії членів родин «зрадників батьківщини», це ж відомство 7 січня 1938 р. видало спеціальний циркуляр «Про передачу під опіку родичів дітей, батьки яких репресовані», в якому ретельно розписувався порядок даної процедури. Начальникам УНКВС за місцем проживання осіб, які бажали взяти дітей під опіку, надавалося право самостійно вирішувати це питання й узгоджувати процедуру з відповідним дитячим будинком, де вже утримувалися найменші жертви репресій. Опікуна перевіряли на лояльність до радянської влади та відсутність компрометуючих даних. У разі щонайменших сумнівів такі клопотання з боку родичів відхилялися, а дітей залишали в дитячих будинках. Проте навіть тоді, коли дитину все ж передавали

на виховання опікуну, органи НКВС не позбавляли своєї пильної уваги згаданих осіб, причетних, на їх переконання, до «соціально небезпечного» середовища. Циркуляр приписував систематично перевіряти стан виховання дітей, їхні настрої, поведінку та знайомства, а також вплив на дітей осіб, що взяли їх під опіку. Найбільше органи державної безпеки непокоїли діти старшого віку: їх остерігалися й намагалися тримати «під ковпаком», для чого через спеціальну агентурну мережу організовувалося спостереження за ними «для своєчасного викриття і припинення антирадянських реваншистських настроїв та дій» [25, арк. 1–1 зв.].

Не пускаючи на самоплив таку серйозну ділянку роботи, як виховання «майбутніх будівничих Країни Рад», яких спочатку позбавили батьків, а згодом почали аж надто пильнувати, НКВС СРСР 20 травня 1938 р. видав ще два документи – наказ № 00309 та циркуляр № 106. Обидва вони стосувалися дітей «ворогів народу».

У першому з них – наказі «Про усунення недоліків в утриманні дітей репресованих» – констатуюча частина значно переважала за обсягом постановляючу. Спочатку гостро критикувалася атмосфера в дитячих закладах системи Наркомату освіти, де утримували дітей покараних батьків. У документі засуджувався персонал деяких дитбудинків за занадто доброзичливе ставлення до дітей репресованих, привілейоване виділення їх з-поміж інших дітлахів. З іншого боку, підкреслювалося, що в таких закладах недостатньо уваги приділяється перевихованню підростаючого покоління, мають місце випадки вкрай ворожого ставлення до них. Наводилися конкретні приклади «антирадянських, терористичних проявів» з боку окремих вихованців у дитячих будинках Горьківської, Свердловської, Іркутської областей Російської Федерації та Кустанайської області Казахської РСР. Серед фігурантів таких обвинувачень згадувалися діти репресованих військових М. Тухачевського, Я. Гамарника, І. Уборевича та інших. Підкреслювалося, що згадана молодь «для прикриття своєї контрреволюційної діяльності вступила до лав комсомолу», а насправді виявляє «терористичні наміри проти вождів партії та уряду у вигляді

[підготовки] акту помсти за своїх батьків». У документі констатувалися непоодинокі випадки втеч та дебошів. Наводилися також наслідки недогляду вихователів, що призвело до варварських випадків знущання вихованців над тими, хто був таврований як «ворожі елементи». Так, у Борковському дитячому будинку Калінінської області та Федорівському Кустанайської області Казахстану старші діти гвалтували молодших. Серед жертв таких групових злочинів були навіть 8-річні дівчатка.

Наказ звертав увагу і на вкрай поганий матеріально-побутовий стан цих дитячих закладів. У Федорівському дитбудинку в їдальні на 212 вихованців було лише 12 ложок та 20 тарілок, у спальні – один матрац на три особи. Діти спали у верхньому одязі та взутті.

У постановляючій частині документа НКВС СРСР цілком прогнозовано насамперед наказувалося негайно забезпечити належну агентурну роботу серед вихованців, аби вчасно виявляти «антирадянські та терористичні» наміри дітей. Далі приписувалося забезпечити належну атмосферу та режим виховання, перевіривши керівний склад та кадри дитбудинків. Натомість жодним словом не згадали про необхідність поліпшення матеріально-побутових умов утримання дітей «ворогів народу» [160, арк. 60–160 зв.].

Циркуляр НКВС СРСР № 106, який був підписаний заступником наркома внутрішніх справ М. Фріновським, мабуть, готувався паралельно з цитованим вище наказом, оскільки в ньому помітні намагання чекістів знайти якесь більш-менш оптимальне вирішення проблеми утримання дітей репресованих. У травневому циркулярі чекісти хоча начебто й намагалися більш виразно й акцентовано називали деякі речі своїми іменами, які до того викладалися дещо завуальовано, проте вже у преамбулі документа, згадуючи, чийх батьків є ці наймолодші громадяни, написали: засуджених «Військовою колегією та Воєнним трибуналом за першою і другою категоріями». І чомусь, наче в стані амнезії, «забули» свої ж трійки та Особливу нараду НКВС, які працювали впродовж другої половини 1937 р., та й на початку 1938 р. дуже «плідно». Адже наслідком саме їх діяльності стала поява величезної армії знедолених дітей –

безбатченків. Далі циркуляр знову задекларував можливість передачі дітей репресованих віком від 15 до 17 років включно, «які не становлять своєю поведінкою соціальної небезпеки, не виявляють антирадянських, реваншистських настроїв і дій, на виховання опікунам». Серед основних умов передачі дітей підкреслювалося й те, що майбутній опікун не повинен був мати в минулому претензій з боку радянської влади.

Якщо бажаючих взяти дитину під опіку не виявлялося, їх приписувалося влаштовувати до дитячих будинків, крім тих місцевостей, де були репресовані їхні батьки. Це робилося для того, аби відірвати їх остаточно від звичного середовища, позбавити пам'яті про рідні місця. Дітей, яких, на переконання функціонерів НКВС, не треба було навчати і їх перебування, таким чином, у дитячих будинках вже не мало сенсу, влаштовували на роботу. Місцезнаходження цих виробничих закладів також мало бути поза межами їх попереднього проживання та не в режимних місцевостях. Такі обмеження, як уже підкреслювалося, були продиктовані страхом влади перед цими маленькими громадянами. Тому знову приписувалося вести за ними агентурне спостереження, «своєчасно викриваючи і припиняючи їхні антирадянські, терористичні настрої і дії».

Якщо «соціально небезпечні» діти виявлятимуть антирадянські й терористичні настрої, циркуляром НКВС наказувалося передавати справи на них до суду, не зважаючи на вік, з подальшим направленням до таборів ГУЛАГ, для чого начальнику цієї «виховної» установи І. Плінеру давалася відповідна вказівка стосовно режиму утримання даної категорії наймолодших в'язнів.

Тих дітей, які за віком уже могли залишити стіни дитячих будинків, згаданий документ приписував затримувати там аж до спеціального дозволу НКВС [25, арк. 29–29 зв.], аби не випустити на волю «рознощиків» шкідливих ідей та небезпечних спогадів і настроїв.

Примітно й те, що останній пункт циркуляру НКВС СРСР від 20 травня 1938 р. практично дезавує попередні положення січневого документа з цього

приводу і фактично звів нанівець дозвіл віддавати під опіку дітей старшого віку, які утримувалися в дитячих будинках [25, арк. 28–28 зв.; 166, арк. 77–177 зв.]

Отже, держава вустами своїх помічників із НКВС укотре чітко декларувала тверді наміри й непохитну позицію стосовно наймолодших ЧСИР: їх зі свого поля зору вона не випустить і виховуватиме за власними стандартами в умовах суворого контролю і режиму.

Спеціально делеговані співробітники Наркомату внутрішніх справ, інспектуючи стан дитячих закладів, переймалися не стільки ганебним матеріальним станом, як пропагандистським змістом їхнього функціонування. Так, у серпні 1938 р., обстеживши дитячий будинок № 7 у м. Бійську Алтайського краю, організований спеціально для дітей репресованих, вони, перш за все, звернули увагу на політико-моральний стан дітей, який, за висновками комісії, «залишається ворожим, не радянським». «У будинку не можна повісити портрети вождів, оскільки діти зірвуть їх» [233, с. 308–309], – пояснював відсутність такого роду наочної агітації директор цього закладу.

3 серпня 1938 р. вийшов черговий наказ НКВС СРСР «Про порядок випуску та працевлаштування переростків, дітей репресованих батьків», адресований усім регіональним підрозділам внутрішніх справ та наркомам освіти. Ці заходи стосувалися дітей, які досягли 15-річного віку, крім тих, хто продовжував навчання у 6–9 класах. Останнім дозволялося продовжити отримання освіти, залишившись у дитячих будинках. Як виняток, така милість стосувалася навіть старших дітей, якщо вони навчалися «на відмінно». Решту наказувалося влаштовувати на підприємствах місцевої промисловості, у радгоспах і МТС, а також до закладів системи фабрично-заводського навчання. Таким чином, дітям встановлювали найнижчу планку для реалізації своїх можливостей, сприяючи їх маргіналізації. Держава чітко давала їм зрозуміти – ви варті лише цього і не маєте права претендувати на щось краще.

Та й це було не найгіршим, оскільки дітей репресованих батьків, які «становили соціальну небезпеку, систематично порушували порядок і дисципліну» і не піддавалися виправленню в умовах дитячого будинку

звичайного типу, наказ у черговий раз приписував: притягати до кримінальної відповідальності й направляти до трудових колоній і таборів НКВС у встановленому порядку [166, арк. 170–170 зв.].

Люди, які в той час перебували в сиротинцях різного типу або зазнали дискримінацій через своє походження та причетність до сімей «ворогів народу», вже сьогодні, на схилі життя, почали, нарешті, дуже обережно ділитися своїми сумними спогадами. Саме вони дозволяють нам поринути в ту страшну атмосферу безбатьківщини, штучно організованої державою для своїх найменших громадян.

Син репресованого науковця Інституту соціалістичного землеробства Івана Миронівського (арештованого 17 листопада 1937 р. і розстріляного 9 квітня 1938 р.) Петро Іванович, якому тоді було лише 9 років, пригадує: «Наша сім'я жила у Києві за адресою вул. Ладо Кецховелі, 45, кв. 20. ...Ніч 17 листопада 1937 року стала темною ніччю на все життя для нашої сім'ї. Більшовицькі кати вирвали з нашого життя батька, високоосвіченого вченого, люблячого батька й чоловіка, Людину з великої літери! Особисто для мене на довгі роки в моєму житті запанувало горе, біль душі, злидні, знущання, ярлик сина “ворога народу”... Йому було сфабриковане фантастичне звинувачення за статтями кримінального кодексу 54⁷, 54⁸, 54¹¹, як активному учаснику антирадянської української націоналістичної диверсійно-терористичної організації (Спілка визволення України), метою якої було повалення радянської влади, відокремлення України від СРСР, убивство членів політбюро та органів радянської влади та інші жахливі звинувачення. «Трійка» Військової колегії Верховного Суду СРСР 9 квітня 1938 року присудила йому вищу міру покарання – розстріл. В той же день вирок було виконано.

20 квітня 1938 року була заарештована мама, як дружина «ворога народу». Вона була засуджена до 5 років позбавлення волі. Мене одночасно з арештом мами каральні органи повинні були переправити до дитбудинку, але по щасливій випадковості я потрапив до бабусі – Миронівської Олени Марківни в с. Савенці Рокитнянського району Київської області, де ріс і виховувався до

1946 року. Після арешту мами і мого виселення квартира в м. Києві і все майно були реквізовані» [462, с. 186–188].

Серед списків в'язнів Акмолинського відділення ГУЛАГ дійсно є згадка про Марію Гнатівну Миронівську-Роскішну – матір Петра Івановича, якій 7 липня 1938 р. Особлива нарада при НКВС СРСР винесла вердикт – 5 років таборів. Із київської тюрми, де вона утримувалася сім місяців, етапом доправлена до Казахстану. Звідти її вже восени 1939 р. перевели до Солікамська будувати паперовий комбінат [324, с. 350].

«Коли я лишився сиротою, – продовжує свою сумну оповідь Петро Іванович, – і ріс у баби в селі, то, завдячуючи добрій пам'яті про мого батька, людська доброта зігрівала і мою сирітську душу. При нагоді односельці запрошували мене до себе, згадували про батька, розповідали, кому він зробив яке добре діло чи допоміг чим, пригощали... Інколи допомагали одягом чи взуттям. Голова колгоспу Осадчий Максим, якому батько допомагав у організації вирощування цукрових буряків як спеціаліст, не дивлячись на те, що я жив з ярликом сина «ворога народу», призначив мені сирітський пайок, який видавали сільським дітям-сиротам. А це було тоді дуже небезпечно. “Соціалістичні патріоти” за мій пайок склали на нього ворожу справу. Врятувала його Фінська війна, де він загинув» [462, с. 186–188].

Таких дітей «ворогів народу» тоталітарний режим за час свого існування напродукував величезну кількість. Якщо точну, й навіть близьку до істинної, статистику репресій стосовно дружин «ворогів народу» досі встановити не вдалося, то дані про «вилучених» дітей у тій вакханалії виглядають більш усталеними. Завдяки обрахункам та обліку, які за завданням керівництва НКВС здійснювало його адміністративно-господарське управління, покликане влаштовувати дітей по відповідних закладах, можна дізнатися про статистику стосовно найменших жертв репресій 1937–1938 р. Так, якщо до початку операції, санкціонованої політбюро ЦК, зазначалося, що, за орієнтованими підрахунками НКВС, планується «вилучити» близько 5000 дітей, то вже в листопаді 1937 р. це ж відомство відрепортувало про влаштування у дитячі

будинки 5862 дівчаток та хлопчиків, перевищивши таким чином заплановані обсяги. Поза тим, М. Єжов повідомляв В. Молотову, що до кінця операції планується вилучити ще 10 000 дітей. У відповідь на це звернення РНК СРСР 19 грудня 1937 р. зобов'язав наркомати освіти РРФСР, України, Казахстану та Білорусії виділити згадану кількість місць у дитячих будинках. Утім, і цих місць не вистачило. 4 серпня 1938 р. заступник наркома внутрішніх справ СРСР С. Жуковський писав управляючому справами РНК СРСР М. Петрунічеву: «На виконання рішення ЦК ВКП(б) НКВС СРСР на 10 липня ц.р. влаштував у дитячі будинки наркомпросів союзних республік – 17 355 дітей репресованих батьків. За пропозицією НКВС СРСР потрібно вилучити й улаштувати ще близько 5000 дітей». Це клопотання було задоволено. А підсумкові цифри за 1937–1938 рр. повідомив 29 січня 1939 р. начальник адміністративно-господарського управління НКВС у своїй записці на ім'я Л. Берії. У ній, серед іншого, зазначалося: «Всього по Союзу вилучено 25 342 особи [дітей], з них а) направлено до дитбудинків Наркомпросу і місцевих ясел – 22 427 осіб..., б) передано під опіку і повернено матерям – 2915 осіб» [324, с. 23–24].

Отже, виходячи з цитованих вище документів, до наукового обігу було введено цифру 25 342 дитини, які постраждали слідом за своїми батьками. Проте й цю цифру не можна вважати остаточною, оскільки відсутні дані про дітей старшого віку (15–17 років), які потрапили до таборів як «соціально небезпечні». Не враховані діти, які після арешту батьків приєдналися до лав безпритульних, часто-густо влаштовували своє життя серед люмпенізованого елементу, жебраків, а то й злодіїв. Відсутні відомості про тих дівчаток і хлопчиків, яких узяли на виховання близькі й далекі родичі, або сусіди чи знайомі, свідомо не афішуючи це. Невідомо, до якої статистики потрапили ті немовлята, які разом із матерями починали своє життя за колючим дротом таборів ГУЛАГ.

Діти, постраждалі від репресій 1937–1938 рр. жили в невимовно важких умовах. У них зруйнували передусім соціальну складову існування. Держава замість підтримки, яка декларувалася на всіх рівнях, дискримінувала їх повсякденно. У родині міцно вкорінювалася недовіра до навколишнього світу і

навіть до близького оточення. Замкнутість була незримо присутньою на кожному їх кроці.

До дорослих дітей ставлення апріорі було неприязним та навіть ворожим. Вважалося, що ці діти отримали «буржуазне» виховання і є носіями ворожої ідеології та культури. Їх не допускали не лише до органів влади, а й намагалися унеможливити для них отримання вищої освіти і т. д.

Найменші громадяни СРСР, декларативно «захищені» різними законами і широко розрекламованими привілеями у суспільстві, справді відповідали за своє походження, за сфабриковані в надрах НКВС «злочини» своїх батьків. Усе це супроводжувалося ще й намаганням переформатувати свідомість дітей, позбавити їх сімейної пам'яті, нав'язати їм новий спосіб життя, який би органічно вписувався в модель сталінського режиму.

3.4. Трансформації сталінської каральної політики у передвоєнний період

Дослідники політичного терору, масштабних репресій другої половини 30-х років, аналізуючи причини та наслідки того великого лиха, недостатньо уваги приділяють подіям, які розгорталися під час короткотермінового маневру, задекларованого відповідними компартійними рішеннями пізньої осені 1938 р.

Неврахування багатьох особливостей того явища не дозволяє глибоко пізнати справжнє обличчя сталінського режиму, зрозуміти природу та логіку розгортання наступних подій у радянському суспільстві, зокрема й у сфері каральної політики стосовно родин «ворогів» радянської влади.

Після кривавих репресій 1937–1938 рр., здійснюваних сталінським режимом відповідно до ухвалених компартійних рішень та відомчих директив НКВС СРСР, уже влітку 1938 р. у рішеннях Особливої наради стосовно дружин «ворогів народу» стало помітним деяке пом'якшення. Частіше мали місце п'ятирічні й навіть трирічні вироки. Низка справ на жінок, арештованих по «польській лінії» (у межах пролонгації наказу НКВС СРСР № 00486 від

17 серпня 1937 р. на осіб, які репресувалися за наказом № 00485 від 11 серпня 1937 р.), взагалі була припинена. Деяким із них присуди до таборів замінили тоді на заслання чи адміністративне виселення.

Спостерігаючи за цими неприродними для тоталітарного режиму випадками, й інші члени родин репресованих наслідили клопотатися про звільнення своїх близьких, направляючи листи керівництву держави та до різних інститутів радянської Феміди.

5 жовтня 1938 р. М. Єжов разом зі своїм новим заступником Л. Берією звернулися до Й. Сталіна з запискою, зміст якої красномовно свідчив про підготовку до радикальних змін у каральній практиці стосовно членів родин «ворогів» радянської влади. «За пропозицією НКВС СРСР 5 липня 1937 р. ЦК ВКП(б) ухвалив рішення про репресування дружин викритих зрадників батьківщини, правотроцькістських шпигунів. На підставі цього рішення НКВС СРСР видав наказ за № 00486 від 15 серпня 1937 р.», – нагадували головному ідеологу репресій його вірні поплічники. І далі висловлювали пропозиції, котрі цілковито відповідали тогочасним настроям адресата звернення: «У подальшому вважаємо недоцільним арештовувати всіх дружин засуджених зрадників батьківщини, правотроцькістських шпигунів, а лише тих з них: а) які були в курсі або сприяли контрреволюційній роботі своїх чоловіків; б) стосовно яких органи НКВС мають дані про їх антирадянські настрої та висловлювання і які можуть розглядатися як політично сумнівні й соціально небезпечні елементи... Просимо Ваших вказівок» [324, с.21].

Згода Й. Сталіна на пропозиції керівників карально-репресивного відомства була отримана, й 17 жовтня 1938 р. з'явився наказ НКВС СРСР № 00689, підписаний спільно М. Єжовим та Л. Берією, під промовистою назвою «Про зміну оперативного наказу НКВС СРСР № 00486 про порядок репресування дружин зрадників батьківщини правотроцькістських шпигунів» [160, арк. 162–162 зв.], який майже дослівно дублював пункти «а» і «б» із цитованої вище записки. Окрім цього, скасовувався 36-й пункт оперативного наказу № 00486 про обов'язковість арешту дружин «ворогів народу» одночасно

з чоловіками. Відтепер питання про репресії залежало від часу спільного проживання дружини зі своїм чоловіком та рівня її «соціальної небезпечності». Чим тривалішим був шлюб, тим більше шансів вона мала потрапити за колючий дріт, оскільки, за логікою чекістів, уже достатньо «пройнялася» його ідеологією та «ворожим» ставленням до існуючого режиму. Доцільність арешту вирішувалося одноосібно начальником відповідного регіонального підрозділу НКВС. Процедура репресій жінок та влаштування їхніх дітей до дитячих закладів залишалася незмінною [160, арк. 162–162 зв.].

Отже, згаданим наказом НКВС СРСР скасовувалося те, що становило саму сутність наказу НКВС СРСР від 15 серпня 1937 р. – невідворотність репресій дружини слідом за арештом чоловіка.

Далі події почали розгортатися з неймовірною швидкістю. 16 листопада 1938 р. політбюро ЦК ВКП(б) затвердило проект директиви РНК і ЦК ВКП(б) й направило її всім відомствам, причетним до судочинства, а також партійним керівникам. Документ приписував: «Призупинити з 16 листопада цього року надалі до розпорядження розгляд усіх справ на трійках, у військових Трибуналах і в ВК ВС (Військова колегія Верховного Суду. – *Т. В.*) СРСР, направлених на їх розгляд у порядку особливих наказів або в іншому, спрощеному порядку». Відповідальність за виконання цих настанов покладалася на НКВС і Прокуратуру СРСР [465, с. 190].

За одну лише ніч від «призупинення» репресій сталінський режим зробив великий крок до майже остаточного їх припинення. 17 листопада 1938 р. з'явилася спільна постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) про арешти, прокурорський нагляд і провадження слідства, яка констатувала наявність «величезних недоліків і спотворень» у роботі НКВС й прокуратури і попереджала останніх, що в разі подальшого порушення радянських законів винні притягатимуться до суворой відповідальності. Окрім іншого, різко засуджувалася практика масових репресій за «лімітами», слідства та судочинства у спрощеному порядку. Постанова забороняла органам НКВС і Прокуратурі здійснювати будь-які масові операції з арештів і виселення, ліквідовувалися сумнозвісні трійки, створені в

порядку особливих наказів НКВС СРСР, а також трійки на регіональних рівнях. Надалі всі справи вимагалося передавати за підсудністю на розгляд судів або Особливої наради при НКВС СРСР, суворо дотримуючись усіх вимог ведення слідства та прокурорського нагляду [279, с. 3–8].

Механізм терору, начебто, був зупинений. Формально багато що в діяльності НКВС піддавалося критиці. Ті, хто розв'язав репресії, – тепер їх засуджували. Зберегли у недоторканості з усіма попередніми функціями й позасудовий орган – Особливу нараду при НКВС СРСР, яка всупереч Конституції вершила долі «соціально небезпечних», в тому числі й членів сімей «ворогів народу», провівши це партійним рішенням.

Після виходу згаданої постанови ситуація на місцях різко (хоча й тимчасово) змінилася. Якщо раніше всіляко заохочувалися й віталися ініціативи регіональних підрозділів НКВС стосовно додаткових лімітів на репресії, то тепер заслугою вважався саботаж «єжовської» репресивної політики. І функціонери різного рівня намагалися прозвітувати щодо цього, наввипередки повідомляючи про «поліпшення» якості ведення слідства, зменшення кількості повернутих на перегляд справ тощо.

На виконання листопадової спільної постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) 26 листопада 1938 р. з'явився досить розлогий наказ НКВС СРСР № 00762 [155, арк. 155], підписаний уже новим наркомом внутрішніх справ СРСР Л. Берією, який прозоро вказував на бажання дистанціюватися від страшної вакханалії, що розгорталася перед тим в СРСР. Насамперед наказувалося негайно припинити здійснення будь-яких масових арештів та виселення без диференційованого підходу до людей, виписувалися чіткі вимоги до процедури арештів і, що найголовніше, скасовувалася більшість наказів, циркулярів і розпоряджень репресивного змісту, в тому числі й оперативні накази № 00447 та № 00486.

У наказі, підписаному Л. Берією, викладалася низка вимог до Особливої наради, якій суворо присувалося діяти у «суворій відповідності до чинного кримінального законодавства», чого ані тоді, ані пізніше так і не сталося. До того ж і пункт 16-й цього документа став фактичним зізнанням наркома

внутрішніх справ у тому, що його підлеглі всю акцію щодо реалізації наказів № 00447, 00485, 00486 та інших здійснювали, не спираючись на кримінальне кодифіковане законодавство, чи застосовували його санкції дуже приблизно, оскільки приписувалося «забезпечити весь склад оперативних працівників НКВС центрального апарату та на місцях екземпляром кримінальних і кримінально-процесуальних кодексів» [155, арк. 155].

Далі містився ще один фантастичний припис: «Скасувати практику подовження покарання тим, хто перебував у засланні і таборах» [155, арк. 155]. Це положення, як і інші, цитованої важливої директиви Наркомату внутрішніх справ Союзу РСР також ігнорувалося його виконавцями протягом усієї тоталітарної доби.

Якби автори цього документа уважно вчитались у те, що вони та їхнє вище державне керівництво зафіксували у своїх директивах, то мусли б негайно звільнити всіх без винятку жінок та дітей, яких безпідставно репресували перед тим. А так все скінчилося закликами до дотримання «радянської законності», окремими випадками реабілітації, та й то в контексті показового покарання деяких співробітників НКВС.

Не стояли осторонь масштабної показухи, здійснюваної у контексті оголошеної на державному рівні хвилі декларативної лояльності й інші інститути радянської Феміди. У грудні 1938 р. поспішила солідаризуватися з НКВС Прокуратура та Верховний Суд Союзу РСР. Слідом за згаданими інституціями нагадала про себе й Особлива нарада, яка брала активну участь у репресіях стосовно членів сімей «зрадників» Батьківщини упродовж усього попереднього часу. Її секретаріат і 1-й спецвідділ НКВС СРСР 26 грудня 1938 р. видали спеціальний спільний циркуляр, у якому формулювалися чіткі вимоги до оформлення справ, що передавалися на розгляд [166, арк. 184–184 зв.]. Було цілком очевидним, що весь цей потяг до справедливості є нічим іншим, як панічним реагуванням на тимчасову зміну ситуації в каральній політиці. Наступний перебіг подій неспростовно доводив, що ніхто на місцях, як і в

самому позасудовому органі НКВС, й не збирався серйозно ставитися до задекларованих намірів.

Після виходу згаданих державних і відомчих документів та ухвал деяким жінкам дійсно пощастило. Це стосувалося тих, чиї справи не встигли передати на Особливу нараду. Так, 31 жовтня 1938 р. «за недоведеністю» була припинена слідча справа дружини командира 9-го легкомоторизованого інженерного батальйону КОВО Валентини Філіном [379, с. 209]. У листопаді – грудні 1938 р. з таким же формулюванням були припинені справи й інших дружин уже страчених військових командирів КОВО. До цієї групи потрапили: Людмила Баронет-Воронкова – дружина начальника штабу корпусу; Ніна Бутирська – дружина начальника штабу КОВО; Марія Іванова – дружина помічника командира батальйону 135-ї стрілецько-кулеметної бригади; Олена Лубенець – дружина інспектора київського військового річкового порту; Марія Пашенко – дружина помічника начальника відділення 1-го відділу штабу; Віра Торандо – дружина інспектора центральної ради «Тсоавіахіма». Усі ці жінки провели у в'язниці від семи до дев'яти місяців. Тамарі Іртюзі, дружині репресованого авіаінженера КОВО, особливо пощастило, оскільки вона вже була засуджена Особливою нарадою (22 листопада 1937 р.) на 8 років. Але постановою УДБ УНКВС по Київській області від 11 січня 1939 р. її справа була припинена за недоведеністю інкримінованого злочину*.

На початку 1939 р., на хвилі проголошеного відновлення справедливості, були переглянуті й деякі інші справи ЧСИР. Навіть дивно, що до їх числа потрапила Ольга Скугар-Скварська. Один з трьох братів репресованої жінки – Дмитро Олександрович – написав звернення до прокурора СРСР, в якому розповів історію своєї сестри, додавши, що її дочка Аріадна знаходиться на його вихованні. Клопотання було почуте, а справа Ольги переглянути на її користь. Утім, і під час перегляду слідчі не змогли утриматися від уїдливих нагадувань про «нездорове походження» цієї жінки. У висновку, окрім іншого, зазначалося:

* На жаль, не вдалося встановити місце перебування Тамари Іртюги після винесення їй вироку.

«Ольга Скугар-Скварська у здійсненні контрреволюційних злочинів свого чоловіка участі не брала, винною себе не визнала...», але за соціальним походженням є донькою «служителя культу (попа), через матір мала зв'язок з братом, який проживає у Чехословаччині», отже, варта заміни 5-річного терміну ув'язнення на такий же термін вислання зі столиці України з подальшою забороною проживання у режимних місцевостях. Цей висновок у липні 1939 р. особисто затвердив заступник наркома внутрішніх справ СРСР В. Меркулов, а Особлива нарада 11 жовтня того ж року ухвалила відповідне рішення* [130, арк. 22–24].

Забігаючи в часі трохи наперед, слід підкреслити і ту обставину, що Особлива нарада при НКВС СРСР, замінюючи згаданим жінкам утримання у виправно-трудовах таборах на більш м'яке покарання, ймовірно, не могла впоратися з усіма зверненнями щодо перегляду справ. Тому 11 грудня 1939 р. спільним наказом НКВС та Прокуратури СРСР право перегляду справ громадян, засуджених колишніми трійками НКВС–УНКВС до 3–5 років виправно-трудовах таборів, надавалося наркомам внутрішніх справ союзних та автономних республік спільно з тамтешніми прокурорами. Такі вирoki дозволялося замінити засланням, виселенням або зниженням покарання до фактично відбутого [161, арк. 254].

Демонструючи «турботу» про возз'єднання зруйнованих перед тим десятків тисяч сімей, 4 лютого 1939 р. НКВС СРСР видав наказ № 00116, у якому серед іншого приписувалося в разі звільнення окремих осіб після перегляду їхньої справи виконувати їхні прохання щодо розшуку членів родин, зокрема і дітей [569, с. 492.].

* Після відбуття п'ятирічного терміну нового, вже м'якшого, покарання Ольга Скугар-Скварська проживала в с. Ладижин Ладижинського району Черкаської області. 20 січня 1957 р. звідти вона написала звернення до військового трибуналу КВО і просила видати їй довідку, що вона до арешту проживала за адресою: м. Київ, вул. Енгельса, 11, кв. 14, яка потрібна їй для клопотання про надання житлової площі. 17 травня 1957 р. військовий трибунал КВО ухвалив скасувати рішення Особливої наради від 28 грудня 1937 р. стосовно О. Скугар-Скварської і справу припинити через відсутність у її діях складу злочину.

На тлі таких декларативних кроків сталінський режим протягом 1938–1940 рр. доклав чимало зусиль аби унеможливити отримання об'єктивної інформації родичами репресованих. Тоді і пізніше тривала дезінформаційна діяльність держави та підпорядкованих їй інститутів радянської Феміди, спрямована на те, щоб приховати злочини сталінщини. Всім, хто звертався за довідками про місцезнаходження своїх близьких, арештованих протягом 1937–1938 рр., відповідали: «Ваш син (чоловік, брат ...) знаходиться у далеких таборах без права листування». Цілеспрямоване введення в оману багатьох громадян СРСР було породжене бажанням будь-що зберегти існуючу в державі атмосферу страху й утаємниченості, приховати сліди масових репресій.

Цю невід'ємну складову політичного терору варто розглядати як додатковий варварський метод морального покарання, передусім, родичів репресованих осіб. Батьки, дружини, чоловіки і діти страждали безмірно, оскільки не знали, пішли з життя близькі їм люди чи сподіватися на їх повернення.

Ти часом, у контексті т.зв. відновлення справедливості, глухий натяк на пом'якшення у ставленні до вже репресованих раніше ЧСИР проглядався у наказі НКВС СРСР № 00497 від 8 травня 1939 р., виданому на додаток до попередніх директив, що стосувалися порядку перегляду скарг осіб, засуджених трійками. У першому абзаці документа зауважувалося, що під час розгляду справи необхідно одночасно вирішувати питання про перевірку й інших осіб, які за нею проходили [164, арк. 104]. Отже, таким чином створювалися підстави для того, щоб дружин, репресованих слідом за чоловіками, могли також реабілітувати у разі загального позитивного рішення.

Трохи пізніше органи державної безпеки раптом виявили підвищену увагу і до порушень закону стосовно родичів «ворогів народу», які були вислані в адміністративному порядку з великих міст СРСР упродовж 1937–1938 рр. За офіційною версією ця увага була «навіяна» численними зверненнями і скаргами людей.

1 червня 1939 р. з'явився наказ НКВС СРСР «Про адміністративне заслання та виселення». Його назва була значно вужчою, ніж ті питання, що регламентувалися затвердженою ним інструкцією, оскільки там ішлося про права та обов'язки позасудового органу щодо порядку направлення й умови утримання певних осіб у виправно-трудовах таборах ГУЛАГ та інші питання. Так, документ нагадував, що в компетенції Особливої наради, як і раніше, залишаються права, надані їй постановою ЦВК та РНК СРСР від 5 листопада 1934 р.: заслання на 5 років, висилка до 5 років, ув'язнення у виправно-трудовах таборах на 5 років, заборона проживання в певних місцевостях*. Окрім цього, в інструкції зазначалося, що цей позасудовий орган може заборонити позбавленим волі отримувати гроші та передачі в місцях ув'язнення (до речі, про листування не згадувалося жодним словом). У четвертому параграфі інструкції зазначалося: «Терміни ув'язнення в ВТТ (виправно-трудові табори. – *Т. В.*), заслання та виселення обчислюються з дня арешту, про що спеціально зазначається у рішенні Особливої наради» [165, арк. 266–277].

Отже, нарешті НКВС чітко висловився щодо фіксованих термінів перебування покараних у такий спосіб у засланні чи висилці. У параграфі 22 інструкції НКВС зазначалося: переміщення до табору має відбутися не пізніше, ніж за десять днів після оголошення рішення Особливої наради [165, арк. 272–273], а не через 3–4 місяці, як це було раніше з ЧСИР, котрі утримувалися у тюрмах, очікуючи чергового етапу.

Директива НКВС СРСР від 1 червня 1939 р. наказувала наркомам внутрішніх справ, регіональним та лінійним підрозділам взяти всіх засланих та висланих на спеціальний облік; оформити зобов'язання засланих про виконання ними встановлених правил; визначити кожному засланому строки і місця явки та

* Особам, яким було заборонене проживання у місцевостях за списком № 1, у 10-й графі паспорта робився запис такого змісту: «На підставі параграфу 7 Інструкції, оголошеної наказом НКВС СРСР № 0143 на 1939 рік». За списком № 2, відповідно: «На підставі параграфу 8 Інструкції, оголошеної наказом НКВС СРСР № 0143 на 1939 рік». До списку № 1 потрапили прикордонна зона, всі столиці, зокрема Київ і Харків, та 50 км зона навколо них. До списку № 2 увійшли згадані вище у списку № 1 міста, а також Дніпропетровськ, Запоріжжя, Сталіно, Ворошиловград, Вінниця без зазначення 50 км зони навколо них.

видати їм посвідчення, а висланим – паспорти, замість документів, що у них є; звільнити з заслання та висилки осіб, які відбули свої терміни або були неправильно засуджені [165, арк. 266–267].

І лише через два з половиною місяці – 16 серпня 1939 р. за двома підписами – наркома внутрішніх справ і прокурора СРСР з'явився наказ «Про перегляд справ адміністративно висланих з центральних міст», розісланий для виконання всім наркомам та прокурорам союзних республік, а також відповідним профільним керівникам у регіони [26, арк. 135–138].

Перший абзац документа починався словами, які не лише визнавали перегини, а й вказували на тих, хто їх припустився: «У ході масових операцій з виселення соціально небезпечних елементів з Москви, Ленінграда та ін. центральних міст колишнім ворожим керівництвом НКВС допущена низка викривлень: висилка, як правило, здійснювалася без диференційованого підходу, не визначалися терміни висилки, низку осіб віднесено до соціально небезпечних елементів без достатніх підстав» [26, арк. 135]. Утім далі, констатуючи безпідставні дискримінаційні заходи (вилучення паспортів, встановлення однаково суворого режиму та різного роду обмежень), у документі зазначалося, що під ці заходи потрапили й «активні вороги», які варті більш серйозного покарання.

У постановляючій частині документа наказувалося скасувати Інструкцію НКВС СРСР від 15 червня 1937 р. про виселення з центральних міст осіб, виключених з ВКП(б), та членів родин репресованих, циркуляр НКВС і припис Прокуратури СРСР № 80 від 13 квітня 1938 р. з цього ж приводу. Окрім того, приписувалося переглянути справи адміністративно висланих, яким не був визначений конкретний термін такого покарання. Особливій нараді при НКВС СРСР рекомендувалося, ухвалюючи рішення щодо обмеження прав чи інших дискримінаційних заходів, обов'язково враховувати ступінь соціальної небезпечності кожної окремої особи.

Після здійснення аналітичної та слідчої роботи пропонувалося «неправильно висланих» членів родин репресованих звільнити, а до «соціально

небезпечних», як і раніше, застосувати відповідні режимні обмеження з визначеними термінами, а найбільш небезпечних – арештувати [26, арк. 138].

Підписавши наказ про перегляд справ адміністративно висланих, Л. Берія вже за день, 17 серпня 1939 р., раптом написав «спецповідомлення» Й. Сталіну, в якому чи то виправдовувався за свою лояльність до згаданих осіб, чи то обґрунтовував необхідність вжиття ще більш радикальних заходів до злісних «ворогів» радянської влади.

Може здатися, що перші рядки цього документа просякнуті великою турботою про долі невинно репресованих людей. «Протягом 1937–1938 рр. під час виселення родичів ворогів народу з центральних міст СРСР була допущена низка викривлень [радянської законності], – констатував нарком. – Як правило, вислання здійснювалося без слідства, без рішення судових органів або Особливої наради, не визначалися терміни вислання, значна кількість виселених віднесена до соціально небезпечних елементів без належних на те підстав».

Далі, перераховуючи найбільш кричущі випадки безпідставного і незаконного виселення членів родин репресованих, Л. Берія звертав увагу й на ту несправедливу обставину, що на всіх висланих був розповсюджений режим, який мав застосовуватися лише до засуджених за «контрреволюційні» злочини. Констатувавши «перегини», нарком звернув увагу на те, що серед несправедливо висланих причаїлися «активні вороги», до яких треба негайно вжити більш суворих заходів [265, с. 121–123].

Отже, незважаючи на скасування згаданих вище відомчих нормативних актів, керуючись якими, з великих міст СРСР й України зокрема були в протиправний спосіб вислані члени родин репресованих, органи внутрішніх справ і прокуратура здебільшого акцентували на просіюванні, а не на встановленні справедливості у повному обсязі.

Тим часом 22 серпня 1939 р. заступник наркома внутрішніх справ СРСР В. Меркулов підписав наказ «Про порядок оформлення притягнення до відповідальності родичів зрадників батьківщини». Цей дуже короткий документ з'явився раптово і без будь-яких на те підстав. Він видається швидше

нагадуванням про існування статті 58^{1в} у Кримінальному кодексі РРФСР (54^{1в} КК УРСР), в якій зафіксовано, що карати можна лише дружин військових, які зрадили Батьківщину, втікши чи перелетівши через кордон, або не повернувшись з-за кордону. Наказувалося після винесення заочного рішення трибуналом оголошувати зрадника поза законом а його родичів притягати до кримінальної відповідальності згідно з постановою вищого законодавчого органу СРСР від 8 червня 1934 р. [154, арк. 127].

Цей документ з'явився на світ після того, як рік поспіль про цю статтю Кримінального кодексу ніхто не згадував. Дружин військових відправляли до таборів, керуючись тією самою соціалістичною «правосвідомістю», про яку говорили всі зверхники радянської влади.

А тоді, наприкінці літа 1939 р., усвідомивши, яку небезпеку несе тоталітарному режиму та нехай і обмежена, але лояльність до невинно покараних громадян, служителі радянської Феміди, замість захищати головні підвалини права, почали нагадувати зверхникам СРСР про те, що прийшов час згортати «відлигу».

11 серпня 1939 р. голова Верховного Суду СРСР І. Голяков написав листа В. Молотову. Посилаючись на перегляд низки справ 1937 р., він висловлював занепокоєння можливими негативними наслідками такої процедури для карально-репресивних органів. Він цинічно і прямо зауважував: «У даний час виникає питання, чи варто переглядати такі вироки [ВМП], коли вони вже виконані» [8, арк. 2–2 зв.].

Активно долучився до обговорюваного питання прокурор СРСР М. Панкрат'єв. Щоправда, він, на відміну від свого колеги, тоді висловився однозначно за перегляд справ, оскільки також думав про «наслідки», але в дещо іншому контексті. Прокурор СРСР зауважував, що несправедливі вироки мають бути скасовані, «оскільки реабілітація розстріляного матиме значення для членів його родини»: зняття тавра «члени сім'ї ворога народу» [8, арк. 1, що, відповідно, потягне за собою скасування дискримінаційних заходів (позбавлення прав, отримання пенсій та державної допомоги тощо).

Зваживши на всі точки зору, 2 вересня 1939 р. в РНК СРСР ухвалили «соломонове», але урізане в частині справедливості рішення: дати вказівки судам переглядати справи, але «в окремих випадках», коли є дані про безпідставне застосування розстрілу [8, арк. 3].

Влітку й восени 1939 р. у судах Радянського Союзу було розглянуто низку справ безпідставно засуджених громадян, що спричинило звільнення з таборів ГУЛАГ членів їхніх родин у тому разі, коли під час слідства або перебування в місцях позбавлення волі вони не отримали вироку вже за іншою статтею КК. Кількість цих людей була дуже незначною, проте серед них знайшлися дружини несправедливо розстріляних, які насмілилися звернутися зі скаргами до прокурора СРСР М. Панкратьєва стосовно повернення конфіскованого у них майна. Останній, не знаючи як чинити в таких випадках, та з огляду на те, що конфіскація була здійснена Особливою нарадою НКВС СРСР, яка не мала на це жодних прав, а Наркомат фінансів відмовлявся компенсувати вартість незаконно відібраного в людей майна, звернувся до голови РНК СРСР В. Молотова з проханням дати вказівку з цього приводу.

Лист М. Панкратьєва від 13 листопада 1939 р. надзвичайно цікавий в контексті досліджуваної проблеми, оскільки у ньому чи не вперше відверто констатується факт жорстоких безпідставних каральних заходів стосовно членів сімей. «Упродовж 1937–1938 рр. НКВС було репресовано значну кількість дружин засуджених ворогів народу... За наявними даними кількість такого роду [дружин] засуджених дорівнює, приблизно, 12–13 тисячам осіб» [5, арк. 4], – писав прокурор, не даючи цьому жодної правової оцінки. І далі журився не з приводу їх нелегкої долі, а через те, що «органи Наркомфіну не можуть повернути конфісковані коштовності, відібрані у них під час арешту гроші, цінності та інші речі», позаяк це дуже велика сума (декілька мільйонів карбованців) і не по кишені державі [5, арк. 4].

В. Молотов, якому надійшов лист від М. Панкратьєва, не бажаючи брати на себе відповідальність, переадресував його своєму заступнику А. Вишинському, аби той, маючи великий досвід у вирішенні такого роду справ,

знайшов вихід. Останній, не довго думаючи, 16 листопада 1939 р. поцікавився точкою зору очільника того відомства, яке, власне, й чинило все те беззаконня та сваволю. Його коротка записка до Л. Берії містила два рядки: «Направляючи Вам копію листа Прокурора Союзу РСР т. Панкратьєва від 13 листопада 1939 р. № 327лс з питання конфіскації майна у дружин засуджених ворогів народу, прошу повідомити Вашу думку» [5, арк. 1].

У надрах НКВС протягом десяти днів підготували проект постанови РНК СРСР, який видається верхом зухвалості з боку тих, хто реалізовував операцію стосовно ЧСИР. Уже перший пункт її декларував: «Затвердити конфіскацію майна, здійснену в 1937–1938 рр. органами НКВС у засуджених дружин ворогів народу, які відбувають покарання у таборах та засланні». У другому пункті зазначалося, що в разі звільнення з таборів згаданих жінок в порядку перегляду та припинення справ неправильно засуджених треба відшкодувати їм вартість конфіскованого майна з коштів, які Наркомфін отримав після їх реалізації [5, арк. 2].

Юридичний відділ Управління справами РНК СРСР, отримавши проект постанови, зрозуміло, потрапив в досить складне становище, оскільки погодитись зі змістом першого пункту не міг за жодних обставин. Це було кричущим порушенням закону. Втім, сваритися зі всемогутнім відомством Л. Берії ніхто не збирався й тому шукали якогось компромісного варіанту.

У листі до А. Вишинського, датованому 26 листопада 1939 р., співробітники згаданого відділу зауважували: «Пункт 1 проекту (постанови РНК СРСР. – Т. В.) НКВС СРСР, безумовно, неправильний, оскільки в ньому пропонується затвердити конфіскацію майна, яка фактично здійснювалася з порушенням закону» і посилалися при цьому на статтю 21-у постанови ВЦВК та РНК СРСР від 28 березня 1927 р. «Про реквізицію і конфіскацію майна», в якій чітко декларувалося, що «особи, потерпілі від незаконної конфіскації та майнових збитків, мають право вимагати повернення несправедливо вилученого майна і відшкодування збитків шляхом пред'явлення судового позову». Посилаючись на положення чинних радянських законодавчих актів, дописувачі,

з одного боку, цілковито усвідомлювали їх повну безперспективність у тих реаліях, з іншого, – виявляли повну лояльність і підтримку панівній вакханалії, тому й пропонували доречно, з їхньої точки зору, рішення, супроводжуючи його відповідною преамбулою: «У даному випадку навряд чи доцільно відшкодувати вартість конфіскованого майна дружинам ворогів народу, які відбувають покарання у таборах та на засланні. Тому вважаємо правильним обмежитися п. 2 проекту з поправкою у частині джерела покриття витрат НКВС на відшкодування вартості конфіскованого майна». Пропонуючи такий вихід, автори листа посилалися на те, що кошти, отримані від реалізації конфіскованого протягом 1937–1938 років, вже зараховані Наркоматом фінансів до бюджету відтак й НКВС має звідти брати гроші [5, арк. 5]. До цієї точки зору приєднався заступник голови РНК СРСР й одночасно голова правління Державного банку СРСР М. Булганін, ствердивши свою позицію відповідною резолюцією.

28 листопада 1939 р. з'явився вже другий проект постанови РНК СРСР «Про відшкодування дружинам репресованих, звільнених з таборів, вартості конфіскованого майна». Він також не був надто розлогим і складався з двох пунктів, перший з яких фактично дублював назву документа і пропонував НКВС «в окремих випадках» вдаватися до такого кроку, другий пункт постанови пропонував Наркомату фінансів покривати відповідні витрати НКВС із союзного бюджету [5, арк. 6].

Даний документ також не влаштував представників різних інституцій радянської Феміди, як, зрештою, й інших вищих посадовців СРСР. Тому крапку в цьому тривалому узгоджувальному процесі поставив нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія, викарбувавши червоним олівцем на проекті урядової постанови категоричний вердикт: «Пропоную: не ухвалювати рішення і тов. Вишинському віддати необхідні вказівки НКВС» [5, арк. 6], що останній і зробив, спрямувавши на ім'я В. Меркулова (в НКВС) та А. Зверева (в Наркомфін) коротке розпорядження: «Раднарком Союзу РСР згоден з пропозицією НКВС СРСР у випадках звільнення з таборів НКВС СРСР дружин репресованих

в порядку перегляду і припинення справ щодо них, як неправильно засуджених, відшкодовувати останнім, в окремих випадках, вартість конфіскованого у них майна». Кошти, як і пропонувалося, передбачалося брати з союзного бюджету [5, арк. 7]. Часто вживана в той порі важлива ремарка «в окремих випадках» цілком прозоро вказувала на те, що сподіватися дружинам репресованих немає на що.

За таким самим негативним для членів родин сценарієм розгорталися і колізії навколо спроб окремих з цих відчайдушів повернути квартири, з яких їх виселили після арешту голів родин.

Принагідно підкреслити, що 25 квітня 1939 р. у надрах НКВС підготували наказ і відповідну інструкцію про порядок здійснення обшуків, опломбовування та обліку житлової площі й накладання арешту на майно. У цьому документі чітко виокремлювалося положення про те, що в разі арешту одного з членів родини і засудження без конфіскації майна всі речі за описом залишаються сім'ї. Заборонялося й ущільнення помешкань шляхом підселення до сторонніх осіб, як це було раніше [165, арк. 192–199].

Не переказуючи всіх перипетій навколо практично безнадійної справи стосовно повернення квартир членам родин репресованих, варто зауважити, що вже на самому початку розгляду більшість з них була приречена на поразку. Ще 8 липня 1939 р. Наркомат юстиції СРСР підготував для РНК СРСР відповідний документ, у якому наголошувалося на «недоцільності судового розгляду позовних заяв осіб, заарештованих органами НКВС, а згодом звільнених у зв'язку з їх реабілітацією, стосовно повернення їм житлової площі» [62, арк. 1].

Наприкінці того ж року, 7 грудня, після тривалого листування між представниками інститутів радянської Феміди поміж собою та з вищими органами влади й управління, народилося компромісне рішення – передавати клопотання громадян щодо забезпечення їх житловою площею на розгляд місцевих рад депутатів трудящих після відповідних рішень судів з даної проблеми.

Уже на початку січня 1940 р. у надрах Управління справами РНК СРСР був підготовлений проект урядової постанови «Про порядок задоволення житловою площею осіб, звільнених з-під варти, а також від заслання і виселення, у зв'язку з їх реабілітацією» [62, арк. 2]. Втім цей документ підписаний не був, і протягом наступних шести місяців реабілітовані громадяни і члени родин репресованих, яким дозволили повернутися у великі міста СРСР, поневірялися по чужих кутках і лише деяким з них пощастило отримати скромне житло. Це траплялося здебільшого в тих випадках, коли суди зрідка виносили позитивні рішення, розглядаючи заяви громадян.

Згодом вирішення квартирної проблеми реабілітованих громадян та членів родин репресованих перейшло до компетенції іншого заступника голови РНК СРСР М. Булганіна. Тим часом регіональні керівники чинили шалений спротив намаганням громадян повернути собі квартири та майно. Так, у листі до РНК СРСР від 19 липня 1940 р. секретаря Ленінградського міському ВКП(б) О. Кузнецова і голови виконкому Ленінградської Ради депутатів трудящих П. Попкова висловлювалося відверте невдоволення діючою практикою повернення громадянам житлової площі після винесення відповідних судових рішень, оскільки це, мовляв, «утискає права пролетарів», заселених у вільні квартири «контрреволюціонерів». Навівши низку прикладів такого роду та пославшись при цьому на «необмежені» можливості членів родин репресованих поселитися на житлову площу своїх родичів чи навіть знайомих, ленінградські радянсько-компартиїні функціонери зафіксували безжальну і категоричну позицію, яка одразу була схвалена союзною владою і взята до наслідування не лише у великих містах Росії, а й в Україні: вважати чинну практику, що ґрунтується на згаданому роз'ясненні ЦВК Союзу РСР, неправильною та заборонити повернення особам, висланим до того, житлової площі, яку вони раніше займали, оскільки квартири вже заселені іншими особами. Несправедливо репресованим людям пропонувалося апелювати до місцевих органів, які в свою чергу нічого в тих умовах не могли вирішити [62, арк. 16].

Розтягнута більше ніж на півроку дискусія навколо проблеми повернення старого або надання нового житла громадянам, несправедливо репресованим радянською владою, у тих умовах була приречена саме на такий фінал, яким вона і скінчилася. Комфортабельні ізольовані помешкання практично нікому не повернули. Окремі сім'ї репресованих забезпечували житлом у комунальних квартирах за рахунок ущільнення інших. Декому взагалі радили виїхати з міст, оскільки їх наполегливість могла призвести до гірших наслідків, ніж відсутність даху над головою.

Не встигли чекісти спільно з іншими служителями радянської Феміди розібратися з дружинами репресованих, які після перегляду Верховним Судом СРСР справ їх чоловіків, взялися вимагати повернення їм конфіскованого майна, як ті почали з'ясовувати долю адміністративно виселених родичів. Останні також зверталися до влади, аби знати, скільки ж їм ще доведеться існувати поза межами міст, де вони народилися й жили.

Обласні прокурори спочатку намагалися самотужки вирішувати ці питання. Проте, не маючи інформації стосовно всіх директив та інструкцій НКВС щодо цього питання та усвідомлюючи рівень відповідальності (та й, зрештою, небезпеки) у кожному конкретному випадку, вони перебували в повній розгубленості. Так, прокурор Київської області Колесников 24 січня 1940 р. написав листа до прокурора СРСР М. Панкратьєва з проханням дати вказівки або розтлумачити, як саме треба чинити, реагуючи на запити та клопотання громадян щодо повернення до міст, звідки їх виселили під час репресій 1937–1938 рр. цілими родинами. Серед іншого дописувач цікавився, якої лінії у вирішенні питання стосовно скасування адміністративного виселення слід дотримуватися, якщо дружина та діти репресувалися у такий спосіб уже через 2–3 роки після винесення вироку голові родини. Побоюючись відповідальності, насамкінець обласний прокурор писав: «Переконливо прошу дати відповідь по цих запитаннях, задля уникнення неправильних дій» [21, арк. 258–261].

Цілий місяць знадобився союзній Прокуратурі, щоб підготувати відповіді на запитання підпорядкованого їй українського відомства. Та й зроблено було це в дивний і недбалий спосіб. Прокурор СРСР навпроти більшості з 8 пунктів листа київського прокурора чорним олівцем написав короткі відписки, які передрукував секретаріат і за підписом свого завідувача 20 лютого 1940 р. відправив до Києва. Лист починався словами: «Повідомляю резолюцію Прокурора Союзу РСР т. Панкратьєва на Ваш лист». І далі йшли загальні відписки на зразок: «Це питання зараз знаходиться на розгляді директивних органів», або «розглядається в НКВС» [21, арк. 257–257 зв.].

Окрім свого київського колеги, справді дивне для того часу прагнення дотримуватися встановленого порядку щодо прав членів родин репресованих виявив прокурор м. Москви П. Самарін. Питання, які він порушив у своєму листі від 10 жовтня 1940 р. до прокурора Радянського Союзу В. Бочкова [20, арк. 30–32] торкалися не лише столиці СРСР, а й інших великих міст країни, звідки під час чергової хвилі репресій, що здійснювалися у межах проведення паспортизації, боротьби з «троцькістами» та іншими «ворогами народу», виселялися та відправлялися в заслання цілі сім'ї. Вже перші рядки листа свідчили про дійсну стурбованість московського прокурора: «Вважаю необхідним порушити перед Вами питання, пов'язане з розглядом скарг адміністративно висланих в порядку інструкції НКВС СРСР від 15 червня 1937 р.». Далі П. Самарін констатував, що столичне управління внутрішніх справ затягує розгляд звернень громадян і, здебільшого, відмовляє їм у прописці, посилаючись на відсутність відповідних приписів свого відомства. Московська міська прокуратура вважала подібну практику неправильною, зважаючи на такі об'єктивні обставини: «Під час висилки членів родини засуджених за к[онтр]/р[евольюційні] злочини в усіх випадках не зазначався термін висилки, поза тим, як обвинувачені засуджувались до конкретних термінів ув'язнення у виправно-трудовах таборах. Це призводить до того, що засуджені, котрі вже відбули термін ув'язнення, перебувають у більш сприятливих умовах, ніж вислані члени сім'ї, які знаходяться у безстроковій

висилці і не мають права змінити місце проживання. Таке ж питання виникає й у разі смерті засуджених у таборах» [20, арк. 30]. Столичний прокурор пропонував відновити справедливість, хоча й дещо в урізаному вигляді: «Як правило, звільняти адміністративно висланих від висилки з заборонаю проживання в режимних містах у тих випадках, коли основні засуджені, за яких члени родини були вислані, відбули термін покарання і звільнені з-під варти». Такі ж заходи він рекомендував вживати і до тих осіб, чиї родичі померли у таборах, не відбувши термін покарання. У всіх інших випадках адміністративного виселення прокурор наполегливо радив обов'язково вказувати його фіксований термін (до 5 років) [20, арк. 31–32].

Прокурор Союзу РСР не дав письмової відповіді, а наклав резолюцію: «т. Сафонову. Прошу переговорити» [20, арк. 30]. Про що йшла розмова між цими посадовцями, можна лише здогадуватися. Гадаємо, що заповзятість московського прокурора була приборкана, оскільки й пізніше практика безтермінового адміністративного виселення до членів родин репресованих застосовувалася досить широко, не кажучи вже про порушення їхніх майнових законних претензій тощо.

У контексті цитованих звернень дивною залишається та обставина, що жоден із дописувачів не посилався на документ, підготовлений НКВС СРСР ще 1 червня 1939 р. «Про адміністративне заслання та виселення», в якому чітко вказувалася необхідність оголошувати покараним у такий спосіб термін дії цієї репресії – п'ять років. Не виключено, що Наркомат внутрішніх справ просто проігнорував прокуратуру й не поінформував її про свої «здобутки» в наведенні порядку в карально-репресивній практиці.

Навесні 1940 р., як і в попередні часи, НКВС став ще настирливіше втручатися у процедуру перегляду справ деяких засуджених за контрреволюційні злочини. Короткотермінове терпляче ставлення новопризначеного наркома внутрішніх справ СРСР до перегляду справ дуже швидко трансформувалося у намагання повернути все в старе русло. Він, по

суті, віддав проблему вирішення долі людей на поталу тим самим структурам, які здійснювали репресії.

Міцніше стискався «зашморг» і на шиях тих громадян, які вже перебували у трудових та спеціальних селищах ГУЛАГ. Ті з них, котрі намагалися приховати своє «куркульське» походження шляхом зміни прізвища при укладенні шлюбу, тепер позбавлялися цього права. Така сувора заборона була викладена у спеціальному циркулярі НКВС СРСР від 26 березня 1940 р. [162, арк. 99–100].

Ці та інші кроки вищої партійної верхівки неспростовно доводили, що «відлига» вже скінчилася. Її досить специфічні ознаки радянське суспільство відчувало досить нетривалий час. Вияви «великодушності» до безпідставно покараних жінок та дітей були справді урізаними й епізодичними.

Та й під час тимчасового «торжества законності», коли вже всі директиви щодо репресій дружин «ворогів» радянської влади були скасовані, акції покарання за родинною ознакою тривали й далі*. Органи державної безпеки за потурання компартійно-радянської влади продовжували ігнорувати не лише закон, а й власні приписи.

Отже, хоч би якою великою була спокуса позитивно оцінити кроки влади та представників різних гілок радянської Феміди у встановленні справедливості, реалії того часу й подальші події в СРСР не дозволяють цього зробити.

* * *

Спеціальна операція проти дружин та дітей «ворогів» радянської влади, проведена НКВС у 1937–1938 рр., – лише епізод у низці репресій, які тоталітарний режим обрушував на родичів тих, кого вважав своїми опонентами. У цьому масштабному безприкладно жорстокому, тривалому дійстві була своя специфіка, яка відрізняла її від попередніх та наступних акцій. За своєю суттю визначення опосередкованої категорії «ворогів» вона не мала аналогів взагалі.

* Так, наприклад, вже 1939 р. була засуджена ціла когорта дружин чекістів. Їм перекваліфіковували «чсирівський» зміст «злочину» на інші статті КК – «співучасть», «пропаганда» тощо.

«Провина» дружини практично стовідсотково визначалося збігом двох факторів – обвинувачення чоловіка у «контрреволюційному злочині» й засудження його певним судовим органом. У цьому сенсі операція проти дружин «зрадників батьківщини» наочно демонструвала логіку державного терору, для якої конкретна провина не мала жодного значення, чи протиріччя з усталеними традиціями права щодо індивідуальної відповідальності. Й. Сталін ніколи не переймався такими «дрібницями». Він був прихильником психологічного терору та колективної відповідальності й демонстрував це досить послідовно у своїх рішеннях. Його переконаність у тому, що дружини співчують своїм чоловікам, а отже, розділяють їхні погляди, ставала підґрунтям для остаточного вердикту: кожна з них заслуговує покарання – позбавлення волі в таборах ГУЛАГ чи виселення з місцевостей, де вони народилися і прожили життя.

НКВС у цій справі відводилася роль провідника у трансформації метафізичної провини зі співучасті на юридично оформлений вирок. У постановках Особливої наради (незалежно від змісту обвинувачень) фігурувало визначення: засудити до ... «як члена сім'ї зрадника батьківщини». Іноді й ця лапідарна формула скорочувалася до аббревіатури – ЧСИР. У цих справах часто не було не лише статей Кримінального кодексу, а й формулювань обвинувачень у вироках.

Вперше в історії людства велика кількість жінок потрапила до місць позбавлення волі лише за фактом спільного проживання з «ворогами» правлячого режиму. Вони спокутувати невчинені гріхи в таборах ГУЛАГ в надзвичайно важких умовах, іноді разом з немовлятами. Випробування, які випали на їхню долю, були надзвичайно жорстокими й у стократ помноженими відсутністю інформації про своїх чоловіків, розлученням з дітьми, котрі виховувалися у близьких та рідних або в дитячих будинках, де вони сповна переконалися в облудності сталінського гасла: «Усе найкраще – дітям!»

Осиротілі, позбавлені батьківської турботи, найменші жертви тоталітарного режиму потерпали від зневажливого ставлення до себе, всіляких утисків і дискримінацій. Багато дітей дуже швидко поповнили лави маргіналів,

потрапили до кримінального оточення й, зрештою, просто втратили перспективу реалізувати свої здібності в майбутньому.

Найвищі очільники НКВС у кожній своїй директиві, яка стосувалася найменших жертв операції, санкціонованої наказом № 00486, повторювали, що їх триматимуть під невиспущим контролем і виховуватимуть за стандартами, схваленими на кремлівському олімпі, аби вони, забувши своїх батьків, стали надійними будівничими «світлого майбутнього» країни Рад.

Короткотермінова «відлига», яка настала наприкінці 1938 р. на згаданій злочинів сталінщини, була лише демагогічно забарвленим демаршем для втомленого і знекровленого від репресій суспільства. У той час, як і раніше, мали місце дуже серйозні порушення законності, активно практикувалася позасудова репресія, оскільки право застосування кримінального покарання мали не лише судові органи, а й Особлива нарада при Наркоматі внутрішніх справ СРСР. Ухвалені в досліджуваний період протиправні рішення розв'язали руки сталінському режиму для застосування каральних акцій проти мирного населення на інкорпорованих землях Західної України.

РОЗДІЛ 4

ІДЕОЛОГІЯ ТА ПРАКТИКА ПОЗАСУДОВИХ РЕПРЕСІЙ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

4.1. Депортації як засіб упокорення та радянзації Західної України (1939–1941 рр.)

Приєднання західноукраїнських земель до складу СРСР ознаменувалося черговою фазою політичного терору, спричинило новий етап пошуку та знешкодження «ворогів» радянської влади. Не минуло й місяця, як сталінський режим ще до формального входження в радянське громадянство тамтешніх мешканців почав піддавати репресіям усіх тих, хто, на його переконання, становив небезпеку для нової влади. Трохи згодом у Кремлі згадали і про близьке оточення своїх дійсних та уявних опонентів, вирішивши після нетривалої паузи повернутися до вже випробуваних методів сімейного заручництва, «нейтралізації», «викорчовування» та «зачисток».

Паралельно з освоєнням нового регіону тоталітарний режим вдавався і до правових новацій у сфері репресій жінок і дітей, не забуваючи й про тих, хто вже перебував у засланні чи таборах ГУЛАГ.

Слідом за колишніми військовиками, співробітниками адміністративних установ Польської держави та іншими «особливо ворожими» елементами, радянська влада першочергово взялася за осадників*. 2 грудня 1939 р. Л. Берія у спецповідомленні на ім'я Й. Сталіна виклав свої плани щодо подальшої долі згаданої категорії осіб та членів їхніх родин. На той час органами НКВС було поставлено на облік в Західній Україні 9436 родин, визнаних «безумовними ворогами радянської влади», вартих обов'язкового виселення з постійних місць проживання у віддалені місцевості СРСР. Завершити спецоперацію з виселення осадників передбачалося на початку лютого 1940 р. [265, с. 138–139].

* Осадники – солдати та офіцери польської армії, члени їхніх сімей, а також цивільні переселенці-поляки, які отримали після закінчення радянсько-польської війни земельні наділи до 25 га на територіях Західної України і Західної Білорусії.

Автори приписів репресивного змісту не пояснювали, чому, як правило, саме багатодітні сім'ї осадників є вкрай небажаними для проживання на інкорпорованих землях західного регіону. Для них цілком очевидним було те, що вони, як і заможні селянські родини Наддніпрянської України, не вписуються у концепцію побудови «соціалістичного раю» в СРСР.

5 грудня 1939 р. РНК СРСР ухвалила постанову про виселення родин осадників із західних областей Білорусії та України, а 29 грудня затвердила «Положення про спецпоселення та трудове влаштування осадників, які виселялися з західних областей УРСР та БРСР», підготовлене НКВС СРСР [55, арк. 8–10]. Передбачалося створити підпорядковані Наркомлісу спецпоселення в районах лісових розробок, здебільшого на Півночі європейської частини, на Уралі та в Сибіру, зокрема, в Комі АРСР, Кіровській, Пермській, Вологодській, Архангельській, Івановській, Ярославській, Свердловській і Омській областях, в Алтайському та Красноярському краях.

19 січня 1940 р. політбюро ЦК КП(б)У, заслухавши повідомлення з цього приводу наркома внутрішніх справ УРСР І. Сєрова, ухвалило спеціальну постанову, відповідно до якої виселенню підлягали всі без винятку члени родин осадників – навіть українці за походженням [95, арк. 1].

Л. Берія на виконання урядового та партійного рішень призначив на 5 січня 1940 р. термін перепису сімей осадників і лісників, які підлягають вивезенню. Утім, до цієї дати чекісти не впоралися й продовжили його до 25 січня. Уже тоді в цих проскрипційних переліках фігурувало не 9436 родин, як це було раніше, а майже удвічі більше – 17 807 сімей (або 95 193 особи) [370, с. 142; 95, арк. 4].

Для проведення широкомасштабної депортації осадників у всіх західних областях УРСР у перші дні 1940 р. (відповідно до січної постанови політбюро республіки) були реанімовані спеціальні обласні трійки НКВС, ліквідовані в листопаді 1938 р. [95, арк. 1–3], котрі, однак, не стали стовідсотковими копіями

своїх попередниць – сумнозвісних позасудових органів*, що діяли упродовж 1937–1938 рр. Окрім іншого визнано доцільним залучення ще й додаткових сил – чекістів з інших областей України

Вивезення родин осадників розпочалося в ніч з 9 на 10 лютого 1940 р. Це дійство відбувалося за вкрай несприятливих погодних умов. Деякі члени сімей осадників вантажилися у вагони у той час, коли інші близькі були з різних причин відсутні. Останніх після виявлення відправляли окремо, внаслідок чого багато родин виявилися роз'єднаними. Членів однієї сім'ї розселяли в різних областях, розшук багажу, який відправили без маркування, тривав дуже довго, а незрідка – безуспішно.

12 лютого 1940 р. НКВС СРСР прозвітував Сталіну про наслідки операції з видалення з західноукраїнських земель осадників та членів їхніх родин. За одну добу у вагони було повантажено (силами працівників НКВС, червоноармійців військ НКВС, районного та сільського активу) 16 388 родин (85 362 особи) – трохи менше, ніж зафіксували у відповідних списках 25 січня 1940 р. [265, с. 141–142].

Наступного дня НКВС уточнив цифру, подану Москві. Тепер він звітував, що із західних областей України депортували 17 206 родин із 89 062 осіб (у тому числі зі Львівської області – 20 966 осіб, Волинської – 8858, Дрогобицької – 10 593, Тернопільської – 31 640, Ровенської – 7922, Станіславської – 9083); залишено тимчасово через хвороби – 1457 осіб; були відсутні під час проведення виселення – 2152; переїхали в інші райони до початку операції – 690; заховалися або втекли 724 особи. Останніх не залишили у спокої, а ретельно розшукували, аби відправити до місць поселення.

Загальна кількість депортованих осадників, враховуючи й західні землі БРСР, становила 139 590 осіб*, які були розселені у 21 краї й областях та 115

* Повноваження «трійок», які створювалися у західних областях УРСР, були значно скромнішими, ніж у їх попередниць. На обласні трійки НКВС та їх допоміжні структурні підрозділи – «дільничі трійки» за сприяння місцевих партійних органів Центральним Комітетом КП(б)У покладалося завдання ретельної підготовки майбутньої акції переселення: попередня ретельна перевірка складених списків, вивчення оперативної обстановки на шляху до майбутніх поселень тощо [95, арк.1–3].

селищах [238, с. 86], серед них 72% становили жінки та діти до 14 років [578, с. 27–28].

Лише півмісяця знадобилося сталінському режиму, аби дійти нового жорстокого рішення – виселенням осадників та їхніх родин не можна обмежуватися, треба продовжити цю практику, розширити коло вигнанців, зачистивши таким чином приєднаний західний регіон ще ретельніше.

Перші березневі дні 1940 р. стали доленосними для багатьох родин, що мешкали поблизу нового кордону Радянського Союзу. Тоді компартійно-радянські органи й НКВС СРСР ухвалили цілу низку рішень, які кардинально змінили їхнє життя.

2 березня 1940 р. політбюро ВКП(б) слухало питання «Про охорону державного кордону в західних областях УРСР та БРСР». Урядам двох республік було доручено до 15 квітня здійснити відселення з 800-метрової смуги (окрім Заліщиків, Сокаля та Перемишля) родини, які були включені до відповідних реєстрів НКВС. Тоді ж вищий партійний орган ухвалив рішення відправити в заслання до Казахстану терміном на 10 років усіх членів родин репресованих та тих, хто перебував у таборах військовополонених (офіцерів польської армії, поліцейських, тюремників та ін.) загальною кількістю 22–25 тис. родин. Не обмежившись цим, вже й так досить суворим заходом, політбюро запропонувало провести серед кандидатів на заслання селекцію, приписавши: «Найбільш злісних з числа членів сімей, які підлягають виселенню, стосовно котрих органи НКВС мають матеріали щодо їх антирадянської роботи у минулому або теперішньому часі, піддати арешту з наступним оформленням їх для розгляду на Особливій нараді при НКВС СРСР». Тоді ж Наркомату

* Вже під час збройного конфлікту між СРСР та Німеччиною – у травні 1944 р. – Й. Сталін звернувся до наркома внутрішніх справ Л. Берії з проханням надати йому точні дані про виселених з території Західної України і Білорусії у 1939–1941 р. На виконання цього припису була складена детальна довідка, у якій повідомлялося, що «станом на вересень 1941 р.» у спецселищах перебувало 243 106 осадників та членів їх сімей. Серед згаданих осіб було чимало й українців, які потрапили під репресії, оскільки перебували у шлюбі чи були народжені у згаданих родинах осадників [28, арк.380].

внутрішніх справ було доручено протягом двох тижнів розробити план депортації і подати його на затвердження РНК СРСР» [78, арк. 48].

Того ж березневого дня у Москві вирішили й долю біженців – осіб, які прибули на територію західних областей Української та Білоруської РСР у вересні 1939 р. після початку воєнних дій в Польщі (вересень 1939 р.) та виявили бажання залишитися в СРСР. «Гостинність» радянської влади була досить своєрідною, оскільки передбачала заборону для цих людей проживати протягом 5 років у 100-кілометровій смузі поблизу кордону, що фіксувалося відповідною позначкою у паспорті. Тих же біженців, які вирушили у бік Німеччини, але повернулися звідти, позаяк не отримали відповідного прихистку, приписувалося взагалі відправляти «у північні райони СРСР для використання їх на лісорозробках та інших роботах» [78, арк. 48–49].

Діючи в унісон з вищим партійним органом держави, радянський уряд 2 березня 1940 р. своєю чергою видав постанову № 289-127 майже аналогічного змісту. Проте кількість запланованих до виселення «неблагонадійних елементів» вже вказувалася за вищою планкою – 25 тис. родин. До цієї категорії потрапили також діячі українських громадських і політичних об'єднань (ОУН, КПЗУ та ін.), селяни, які мали земельні угіддя в розмірі 5 га у приміській зоні, 7 га – в сільській та 10 га – у гірській місцевості, а також родини, голови яких були заарештовані або втекли до німецької зони окупації.

Отже, коло «ворогів» радянської влади було суттєво розширене. В кожній директиві йшлося про сім'ї, або господарства, які підпадали під репресії. Втім, у згаданих документах проглядалися хитання й певна невизначеність у черговості здійснення репресій та інших нюансах.

Щоправда, сплинуло лише декілька днів і 7 березня з Кремля надійшов сигнал – першими на черзі – члени родин військовополонених. Жінок та дітей вирішили репресувати слідом за головами родин, розробивши алгоритм наступних дій.

Того ж дня начальник управління у справах військовополонених НКВС СРСР П. Сопруненко отримав наказ свого керівника Л. Берії, котрий вимагав

упродовж п'яти днів організувати складання точних списків осіб, які утримувалися в таборах військовополонених: колишніх польських офіцерів, поліцейських, жандармів, тюремщиків, гласних та негласних агентів поліції, колишніх поміщиків, фабрикантів та чиновників колишнього польського апарату, а також членів їхніх родин (дружин, дітей, батьків, братів та сестер) [279, с. 156–157]. Одночасно до наркомів внутрішніх справ УРСР і БРСР надійшла спеціальна вказівка НКВС СРСР № 892/Б, де викладалася процедура насильницької відправки людей у віддалені місцевості СРСР. Цей документ став другим деталізованим приписом після сумнозвісного оперативного наказу НКВС СРСР № 00486 від 15 серпня 1937 р. у справі репресій жінок та дітей.

Обидва ці документи жодним словом не пояснювали, чому і за що карають беззахисних людей. У 1937 р. ішлося про цивільних «ворогів» радянської влади, у 1940 р. – в'язнів таборів для військовополонених, які вже були репресовані. Отже, це були примітивні варварські дії навздогін, страшна помста членам родин тих, кого радянська навіть після покарання продовжувала ненавидіти.

Перші рядки документа, народженого в надрах НКВС 7 березня 1940 р., дослівно дублювали розпорядження, закарбовані у згаданих вище постановках партії та уряду СРСР від 2 березня 1940 р. стосовно виселення до Казахстану членів родин осіб, утримуваних у таборах. З невідомих причин, замість п'яти днів термін складання списків був подовжений до двадцяти трьох (до 30 березня), а сама дата операції залишилася невизначеною. Згадувався лише крайній термін – 15 квітня 1940 р.

Саме цією відомчою вказівкою відбулася й задекларована перед тим вищою компартійно-радянською верхівкою процедура реанімації «трійок». Серед іншого зазначалося: «Для підготовки та проведення операції при УНКВС західних областей України та Білорусії організувати оперативні трійки у складі начальника відповідного УНКВС, представника НКВС СРСР і представника НКВС УРСР або БРСР» [177, арк. 6–7]. У містах та районах, де кількість родин, що підлягали виселенню, перевищувала 200, організовувалися свої місцеві

оперативні трійки. Їм, як і обласним трійкам, приписувалося ретельно розробити плани організаційних заходів щодо виселення жінок та дітей.

Аби не випустити з поля зору жодної запланованої до виселення родини, створювалися ще й дрібніші виконавські структури – оперативні групи (також із трьох осіб), до складу яких входили представники територіальних підрозділів транспортних відділів, прикордонних військ НКВС та міліції. Кожна така група займалася виселенням двох-трьох родин.

Проте й такого щільного охоплення людей, які виселялися, видалося керівникам НКВС недостатнім. Для виконання акції, яку планувалося провести за один день, створювався ще й резерв, доданий до кожної регіональної трійки у складі 3–5 оперативних працівників та 15–25 червоноармійців військ НКВС. Не забули чітко виписати й послідовність кожного кроку акції з виселення.

Удершись до квартири, оперативна трійка негайно здійснювала обшук, намагаючись знайти зброю, «контрреволюційну літературу» та іноземну валюту. Потім членам родини оголошували про їх депортацію. На збори давався один день, частіше – кілька хвилин. Слідом за цим приголомшених і заскочених зненацька людей під конвоєм доправляли на залізничну станцію, де вантажили у заздалегідь підготовлені вагони.

Важкохворих людей до одужання залишали у старих помешканнях під охороною співробітників НКВС і згодом також під конвоєм відправляли до Казахстану. Місцезнаходження інших, відсутніх членів родин, котрі підлягали виселенню, встановлювалося оперативним шляхом. Їх чекала та сама доля або довічні поневіряння по чужих світах, де вони б не потрапили до поля зору радянських спецслужб.

«Особливо злісних» членів родин, на яких було віднайдено матеріали щодо їх «антирадянської діяльності у минулому або на сучасному етапі», відповідно до вже згаданих приписів, чекала більш сумна доля. На них оформлялися справи для передачі на Особливу нараду НКВС, звідки їх земний шлях міг не простягнутися на тисячі кілометрів від рідного помешкання, а

скінчитися в лабетах радянських спецслужб, як це трапилося з головами їхніх родин.

Практично все рухоме й нерухоме майно виселених мешканців Західної України підлягало конфіскації, задекларованій «вказівкою» НКВС. Ніхто, як і раніше, не звертав жодної уваги на ту обставину, що такого права інституція, котра видала документ, ще не мала*. Процедура конфіскації могла здійснюватися лише в межах покарання, передбаченого конкретною статтею чинного Кримінального кодексу УРСР.

Не вдаючись до більш детального аналізу цього, дуже важливого для мешканців Західної України документа, варто підкреслити, що його автори рекомендували виконавцям на місцях врахувати і використати досвід, накопичений під час операції з виселення осадників та не припуститися допущених тоді помилок. Так само ретельно радили поставитися до можливих ексцесів, вживши запобіжних заходів задля уникнення «контрреволюційних виступів, опору чи тяганини» як із боку членів родин, що виселялися, так і місцевого «вороже налаштованого населення» [279, с. 160–161; 157, арк. 160].

За два тижні – 20 березня 1940 р. нарешті була названа приблизна кількість членів родин, що підлягали депортації з УРСР і БРСР. Якщо раніше йшлося лише про 25 тис., то вже у вказівці НКВС СРСР наркомуні внутрішніх справ Казахстану фіксувалася орієнтовна їх чисельність – 76–100 тис. осіб. Керівнику республіканського Наркомату внутрішніх справ наказувалося до 5 квітня 1940 р. розробити й доповісти конкретні заходи щодо розселення вигнанців у Кустанайській, Акмолинській, Актюбінській, Північно-Казахстанській, Павлодарській і Семипалатинській областях з розрахунком розташування по 15–20 тис. осіб на область [157, арк. 165–167].

* 21 грудня 1940 р. функція Особливої наради щодо конфіскації майна була затверджена постановою політбюро ЦК ВКП(б) [79, арк. 23, 45]. А 23 грудня того ж року з'явився і указ Президії Верховної Ради СРСР, що на законодавчому рівні затвердив право даного позасудового органу застосовувати цей захід (як додаткове покарання) до осіб, ув'язнених її ж рішенням у таборах ГУЛАГу, висланих та засланих у віддаленні райони СРСР [162, арк.55].

Цілий місяць знадобився вищим органам влади та Наркомату внутрішніх справ, аби підготувати акцію з виселення членів родин репресованих поляків із західноукраїнських земель. І, нарешті, 5 квітня 1940 р., з'явилися остаточні документи з цього питання, підготовлені НКВС СРСР: проект постанови РНК СРСР та «Порядок виселення». Головне, що містив проект урядової постанови, – це вже відверта, а не завуальована, згадка про заслання серед інших родин «учасників контрреволюційних повстанських організацій» [279, с. 169], які раніше не називалися в жодному з документів.

Отже, цілий місяць підготовчої роботи не минув марно ні для НКВС, ані для їхніх жертв. Чекісти, нарешті, визначилися з точним переліком «небезпечних» жінок та дітей.

«Порядок виселення» знову дублював практично всі пункти вказівки НКВС від 7 березня 1940 р., додаючи лише уточнення стосовно організації перевезення. В останньому пункті цього документа зазначалося, що режим утримання членів родин даної насильницької акції буде таким самим, як і в осадників [279, с. 170–171].

У ніч з 12 на 13 квітня 1940 р. в 51 ешелоні було відправлено до Казахстану близько 61 тис. членів сімей репресованих (польських офіцерів, поліцейських, жандармів, державних службовців, поміщиків, фабрикантів, учасників повстанських організацій, дрібних торговців тощо) Західної України [370, с. 142]. Їх статус формально відрізнявся від інших депортованих. Вони рахувалися адміністративно засланими на визначений термін (10 років) та проживали разом із місцевим населенням, а не в окремих поселеннях, як депортовані на початку 30-х років «куркульські» сім'ї. Утім, зовні досить вільний спосіб життя обмежувався відповідним штампом у 10-й графі паспорта, що регламентував пересування лише в межах визначеного району проживання.

У цій групі репресованих переважали жінки та діти, а також особи похилого віку. Серед них було багато українців зі змішаних шлюбів.

З картотеки депортованих, що зберігається в ГДА МВС України, можемо отримати уривчасті дані про осіб, депортованих за рішенням Особливої наради

при НКВС СРСР, які згадувалися у партійних рішеннях як «особливо злісні». До останніх потрапили й ті, котрі відмовилися отримувати паспорти радянського зразка, а отже, залишилися в польському громадянстві. Та це не стало на заваді Особливій нараді, що своїм рішенням депортувала їх – громадян іншої держави – до Казахстану. Серед них опинилася Емілія Яблонська (1903 р.н.) із с. Будераж Мізоцького району Ровенської області – дружина поліцейського, місцезнаходження якого НКВС установити не вдалося, що й стало приводом для покарання близької йому людини. Така ж доля спіткала й Цицилію Поляковську (1907 р.н.) з с. Старе Рокитнівського району тієї ж області. Її чоловік, також колишній поліцейський, перебував у полоні в Німеччині. Отже, радянська влада вирішили двічі покарати цю родину, діючи суголосно зі своєю тогочасною союзницею.

До згаданих жінок приєдналася злою волею сталінського режиму й домогосподарка з м. Острог Софія Шульц (1906 р.н.) – дружина військовополоненого, який перебував у Козелецькому таборі. Усі ці жінки мали дітей. Разом з ними їх повантажили у вагони й відправили у заслання.

Як «членів сім'ї ворога радянської влади» конфідента Якова Череха депортували його матір Зосю Черех (1884 р.н.) і бабусю Марію Черех (1850 р.н.) [215]. 90-літня жінка на схилі свого життя поїхала світ за очі тому, що радянська влада вважала її перебування на приєднаних територіях небезпечним.

Умови, в яких члени цих родин без будь-якої підтримки опинились у нових місцях, були невимовно важкими. Вже по війні з'явилися окремі спогади – т. зв. «дитячі мемуари» про депортацію, котрі краще за будь-яку розповідь дорослих відображають і культурний шок, і фізичні страждання, які довелося переживати цілим родинам.

Хлопчик-поляк, якому в момент його насильницької евакуації було 13 років, згадував про заслання так: «Їсти було нічого. Люди харчувалися кропивою і від того пухли та йшли на той світ. Нас примусили ходити до російської школи, бо тим, хто не ходив туди, не давали хліба. Нас навчали не молитися Богу, бо Бога немає, а коли уроки закінчилися, а ми всі встали і почали

молитися, то комендант поселення замкнув мене у тюрмі». Інша восьмирічна дитина писала про психологічну травму своїх батьків. «Мама хотіла вбити себе і нас, щоб ми не жили у таких муках, але коли я сказав, що хочу побачити тата і що хочу повернутися до Польщі, вона стала веселіша» [389, с. 333].

Не зробивши щонайменшого перепочинку після депортації родичів осіб, що утримувалися в таборах військовополонених та тюрмах Західної України, карально-репресивні органи взялися організовувати й інші примусові міграції, передбачені постановами уряду та комуністичної партії СРСР ще 2 березня 1940 р. Тепер об'єктами пильної уваги карально-репресивних органів стали вже згадувані родини біженців та ті, хто жив поблизу нового кордону СРСР.

Спочатку останніх планувалося влаштувати на помешкання у містах Української РСР і Білоруської РСР, навіть підшукували їм робочі місця. Проте дещо пізніше для багатьох із них знайшли адресу значно дальшу від їхньої споконвічної батьківщини, вирішивши відправляти їх у північні райони РСФРР та Казахстан [2, арк. 28, 31–32].

Для «очищення західного кордону» був мобілізований партійний та комсомольський актив, прикордонники, НКВС. Серед них підібрали й «агітаторів-пропагандистів», які мали пояснювати людям, що їх чекає краще життя на нових місцях, а виселення зі старих домівок потрібне для зміцнення кордону.

Методи, якими послуговувалися виконавці цієї операції, були далекими від мирних. 4 квітня 1940 р. політбюро ухвалило озброїти своїх регіональних активістів і наказало Генеральному штабу РСЧА у двотижневий термін видати револьвери та патрони секретарям обкомів, першим, другим та третім секретарям райкомів, міськкомів, господарським працівникам, а також деяким іншим активістам у західних областях УРСР – усього 1800 одиниць згаданої вогнепальної зброї [78, арк. 72].

Відбувалося переселення дуже важко. Люди не хотіли рушати з обжитих місць. Та все ж до 25 квітня 1940 р. процес ішов більш-менш організовано. Але після початку посівної почало бракувати засобів пересування. Станом на 6

червня 1940 р. з 800-метрової смуги виїхало 20 524 господарства. Дехто повертався, оскільки не побачив нормальних умов для життя. Були й відчайдухи – 134 особи, які вирішили перейти кордон у бік Німеччини, сподіваючись знайти там краще життя [171, арк. 2–13; 172, арк. 169–173].

Паралельно з очищенням західного кордону СРСР розгорталася й робота з вирішення подальшої долі біженців, 85% яких становили євреї [251, с. 54]. Ці люди, опинившись уже на радянській землі, навіть і не здогадувалися, що їх чекає, коли тікали від нацистського режиму до сталінського. Жінки і діти долали сотні кілометрів нелегкого шляху, щоб потрапити на українську землю, яка прийняла їх не обіймами, а жорстокими репресіями.

Польські біженці після перетину нового кордону оселялися, здебільшого, у Львівській, Дрогобицькій та Волинській областях. Більшість із них – 35 283 сімей або 79 301 особа (з них 6 776 однаків) – зареєструвалися. Інші в очікуванні приглядалися до ситуації і спостерігали за розвитком подій.

Невдовзі під контролем німецької комісії 30 062 родини, що склалися з 65 899 осіб, були відправлені з західноукраїнських областей, головню в Німеччину. А тих, хто залишився, вирішили відправити подалі від землі, до якої вони прагнули. Виселення 40 тис. таких невдах, які шукали кращого життя, жінок, дітей та людей похилого віку [238, с. 87] НКВС здійснив тихцем уночі з 28 на 29 червня, коли з України поїхали останні представники німецької комісії у справах біженців.

Тим часом у господарстві ГУЛАГ, яке розширювало свої володіння задля розташування нових «контингентів», що прибували з новоприєднаних радянських володінь, почали відбуватися реорганізаційні зміни. У таборях почали поступово повертатися до попереднього суворого режиму утримання дружин «ворогів» народу, які відбували там свої 5- та 8-річні терміни покарання, винесені Особливою нарадою. 21 січня 1940 р. усім начальникам виправно-трудоваих таборів НКВС СРСР, де перебували ЧСИР, було розіслано спеціальний циркуляр, затверджений заступником союзного наркома внутрішніх справ В. Чернишовим. У ньому детально роз'яснювалося, що ті жінки, які мали

восьмирічний термін позбавлення волі, мали утримуватися в більш жорстких умовах, ніж інші [162, арк. 117].

Натомість в становищі «куркульських» дітей, які жили у трудових селищах, в осінні дні 1940 р. відбулися досить гуманні, як на перший погляд, зміни. Станом на 1 жовтня було звільнено з забороною виїзду в інші місцевості 50 569 осіб з 165 050, які підлягали цій процедурі (тобто третина) [251, с. 294]. Дітям трудпоселенців видавали паспорти*, але в них робили позначка про неможливість проживання у «режимних» місцевостях. Навіть ударникам виробництва, відновленим у правах, також ставився такий дискримінаційний запис. Найбільшою групою серед тих затаврованих стали діти «куркулів», депортованих у 1930–1931 р.

Отже, формально відновлені у правах, фактично трудпоселенці не мали свободи пересування, права вибору місця роботи й професії. Мітка «спец(труд)поселенець» супроводжувала в тій чи іншій формі кожного трудпоселенця, зокрема й молодь. Це трапилося тому, що НКВС дозволяв собі на своєму більш низькому, виконавчому рівні трактувати урядові документи у власних інтересах, видаючи циркуляри, вказівки та роз'яснення для керівництва у повсякденній практиці.

Тоді ж сталінський режим вкотре вдався до заходів, що мали зміцнити засади сімейного заручництва шляхом додаткових «правових» новацій. Уточнивши в серпні 1940 р. на рівні ЦК ВКП(б) та Верховного Суду СРСР процедуру притягнення членів родин «зрадників» Батьківщини до кримінальної відповідальності, наслідком чого стала поява відповідної постанови уряду та

* Ця акція відбувалася відповідно до постанови РНК СРСР від 22 жовтня 1938 р. Радянський уряд, начебто, виявив лояльність стосовно цих безвинно дискримінованих наймолодших громадян, дозволивши видавати паспорти «на загальних підставах». Утім, підступність цього рішення крилася в останньому його абзаці: «З метою обмеження в'їзду їх у режимні місцевості, в графі 10-й, у паспортах, що видаються, робити посилення на пункт 11 постанови РНК СРСР № 861 від 28/IV-1933 р., що передбачений також постановою РНК СРСР від 8 серпня 1936 року № 1441». Таким чином, ці діти продовжували залишалися невільниками режиму [7, арк. 1–7]. Уже 11 червня 1940 р. НКВС взагалі визнало, що багатьом із них помилково видали паспорти без обмежувального запису й оперативно почало виправляти свої «помилки», наказавши відшукати тих, кому видали такі документи, й поставити запис, що їм дозволено проживати лише в районі поселення.

підтвердження повноважень Особливої наради у репресіях цієї категорії осіб, уже наприкінці того ж року лідери радянсько-компартійної верхівки СРСР знову звернули свою увагу на родичів «утікачів» та інших категорій «ворогів» й оголосити новий наступ на них.

Повернення до цього «болючого» для тоталітарного режиму питання, безумовно, викликав і несприятливий для радянської влади розвиток подій у Західній Україні та зростання числа фактів несанкціонованого перетину нового кордону (особливо на румунській ділянці) у бік Західної Європи цивільними громадянами, які чомусь не оцінили «переваги» соціалістичного ладу.

Ініціював нововведення нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія, який 4 грудня 1940 р. звернувся письмово до Й. Сталіна з даного питання. Вже у преамбулі він виклав свою велику стурбованість збільшенням кількості випадків групових переходів на бік Румунії і Прибалтики громадян західних областей України і Білорусії. Оскільки заходи боротьби з цим явищем були неефективними, очільник НКВС пропонував запровадити кримінальну відповідальність для членів родин не лише військових, а й цивільних осіб, які втекли або тікатимуть за кордон [265, с. 202].

Чи не вперше за роки тотальних репресій Л. Берія згадав чинне кримінальне законодавство, яке не передбачало відповідальності членів родин утікачів за кордон, якщо вони не були військовослужбовцями. Саме його звернення до «прогалин» у Кримінальному кодексі виглядало блюзнірським, оскільки весь попередній перебіг подій, як і жорстокі репресії 1937–1938 рр., неспростовно свідчили, що карально-репресивні органи цілком комфортно почувалися і без законодавчого підґрунтя, яке вони здебільшого ігнорували, відправляючи в табори, на заслання та виселяючи в адміністративному порядку жінок, дітей та людей похилого віку, котрі мали родинні зв'язки з тими, кого тоталітарний режим визнавав своїми ворогами.

Пропонуючи згадані новації з метою «більш ефективних заходів боротьби з порушниками кордону СРСР», нарком внутрішніх справ СРСР ініціював спрощений розгляд таких справ шляхом надання Особливій нараді права

«здійснювати заслання членів сімей зрадників батьківщини в окремі північні райони СРСР з конфіскацією майна» [265, с. 202–203].

Л. Берія підготував проект постанови ЦК ВКП(б) та РНК СРСР з приводу репресій цієї категорії родин цивільних осіб, підкресливши, що «в разі необхідності опублікування цього рішення НКВС СРСР вважає доцільним видати указ Президії Верховної Ради Союзу РСР», аби вже остаточно забезпечити легітимність покарання родичів «зрадників». Не забув нарком внутрішніх справ СРСР заручитися й підтримкою М. Хрушова, ознайомивши останнього з підготовленими проектами, про що також повідомив Й. Сталіна.

Автори проекту указу Президії Верховної Ради СРСР «Про доповнення положення про державні злочини статтею про відповідальність членів сімей зрадників батьківщини» додали до основної тези про міру покарання (заслання у північні райони СРСР) дуже суттєве застереження, яке створювало широке поле для Особливої наради НКВС у сфері її власної технології «правосуддя». В останньому абзаці підкреслювалося, що члени родин згаданих осіб «підлягають засланням.., коли вони не здійснили злочини, за які за законом підлягають більш суворому покаранню». Відтак, залежно від бажання або настроїв членів позасудового органу, перераховані в документі дружина, діти, брати, сестри, батьки, тесть, теща та інші родичі й близькі могли підлягати покаранню шляхом ув'язнення в таборах ГУЛАГ. Іншими словами, створювалося підґрунтя для перекваліфікації дій людей, звинувачення проти яких ініціювалося у надрах НКВС. І, нарешті, третій пункт указу пропонував Верховним Радам союзних республік внести відповідні додатки і зміни до своїх кримінальних кодексів [265, с. 203].

Ініціатива наркома внутрішніх справ СРСР дала свої паростки дуже швидко. Вже за три дні після його листа Сталіну, 7 грудня 1940 р., політбюро ЦК ВКП(б) заслухало питання «Про притягнення до відповідальності зрадників батьківщини та членів їхніх родин» і ухвалило: «Прийняти проект постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, запропонований НКВС, про притягнення громадян СРСР, які самовільно переходять з СРСР в інші держави, як неповерненці (рос. –

«невозвращенцы»), а також про притягнення до відповідальності членів родин цих громадян» [265, с. 201].

Така спільна постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР № 2468-1099 того ж дня вийшла під грифом «цілком таємно», причому вона повністю відповідала берієвському проекту [4, арк. 263–264]. У ній не йшлося ані про військових, ані про цивільних «зрадників», уживалося узагальнене широке визначення – «громадяни СРСР», які самовільно перетинали кордон, тікаючи в інші держави, тобто здійснювали злочин, що передбачав відповідальність за ст. 58^{1а} КК РРФСР (відповідно – ст. 54^{1а} КК УРСР). Встановлювалося, що розгляд усіх справ щодо притягнення до відповідальності членів родин покладається на НКВС СРСР, а Особлива нарада – позасудовий орган цього відомства – наділялася правом відправляти згаданих осіб у віддалені райони Півночі Радянського Союзу на термін від 3 до 5 років з конфіскацією всього майна. У другому пункті визначалося коло членів родин, які мали підпадати під репресії [4, арк. 263–264], а саме (як і в 1934 р.) – усі, хто проживав спільно зі «зрадником» або перебував на його утриманні на момент «вчинення злочину».

Примітно, що указу з цього приводу Президія Верховної Ради СРСР – законодавчий орган, уповноважений вносити відповідні корективи до чинного Кримінального кодексу, – так і не ухвалила. Режимові при винесенні жорстоких вироків щодо невинних жінок, дітей та людей похилого віку вистачало згаданої спільної постанови політбюро та РНК. Мова вже не йде про те, що всі ці «законодавчі» новації, як і раніше, грубо порушували один з основних принципів кримінального права про індивідуальну відповідальність і покарання тільки за вчинення злочину.

Згаданою вище спільною партійно-радянською постановою Наркомату внутрішніх справ доручалося внести на затвердження РНК СРСР інструкцію, що мала б визначити порядок заслання членів родин зрадників батьківщини.

На виконання Постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 7 грудня 1940 р. «Про притягнення до відповідальності зрадників батьківщини і членів їхніх родин» 10 грудня 1940 р. НКВС СРСР видав наказ № 001552, в якому нарешті

було названо головних ворогів, які дошкуляли о тій порі сталінському режиму понад усе. У документі зазначалося, що кримінальній відповідальності підлягають усі повнолітні члени родин засуджених оунівців, а також активних повстанців, як уже заарештованих, так і вбитих під час збройних зіткнень з радянськими військами на західноукраїнських землях, а також тих осіб, які втекли за кордон. Усі справи, що надходили з НКВС–УНКВС на членів сімей «зрадників» Батьківщини, пропонувалося без зволікань передавати на розгляд найближчого засідання Особливої наради. Серед репресивних заходів, що застосовувалися до членів сімей перелічених категорій, переважало заслання до віддалених районів Красноярського краю, Омської, Новосибірської та Іркутської областей з конфіскацією майна [162, арк. 18–19 зв.].

Незабаром інструкція НКВС СРСР «Про порядок заслання у віддалені північні райони СРСР членів родин зрадників батьківщини, які здійснили втечу або переліт за кордон» з півтори сторінки першого варіанта проекту [265, с. 203–204] розрослася до п'яти аркушів і, пройшовши серйозне узгодження з представниками різних інститутів влади, була затверджена РНК СРСР через тиждень після появи постанови – 14 грудня 1940 р. [4, арк. 307–311; 162, арк. 19–19 зв.]. У цьому документі визначався персональний склад членів родин, котрі підлягали засланню, та порядок самої процедури цього заходу. До фатального переліку потрапили такі категорії родичів: батько, мати, дружина, діти, тесть, теща, брати і сестри особи, визнаної зрадником Батьківщини. Усі перераховані одразу після оголошення їм рішення Особливої наради НКВС під конвоем мали відправлятися в заслання, взявши з собою не більше 500 кг багажу (одяг, постіль, продовольство, дрібний господарський реманент та приладдя) і 500 крб. на кожного члена родини. Малолітніх дітей «гуманно» дозволялося засилати разом із дорослими. Останній пункт інструкції проголошував, що в місцях заслання засуджені члени родин зрадників батьківщини перебуватимуть «під гласним наглядом органів НКВС» [265, арк. 203–204].

Отже, в низці документів, що з'явилися з ініціативи Л. Берії у грудні 1940 р., вже ретельніше, ніж раніше, виписувалися нюанси репресій стосовно

членів родин та чітко окреслювалися новації, які планувалося запровадити вищою владою СРСР.

Така «продуктивна» робота НКВС за сприяння радянсько-компартиїної верхівки свідчила про невпинне й послідовне їх прагнення втрутитися в чинне законодавство, зробити його «гумовим», аби здобути можливість притягати якомога ширше коло відповідачів з числа близьких і рідних осіб, яких вони вважали своїми опонентами.

Протиправними методами вже й до того репресували велику кількість людей цього регіону. А тепер бажали створити ще й видимість законного підґрунтя для позасудової інституції, аби ширше охопити тамтешню людність і міцніше та надійніше накинути їй мотузку на шию.

У той час, коли на вищих щаблях радянсько-компартиїного бомонду кипіла активна робота з розширення кола кандидатів на репресії, всередині відомства, яке ініціювало ці радикальні новації, далеко не всі посадовці були в курсі справ того, що там відбувається.

18 грудня 1940 р. начальник Особливого відділу ГУДБ НКВС СРСР Міхеєв звернувся з розлогим листом до голови Верховного Суду Союзу РСР І. Голякова, аби той розтлумачив йому, як саме треба діяти стосовно членів родин у разі засудження військовослужбовців за зраду Батьківщині. Сім чітко сформульованих питань були більш ніж доречними для тієї структури, яка опікувалася такими проблемами. Тому варто навести їх практично дослівно:

«1. Чи підлягають репресіям повнолітні члени сім'ї зрадника, якщо вони на момент вчинення ним злочину разом з ним не проживали і не перебували на його утриманні, але листувалися з ним або ж зустрічалися під час відпустки, отримували допомогу.

2. Кого слід вважати членами родини зрадника (батька, матір, братів, сестер, які проживали спільно, чи лише дружину та дітей зрадника).

3. Чи підлягають репресіям ті члени сім'ї (брати, сестри), які на момент мобілізації зрадника до лав РСЧА були ще неповнолітніми і через це знаходилися на його утриманні, але в даний час досягли повноліття і мають

власний заробіток, а також і ті члени сім'ї, котрі хоча й були повнолітніми і не перебували на утриманні зрадника, але проживали спільно з ним в одній родині, а на момент здійснення ним злочину з цієї родини пішли (на заробітки, взяли шлюб тощо).

4. Чи підлягають репресіям родичі дружини зрадника (батько, мати, брати, сестри), які проживали з ним в одній родині до моменту його мобілізації в Червону армію.

5. Чи підлягають відкликанню з армії та репресуванню брати зрадника, які перебувають на дійсній військовій службі у Червоній армії, а раніше знаходилися на утриманні зрадника.

6. Чи підлягають репресіям батьки зрадника, які раніше перебували на його утриманні, якщо вони мають похилий вік (старші 55–60 років) чи за станом здоров'я непрацездатні і перебувають на утриманні інших членів сім'ї або ж на державному забезпеченні.

7. Чи підлягають репресуванню члени сім'ї зрадника – ті, які знаходяться на його утриманні, якщо зрада батьківщині була відвернена у той час, коли злочинець лише розпочав здійснення злочину (висловив наміри зрадити, почав підбирати співучасників або ж був затриманий на кордоні, тобто замірявся зрадити батьківщині».

Замість відповіді на всі ці питання на першій сторінці листа І. Голяков розгонисто вивів слова: «Наскільки мені відомо, НКВС останнім часом готує інструкцію з порушених проблем» [51, арк. 539–540].

Непоінформованість одного з вищих посадовців викликає певне здивування. Адже протягом цілого грудня вже кипіла робота, спрямована на узгодження всіх деталей, до якої мали відношення й вищі партійні та радянські органи влади. Невже голова Верховного Суду СРСР був непричетний до обговорення питання про включення до КК уточнень про відповідальність членів родин різного роду «зрадників» та «ворогів» радянської влади? Відповідь на це, далеко не риторичне, запитання даремно шукати в логічній площині класичної конструкції відносин між різними гілками влади в державі.

Тоталітарний режим будував свої взаємини з усіма інституціями на власний розсуд, не керуючись усталеною ієрархією чи Конституцією.

«Правові» потуги сталінського режиму збіглися в часі зі своєрідним таймаутом на ниві практичного застосування репресій до членів родин опонентів радянської влади у Західній Україні. Після лютневої, квітневої і червневої (1940 р.) депортаційних акцій у регіоні запанувала хитка, гнітюча перерва. За цей час відбулося приєднання до УРСР Бессарабії та Північної Буковини.

Після розправи з «представниками буржуазної Польщі», біженцями та іншими до поля зору радянських спецслужб і «правосуддя» навесні 1941 р. потрапило вже більш широке коло діячів та симпатиків Організації українських націоналістів (ОУН), про що свідчила не лише активізація роботи відповідних компетентних органів а й низка специфічних новацій у сфері кримінального законодавства.

Слідом за оунівцями карально-репресивні органи взялися і за їх близьке оточення. Нарком державної безпеки УРСР П. Мешик 15 квітня 1941 р. у доповідній записці* на ім'я секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова, виклавши ефективні, з його точки зору, пропозиції щодо «ліквідації бази ОУН у західних областях України», клопотався про порушення перед ЦК ВКП(б) і РНК СРСР його «правових» нововведень. Він вважав, що саме вони дозволять ліквідувати «базу ОУН – сім'ї нелегалів, куркульства та сім'ї репресованих». Тому й пропонував «поширити дію закону про зрадників Батьківщини на учасників антирадянських організацій, які знаходилися на нелегальному становищі у західних областях УРСР, Чернівецькій та Ізмаїльській областях УРСР». Посилаючись на згаданий закон, П. Мешик сформулював три коротких пункти каральних санкцій стосовно родичів згаданих осіб: «...2. Родини нелегалів відповідно до згаданого закону репресувати, майно конфіскувати. 3. Родини арештованих оунівців виселити у віддалені місцевості Радянського Союзу. 4. Враховуючи, що основною базою ОУН є куркульство, здійснити виселення

* Копію цієї доповідної П. Мешик направив до НКДБ СРСР.

куркулів у віддалені області СРСР, а їхнє майно передати колгоспам» [280, с. 99–100].

Можливо, не знаючи про провальні правові ініціативи свого московського шефа – Л. Берії, який у грудні 1940 р. зазнав фіаско у цій же сфері, нарком державної безпеки УРСР пішов тим же шляхом – пропонував внести корективи до Кримінального кодексу УРСР. Йому, як і його зверхнику, дуже заважала працювати обмежена редакція ст. 54^{1b} КК, яка передбачала репресії лише членів родин військових.

Утім, ані М. Хрущов, ані Л. Берія не відреагували у бажаний для П. Мешика спосіб. Не отримавши очікуваного результату на свої законотворчі потуги, органи державної безпеки України стали на той же шлях, що й їхні колеги у центрі. За відсутності законодавчої легітимної бази вони керувалися партійними постановами та відомчими приписами, караючи ні в чому не винних жінок та дітей.

14 травня 1941 р. політбюро ЦК ВКП(б) спільно з РНК СРСР, посилаючись на активізацію оунівського підпілля, ухвалило спеціальну постанову «Про вилучення [членів] контрреволюційних організацій у західних областях УРСР». Органам державної безпеки і внутрішніх справ УРСР було доручено продовжити боротьбу з активними опонентами радянської влади на приєднаних землях, а також: «Арештувати і направити у заслання на поселення у віддалені райони Радянського Союзу терміном на 20 років з конфіскацією майна: а) членів сімей учасників контрреволюційних організацій, голови яких перейшли на нелегальне становище і переховуються від органів влади; б) членів сімей учасників згаданих контрреволюційних націоналістичних організацій, голови яких засуджені до ВМП» [79, арк. 156].

Зміст цієї постанови більш ніж прозоро вказував на те, що терпець у влади урвався і короткий перепочинок скінчився. Було розширене не лише коло членів родин, котрі підлягали виселенню, а й удвічі (з 10 до 20 років) збільшений термін ізоляції у віддалених місцевостях СРСР. Ця каральна санкція не мала жодного законодавчого підкріплення, втім за сталою звичкою рішення

політбюро ЦК бралось до уваги й неухильного виконання. Вже 17 травня 1941 р. заступник наркома державної безпеки СРСР І. Серов у своїй вказівці начальникам УНКВС–УНКДБ західних областей УРСР наказав заслати у віддалені місцевості СРСР родини оунівського підпілля.

Оскільки цього разу планувалося депортувати ширше коло членів родин навіть із найвіддаленіших сільських куточків, місцевій владі приписали використовувати досвід, накопичений під час попередніх аналогічних акцій, та залучати перевірених «активістів», котрі мали заздалегідь повідомити владі хати, звідки необхідно було протягом однієї доби засвітла зібрати людей та доправити на машинах до залізниці, де на них уже чекали потяги.

Особливо підкреслювалося, що першочерговому засланню підлягають родини, голів яких було розстріляно за «довідками». Під примусом повинні були залишити свої домівки і священнослужителі. Задля уникнення ексцесів з боку місцевого населення під час виселення останніх передбачалося взяти відповідних запобіжних заходів і біля дзвіниць поставити вартових.

Намагаючись не випустити з поля зору всіх, хто чим-небудь сприяв нелегалам, виконавцям акції наказувалося: «...9. У випадках, коли буде встановлено, що нелегали-оунівці переховуються у двох-трьох родичів або знайомих почергово, необхідно: родичів, у родині яких проживав нелегал і знаходився на утриманні, виселяти; голів родин, де переховувався нелегал, притягати за відповідними статтями КК як пособників і переховувачів політбандитів» [280, с. 147–148]. Останній припис залишає присмак великого здивування, позаяк незрозуміло, яку статтю КК мав на увазі І. Серов. Ні для «переховувачів», ні для «пособників» жодних санкцій кримінальне законодавство не передбачало. Можливо це було виявом звичайного правового нігілізму, чи підказкою виконавцям застосовувати вже звичний для радянської Феміди принцип «аналогії».

Окрім згаданих вище осіб, з поля зору НКВС СРСР не випали й представники окремих особливо «ворожо» налаштованих груп. Тому

начальнику Чернівецького УНКДБ В. Трубникову наказувалося також депортувати членів родин нелегалів румунської національності.

І насамкінець, у документі виразно підкреслювалося, що передбачені заходи не вичерпують усіх грандіозних планів зачищення західного регіону. Його чекали наступні аналогічні кроки. Відтак, розслаблятися місцевому компартійно-радянському активу та чекістам не варто, а слід орієнтуватися на тривалу боротьбу «з політбандитами і українськими націоналістами» різними методами, серед яких украй ефективним є виселення членів родин згаданих «контингентів» [280, с. 148].

Уже надвечір 22 травня 1941 р. спланована в надрах карально-репресивних органів насильницька операція стосовно сімей репресованих та тих «контрреволюціонерів», які перебували на нелегальному становищі у Західній Україні, фінішувала*. Із запланованих 3110 сімей (11 476 осіб) було повантажено до ешелонів 3073 родини (11 329 осіб). Найбільшу старанність у безпідставних репресіях жінок, дітей та літніх людей виявили на Тернопільщині, де доправили до залізничних станцій 2216 осіб. По інших областях Західної України ці показники виглядали таким чином: у Львівській області депортували 2216 осіб, Волинській – 2079, Дрогобицькій – 1562, Станіславській – 1533, Ровенській – 984 і Чернівецькій – 229 членів родин учасників повстанського руху [280, с. 154].

Хоч би як не хотіли чекісти демонізувати тих людей, які за їх «сприяння» вирушили в далеку примусову подорож, у них це не вийшло. Адже ними ж складені звітні документи доводили: жінки, діти та люди похилого віку, яких силоміць запхали у вагони, серйозної небезпеки для радянської влади не становили. На користь цих тверджень свідчить хоча б той факт, що навіть ретельні обшуки осель 3110 родин дозволили виявити лише 13 рушниць, 27 револьверів і 4 гранати [280, с. 154–155]. З таким «арсеналом» навряд чи можна було говорити про терористичні наміри чи серйозні можливості опору.

* Транспорт був направлений у Новосибірську область, Алтайський край, Красноярськ і в Казахстан. Радянська влада у своїх документах називала цю групу депортованих «засланими на поселення».

Залишається лише дивуватися, чому нарком держбезпеки СРСР В. Меркулов, складаючи доповідню, не додумався перебільшити ці показники й не зобразив членів родин повстанців «озброєними до зубів вовками», як це робила тоді й пізніше більшість його колег.

Не залишилися байдужими до цієї варварської акції сталінського режиму й самі повстанці. В окремих селах, де оперативні групи НКДБ–НКВС насильно вилучали людей зі своїх домівок, члени ОУН намагалися стати на заваді й боронили свої сім'ї. Деякі з них, прагнучи врятувати своїх батьків, дружин та дітей, прийшли до місцевих органів влади з каяттям. Очільник партійної організації республіки М. Хрущов, реагуючи на такі вияви «покаяння», вирішив зробити з них показове шоу лояльності. Він наказав одразу звільнити три родини від репресій, а деяких повернути з дороги. Кожна з цих сімей все одно не уникла пильної уваги НКВС. За ними встановлювалося неослабне спостереження і в разі виявлення з їх боку будь-яких антирадянських дій наказувалося негайно «вилучити» і «виселити» [280, с. 156].

Варто наголосити, що травнева депортація в Західній Україні зачепила виключно членів родин антирадянського підпілля, на відміну від інших регіонів, інкорпорованих до складу СРСР, де тоді також відбувалися каральні акції щодо цивільного населення. Вона краще планувалася, ніж попередні, хоча й була менш масштабною.

У першій декаді червня 1941 р. ешелони зі зсильнопереселенцями почали прибувати у визначені райони. Так, 4–6 червня у Південно-Казахстанську область трьома ешелонами доставлено 2291 особу зі Львівської, Ровенської й Тернопільської областей. Це були «за національністю українці, голови (родини) яких є активними учасниками к.-р. повстанської організації “ОУН”, переважно репресовані та, частково, знаходяться на нелегальному становищі», – зазначалося в одному з документів НКВС. Водночас в Омську область надійшло три ешелони з 862 родинами (3094 особи) з адмінзасланими, а в Красноярський край – два транспорти 940 родин (3700 осіб), серед яких перебували члени родин

«зрадників батьківщини», – ішлося в іншій інформації з цієї ж установи [365, с. 47].

Остання перед нападом гітлерівців на Радянський Союз директива НКДБ СРСР за № 126 «Про заходи щодо припинення терористичної діяльності контрреволюційних елементів в західних областях України» адресована народному комісару держбезпеки УРСР з'явилась 21 червня 1941 р. Вона в черговий раз констатувала незадовільну боротьбу з самостійницьким рухом і приписувала виробити документи для «підготовки нової масової операції з арештів і виселення контрреволюційного, антирадянського і соціально чужого елементу у західних областях УРСР», щоб «завдати жорсткого і правильного удару задля спокою і безпеки трудящих» даного регіону [280, с. 297].

Агресія гітлерівців внесла свої корективи в цю роботу, пригальмувавши її на певний час.

Дискусійним і до кінця не з'ясованим залишається питання про чисельність депортованого протягом 1939–1941 рр. населення Західної України, оскільки науковці наводять різні цифри.

Дослідники історії ГУЛАГ подають кількість прибулих із Західної України та Білорусії, зазвичай не розділяючи ці показники по республіках. Автори тритомника «Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.» зазначають, що до 1 квітня 1941 р. із Західної України і Західної Білорусії на трудове спецпоселення вивезено 208,5 тис. осіб [229, с. 155]. За підрахунками російського дослідника О. Гур'янова, загальна чисельність депортованих від лютого 1940 р. до червня 1941 р. поляків становила від 309 до 321 тис. [383, с. 116].

У довідці, складеній В. Чернишовим для НКВС СРСР про кількість розселених спецпоселенців із західних областей УРСР та БРСР, вказується, що на території СРСР перебувало колишніх військовополонених – 26 160 осіб, осадників та лісників – 132 460 осіб, засуджених – 46 597 осіб, біженців та членів родин репресованих – 176 тис. осіб. Загалом – 381 220 осіб [383, с.116; 57, арк. 120].

Отже, точні дані про загальну кількість репресованих та дискримінованих у різний спосіб членів родин осіб, визнаних радянською владою своїми ворогами чи просто небажаними для проживання на інкорпорованих землях Західної України, – відсутні. Це пов'язане з певними труднощами у здійсненні підрахунків.

Відомості щодо чисельності депортованих містять джерела п'яти видів, серед яких: директивні та нормативні документи, що фіксували планові показники майбутніх операцій; звітні довідки виконавців на місцях; документація конкретних «ешелонних» підрахунків, здійснена конвойними військами; донесення з місць прибуття і, нарешті, звітні періодичні дані ГУЛАГ.

Інформація кожного зі згаданих джерел практично ніколи не збігається навіть тоді, коли йдеться про конкретну операцію. Заплановані показники або перевищувалися або не виконувалися через обставини об'єктивного й суб'єктивного характеру. Розходження кількісних показників депортованих у дослідженнях, які спираються на архівні документи НКВС, пов'язані головним чином із неоднорідністю статистичних даних, природних для такого джерела. Разом з тим, невідповідність регіональних даних (НКВС УРСР) та звітності, яку подавав ГУЛАГ, цілком природна, оскільки дорогою люди тікали, багато хто помирав.

Що ж до членів родин різних категорій осіб або великих груп, визнаних радянською владою своїми ворогами, то їх, на перший погляд, начебто можна було б встановити, здійснивши банальну від'ємну арифметичну дію кількості родин або господарств від загального числа депортованих.

Натомість, слід мати на увазі, що кількість членів сімей у кожній із груп депортованих суттєво відрізнялася. Так, спецпоселенці-осадники – здебільшого сільські мешканці, зазвичай виселені цілими родинами, були багатодітними. На відміну від них, інша категорія – біженці – були, як правило, мешканцями міст, з вищим рівнем освіти, але з меншою кількістю дітей у родині. Переважали сім'ї з однією дитиною, траплялися й бездітні та одинаки. Отже, вести обрахунки за

середньостатистичним орієнтиром кількості членів сімей кожної з категорій депортованих досить важко.

Більш коректним видається оперувати даними, які подавали республіканські органи внутрішніх справ, коли здійснювали ту чи іншу операцію. Навіть, якщо вони й не повні, то все одно наближені до реальних і такі, що віддзеркалюють у цілому зміст каральної політики сталінського режиму на приєднаних західноукраїнських землях.

Так, у цілому, збігаються дані всіх джерел щодо депортації з західних областей України 17 206 родин осадників із 89 062 осіб; близько 61 тис. членів сімей репресованих військовиків та службовців польської армії, поміщиків, фабрикантів тощо; 11 329 членів сімей учасників самостійницького підпілля.

Гадаємо, що будь-які статистичні дані, як і етапи депортацій, можна вважати точними лише до певної міри. Етапи є умовними, а цифри наближеними до реальних. Політичний терор розпочався в Західній Україні з самого початку встановлення там радянської влади і тривав аж до початку гітлерівської агресії на СРСР. Місцеве населення репресували не лише в межах проведення певних кампаній, а й поза ними.

Сталінському режиму знадобилося дуже небагато часу для того, щоб визначитися з колом своїх «ворогів». Архівні матеріали засвідчують, що репресії проти них і їх близького оточення планувалися у Москві. Партійні органи радянської України, втілюючи їх у життя, своєю чергою, як завжди, працювали пліч-о-пліч зі спецслужбами, особливо в питаннях, що стосувалися «стабілізації» в суспільстві, здійснюваної звичними для них насильницькими методами.

Аналіз масових репресивних акцій, які здійснювалися стосовно родичів різних категорій осіб у Західній Україні протягом 1939–1941 рр., дозволяє помітити, що кожна з них мала певні особливості, пов'язані з мотивацією компартійно-радянських рішень та «правовим» оформленням на кожній виконавській ланці. Якщо осадників та лісників депортували (в лютому 1940 р.) силами спеціальних регіональних «трійок», подаючи це як звичайне переселення

на інші місця проживання, то вже певну частину «найбільш ворожих» членів сімей військовополонених та інших службовців польської держави (у квітні 1940 р.) репресували на підставі вердиктів Особливої наради при НКВС СРСР. Рішення цього позасудового органу стали фатальними і для родичів учасників національно-визвольного руху в Західній Україні.

Коли забракло важелів впливу, влада вдалася і до «правових» новацій, які б легітимізували репресії проти жінок і дітей – родичів «непевного елемента». Ухвалюючи доленосні для багатьох ні в чому не винних людей рішення, вищі компартійно-радянські функціонери ігнорували ту обставину, що 17 листопада 1938 р. вийшла спільна постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б), якою рішуче засуджувалися й суворо заборонялися масові операції з виселення громадян із будь-яких регіонів країни. Жага якомога швидше зачистити приєднані території від «неблагонадійного», «злісного», «ворожого» населення переповнювала їх, не залишаючи місця для щонайменших сумнівів.

Наслідком карально-репресивної політики та практики сталінського режиму стали також серйозні зміни в настроях основної маси західноукраїнського населення – несприйняття радянської моделі української державності, які доволі швидко переросли в антирадянські й навіть пронимецькі настрої. Останнє не могло не датися взнаки з початком агресії Німеччини проти СРСР.

4.2. Сімейне заручництво в радянській репресивній практиці воєнної доби

Між новим етапом, спричиненим гітлерівським вторгненням, і попереднім, пов'язаним із входженням західноукраїнських земель до складу СРСР, не було різкого контрасту, оскільки репресії стосовно членів родин «ворогів народу» досить органічно, як для радянської правової системи, перетекли в нову фазу, перебуваючи в старому руслі.

Швидке просування німецько-фашистських військ вглиб території СРСР у перші дні Великої Вітчизняної війни, кризове становище Червоної армії, досить ефективна робота ворожої агентури у прифронтових районах створили реальні підстави для того, щоб приділяти безпеці тилів діючої армії пильну увагу. Оголошені вже в перший день війни президентом Верховної Ради СРСР укази «Про воєнний стан» та «Про проголошення в окремих місцевостях СРСР воєнного стану» за один день змінили звичний ритм життя. Вся повнота влади, право ухвалювати найважливіші директиви були передані новоствореному Державному Комітету Оборони (ДКО). Військовій владі на місцях були надані надзвичайні повноваження. Згідно з указом Президії Верховної Ради від 22 червня 1941 р. вона мала право ухвалювати рішення стосовно виселення осіб, визнаних соціально небезпечними й перебування яких у прифронтових місцевостях буде визнане небажаним. Підготовча робота (взяття на облік згаданих осіб разом з їхніми родинами) та практичне виконання таких рішень (відбирання підписки та виселення впродовж 48 годин) покладалося на НКВС та НКДБ [281, с. 6]. На виконання указу і відповідної постанови ДКО від 22 вересня 1941 р., а також аналогічних приписів воєнних рад фронтів було вислано 1969 німців* разом із членами своїх родин із Ворошиловградської, Запорізької, Сталінської, Дніпропетровської, Одеської, Харківської областей та Криму [185, арк. 123].

28 червня 1941 р., з'явилася перша міжвідомча директива, яка задекларувала непохитну позицію карально-репресивних органів у використанні випробуваного методу терору – залякування військовослужбовців (у разі дезертирства чи потрапляння в полон) та цивільних осіб (за пособництво окупантам) репресіями членів родин. Спільний наказ НКДБ, НКВС і Прокуратури СРСР фактично пролонгував дію інструкції НКВС СРСР від 14 грудня 1940 р. [4, арк. 263–263 зв.]. У разі затримання громадян СРСР при «спробі нелегального перетину кордону» за 10 днів приписувалося здійснювати

* До цієї цифри включено також членів родин німців, виселених із Закарпаття відповідно до розпорядження НКВС СРСР від 15 січня 1946 р.

відповідні процесуальні дії й передавати матеріали до регіональних органів державної безпеки для притягнення згаданих осіб до кримінальної відповідальності за ст. 19-58^{1a} Кримінального кодексу РРФСР та відповідних статей кодексів союзних республік. Членів родин «перебіжчиків» наказувалося відправляти в заслання. Розслідування покладалося на органи військової контррозвідки (з 14 квітня 1943 р. «СМЕРШ») спільно з НКВС [281, с. 114–115].

Враховуючи час появи директиви та її зміст, можна припустити, що вона готувалася поспіхом, оскільки деякі її положення аж ніяк не вписувалися у канву реального перебігу подій на фронті і в тилу. Були змішані до купи і цивільні, і військові. Важко зрозуміти, про який «кордон» ішлося на сьомий день війни, коли частини Червоної армії просувалися дуже швидко та ще й у зворотному від нього напрямку. Про лінію фронту та дезертирів не згадувалося жодним словом.

Директива від 28 червня 1941 р., ставши фактично клоном попередніх приписів, як і інші документи, що супроводжували політичний терор, передбачав покарання не за провину, а за родинні зв'язки. Притягнення до кримінальної відповідальності мало здійснюватись у будь-якому випадку, навіть якщо члени родини не лише не сприяли здійсненню конкретного факту зради Батьківщині, а й навіть не знали про його підготовку та здійснення. У п. 4 підкреслювалося, що якщо воєнний трибунал не визнає провину обвинуваченого «зрадника», то в такому випадку органи НКВС СРСР можуть клопотатися перед Особливою нарадою про повернення з заслання членів його сім'ї. З цього можна зробити висновок, що ні у чому не винні жінки та діти могли каратися ще до того, як встановлювалася провина обвинуваченого глави сім'ї.

Події на фронті у перші місяці війни розгорталися вкрай несприятливо для Червоної армії, яка в нерівних боях відчайдушно намагалася затримати просування ворожих полчищ. Велика кількість погано навчених і озброєних новобранців гинула. Часто-густо у розпачі розгублені, безпорадні й перелякані червоноармійці тікали в бік радянського тилу, намагаючись десь пересидіти лиху годину, інші – здавалися в полон. Останніх було дуже багато й іменувалися

вони не інакше, як «зрадники». Ті ж, хто тікав углиб радянської території, вважалися дезертирами. Перших, і других однаково обвинувачували у зраді.

Ставлення до військовослужбовців, що потрапили в полон, як і до членів їхніх родин*, радянська влада з самого початку свого існування визначила досить чітко. Домінуючою була настанова: червоноармійці в полон не здаються, а ті, хто опинявся там, вважалися «колишніми» військовослужбовцями.

16 липня 1941 р. ДКО своєю постановою № 169 цт дав чітку оцінку хаотичному відступу та масовій здачі в полон, назвавши такі військові частини «стадом баранів, яке біжить у паніці перед знахабнілим ворогом», й виніс категоричний вердикт: «Панікер, боягуз, дезертир гірше ворога, оскільки вони не лише підривають нашу справу, а й ганьблять честь Червоної Армії. Тому розправа... [з ними] є нашим священним обов'язком...». Окрім цього наголошувалося, що й надалі ДКО буде «залізною рукою припиняти усілякі вияви боягузтва й неорганізованості...» [281, с. 332–335].

Вже через місяць вищий орган військової влади в СРСР вдався до більш радикальних кроків, які, окрім іншого, закріплювали право на репресії членів родин. Наказом Ставки ВГК № 270 «Про відповідальність військовослужбовців за здачу в полон і залишення ворогу зброї» від 16 серпня 1941 р. встановлювалося: «Командирів і політпрацівників, які під час бою зривають з себе знаки відмінності і дезертирують в тил або здаються в полон ворогу, вважати злісними дезертирами, сім'ї яких підлягають арешту як сім'ї дезертирів, що порушили присягу і зрадили свою Батьківщину**». Однаково суворі санкції передбачалися для всіх, хто залишав поле бою, і без різниці в який бік вони тікали, чи до ворога, чи углиб радянської території. Натомість проглядалася чітка градація між командним складом, чиї сім'ї мали каратися більш суворо, і рядовим, родичів котрих, начебто, не репресували, але

* За законами Російської імперії і відповідно до Гаазької конвенції військовополонених, які поверталися додому, зустрічали з почестями і навіть видавати грошову компенсацію за час, проведений у неволі. Такі ж грошові відшкодування передбачалися і для членів сімей військовополонених, які загинули в полоні.

** Вже в перші дні війни (на відміну від попереднього часу) слово Батьківщина в більшості офіційних документів репресивного спрямування почало писатися з великої літери.

дискримінували, позбавляючи всіх видів державної допомоги, що в умовах війни було дуже суттєво [281, с. 485].

Не можна не помітити й того, що згаданий документ жодним словом не пояснював, які ж саме документи можуть слугувати підставою для наступного покарання рідні військовослужбовця. Не йшлося ані про вирок військового трибуналу, ані про якісь інші приписи. Отже, наказ мав характер декларації, що залякує і попереджає про можливі репресії. У такий спосіб бійців ставили перед вибором: смерть чи ганьба та репресії рідних і близьких людей.

Проте випадки масового дезертирства продовжувалися і після появи згаданого наказу, про що можна дізнатися з тогочасних звітів Головного військового прокурора Червоної армії. В одному з них «Про злочинність у Червоній Армії» за вересень 1941 р., адресованому на ім'я заступника РНК СРСР А. Вишинського, читаємо: «Переважна частина випадків зради батьківщини є результатом впливу тимчасових успіхів ворога на менш стійкі елементи. До цих елементів, у першу чергу, належать особи старшого віку, мобілізовані в районах, тимчасово зайнятих ворогом, які прагнуть [побачитися] зі своїми родинами, котрі залишилися на території, захопленій фашистськими військами... У 299 стрілецьку дивізію (Брянський фронт) прибуло поповнення з осіб старшого віку, мобілізованих у Чернігівській області, на той час захопленій ворогом. Належна політична робота не проводилась, що було використано ворогом, який за допомогою листівок і радіо повів агітацію за перехід чернігівців до німців, обіцяючи розпустити їх по домівках. В результаті вже під час першого зіткнення з противником [бійці] розбіглися, і перейшло до ворога більше половини бойового розрахунку дивізії (3788 осіб. – *Т. В.*)» [10, арк. 30–33, 50]. Далі дописувач із прикрістю констатував, що не вдалося встановити навіть прізвищ згаданих осіб, оскільки людей було кинуте у бій навіть без попереднього перепису їх після прибуття до військової частини. Відтак, не видавалося можливим репресувати членів їхніх родин, як це приписувалося згаданим серпневим наказом ВГК та іншими чинними відомчими директивами.

До того ж, залишається незрозумілим, кого і в який спосіб планували репресувати, коли вже на той час вся Чернігівщина була окупована.

Неодноразово стикаючись із фактами, аналогічними то того, який трапився у 299-й стрілецькій дивізії, військові прокурори в жовтні 1941 р. отримали вказівку від свого керівництва «якомога активніше застосовувати заочне засудження до тих [ідентифікованих “дезертирів” і “зрадників”], яких не вдалося затримати, для того, щоб репресувати членів їхніх родин» [10, арк. 30–33, 36, 50].

Тим часом командуєний Ленінградським фронтом Г. Жуков, намагаючись у більш радикальний спосіб вплинути на «зрадницькі настрої», 28 вересня 1941 р. направив у військові з'єднання шифрограму № 4976, яка за своїм змістом була значно суворішою, ніж наказ № 270, особливо в частині, що торкалася репресій до членів родин. У документі, зокрема, приписувалося: «Роз'яснити всьому особовому складу, що всі сім'ї осіб, які здалися у полон, будуть розстріляні й після повернення з полону вони також будуть розстріляні» [395, с. 135]. Щоправда, компетенція згаданого полководця не дозволяла сприймати його приписи як директиви широкого звучання. Отже, ті «новації» у сфері репресивної політики залишилися нереалізованими.

Прагнучи вжити рішучих і ефективних заходів для запобігання зрадницьким настроям та дезертирству у лавах збройних сил, радянська влада та її каральні інституції не випускали з поля зору й членів родин цивільних осіб, співпраця яких з окупаційною владою визнавалася «пособництвом».

Ще задовго до визволення території України, наприкінці 1941 – на початку 1942 рр., коли Червона армія очистила від гітлерівців лише частину районів Тульської, Рязанської, Ростовської, Калінінської та інших областей, з'явилося кілька концептуально важливих відомчих документів, які закладали фундамент усієї подальшої роботи каральних органів та визначали розмах наступних репресій.

Першим серед таких документів став підписаний Л. Берією 12 грудня 1941 р. наказ НКВС СРСР № 001683 «Про оперативно-чекістське

обслуговування місцевостей, визволених від військ противника», в якому з метою «наведення революційного» порядку окреслювалося досить широке (ще не персоніфіковане) коло осіб, яких планувалося виявити та арештувати за співпрацю з ворогом [282, с. 413–414]. На наказ свого союзного керівництва досить оперативно відреагували українські чекісти. Розташований у с. Мілове Ворошиловградської області Наркомат внутрішніх справ УРСР уже через чотири дні, 16 грудня 1941 р., підготував директиву про підготовку у прифронтових районах чекістських резервів для роботи на визволеній території УРСР [170, арк. 6–12].

Навіть побіжне ознайомлення зі змістом наказу НКВС СРСР та директиви НКВС УРСР дозволяє помітити їх декларативний, досить загальний і, в той же час, украй радикальний характер.

Активним учасником планування каральних заходів стосовно своїх співвітчизників цілком очікувано став і голова ДКО СРСР Й. Сталін, який 27 грудня 1941 р. підписав постанову № 1074-цт «Про родини осіб, які співпрацювали з німецькою владою», що складалася з двох коротких абзаців. Без жодної преамбули лаконічно наказувалося: «Дозволити НКВС родини осіб, які служили в адміністративно-каральних органах німецької влади, а також добровільно відступили разом з фашистськими військами, після проведення слідства, рішенням Особливої наради НКВС СРСР, виселяти у віддалені області Союзу РСР» у порядку, який був встановлений для адміністративно висланих [265, с. 324]. Документ не передбачав жодної стратифікації поняття «родина» та рівня відповідальності.

Через два місяці після появи перших документів, 18 лютого 1942 р., народним комісарам внутрішніх справ УРСР та БРСР, начальникам регіональних та лінійних управлінь НКВС було розіслано циркуляр НКВС СРСР, який суттєво доповнював та роз'яснював головні напрямки оперативно-чекістської роботи у визволених районах. Документ приписував виявляти та брати на облік конкретні категорії осіб. Перелік останніх і став, власне, першим деталізованим «показчиком» осіб, які мали потрапляти до поля зору карально-

репресивних органів. Останніми згадувалися «особи, які добровільно пішли з німцями, та їхні родичі, що залишилися на визволеній території» [170, арк. 104–108 зв.].

Примітно, що лютневий циркуляр НКВС СРСР, на відміну від постанови ДКО від 27 грудня 1941 р., не передбачав арешту та подальшого відправлення «у віддаленні місцевості СРСР» родичів осіб, які «добровільно пішли з німцями». Їх приписувалося лише брати на спеціальний облік.

Згадані документи заклали підґрунтя для всіх наступних «профільних» директив і практичних дій з репресій людей, які опинилися на зайнятій ворогом території і в той або інший спосіб, вимушено чи свідомо, працювали в установах та закладах окупаційної влади. Термін «співпраця» трактувався радянською правоохоронною системою досить широко.

15 травня 1942 р. з'явився наказ прокурора СРСР № 46 цт «Про кваліфікацію злочинів осіб, які перейшли на службу до німецько-фашистських окупантів у районах, тимчасово захоплених ворогом». Протягом усієї війни і певний час після неї він слугував орієнтиром для застосування тих чи інших мір покарання для різного роду «пособників».

Цей документ, нарешті, виразно розтлумачив процедуру кваліфікації, слідства та «судочинства» стосовно згаданих осіб. Відтепер передбачалося більш жорстоке покарання для тих, хто був визнаний дійсним зрадником або дезертиром. Спостерігалося також (принаймні на папері) прагнення встановити справедливість у ставленні до людей, які зазнали надміру суворих заходів [282, с. 483].

Тим часом на допомогу місцевим органам НКВС у справі оптимізації репресій прийшла військова Феміда. Спеціальною директивою начальника Управління військових трибуналів від 16 березня 1942 р. розтлумачувалося, що особливих ухвал стосовно членів родин «зрадників» Батьківщини виносити не треба. Після затвердження такого присуду і набуття ним чинності, військові трибунали військ НКВС повинні були направляти до Особливої наради копію вироку з відповідним супроводжувальним відношенням [477, с. 158], де

автоматично й нашвидкуруч готували репресивні вердикти стосовно родичів. І вже за місцем проживання військовослужбовця мало відбуватися покарання членів його сім'ї, які нічого не віддали, а лише терпляче чекали листів з фронту від своїх батьків, чоловіків та синів. Отже, в тилу судочинства не потребували взагалі. Саму процедуру репресій спростили до краю, передавши її позасудовому органу – Особливій нараді НКВС, яка мала неабиякий досвід у цій справі.

29 квітня 1942 р. у житті дружин «ворогів» радянської влади, засуджених під час вакханалії 1937–1938 рр. до різних термінів ув'язнення у таборах ГУЛАГ, сталася подія, яка вибивалася з-поміж інших своєю (хоча й урізаною) лояльністю. Директивою НКВС і Прокурора СРСР № 185 із таборів у досить своєрідний спосіб була «звільнена» частина жінок, яких затримали там у зв'язку з початком війни*, незважаючи на закінчення терміну ув'язнення. Два найважливіші пункти документу проголошували: «...2. Усіх, хто відбув терміни, залишати для роботи у таборах НКВС на стані вільнонайманих без права виїзду з прикріпленням до кінця війни до районів роботи. ...4. Надати начальникам таборів право у разі повної неможливості використати в таборах тих, хто звільняється (повні інваліди, непрацездатні, люди похилого віку та жінки, які мають дітей), звільняти повністю на загальних підставах» [303, с. 159–160].

Напевне, не всі керівники таборів второпали зміст директиви про «звільнення» жінок. Тому вже 11 листопада того ж року НКВС і Прокуратура СРСР розтлумачили, як саме треба розуміти квітневий припис. Знову пояснювалося, що ЧСИР, у яких вичерпався термін ув'язнення, належить звільняти з таборів з обов'язковим залишенням у статусі вільного найму неподалік колишніх місць позбавлення волі. Назавжди залишити територію за колючим дротом і поїхати додому (якщо вона не була окупована) дозволялося важкохворим та літнім жінкам. Однак такого права позбавили жінок, які під час

* Директивою НКВС і прокурора СРСР № 221 від 22 червня 1941 р. про переведення таборів, тюрем і колоній на воєнний стан і здійснення інших заходів у зв'язку з початком війни було припинено звільнення зі згаданих місць позбавлення волі «контрреволюціонерів», бандитів, рецидивістів та інших небезпечних злочинців, до яких були віднесені і ЧСИР.

відбуття покарання мали зауваження та порушували «виробничу дисципліну» [303, с. 161–162; 297, 117–118, 121].

І дійсно, протягом 1942 р. із таборів ГУЛАГ, здебільшого відповідно до п. 2 директиви від 29 квітня звільнили з переведенням на вільний найм: з Карлагу – 2243 особи, Темлагу відповідно – 1066, Воркутпечлагу – 195, Каргопольлагу – 6, Ягринського виправно-трудоного табору – 39, Ухтіжемлагу – 8, Устьвимлагу – 28, Сиблагу – 80, Інтинського виправно-трудоного табору – 53, Івдельлагу – 15, Каргопольлагу – 21 особу [44, арк. 235, 238, 241, 243, 244, 248, 255, 261, 262, 269, 271].

Серед звільнених ЧСИР дійсно були жінки, яких визнали непридатними до роботи в табірних умовах через похилий вік та стан здоров'я, а також ті, котрі мали дітей, які виховувалися в дитячих закладах та перебували під опікою родичів чи знайомих. Та все ж більшість зі згаданих жінок звільнялися з-під варти тому, що не могли використовуватися у виробництві ГУЛАГ. Останнє не розповсюджувалося на дружин «керівного право-троцькістського підпілля». Вони затримувалися в таборах, незважаючи на те, що термін їх ув'язнення вичерпався. Отже, навіть процедура звільнення відбувалася з урахуванням рівня «соціальної небезпечності» дружин.

Навесні 1942 р., коли через великі людські втрати Червона армія почала відчувати гострий брак резервів для поповнення військових частин, згадали й про інші категорії «ворожих родин», які перед тим, гнані й дискриміновані, визнавалися негідними права служити у стройових частинах регулярних збройних сил. Ідеться про «куркульських» дітей, засланих разом із батьками ще на початку 30-х років, яких призивали лише до т. зв. трудармійських (фактично штрафних) частин. Цю дискримінацію пролонгували саме перед війною, коли відповідно до вказівки Головного управління Червоної армії від 27 лютого 1940 р. трудпоселенці були прирівняні до категорії осіб, засланих і висланих, які на підставі відповідної статті Закону про загальний військовий обов'язок «до призовних ділянок не приписуються, в Червону армію і флот не призиваються» [56, арк. 4–5].

Важка ситуація на фронті змусила радянську владу поступитися своїми принципами. У верхах активізувалося листування з цього приводу. В березні 1942 р. на запит заступника голови РНК СРСР В. Молотова союзний нарком внутрішніх справ С. Круглов підготував довідку про «людські резерви» для фронту, які перебували в трудових селищах. Серед іншого наголошувалося, що серед 272 473 чоловіків 174 596 становлять особи віком від 16 до 50 років. З-поміж них лише 37 861 осіб були головами «куркульських» родин, решта цілком могли використовуватися для захисту рідної землі [56, арк. 4–5], – зробили висновок у НКВС.

Тоді ж згадали і про пом'якшувальні кроки радянської влади, яка в жовтні 1938 р. дозволила молодим людям із трудпоселенців отримувати паспорти, освіту та влаштовуватися на роботу лише за межами режимних місцевостей.

Тепер ці юнаки, члени сімей депортованих селянських родин, були визнані гідними права мобілізації до лав Червоної армії. Спеціальними постановами ДКО від 11 квітня 1942 р. та 22 червня 1942 р. вирішили відправити на фронт відповідно 35 тис. та 15 тис. трудпоселенців. Загалом станом на 1 листопада 1942 р. у такий спосіб мобілізували 60 747 осіб [251, с. 355–356].

У жовтні того ж року було ухвалено рішення, що члени сімей мобілізованих на фронт знімаються з обліку спецкомендатур. Відповідно скасовувалося й позбавлення прав*. Більше того, повнолітнім членам родин загиблих на фронті дозволили видавати паспорти і виїхати з місць поселення.

Селяни, яких у насильницький спосіб колись вигнали з рідної землі, по-різному реагували на такі нові «пільги». Дехто справді радів й щиро бажав, щоб його діти стали на захист СРСР від гітлерівців. Інші, дізнавшись про нові пільги, заявляли: «Це якесь глузування. Якщо вашого сина або чоловіка вбили на

* Скасування такої дискримінації, як позбавлення прав, відбувалося відповідно до постанови РНК СРСР № 1143/280-с від 22 жовтня 1938 р. та роз'яснення НКВС від 8 січня 1940 р. НКВС СРСР своєю чергою 22 жовтня 1942 р. видав спеціальний наказ із цього приводу, а Народний комісаріат соціального забезпечення дав вказівку про розповсюдження на сім'ї трудпоселенців, мобілізованих до лав Червоної Армії, указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1941 р. «Про порядок призначення та виплати допомоги сім'ям військовослужбовців».

фронті, то отримаєте паспорт як винагороду. До цього вони вважали, що ти чужий для радянського ладу, а коли на фронт, то потрібен» [251, с. 354].

Мобілізація у трудових селищах у цілому відбувалася організовано. Втім, траплялися й ексцеси, пов'язані з бажанням окремих осіб ухилитися від неї. Якщо до війни переселенська молодь наполегливо домагалася зняття з обліку, то після її початку потік заяв про звільнення значно скоротився. Більше того, до комендатур почали надходити заяви з проханням дозволити повернутися до трудових селищ і стати на облік трудпереселенців», аби уникнути призову. З метою боротьби з ухиленням від мобілізації комендантам усіх селищ було наказано прискорити звільнення молоді (крім німців та фінів) й передачу її воєнкоматам [251, с. 339].

Повертаючись до проблеми використання радянською владою методу родинного заручництва задля припинення дезертирства з фронту, варто наголосити, що й улітку 1942 р. він залишався не досить ефективним, оскільки не досяг бажаної «виховної» мети. Випадків переходу червоноармійців на бік ворога та дезертирства вглиб радянської території менше не стало.

Служителі Феміди, намагаючись у черговий раз вплинути на ситуацію, вдалися до низки нових радикальних заходів, дублюючи один одного у своїх репресивних приписах.

30 травня 1942 р. з'явилася директива прокурора СРСР № 215/51с, що стала (спільно з наказом цього ж посадовця від 15 травня 1942 р.) одним із найважливіших документів у сфері сімейного заручництва воєнної доби. У ньому містилося розпорядження негайно розгорнути роботу з репресій родичів «зрадників» Батьківщини. Арешту та заслання у віддаленні місцевості СРСР на термін від трьох до п'яти років підлягали повнолітні члени родин військовослужбовців, засуджених Особливою нарадою при НКВС СРСР або судовими органами за втечу за кордон (відповідно до ст. 58^{1в} ч. 2 КК РРФСР і аналогічних статей КК інших союзних республік); командирів і політпрацівників, які під час бою зривали з себе знаки відмінності й дезертирували в тил або здавалися у полон (згідно з наказом Ставки ВГК

Червоної армії № 270 від 16 серпня 1941 р.); цивільних осіб, котрі здійснили втечу за кордон (відповідно до вже згадуваної постанови уряду від 7 грудня 1940 р.) [465, с. 228].

Ця директива Прокурора СРСР, якби її почали ретельно виконувати, означала, що родичів усіх військовополонених треба було негайно засилати у віддалені місцевості СРСР. Зважаючи на кількість військовослужбовців (близько 1,5 млн осіб), які в цей час уже перебували в полоні, можна уявити собі й «фронт» роботи для карально-репресивних органів. Виконати всі приписи цього суворого документа не уявлялося можливим. Розгубилися навіть чекісти на місцях, оскільки вони дійсно не могли второпати, які ж родини треба репресувати і де взяти сили та й засоби на це.

Документи й учасники драматичних подій першого року війни переконують у тому, що під репресії тоді, як правило, потрапляли члени родин офіцерів і лише деяких військовиків рядового складу Червоної армії. Це пояснювалося, з одного боку, відсутністю у військових частинах документів на весь особовий склад, який, до того ж, зазнавав серйозних втрат і дуже швидко змінювався, з іншого – тим, що дістатися до деяких родин було просто неможливо, оскільки вони перебували на окупованій території. У ті важкі дні війни репресії стосовно членів сімей «зрадників», які знаходились у радянському тилу, полягали здебільшого в позбавленні їх будь-якої матеріальної підтримки з боку держави: матерям, дружинам і дітям припинялися виплати по військових атестатах, не видавалися продовольчі та промислові картки, багатодітні родини не отримували грошової допомоги тощо. Карати у більш серйозний спосіб жінок та дітей влада у той час, мабуть, не наважувалася.

Пізніше (від вересня 1942 р.) велика кількість солдатів та офіцерів, засуджених за військові злочини, а також певні категорії в'язнів із таборів ГУЛАГ, які потрапили до штрафних батальйонів та рот, здебільшого ціною

свого життя повернули своїм близьким надію на скасування матеріальної та моральної дискримінації*, що її вони зазнавали перед тим.

А на місцях, отримавши згадану директиву прокурора СРСР від 30 травня, справді не знали, з чого треба починати регламентовану нею роботу. На адресу ДКО вже навесні й улітку 1942 р. почали надходити телеграми з проханням роз'яснити, як кваліфікувати співпрацю і кого з родин «зрадників» слід арештовувати для наступного заслання. Так, секретар обкому партії Ростовської області, яка в червні 1942 р. була вже визволена, у своєму зверненні особисто до Й. Сталіна зауважував: «...усього таких родин по звільнених від окупації районах і місту Ростову нами виявлено 1447. Прошу Вас прискорити рішення в ДКО про виселення таких сімей у найближчі дні». Не знаючи, як в умовах війни і наближеності лінії фронту здійснити подібну широкомасштабну репресивну акцію стосовно жінок, людей похилого віку та дітей, Й. Сталін звернувся з відповідною резолюцією до свого вірного підлеглого: «Т[овари]шу Берія. Ваша думка?» [265, с. 348–349]. І той не забарився з «порадою». Уже через два дні, 18 червня 1942 р., у спецповідомленні на адресу Голови ДКО «Про репресії стосовно членів родин зрадників Батьківщини», спершу коротко здійснивши екскурс у недалеке минуле цієї варварської практики і пославшись на вже відомі директиви з даного приводу (постанову ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 7 грудня 1940 р.; чинну статтю 58^{1b} КК РРФСР, яка приписувала засилати на північ СРСР членів родин військовослужбовців, а також наказ Ставки ВГК № 270 від 16 серпня 1941 р.), головний чекіст СРСР навів для наочності дані про репресивну діяльність. Повідомляючи про такі вироки стосовно 2305 близьких родичів військовослужбовців (1852 з яких уже були виконані), Л. Берія зажурено наголошував: «Сім'ї осіб, засуджених за шпигунство або за зраду і сприяння

* Відповідно до наказу народного комісара оборони СРСР від 28 вересня 1942 р., яким оголошувалося положення про штрафні батальйони і роти, членам родин командирів, відправлених до цих підрозділів, виплата допомоги за атестатом припинялася і змінювалася значно меншою, передбаченою для рядових червоноармійців і молодших командирів. У разі загибелі штрафника пенсія призначалася на загальних підставах з усіма сім'ями командирів з окладу утримання за останньою посадою до направлення в штрафний батальйон. Такий же порядок розповсюджувався і на бійців штрафних рот.

німецьким окупантам, за службу в каральних чи адміністративних органах німецьких окупантів на захопленій ними території, і осіб, які добровільно пішли з окупаційними військами під час звільнення захоплених противником районів, – у сенсі чинних законоположень і урядових розпоряджень до відповідальності не притягаються» [265, с. 349–350].

Останні акцентовані зауваги очільника НКВС СРСР вже давно турбували його. Відправивши до таборів ГУЛАГ протягом 1937–1938 рр. понад 18 тис. ні в чому не винних дружин цивільних осіб (засуджених за різними «контрреволюційними» статтями КК), а пізніше, у 1940 – першій половині 1941 р., ще більшу кількість жінок спрямувавши в заслання до Сибіру, Казахстану та в інші віддаленні місцевості СРСР, він продовжував бідкатися що, мовляв, немає у його відомства належної законодавчої бази. Адже, дійсно, репресувати членів родин цивільних не було жодних законних підстав, і про це наголошувалося уже вдруге після грудня 1940 р., коли йому не вдалося проштовхнути відповідний указ президії Верховної Ради СРСР, про що вже йшлося вище. Окрім цього, у зверненні до Й. Сталіна йшлося й про те, що органи державної безпеки не знають, як вчиняти з членами родин 23 тис. червоноармійців, засуджених до вищої міри покарання за «шпигунство, спробу зради Батьківщини і за зрадницькі наміри» [265, с. 350].

Виклавши всі проблеми у справі репресій родичів цивільних «пособників» та військовослужбовців, не охоплених чинним кримінальним законодавством, нарком внутрішніх справ, як завжди, «виявився на висоті», оскільки оперативно виклав свою точку зору голові ДКО Й. Сталіну: «НКВС СРСР вважає, що сім'ї цих осіб, якщо останні засуджені до вищої міри покарання, також підлягають репресуванню». А щоб не переобтяжувати свого патрона, дописувач ще й додав ним же підготовлений проект постанови Державного Комітету Оборони «Про членів родин зрадників Батьківщини» [265, с. 350–351], яка й була ухвалена вже через шість днів – 24 червня 1942 р.

Отже, вища військова влада (за підказкою очільника НКВС) вкотре задекларувала намір застосовувати жорсткі репресії. Відповідно до цього

документа повнолітні члени родин осіб (і цивільних включно), засуджених судовими органами або Особливою нарадою до вищої міри покарання – розстрілу (за перехід на бік ворога, зраду або сприяння німецьким окупантам, службу в каральних або адміністративних органах німецьких загарбників на окупованій ними території, за спробу зради Батьківщини і навіть за «зрадницькі настрої») підлягали арешту й заслання у віддалені місцевості СРСР на термін до п'яти років. Аналогічне покарання передбачалося й для членів родин осіб, заочно засуджених до ВМП за добровільний відхід разом із окупаційними військами під час визволення захопленої ворогом території.

Відтоді застосування репресій стосовно членів родин могло відбуватися лише після вироків судів або рішень Особливої наради при НКВС СРСР. Членами сімей, за постановою ДКО, вважалися мати, батько, дружина, сини, дочки, брати та сестри, якщо вони жили разом зі «зрадником» або перебували на його утриманні на момент здійснення злочину чи на час мобілізації в армію у зв'язку з початком війни.

Ця ж постанова ДКО задекларувала й дуже важливі для великої кількості громадян – членів родин осіб, визнаних «зрадниками», винятки, що забезпечували їх від репресій. Так, серед іншого, зазначалося, що не підлягають арешту та заслання сім'ї, у складі яких були фронтовики, партизани, інші члени родини, які надавали допомогу чи якимось сприяли Червоній армії та партизанам, а також нагороджені орденами й медалями Радянського Союзу [265, с. 350–351], про що вже йшлося у згаданому вище наказі прокурора СРСР № 46.

Для громадян УРСР ці винятки, визначені у постанові ДКО та інших наступних регламентних документах з проблем покарання членів родин, були дуже важливими, оскільки майже кожна українська родина з початком війни делегувала на фронт своїх батьків, синів або дочок. Відтак репресії могли обійти її стороною.

Постанова ДКО від 24 червня 1942 р. негайно, як і належить, була взята до відома всіма, хто мав утілювати її в життя. Уже через три дні, 27 червня 1942 р., з'явилася спільна директива народного комісара внутрішніх справ і прокурора

СРСР № 252 про застосування репресій стосовно повнолітніх членів родин осіб, засуджених судовими органами або Особливою нарадою при НКВС СРСР до вищої міри покарання за ст.58^{1а} і 58^{1б} КК РРФСР і відповідними статтями КК інших союзних республік [283, с. 570–571]. Те, що репресуватися мають лише згадані особи, а родичі засуджених до позбавлення волі не підлягають покаранню, підкреслювалося і в спеціальному роз'ясненні Головного військового прокурора та начальника Головного управління військових трибуналів 13 вересня 1942 р. [284, с. 244].

На тлі цих численних роз'яснень НКВС СРСР потурбувався про те, щоб не порушувався порядок виконання репресивних приписів стосовно членів родин «зрадників». 27 липня 1942 р. наркомат видав спеціальну директиву № 298, у якій детально розписувався порядок етапування до місць заслання. У першому пункті цього документа зазначалося, що неповнолітні діти вирушають у «віддалені місцевості СРСР» разом зі своїми батьками після відповідного рішення Особливої наради при НКВС СРСР. Згадані ЧСИР перед відправкою в заслання мали утримуватися в тюрмах або пересильних пунктах [206, арк. б/н.].

Та й ці роз'яснення і директиви не вичерпали всього масиву документів розтлумачувального характеру. Ймовірно, у правоохоронних відомствах виникло чимале напруження та багато питань: як здійснювати репресії стосовно членів родин «зрадників» і «пособників», чим керуватися? Постанов, наказів, директив, циркулярів та інших відомчих документів з початку війни з'явилося безліч. Усі вони були однаково жорстокі й категоричні. Утім, більшість із них не давала чітких роз'яснень, як, наприклад, оцінювати «злочин» тих людей, родичі яких відійшли разом з німцями*, наскільки «злочинною» була їх співпраця з ворогом.

І знову до справи «лікнепу» після трьохмісячної перерви підключилися нарком внутрішніх справ, прокурор СРСР і Головний військовий прокурор.

* Хоча циркуляр НКВС СРСР від 18 лютого 1942 р. й не передбачав арешту та відправлення у віддалені місцевості СРСР членів родин тих осіб, які відступили разом з німцями, утім, на місцях часто-густо по-різному тлумачили цей припис, що своєю чергою негативно позначалося на долі великої кількості людей.

Наприкінці вересня 1942 р. у спеціальному приписі виконавцям репресій на місцях вони розписали механізм і послідовність цих дій: «У разі відсутності судового вироку або рішення Особливої наради при НКВС СРСР про засудження зрадників Батьківщини та інших пособників німецько-фашистських окупантів підставою для заведення облікових справ для репресування сімей згаданих осіб можуть слугувати такі документи: 1. Акт про розстріл зрадника і свідчення, що підтверджують його зрадницьку діяльність. 2. Довідка командування військових з'єднань, сільради, райвиконкому чи міськради про розстріл зрадника з додатком свідчень, що підтверджують його зрадницьку діяльність. 3. Висновок місцевого органу НКВС або Особливого відділу відповідного військового з'єднання або висновок відповідного прокурора, що підтверджував факт розстрілу зрадника, з доданням свідчень про його зрадницьку діяльність» [297, с. 108–109].

З переліку процесуальних документів, які могли слугувати підставою для репресій членів сім'ї, бачимо, що особливих канонів для дотримання правової процедури тогочасні служителі Феміди не вимагали. Їм достатньо було паперів, які не мали жодної юридичної ваги. За відсутності вироку військового трибуналу дозволялося вживати покарання стосовно близьких та рідних військовослужбовців, які просто були розстріляні перед строем в умовах швидкого відступу. Це могло, звичайно, створити досить широке поле для сваволі місцевих органів НКВС, оскільки згаданих «актів, свідчень» та інших підстав для репресій могло бути значно більше, ніж легітимних (хоча й надсуворих) вироків. Дивним є й те, що цей спільний документ народився по «свіжих слідах» постанови ДКО від 24 червня 1942 р., у якій мова йшла якраз про «вироки», а не про якісь «висновки чи свідчення».

Щоправда, вже в наступних документах почали більш обережно підходити до визначення «паперових підстав» для репресій членів сімей. Старанно й послідовно у приписах дублювалося слово «вирок».

12 жовтня 1942 р. служителі радянської Феміди відповідно до Постанови ДКО № 2401 цт від 11 жовтня 1942 р. отримали чергову вказівку у вигляді

директиви Прокурора СРСР щодо застосування репресій до членів родин дезертирів із Червоної армії, заочно засуджених військовими трибуналами за ст. 58^{1б} до вищої міри покарання за «бандитизм, збройні пограбування та контрреволюційну повстанську роботу» [284, с. 352]. Знову повторювалося, що арешту й заслання на Північ СРСР підлягали жінки та діти, які нічого не знали про діяльність своїх чоловіків та батьків.

Начальник Головного управління військових трибуналів Наркомату юстиції СРСР, який 26 жовтня 1942 р. підписав директиву № 003486, що надавала належного «прискорення» репресіям членів родин «зрадників Батьківщини та дезертирів». Голови Військових трибуналів фронтів, армій і флотів після затвердження вироків військовими радами зобов'язувалися негайно направляти самі справи й копії вироків у згаданий главк для наступної передачі в НКВС з метою здійснення репресій [498, с. 77–78].

НКВС СРСР 10 грудня 1942 р. укотре наказав посилити репресії щодо членів родин «зрадників» і «дезертирів». Спеціальною директивою цього відомства наказувалося прискорити заочне засудження цих осіб задля більш оперативної наступної передачі на Особливу нараду справ їхніх родичів [284, с. 523–524].

Упродовж усього другого року Великої Вітчизняної війни влада шукала серйозних важелів впливу, аби якось стабілізувати ситуацію на фронті, зокрема запобігти масовій здачі в полон. Із цією метою було видано три постанови ДКО СРСР та 10 відомчих приписів. Не винайшовши нічого кращого, як завжди, діяли погрозами – обіцянкою репресувати у жорстокий спосіб жінок, батьків, братів та сестер, що мали втілюватися в життя у тилкових районах.

1943 р. прийняв естафету від попереднього року, зокрема й у справі репресій родичів осіб, які були засуджені до вищої міри покарання та знаходились у німецькому полоні. Каральні санкції для цих людей у вигляді заслання, позбавлення допомоги та інших пільг здійснювалися відповідно до встановленого радянською владою протоколу, який діяв уже з перших днів війни й уточнювався з плином часу. Не забували карально-репресивні органи

пильно стежити й за виконанням відповідних приписів у частинах, дотичних до основного покарання, турбуючись навіть про перспективу таких дій. Так, наказом Головного управління військових трибуналів від 9 лютого 1943 р. «Про виконання вироків у частині конфіскації майна засуджених, яке знаходилося на території, тимчасово окупованій ворогом» було встановлено, що приписи народним судам з цього приводу, а також повідомлення у військкомати про позбавлення допомоги та пілг їхніх родинам, військові трибунали повинні були пересилати у відповідні військові трибунали округу чи фронту для того, щоб після визволення окупованої території ці заходи були реалізовані [477, с. 159].

У розпал війни, готуючись до роботи на вже визволеній території, 19 квітня 1943 р. президія Верховної Ради СРСР ухвалила один із найбільш значущих для подальшого процесу кваліфікації «пособництва» (а відтак і репресій до членів родин) указ «Про міри покарання для німецько-фашистських лиходіїв, винних у вбивствах і катуваннях радянського цивільного населення і полонених червоноармійців, для шпигунів, зрадників Батьківщини з числа радянських громадян і їхніх пособників»* [297, с. 145–147], згідно з яким зазначені категорії осіб чекала вища міра покарання у вигляді повішення. Вперше за роки війни було вирішено застосовувати саме такий спосіб страти, маючи на меті посилити «виховний» і залякувальний вплив виконання вироку. Цей указ став доленосним для багатьох людей, які в той або інший спосіб співпрацювали з окупантами, і приводом для активізації всіх інститутів радянської Феміди, котра, реалізуюючи його, вже навесні 1943 р. підключилася до тлумачення окремих положень, зокрема і в частині репресій стосовно членів родин осіб, які підпадали під визначення «пособник» чи «зрадник».

Після появи згаданого указу Президії Верховної Ради СРСР «по гарячих слідах» у судовій практиці дійсно спостерігалися аж надто суворі вирoki,

* Поплічників з місцевого населення, які усіяко сприяли окупаційній владі у здійсненні розправ та насильства над цивільним населенням і військовополоненими, засуджували до заслання на каторжні роботи на термін від 15 до 20 років. Розгляд справ у зазначених злочинах покладался на військово-польові суди, що створювалися в діючій армії. Вироки після їх винесення виконувалися негайно. 8 вересня 1943 р. Верховна Рада СРСР дозволила розглядати такі справи і військовим трибуналам.

зокрема по Ворошиловградській області. Там відбулися перші арешти й наступні репресії «пособників» та їхніх родичів.

Незбаром така діяльність на короткий час дещо вповільнилася. Почали ретельніше розбиратися в обставинах, а може, й шкодували людей. Реагуючи на це, радянське керівництво гостро критикувало військові трибунали за надмірну поблажливість та м'якість вироків у справах про зраду Батьківщини. Виправдувальні вирoki на користь «пособників» із числа селян ще більше розлютили вище керівництво, вони були визнані політично помилковими і більшість з них скасувала Військова колегія Верховного суду СРСР [395, с. 58].

У документах, що зберігаються в архівах спецслужб, важко виокремити звітність щодо репресій членів родин. Такі дані містилися в рядках узагальнюючого характеру «соціально небезпечний елемент», «пособники» і т. ін. Опосередковані або фрагментарні свідчення вказують на те, що великого розмаху репресії членів родин в УРСР наприкінці 1943 р. ще не набули. Рятувала людей, які були близькими родичами «зрадників» чи «пособників», й та обставина, що восени 1943 р., коли вже більша частина території УРСР була визволена, з'явилися відомчі документи, які дещо звузили коло громадян, котрі потрапляли до поля зору карально-репресивних органів.

Так, 9 листопада 1943 р., намагаючись у черговий раз навести порядок у своєму «господарстві», зокрема й у сфері репресій членів родин, начальник Головного управління військових трибуналів видав спеціальну директиву, в якій вкотре (після аналогічного роз'яснення, що з'явилося восени 1942 р.) підкреслював, що до цього відомства для наступного реагування слід направляти справи засуджених лише в тому випадку, «коли сім'я підлягає репресуванню, тобто у разі засудження певної особи до смертної кари – повішення або розстрілу...». Засудження до каторжних робіт або позбавлення волі, так само як і у випадках заміни смертної кари іншими мірами покарання не тягло за собою «наслідків» [297, с. 110]. Отже, треба розуміти, що вже в той час не йшлося про репресії до членів родин тих осіб, які були засуджені заочно як зрадники. Адже саме так стояло питання в грудні 1942 р.

Варто підкреслити, що останні півтора року війни тривало з'ясування того, як слід карати різні категорії «пособників». Це, у свою чергу, позначалося й на суворості репресій до їхніх родин. Треба визнати, що, незважаючи на численні роз'яснення всіх інститутів правоохоронної системи, стрункої й виваженої лінії репресій досягти так і не вдалося. І вже навесні 1946 р. директивою міністра внутрішніх справ СРСР нарешті було встановлено чіткий порядок, який, серед іншого, передбачав відправляти на 6 років спецпоселення поліцейських, «власовців», тих, хто служив у «національних формуваннях» тощо, на котрих «не вистачало матеріалів, аби довести їх антирадянську та пособницьку діяльність». Разом з ними могли (і влада всіляко сприяла цьому) виїжджати і їхні сім'ї [297, с. 76–77]. Оголошуючи рішення про депортацію «пособникам» та їхнім родинам приписувалося роз'яснювати, що «за зраду» перша з цих категорій мала отримати більш суворе покарання, але у зв'язку з перемогою над Німеччиною радянський уряд стосовно них виявив поблажливість.

Наприкінці 1943 р. «згадали» членів родин ще однієї категорії «пособників», досі не охоплених репресіями. 14 грудня 1943 р. начальник спецвідділу НКВС СРСР М. Кузнецов та нарком внутрішніх справ УРСР В. Рясний направили до НКВС СРСР запит, «як бути з родинами пособників німецьких окупантів і самими пособниками (фольксдойче*)». Л. Берія, своєю чергою, вирішив узгодити питання репресій цієї категорії осіб з найвищим керівництвом держави. 28 грудня 1943 р. він надіслав на ім'я Й. Сталіна спецповідомлення «Про арешт осіб, які співпрацювали з окупаційною владою», в якому обґрунтовувалася необхідність вжиття репресивних заходів до фольксдойче та членів їхніх родин. Коротко охарактеризувавши дану категорію населення, нарком внутрішніх справ інформував, що більшість із них евакуювалася разом з німцями. А тих, хто залишився у визволених населених пунктах, органи держбезпеки оперативно ставлять на облік. Далі нарком

* Фольксдойче (етнічні німці) – громадяни німецької національності, а також ті, у кого в роду були німці. За часів окупації мали суттєві пільги та переваги у справі організації власного бізнесу, звільнялися від податків, отримували зарплатню на 50 % вищу, ніж інші.

зауважив: «По місту Києву нами вже враховано 184 особи з числа фольксдойче» і запропонував їх арештувати, засудивши тих із них, на кого буде достатньо підстав для розгляду у військовому трибуналі. Інших представників цієї категорії населення наказувалося разом із родинами вислати в Алтайський край. Такі ж заходи пропонувалося вжити й до родичів засуджених фольксдойче. Й. Сталін на цю пропозицію Л. Берії відреагував у більш радикальний спосіб. На листі наркома він рішуче написав: «усіх арештувати, утримувати у концтаборі під особливим наглядом і використовувати для робіт» [265, с. 405].

Виконуючи категоричний припис Й. Сталіна та відповідне розпорядження НКВС СРСР від 7 січня 1944 р.^{*}, республіканський Наркомат внутрішніх справ відреагував досить оперативно і вже 27 січня 1944 р. видав директиву, за якою всіх членів родин фольксдойче наказувалося відправляти до Сузунського району Новосибірської області. Як завжди, заодно, не розбираючись прискіпливо з кожним окремим випадком, усіх фольксдойче оголосили «зрадниками Батьківщини», отже, і члени їхніх родин автоматично потрапили в цю зловісну і всепоглинаючу категорію «злочинців». Упродовж 1944–1947 рр. із УРСР виселили 3631 фольксдойче та членів їхніх сімей, із них за 1944 р. – 989 осіб, 1945 р. відповідно – 2011, 1946 р. – 489 і 1947 р. – 142 особи. Більша їх частина проживала в Київській, Вінницькій, Дніпропетровській, Одеській і Миколаївській областях УРСР. Серед депортованих було 875 українців [186, арк. 76–77; 188, арк. 96].

Серед тих людей опинилася й домогосподарка польської національності Аделіна Юрковська з Бердичева Житомирської області, 1907 року народження. Як член сім'ї фольксдойче 7 листопада 1944 р. вона була заслана в Сузунський район Новосибірської області. За тією ж адресою 16 червня 1945 р. вирушила з трьома неповнолітніми дітьми інша жінка з села Березівка Житомирського району, 1910 року народження. У графі «характер злочину» записано: «член родини зрадника Батьківщини фольксдойче. Репресування у такий спосіб

* Ідеться про розпорядження № 20, у якому наказувалося відправляти фольксдойче до Чорногорського спецтабору (ст. Чорногорські копальні Красноярського краю) для їх подальшого утримання.

багатодітної жінки – дружини селянина німецької національності – відбулося не за вироком судової установи, а за «узгодженням» заднім числом (3 липня 1945 р.) після того, як родина у повному складі вже прибула у місце заслання [215].

Зважаючи й на цю «нову» категорію родичів «ворогів» радянської влади, котрих за приписами радянської Феміди належало репресувати, встановити загальну кількість покараних членів родин за весь час війни досить складно*. Якщо ув'язнених у таборах ГУЛАГ ЧСІР не досить ретельно, але все ж обраховували, то засланих у віддалені місцевості СРСР, позбавлених пенсій та інших видів матеріальної допомоги, продуктових карток, дискримінованих в інший спосіб досягнути практично неможливо, позаяк і цифрові показники не можуть слугувати адекватним виміром тих морально-психологічних збитків, що були завдані людям не лише війною, а й цілеспрямованими зусиллями влади, яка з маніакальною настирливістю переслідувала їх.

Єдиною, більш-менш наближеною до реальної цифри є та, що міститься у звітних документах ГДА МВС України: у заслання з УРСР протягом 1944–1946 рр. було відправлено 2894 члени сімей осіб, засуджених за «зраду» Батьківщини [186, арк. 76–77, 84; 188, арк. 96].

Серед тих членів сімей була й колгоспниця Килина Раздобудько (1896 р.н.) з Київської області. Її чоловік Іван Раздобудько (1892 р.н.) за «проведення серед особового складу [військової] частини активної контрреволюційної роботи» був засуджений трибуналом Південно-Західного фронту до розстрілу (вирок виконаний 10 червня 1942 р.). Через два роки трагічна доля спіткала і його дружину. 16 жовтня 1944 р. за приписом, що надійшов з військового трибуналу, вона була арештована. На допиті їй ставили нехитрі запитання, які, нібито, повинні були довести її причетність до «злочину», вчиненого її чоловіком. Нікого не турбувала та обставина, що жінка навіть не знала про страту батька її двох дітей, та й взагалі не бачила його від 13

* Не вдалося зробити цих обрахунків і В. Нікольському, який вже тривалий час вивчає статистику та соціальний склад репресованих радянськими органами державної безпеки.

липня 1941 р., коли він пішов на фронт. «Хто є Вашим чоловіком, назвіть склад сім'ї», – запитував спочатку слідчий Переяслав-Хмельницького УНКДБ. І далі, аби визначити рівень суворості майбутнього покарання, чекіст слово в слово декламував приписані наказом прокурора СРСР від 15 травня 1942 р. пом'якшувальні обставини, наділяючи їх запитальними нотами: «Хто з Ваших родичів, за винятком чоловіка, служить у Червоній армії або партизанах, ...хто має нагороди?». Отримавши негативні відповіді на кожне з двох запитань, слідчий досить оперативно, продублювавши вирок військового трибуналу 1942 р. стосовно чоловіка жінки, вивів на папері безглуздий і безжальний вердикт-клопотання: «Встановив, що на час призову його [Раздобудька І. П.] разом з ним проживали» дружина та двоє дітей – одинадцятирічна дочка та шестирічний син, які відповідно до директиви НКВС та прокурора СРСР від 30 травня 1942 р. повинні репресуватися шляхом виселення у віддаленні місцевості СРСР терміном на 5 років [153, арк. 8–8 зв.]. Справу Килини Раздобудько передали на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР [153, арк. 1, 3, 14 зв.]. До рішення цього позасудового органу, яке відбулося 21 квітня 1945 р., жінка декілька місяців перебувала в Київській тюрмі, а потім вирушила у п'ятирічне заслання в Актюбінську область Казахської РСР [215].

Така ж сумна доля спіткала й інших жінок. Щоправда, їх було значно менше, ніж у попередні роки, оскільки карально-репресивні органи все ж не вдалися до такої кампанійщини, яка процвітала в попередні роки. Іноді репресії наздоганяли нещасних вже значно пізніше після того, як їхні чоловіки вчиняли свої «злочини» – за два-три роки по війні.

Аналіз архівних документів, спогади очевидців дозволяють дійти висновку, що більш оперативно карали дружин військовослужбовців, оскільки для цього існувала цілком зрозуміла для слідчих правова база. Родичів цивільних осіб репресували і пізніше, і рідше. Величезна кількість роз'яснень щодо рівня суворості покарання як самих «пособників», так і їхніх родин не дозволяла чекістам зрозуміти, як саме треба чинити у кожному конкретному випадку.

НКВС не випустило зі свого поля зору й найменших членів родин репресованих. 29 серпня 1944 р. нарком державної безпеки УРСР С. Савченко підписав циркуляр № 1602/с «Про агентурно-оперативну роботу серед дітей репресованих», у якому зазначалося: «Останнім часом погано здійснюється агентурно-оперативна робота серед дітей репресованих, недооцінюється важливість викриття антирадянських угруповань і викриття антирадянських ворожих елементів серед молоді. ...Серед викритої агентури ворога зустрічаються підлітки – діти репресованих. ...Ще в 1941 р. були зафіксовані випадки, коли учні 15–16 років ставили за мету помсту радянській владі за арештованих і репресованих родичів». Далі нарком внутрішніх справ республіки наказував посилити пильність й виявити «свіжі контингенти» тих, чиї батьки зазнали покарання напередодні та під час війни. Доповісти про вжиті заходи приписувалося до 30 вересня поточного року [159, арк. 66–67].

Добігала кінця страшна, виснажлива і кровопролитна війна. Дружини, батьки й діти чекали на повернення своїх близьких. Так само з нетерпінням сподівалися на своє звільнення й затавровані страшним визначенням ЧСИР, які спокутували невчинені гріхи у таборах ГУЛАГ та у спецпоселеннях. Ні перших, ні других не звільнили. Їх не торкнулися амністії, пов'язані з закінченням війни. Вони ж бо були «політичні» вороги радянської влади. Дружини останніх, які мали восьмирічні строки, вийшли на волю лише в 1946 р. Та й то «перекрашеними» з ЧСИР на «мінусників», оскільки ще тривалий час вони залишалися позбавленими прав з усіма наслідками, що випливали звідси. У паспортах цих жінок ставилася позначка, яка забороняла їм жити у режимних місцевостях та великих столичних і промислових центрах СРСР. Основний приплив нових ЧСИР наприкінці війни та в повоєнний час давала Західна Україна.

Реально враховуючи специфіку воєнного часу, зумовлені ним об'єктивні й суб'єктивні обставини, цілком обґрунтовано підвищений рівень відповідальності всіх і кожного перед законом, до яких вдаються практично всі країни світу з метою концентрації зусиль та ресурсів для ведення війни, досить складно

зрозуміти непримиренне, інколи відверто жорстоке ставлення до свого народу «рідної влади». Суворість, викликана війною, начебто цілком обґрунтована, сама по собі часто набувала вигляду цинічного нехтування всіх законів цивілізованого суспільства. Усе відбувалося за старим сценарієм: влада за допомогою карально-репресивних органів створювала систему сімейного заручництва, карала безвинних жінок, людей похилого віку і дітей, вдавалася до різних форм дискримінацій, аби в такий спосіб «стабілізувати ситуацію на фронті», припинити «зрадницькі настрої» тощо. Ціна людського життя, яка й до того була дуже низькою, впала до межі.

4.3. Примусові переміщення останнього року війни

Вигнання нацистів із території Західної України, на жаль, не стало тим довгоочікуваним визволенням, на яке так сподівався тамтешній люд. Події, які розгорталися в регіоні протягом останнього року війни, переконливо доводили, що спокій і мир ще довго не прийдуть до їхніх осель. Гостре протистояння між учасниками формувань Української повстанської армії (УПА) й ОУН, з одного боку, та радянськими силовими структурами – з іншого, потягло за собою каральні акції проти місцевого мирного населення, обвинуваченого владою у колабораціонізмі та співчутті повстанцям. Отже, війну оголосили не лише учасникам самостійницького руху, а й членам їхніх родин, які, по суті, стали заручниками сталінського режиму.

14 лютого 1944 р. з'явилося перше звернення Президії Верховної Ради і РНК УРСР «До учасників так званих “УПА” та “УНРА”», затверджене постановою політбюро ЦК КП(б)У, де учасників повстанського руху закликали добровільно перейти на бік радянської влади, обіцяючи їм «цілковите прощення їхньої тяжкої помилки, їхніх минулих провин перед Батьківщиною». Пропонуючи «виходити з лісу», повертатися до рідних осель, повстанцям нагадували, що їх удома чекають рідні – матері, дружини, діти й батьки. «Замість ганебної загибелі в оунівських бандах ви вдома одержите змогу мирної

праці, щасливого життя, здобудете всі права вільного радянського громадянина» [92, арк. 15–24], – наголошувалося в документі.

Невдовзі з'ясувалося, що згадка про рідню була зовсім не випадковою, оскільки, обіцяючи повстанцям прощення і возз'єднання з сім'ями, радянські лідери вже були готові продовжити те, чого не довершили в першій половині 1941 р., коли депортували у віддалені місцевості тисячі членів родин учасників Організації українських націоналістів.

Зволікати з репресіями радянська влада не бажала, вважаючи їх панацеєю від усіх вже відомих «хвороб» західноукраїнського регіону. Не витримавши навіть півтора місяця з моменту заклику, вже наприкінці березня місцеві карально-репресивні органи вдалися до перших крайніх заходів не лише до самих членів збройних формувань ОУН та УПА, а й до їхніх родичів. Боротьба з повстанцями та депортація членів їхніх сімей покладалася на Управління з боротьби з бандитизмом і перший спецвідділ НКВС УРСР*.

Старт «копіткої» роботи щодо узаконення репресій членів родин учасників національно-визвольного руху в Західній Україні був оголошений невдовзі після визволення перших обласних центрів цього регіону – Луцька й Ровно**. Неабияку ініціативу у цій справі, певно, з побоювання бути запідозреним у м'якотілості, виявив перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов. У своєму розлогодому листі на ім'я Й. Сталіна після докладної характеристики оперативної обстановки серед інших заходів «з метою прискорення ліквідації оунівських банд, наведення порядку» він запропонував виселяти родини активних учасників ОУН і УПА у віддалені місцевості СРСР. Аби узаконити

* Ключову роль у боротьбі з повстанцями та організації депортації відіграло Головне управління з боротьби з бандитизмом (ГУББ) НКВС СРСР, яке сконцентрувало у своїх руках усі засоби придушення опору не лише в Україні (через ГУББ УРСР), а й Білорусії, Латвії, Литві та Естонії. ГУББ було створене наказом наркома внутрішніх справ СРСР № 001447 від 1 грудня 1944 р. До цього боротьбою з бандитизмом займався однойменний відділ (1941–1944 рр.). У регіонах працювали відповідні управління та відділи. Операції з ліквідації підрозділів УПА і ОУН здійснювали внутрішні війська (ВВ) НКВС. Вони ж за допомогою працівників райвідділів Наркомату внутрішніх справ, державної безпеки та місцевих активістів проводили локальні й широкомасштабні «військово-чекістські» операції, реалізовували приписи влади та свого керівництва з організації депортацій.

** Тодішня назва м. Рівного.

репресії стосовно жінок, дітей і людей похилого віку та прискорити ухвалення необхідного рішення союзним керівництвом, партійний очільник УРСР підготував ще й проект відповідної постанови ДКО СРСР «Про спеціальні заходи по західних областях України», у восьмому пункті якої зазначалося: «Зобов'язати НКВС СРСР виселяти сім'ї активних учасників ОУН, «УПА», «УНРА» у віддаленні місцевості СРСР» [106, арк. 20–23].

Примітно, що ні тоді, ні пізніше ця ініціатива не знайшла офіційної законодавчої підтримки у Кремлі, хоча, безумовно, такого роду радикальні кроки схвалювалися там стовідсотково, а самі директиви віддавалися не лише на папері, а й в усній формі. Отже, ця постанова ДКО не була підписана Й. Сталіним, тому більшість вітчизняних науковців, посилаючись на неї у своїх дослідженнях як на документ, що набув сили закону, грішать проти правди. Його варто брати до уваги лише як спробу узаконити репресії в Західній Україні і, що найголовніше, – яскраве свідчення загальної концептуальної спрямованості дій найвищого партійного керівництва, способу мислення державних можновладців.

На допомогу партійному лідерові УРСР, як завжди, прийшов НКВС. 31 березня 1944 р. з'явилися два документи, підписані наркомом внутрішніх справ СРСР Л. Берією: розпорядження № 7129 та наказ № 122 про репресії членів родин оунівців. Останній мав дещо незвичну форму, оскільки адресувався двом заступникам наркома внутрішніх справ СРСР С. Круглову та І. Серову, а також наркому внутрішніх справ УРСР В. Рясному. Цей документ був досить коротким і не містив будь-яких обґрунтувань чи мотивації. Він починався словами: «На ваш № 1-83 від 29 березня 1944 р.* про репресування членів сімей оунівців – НАКАЗУЮ: 1. Всіх повнолітніх членів сімей засуджених оунівців, а також активних повстанців як арештованих, так і убитих у зіткненнях, – засилати у віддалені райони Красноярського краю, Омської, Новосибірської та Іркутської областей, а їхнє майно конфіскувати відповідно до наказу НКВС СРСР № 001552 від 10 грудня 1940 р.» [156, арк. 180–181].

* На жаль, пошуки документа № 1-83 залишилися поки що марними.

Посилання на останній документ означало, що, не маючи законних підстав репресувати родичів цивільних осіб, визнаних «зрадниками», НКВС у черговий раз вирішив обмежитися власними відомчими приписами.

Другий пункт березневого наказу, підписаного Л. Берією, визначав послідовність та ієрархію ухвалення рішень про заслання родичів учасників національно-визвольного руху. Спочатку начальники відповідних райвідділів НКВС–НКДБ на підставі наявних документів про «практичну бандитську діяльність оунівців і повстанців» мали складати «вмотивовані» висновки про заслання їхніх родин. Потім очільники обласних управлінь НКВС–НКДБ розглядали ці документи, затверджували їх та складали постанову на кожну окрему родину. Далі «пакет» довідок та вердиктів направляли на затвердження наркома внутрішніх справ УРСР В. Рясного, після чого через 1-й спецвідділ надсилали до Москви, де Особлива нарада при НКВС СРСР мала «затвердити» присуди.

У третьому пункті наказу зазначалося: «Направлення у заслання членів сімей оунівців і повстанців здійснювати..., не чекаючи отримання рішення Особливої наради» [152, арк. 14; 156, арк. 180–181]. Таким чином закладалися підвалини доти небачених процесуальних порушень. Подальший розвиток подій довів, що цей пункт беріївського наказу працював краще за інші, оскільки людей вилучали дуже «оперативно» і масово депортували у віддалені місцевості. І вже за півроку, а то й за рік, їх «оформляли» через Особливу нараду.

Трохи пізніше НКВС СРСР наказав своїм підлеглим в УРСР керуватися під час депортацій членів родин повстанців (окрім згаданої грудневої інструкції 1940 р.) також своєю директивою від 27 липня 1942 р. № 298, яка ретельно розписувала порядок етапування родичів «зрадників батьківщини» до місць заслання. Щоправда, в першому пункті цього документа, на відміну від наказу, підписаного Л. Берією в березні 1944 р., зазначалося, що неповнолітні діти вирушають у «віддалені місцевості СРСР» разом зі своїми батьками лише після відповідного рішення Особливої наради при НКВС СРСР [152, арк. 14; 156,

арк. 180–181]. Та цей «нюанс» був проігнорований, оскільки він заважав оперативності в «роботі» каральних органів.

Після появи наказу НКВС СРСР, перш ніж узятися реалізовувати його, до третьої декади квітня 1944 р. у надрах карально-репресивних органів України кипіла паперова робота. Писалися та переписувалися інструкції про «порядок» вилучення членів родин учасників ОУН та УПА з власних домівок для подальшого заслання їх у віддаленні місцевості СРСР.

Уже 5 квітня 1944 р. НКВС УРСР підготував інструкцію «Про порядок заслання членів сімей оунівців і активних повстанців у віддаленні райони Союзу РСР», в якій, по-перше, значно розширювалося коло майбутніх жертв, по-друге, досить ретельно розписувався порядок оформлення та організації депортаційно-каральних акцій [184, арк. 1–2 зв.]. На відміну від наказу Л. Берії № 122, де приписувалося відправляти в заслання родичів арештованих, засуджених чи вже вбитих повстанців, згаданою інструкцією передбачалося застосування цих суворих санкцій також до сімей «активу та керівного складу ОУН–УПА», які перебували на нелегальному становищі: «комендантів, помічників комендантів і співробітників «СБ» (служби безпеки ОУН. – *Т. В.*); районних і надрайонних провідників ОУН; сотенних; станичних; комендантів ОУН; курінних; господарчих; шефів і референтів зв'язку; активних учасників банд» [184, арк. 1]. Згадка про останніх означала, що практично всі, хто перебував у формуваннях ОУН, та, власне, й УПА, автоматично прирікали своїх рідних на депортацію.

Дублюючи більшість положень союзного наказу, другий розділ республіканського документа докладно роз'яснював, як треба «оформляти» паперовий бік справи. Йшлося також про функції спеціальної групи оперативних працівників, яка спільно з представниками місцевих органів влади мала організувати саму процедуру заслання. Роз'яснювалося, як треба готувати транспорт та конвой для подальшого направлення на залізничні станції чи в місця тимчасово утримання (тюрми, виправно-трудова колонія тощо), коли ще не підготовлені вагони. Розділ п'ятий інструкції ретельно виписав і процедуру

конфіскації майна, а шостий – останній – пояснював виконавцям, як саме слід заповнювати картку форми № 1 на репресованого повнолітнього члена родини.

Знаючи задалегідь, куди пролягатиме шлях вигнанців, активно долучився до відомчого нормотворення і заступник наркома внутрішніх справ СРСР В.Чернишов, який опікувався долею спецпоселенців у віддалених місцевостях Радянського Союзу. 7 квітня 1944 р. він надіслав наркому внутрішніх справ УРСР та начальникам УНКВС Красноярського краю, Омської, Новосибірської та Іркутської областей розпорядження № 130, у якому, продублювавши практично всі положення наказу свого безпосереднього начальника Л. Берії щодо репресій членів родин оунівців, додав, що «неповнолітні члени сімей» повинні вирушати в заслання разом зі своєю ріднею. Він також акцентував увагу на необхідності ретельно оформлювати всі необхідні документи на тих, кого відправляли у заслання. З-поміж іншого В. Чернишов виділив обов'язковість прилучення до загального пакета: на арештованих голів родин – копії постанови на арешт, на засуджених – копії вироку судового органу або рішення Особливої наради, на вбитих – відповідної довідки. Заступник наркома внутрішніх справ Радянського Союзу, наслідуючи свого шефа, не вимагав затвердженого Особливою нарадою рішення на депортованих громадян. Йому достатньо було як підстави лише постанови, затвердженої НКВС УРСР, про що він чітко написав у § 5 свого листа [156, арк. 187]. В.Чернишов готовий був чекати згаданого протиправного вердикту, а родичів членів ОУН та УПА приймав невідкладно, оскільки економіка країни гостро потребувала дармової робочої сили. Що ж стосується рішень позасудового органу при НКВС СРСР, то їх заступник наркома внутрішніх справ СРСР на майбутнє наказав надсилати на нове місце проживання засланих «для оголошення» їм і до УНКВС областей, з яких вони були виселені [156, арк. 188].

До речі, згаданою директивою В. Чернишова та березневим наказом Л. Берії протягом наступних трьох років керувалися всі виконавці в областях Західної України. Інструкції, народжені в надрах республіканського НКВС, фігурували у відомчому листуванні значно рідше.

Мабуть, не особливо розраховуючи на сумлінність виконавців на місцях, 13 квітня 1944 р.* наркоми внутрішніх справ та державної безпеки УРСР В. Рясний та С. Савченко підписали ще один документ – спільну директиву № 4/552/с про порядок репресій членів сімей оунівців і активних повстанців. Продублювавши дослівно наказ Л. Берії від 31 березня 1944 р., обидва республіканські наркоми у восьми пунктах досить ретельно розтлумачили своїм підлеглим в обласних та районних управліннях, начальникам оперативних секторів і груп цих регіональних підрозділів не те, як реалізовувати союзний припис, а як оформляти і складати звіти про ліквідацію оунівського підпілля, роботу агентури та інформаторів на цій ділянці оперативної роботи. 18 квітня 1944 р. разом із супровідним листом цей припис з Ровно був надісланий до начальників УНКДБ Ровенської, Тернопільської, Станіславської (нині – Івано-Франківська) і Львівської областей [158, арк. 142–146].

Чого не вистачило республіканському та союзному керівництву, аби створити один досконалий документ, сьогодні важко сказати. Вбачається, насамперед, що ті папери творилися поспіхом і тому не всі їх положення були зрозумілі для виконавців. Але вже 15 квітня 1944 р. з'являється чергова «Інструкція-вказівка» про порядок виселення сімей активних учасників ОУН і УПА, підготовлена силами штабу боротьби з цими формуваннями, який дислокувався у м. Ровно і працював під безпосередньою орудою самого наркома внутрішніх справ УРСР. Цей документ у дванадцяти пунктах знову розписував послідовність і порядок процедури депортації: від оформлення документів до вантаження у вагони [184, арк. 18–20, 69–69 зв.].

Навздогін двом згаданим вище інструкціям НКВС УРСР 18 квітня 1944 р. видав спеціальний циркуляр, де нагадувалося, що до «висновку» про

* До речі, цей документ, посилаючись на нього у своїх наступних приписах, керівники НКВС УРСР датують 3, а не 13 квітня. На самому документі стоїть чітка дата – 13 квітня 1944 р. Не виключено, що якраз ті, хто його підписував, могли помилково поставити неправильну дату, оскільки за логікою розвитку подій подібна директива мала з'явитися по «свіжих» слідах після наказу Л. Берії, а не після того, як підготували інструкцію з проведення депортаційних заходів.

відправлення у заслання цілої родини має обов'язково долучатися копія вироку на засуджених оунівців чи упівців [184, арк. 35–36].

У жодному зі згаданих приписів, якими встановлювалася процедура покарання ні в чому не винних людей, вичерпно не перераховувалися назви численних довідок та інших паперів, які мали увійти до пакета документів, що згодом надсилався до Москви на Особливу нараду. Форми та зразки тих «викривальних» документів розробляли та затверджували вже в ході розгортання репресій. Та й сама процедура оформлення родичів повстанців до заслання вдосконалювалася під час перших депортацій.

Документи, віднайдені у державних галузевих архівах Міністерства внутрішніх справ та Служби безпеки України, дозволяють скласти досить повне уявлення про зміни, котрі відбувались у цій бюрократичній процедурі депортацій та проілюструвати її.

Починалося все справді, як і вимагалось, зі складання списків членів родин повстанців у селах та містах, звідки передбачалася наступна депортація. Підставою до включення до цих сумних переліків мала б бути відповідна «доказова база»: свідчення односельців, довідка сільради й оперативного органу НКВС–НКДБ про належність тієї чи іншої особи до учасників самостійницького руху. Проте в реальному житті дані вимоги зазвичай ігнорували або виконували дуже недбало, обмежуючись складанням списків, до яких місцевий актив вносив відомих їм родичів повстанців. Ці фатальні переліки направляли в район, звідки вони потрапляли до області. У пакеті необхідних документів, окрім згаданих вище довідок, що додавалися до списку депортованих, знаходився так званий «опитувальний лист», який заповнювали зі слів особи, котру депортували. У «посімейній картці» (іноді цей документ мав назву «довідка на сім'ю активного учасника банди УПА (ОУН)») перераховувалися всі члени сім'ї (і відсутні з різних причин також) із зазначенням ступеня спорідненості, який слугував підставою для репресій. До цієї картки чомусь вписували і залишених у господарстві депортованої родини коней, корів, овечок, а також запаси зерна. Якщо учасник ОУН чи УПА був убитий у збройному зіткненні з військами

НКВС, то на нього райвідділом видавалася спеціальна довідка, яка долучалася до загального пакета документів й ставала підставою для оформлення родини небіжчика на заслання [184, арк. 80, 81, 82–82 зв.; 189, арк. 3–3 зв.].

У «висновку» відповідного УНКВС, затверженому його начальником і прокурором області, де наводилася коротка інформація про арештованого «бандита» і більш докладна – про членів його родини, формулювався лаконічний вердикт: на підставі спорідненості з «бандитом» особи, які перебували на його утриманні, підлягають виселенню у східні області СРСР.

Серед згаданих документів особливу увагу привертає той, де містяться рядки, які мовою виконавців формулюють підстави для репресій членів родин учасників визвольного руху: «проживали спільно і знали про діяльність повстанця»*. Вони є знаковими і дуже важливими, оскільки від декларацій і заяв повертають нас до реальної концепції всіх масштабних депортацій тієї доби в Західній Україні.

На додаток до згаданих, доленосних для великої кількості невинних людей папірців винайшли ще один – картку форми 1, яка ставала, власне, чи не єдиним документом (окрім справи, яка заводилася на депортованих у місцях спецпоселення. – *Т. В.*), де була прописана вся сумна доля членів родин учасників націоналістичного підпілля, які силоміць видалялися з рідних домівок.

Картка ф. 1 – це клаптик коричневого паперу розміром у півсторінки звичайного учнівського зошита з надрукованими графами: місце і рік народження, фах, місце роботи, час арешту, термін заслання, місце заслання, дата звільнення. Вона у двох (згодом у трьох) примірниках заповнювалася ще в райвідділі, де оформлювали на заслання близьких та рідних повстанців. На ній проставляли декілька різновидів штампів: «член сім'ї бандита ОУН», «член сім'ї учасника УПА», «член сім'ї нелегала» тощо. Вписувалося лише пропущене слово – ступінь спорідненості депортованого: мати, батько, брат, сестра, дядько,

* Це формулювання, запозичене з чинного тоді Кримінального кодексу, стосувалося членів родин військовослужбовців, визнаних «зрадниками» Батьківщини.

тітка, теща, сват, навіть брат зятя та ін. У графі «ст. ст. Кримінального кодексу» на звороті картки вписували аббревіатуру ЧСИР.

Згідно з приписами НКВС неповнолітніх, серед яких було чимало немовлят, відправляли разом із дорослими. На картці ф. 1 робили відповідний запис: «Разом з [...] слідуєть...» і перераховували дітей, зазначаючи їх ім'я та вік.

Перелічені документи направлялись до Ровно (від серпня 1944 р. – до Львова), де оформлялась відповідна постанова НКВС УРСР на депортацію тієї чи іншої родини і затверджувалася відповідними підписами наркома внутрішніх справ В. Рясного і прокурора УРСР Р. Руденка. У заключній її частині, після перерахування «злочинів» голови родини та її складу, зазначалося: «На підставі наказу Народного Комісара Внутрішніх Справ Союзу РСР – Генерального Комісара Державної безпеки тов. Берії від 31 березня 1944 р., перерахованих вище повнолітніх членів сім'ї вислати до [...] на 5 років» [189, арк. 5]. Зазначений в документі термін заслання не був сталим. У 1944–1945 рр. зазвичай відправляли в заслання на 5 років, в окремих випадках – на 10. Пізніше цей термін зростає послідовно до 8 і 20 років, а згодом воно стає довічним.

Зазвичай оформлення всього згаданого пакета документів, як і рішення Особливої наради при НКВС СРСР, відбувалося вже після того (іноді через півроку, а то й рік), як родичів повстанців відправляли в заслання лише на підставі списків, затверджених перед тим у регіональних управліннях НКВС.

Принагідно варто наголосити, що справи до Особливої наради надходили на всю сім'ю, а не на кожного окремого її члена. Тому документація секретаріату цієї установи велася саме в таких одиницях виміру, що вносило іноді певну плутанину у звітність.

Траплялося й так, коли деякі «кандидати» на заслання тривалий час утримувалися в тюрмах. Здебільшого тоді, коли бракувало транспорту й організатори депортацій чекали, коли набереться «оптимальна» для вивезення кількість людей. Така ж затримка мала місце й тоді, коли слідчі намагалися на допитах отримати якусь важливу інформацію про родичів, які перебували в

загонах ОУН і УПА, особливо коли це були командири окремих формувань. Іноді матерів, дітей і дружин тримали у в'язниці, оскільки намагалися інкримінувати їм такі злочини як «співучасть», «антирадянська пропаганда» тощо, чи шантажуючи повстанців-нелегалів, аби вони припинили опір і здалися карально-репресивним органам. Завдяки нововведенням, здійсненим радянською Фемідою у серпні 1944 р. (стосовно учасників ОУН та дивізії СС «Галичина»), шлях арештованих для депортації родичів міг привести і до таборів ГУЛАГ.

У Ровенській та Волинській областях уже 12 квітня 1944 р. склали узагальнені довідки «Про родини ОУН і УПА, які підлягають виселенню», з чіткою розбивкою по районах. По десяти районах Ровенщини запланували до заслання 841 родину у складі 3618 осіб, по п'яти районах Волині області – 541 родину з 1915 осіб [181, арк. 7].

Знадобилося ще три тижні, аби підготувати до відправлення перший потяг. 7 травня 1944 р. о 17 годині 55 хвилин за адресою ст. Єнісей Красноярського краю зі ст. Здолбунів Ковельської залізниці рушив перший ешелон № 1516 з жінками, дітьми та людьми похилого віку. У 18 вагонах знаходився 451 родич повстанців*. Не довелося відправляти і додаткового ешелону № 1560 з Волині, оскільки ті чотири з половиною сотні людей, яких зігнали з двох областей, вдалося ущільнити в один етап. Серед усіх депортованих 413 осіб доводилися близькими й далекими родичами арештованих оунівців, а 38 жінок, дітей та людей похилого віку мали різного ступеня спорідненість з тими, хто знаходився у формуваннях ОУН і УПА [181, арк. 109].

У більшості вагонів ешелону з депортованими № 1516 (як у всіх інших, що вирушили пізніше) не було щонайменших умов для перевезення людей. «Забули» організатори, скажімо, про медичний супровід, хоча дуже добре подбали про конвой. Тих, кого іменували ЧСИР, вивозили як небезпечних злочинців. Про успішну акцію запискою по високочастотному зв'язку (ВЧ)

* У січні 1945 р. в узагальненій довідці НКВС УРСР про відправлені з Західної України ешелони зазначалося, що в ешелоні № 1516 знаходилося 137 родин у складі 417 осіб з Ровенської області.

виконавці оперативно доповіли особисто наркому внутрішніх справ України В. Рясному та заступнику наркома НКВС СРСР С. Круглову [181, арк. 15,18].

Зазначимо, що першу партію родичів учасників ОУН і УПА силоміць відправили на Північ Радянського Союзу ще до того, як до УРСР надійшла директивна «вказівка-рознарядка» від НКВС СРСР про кількість населення Західної України, яку чекають для прийому в ГУЛАГ. Промисловість цього відомства потребувала дармової робочої сили і скористалася прагненням союзного та республіканського керівництва здійснити глибоке «очищення» західноукраїнських земель. Союзний наркомат внутрішніх справ лише 11 травня 1944 р. повідомив НКВС УРСР, що він готовий прийняти 5 тис. вигнанців з України. У рознарядці НКВС СРСР зазначалося: «Для сімей оунівців, які направляються до Красноярського краю, встановлено такі залізничні станції: Абакан – 200 чол., Єнісей – 400, Канськ – 400, Клюквена – 1 300, Камарчага – 1300*, Мажинська – 400. Загалом: 5000 осіб» [184, арк. 52–52 зв.]. Далі ретельно виписувався маршрут прямування Красноярською та Східносибірською залізницями потягів з українцями.

Подальші депортаційні акції будуватися саме за наведеною вище схемою. А якщо партійні ватажки в областях Західної України, не дочекавшись рознарядки, виявляли надмірну старанність і вилучали за допомогою НКВС більшу партію людей, ніж того потребували промислові об'єкти ГУЛАГ, то тоді вже арештовані вигнанці чекали під суворою охороною в місцях позбавлення волі та нашвидкуруч організованих і ще необладнаних збірних пунктах наступного етапу.

Проте в ті весняно-літні місяці 1944 р., як і пізніше, траплялося іноді й так, що західноукраїнські партійні очільники та керівники НКВС не встигали за своїми ж обіцянками та потребами ГУЛАГ. Давався взнаки брак досвідчених кадрів та належного досвіду. Родичі повстанців оформлялися для депортації поспіхом. До їх складу, незважаючи на приписи відправляти в заслання лише близьке оточення повстанців, потрапила чимала кількість осіб, які мали дуже

* Біля цієї цифри рукою була зроблена примітка – «Дрогобич».

далеку спорідненість із ними. Звідси згодом і з'явилися на картках ф. 1 записи: «брат зятя», «племінник» тощо.

Серед відправлених у заслання першими етапами було багато родичів не лише повстанців, а й водночас червоноармійців. Траплялося й так, що з-поміж примусових мігрантів до далекого Сибіру виїхали сім'ї орденоносців та інвалідів війни.

За наслідками першої депортації 13 травня 1944 р. нарком внутрішніх справ Української РСР В. Рясний направив листи до Ровенського, Волинського і Тернопільського УНКВС, у яких звернув увагу своїх підлеглих на несвоєчасне підвезення людей на залізничні пункти та недоліки в оформленні справ, унаслідок чого до етапів на Північ СРСР потрапляли люди, не причетні до учасників повстанського руху, а також ті, хто мав родичів у збройних силах СРСР. Так, Дубнівський райвідділ НКВС Ровенської області під час вилучення членів сім'ї вояка УПА Модеста Андрійчука, батько якого служив у лавах Червоної армії, окрім інших, прихопив і сестру згаданого чоловіка, котра вже давно мешкала окремо в іншому селі та не мала з ним практично жодних зв'язків. Та й факт перебування на фронті батька Андрійчука повинен був забезпечити членів згаданої родини від депортації [184, арк. 44]. На це, як і на багато інших обставин, не зважали тамтешні виконавці. Відповідна вказівка НКВС СРСР, яка суворо забороняла включати до проскрипційних списків сім'ї воїнів Червоної армії, нагороджених орденами та інвалідів, з'явилася лише 8 червня 1944 р. [152, арк. 33].

Депортуючи людей, союзний Наркомат внутрішніх справ ще й встигав стежити за раціональним використанням «вагоно-метражу» потягів з депортованими. Його керівництво помітило порушення з боку начальників ешелонів: вони, бачте, вантажили людей не так щільно у вагони – замість 30–35 лише по 15–20 осіб. Тому заступник наркома внутрішніх справ СРСР В. Чернишов у травні 1944 р. суворо наказав начальнику управління конвойних військ НКВС УРСР відправляти вагони, завантажені людьми тільки «за нормою». А якщо «ворожих» родин не вистачатиме, то нехай потяги стоять в

очікуванні на станціях, доки не підвезуть ще додатковий «спецконтингент» для «ущільнення» вагонного простору [189, арк. 12]. Так само піклувалися про економію залізничного рухомого складу і республіканські функціонери з НКВС. Трохи пізніше, 11 жовтня 1944 р., за підписом заступника начальника 1-го спецвідділу і начальника транспортного відділу цього відомства до всіх обласних управлінь органів внутрішніх справ надійшла депеша щодо нерентабельного використання місткості вагонів, у яких людей вивозили на Північ СРСР [184, арк. 93].

На тлі такої «турботи» про раціональне використання вагонної площі співробітники НКВС самі не надто старанно виконували приписи своїх зверхників. Причетність депортованих до повстанців встановлювали недбало. Так само оформляли і їх справи.

2 червня 1944 р. нарком внутрішніх справ УРСР В. Рясний у повідомленні на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка інформував про підготовку до виселення з Ровенської області ще 300 родин [109, арк. 71], а 2 серпня звідти до Красноярського краю вирушив ешелон з 193 родинами у кількості 585 осіб [181, арк. 109].

Реакція оунівського підпілля на ці перші жорстокі акції та підготовку до інших не забарилася. Їй без того часті напади на місцевий радянський актив стали більш нещадними та кривавими. Той, хто втратив усе найдорожче, – родину та батьківську оселю, – вже не бачив інших перспектив на майбутнє, окрім запеклої і непримиренної боротьби з тими, хто позбавив їх усього цього.

Варто також зазначити, що метод сімейного заручництва в радянській владі запозичили й підпільники з оунівських організацій і УПА. Перші такі вияви спостерігалися на визволеній від німців окупованій території Західної України вже навесні 1944 р., коли розпочалася мобілізація місцевого населення до Червоної армії. Повстанці розклеїли по селах листівки з погрозами знищувати ті родини, чоловіки з яких добровільно зголосяться зареєструватися у військкоматах. До такої ж тактики вдалися упівці, коли здійснювали мобілізацію до власних формувань. У весняні та літні дні 1944 р. призов в УПА відбувався як

шляхом пропаганди, так і за допомогою погроз – розправитися з родичами тих, хто ухилятиметься від мобілізації. У Володимирецькому районі Рівенської області повстанці самотужки здійснили альтернативний радянському примусовий призов [111, арк. 66]. У Львівській області на одному з сільських сходів вояк УПА погрожував місцевим мешканцям, що в разі непокори й ухилення від мобілізації до повстанських збройних угруповань сім'ї «непослухів» будуть знищені, а їхні будинки спалені [107, арк. 18]. Та до розмаху тотальних каральних акцій радянської влади повстанцям було далеко.

Місцеві партійні ватажки за допомогою сил НКВС та Червоної армії, дислокованих у регіоні, поступово нарощували темпи репресивної роботи. Про акції проти мирного населення секретарі обласних комітетів партії регулярно повідомляли у своїх рапортах республіканському керівництву. Останнє звітувало про «оперативну обстановку» в регіоні до Москви. До того ж і нарком внутрішніх справ Л. Берія практично щодня доповідав Й. Сталіну про здійснені на західноукраїнських землях військово-чекістські операції та заходи, вжиті до членів сімей «бандитів». Кожні п'ять днів йому клали на стіл звіти про роботу Особливої наради при НКВС СРСР, яка «штампувала» вирoki не лише по «зрадниках» та «пособниках», а й по їхніх родичах.

Слід зауважити, що занепокоєння Й. Сталіна було цілком обґрунтованим. Рівень опору повстанців радянській владі та заходам влади, як і інтенсивність їхніх збройних виступів проти неї, залишалися досить високими. Такою ж була й підтримка місцевим населенням оунівського підпілля. «Советська влада побачила, – писала одна із сучасниць тих подій, – що доки підпілля знаходить підтримку у населення, важко його буде знищити. Також влада розуміла, що населення, доки матиме чим, буде матеріально допомагати підпіллю» [408, с. 10–11]. Тому одне за одним ухвалювалися рішення про «зачистку» регіону від родичів та однодумців учасників національно-визвольного руху, аби спростити боротьбу з ними, позбавивши підтримки з боку місцевого населення.

Такі настрої сталінського режиму та його намісників стали відомі й німецькій розвідці, яка (за припущеннями багатьох істориків і архівістів

України) сфальшувала широковідомий наказ від 22 червня 1944 р. за підписом Л. Берії і Г. Жукова про виселення у віддалені місцевості СРСР всіх українців, які перебували на окупованій території. Цей «тематичний» псевдодокумент-містифікація міг побачити світ лише в разі цілковитої правдоподібності такого розвитку подій. Згадана німецька спецслужба добре вивчила радянську репресивну традицію покарання ні в чому не винних людей, отже, й випустила такий документ, який мав, за її задумом, справити величезний психологічний вплив на широкі верстви населення України. Тисячі листівок зі згаданим «наказом» німці розкидали над розташуванням радянських військ, аби стимулювати червоноармійців, мобілізованих з районів Західної України, до активного дезертирства.

М. Хрущов, зі свого боку, на XX з'їзді КПРС, торкаючись питання депортацій, зауважив, що українці уникли тотального виселення лише тому, що їх надто багато: «...їх не було куди виселити, а то б він (Сталін. – *Т. В.*) і їх вислав» [275, с. 50]. Існують припущення, що, подібний наказ, якби він відбувся, міг стосуватися лише населення Західної України. Не вдаючись до більш розлогих коментарів, зазначимо, що поява цього сфабрикованого німцями документа могла бути спричиненою згаданим березневим наказом Л. Берії про депортацію всіх повнолітніх членів родин учасників ОУН та УПА.

Тим часом керівники обкомів партії Західної України наввипередки демонстрували свою готовність й надалі поборювати повстанський рух, використовуючи при цьому репресії проти жінок та дітей. Так, у листі до М. Хрущова (29 серпня 1944 р.) секретар Станіславського обкому партії М. Слонь наголошував: «Вважав би за необхідне терміново репресувати сім'ї ОУН-івців, а в першу чергу – сім'ї їх активу. Про що Вам доповідаю» [109, арк. 179]. Трохи менше ніж за місяць він констатував, що проведені оперативно-військові дії, «а також заходи з виселення сімей активних бандитів, безсумнівно сприяли за останній час збільшенню [явки] призовного контингенту у райвійськкомати для зарахування до лав Червоної Армії». І вже наприкінці 1944 р. у черговому листі до Києва партійний лідер Станіславської області,

пропонуючи перейти у більш рішучий наступ на самостійницький рух, «взявши ініціативу в свої руки», закликав «посилити репресії по сім'ях оунівців і їхніх пособників» [107, арк. 83, 108–109].

Солідаризувалися з точкою зору згаданого та інших партійних керівників і навіть перевершили їх у Ровенській області, яка вже встигла відзначитися у депортаційних акціях. На розширеній нараді з питань боротьби проти ОУП і УПА 11 вересня 1944 р. представники тамтешньої радянсько-компартійної верхівки та силових структур пропонували з-поміж інших цільових заходів зі «стабілізації» оперативної обстановки застосовувати і жорсткі репресії проти членів сімей учасників самостійницького руху. Стенограма цього партійного зібрання могла б стати документальним «пам'ятником» тогочасному жорстокому протистоянню в регіоні, оскільки відверті висловлювання виступаючих віддзеркалювали і позицію керівництва, й гостроту ситуації.

Не переказуючи всього перебігу наради, наведемо найбільш типові висловлювання, що пролунали на ній. Так, голова обласного виконкому депутатів трудящих Васильківський пропонував використовувати сімейне заручництво, не переймаючись жодними моральними застереженнями: «Ми ще нічого не зробили такого, щоб показати в 3–4 районах, що ми розправляємося з цими людьми, ні з чим не рахуючись... Те, що виселяють сім'ї арештованих, на це так дивляться – убили людину, він уже втрачений, виселили сімейство. Це не так ефективно, а взяти сім'ю такого бандита і виселити який ходить, стріляє, тероризує – це буде більш ефективно. По-моєму треба вживати рішучі заходи – вилучити з села, виселити хоча б 5–6 чоловік з бандитських сіл, це дало б результат».

Ще більш радикальним у своїх пропозиціях був промовець на прізвище Брагін. Він, зокрема, наголосив: «Я вважаю, що ми тут виявляємо неймовірний гуманізм – ми боїмося іноді хату спалити, коли її треба спалити негайно!» Його підтримав наступний оратор, що також належав до силових структур: «Щодо каральної політики стосовно сімей. Звичайно, можна збільшити репресії по виселенню. Я чув від тов. Приходченка про те, що активний бандит діє у лісі, а

його сім'я працює цілком спокійно, тому що його родину ніхто на селі не чіпає, у неї захист в лісі, а та сім'я, у якої арештований глава сім'ї, як фактичний бандит, – та весь час під загрозою. Сім'ю цього бандита якомога швидше треба прибрати, тому що ще у радянських апаратах є особи, які колись були пов'язані з бандитами, чи служили у німців. Цей сорт людей теж треба прибрати, тому що які б заходи не проводились – про них зараз же буде відомо у районі» [108, арк. 3, 10, 18, 27, 29–30].

У спеціальній постанові, ухваленій за наслідками наради у Ровенському обкомі партії, було сформульоване клопотання перед ЦК КП(б)У щодо виділення додаткових 2–3 бригад військ НКВС і досить солідної кількості зброї. Просили також й дозволу виселити у «віддалені райони СРСР додатково 1500 родин активних учасників ОУНівських банд». Окрім цього обком партії зобов'язав секретарів райкомів КП(б)У посилити масово-роз'яснювальну роботу серед членів сімей осіб, що знаходилися у бандах, і населення, аби домогтися добровільної явки повстанців з повинною в органи радянської влади [108, арк. 36].

Проте грандіозні плани депортації, зверстані ще у квітні – травні 1944 р., не вдалося реалізувати й у вересні. Додаткових ешелонів не відправили, втім, готували нові «контингенти» для наступних депортацій*. Останньої декади першого осіннього місяця карально-репресивним органам вдалося досягти певних успіхів. 25 вересня про них у спеціальній довідці прозвітував заступник начальника 1-го спецвідділу НКВС УРСР Різницький: з Тернопільської області вислано 209 сімей учасників ОУН і УПА у складі 559 осіб о другій ночі 18 вересня 1944 р. за адресою ст. Клюквена Красноярського краю у 32 вагонах

* Спеціальним наказом НКВС СРСР від 15 вересня 1944 р. було оголошено новий перелік місць заслання: Комі АРСР, Омська область (райони, розташовані на північ від залізниці), Красноярський край, Іркутська область (північні райони області, які межують з Якутською АРСР), Новосибірська область (райони, розташовані на північ від залізниці), Казахська РСР (Кзил-Ординська, Північно-Казахська, Південно-Казахська, Кустанайська, Павлодарська, Акмолинська, Актюбінська області), Якутська АРСР, Томська область (райони, розташовані на північ від залізниці), Молотовська область (Комі-Перм'яцький національний округ, північні райони області), Тюменська область (райони, розташовані на північ від залізниці) [210, арк. б/н].

ешелону під номером 48450; два дні по тому – 20 вересня 1944 р. – з Волинської області о 21 годині 45 хвилин у 52 вагонах ешелону № 49334 виїхало в Іркутську область 268 родин у складі 831 особи [181, арк. 53, 109]. Поступово набирали обертів депортації і в Львівській, Ровенській та Станіславській областях, хоча й із певним недовиконанням планів і «соцзобов'язань».

Серед причин порушення планів партійні лідери і співробітники НКВС називали відсутність інструктивних приписів. Так, начальник 1-го спецвідділу УНКВС Чернівецької області, виправдовуючись на догану з Києва, зауважував: «Оформлення і відправка першого ешелону з Чернівецької області (26 листопада 1944 р. виїхало 77 сімей у складі 241 особи. – *Т. В.*) здійснювалася без наявності будь-яких інструкцій і вказівок. Був використаний досвід виселення Кавказу...» [182, арк. 17].

Своєрідного прискорення широкомасштабним репресіям членів сімей повстанців надали й події на фронті, коли серед червоноармійців, мобілізованих у західних областях, почали фіксуватися непоодинокі випадки дезертирства та «зрадницькі» настрої. Реагуючи на це, 30 вересня 1944 р. начальник політуправління 1-го Українського фронту пропонував «активізуватися» військовим трибуналам, зокрема рекомендував їм виносити більше заочних присудів щодо дезертирів, а також активніше здійснювати репресії членів сімей згаданих осіб [110, арк. 14].

Представники влади на місцях із завзяттям, гідним кращого застосування, виконували ті приписи, навіть перевершуючи їх. Приміром, незважаючи на заборону, вони включали до проскрипційних списків на виселення й ті сім'ї, де були радянські військовослужбовці, котрі перебували на фронті, отримали поранення або загинули. Так, восени 1944 р. із с. Луки Коропецького району Тернопільської області виселили сім'ю Софії Шайди, чоловік якої воював у лавах Червоної армії. Із с. Переволока Бучацького району цієї ж області родину важко пораненого фронтовика Василя Сушицького також відправили до Сибіру, де його батько й мати загинули [458]. І таких випадків було безліч.

14 жовтня 1944 р., реагуючи на ці «перегини» в Західній Україні, всім УНКВС розіслали чергову циркулярну вказівку наркома внутрішніх справ УРСР В. Рясного, в якій зверталася увага на такого роду порушення, тяганину в оформленні справ депортованих, погане забезпечення їх їжею в дорозі, антисанітарні умови під час транспортування. Наказувалося негайно ліквідувати ці та інші недоліки, активізувати формування наступних партій для вивезення і ретельніше організувати розшук тих родичів повстанців, яким удалося втекти [184, арк. 99–101].

Восени 1944 р., як і пізніше, «нормалізація» життя у Західній Україні здійснювалася за допомогою тиску на населення не лише пропагандою, а й силою багнетів. Супроводжувала ці заходи велика кількість безчинств і зловживань з боку репресивно-каральних органів, які діяли в атмосфері повної безкарності, прикриваючись боротьбою з «бандитизмом». Серед жертв цього свавілля були, здебільшого, беззахисні жінки та діти, над якими чинили наругу, посилаючись на їх належність до сімей повстанців.

Задля справедливості варто підкреслити, що подібний спосіб «примушення до миру» не залишався непоміченим з боку керівництва республіки. Тверезі голови добре розуміли невідворотні негативні наслідки такого розвитку подій у регіоні. У січні на адресу ЦК КП(б)У надійшли узагальнені матеріали про «незаконні дії деяких співробітників НКДБ і НКВС» практично в усіх західноукраїнських областях. Серед безлічі прикладів своєю жорстокістю виділялися ті, що сталися в Тернопільській, Ровенській та Волинській областях [112, арк. 1, 5–7]. Реагуючи на них, з виховною та пропагандистською метою вживалися відповідні заходи (деякі з працівників НКВС отримали різні терміни ув'язнення). Але кардинально вплинути на розгул свавілля так і не вдалося, оскільки вся атмосфера беззаконня аж ніяк не сприяла подоланню цього явища. За таких умов важко було сподіватися, що місцеві мешканці тоді чи в найближчій перспективі сприйматимуть радянську владу як рідну.

Вимагаючи наведення порядку в оформленні справ та усунення інших недоліків, пов'язаних, зокрема, і з репресуванням аж надто широкого кола родичів повстанців, В. Рясний водночас продовжував наполягати на прискоренні темпів каральних акцій. 30 листопада 1944 р. він розіслав усім начальникам УНКВС західних областей телеграму, вказуючи на неприпустиме зволікання у цій справі та ігнорування його приписів. «Злочинними» і «безвідповідальними» називалися дії тих керівників районних управлінь, які не прислухаються до рекомендацій наркома. Він вимагав «негайно активізувати роботу з виселення сімей оунівців, вживши рішучих дій для того, щоб ці заходи виконувалися чітко і повсякденно». Кожна з областей зобов'язувалася до 6 грудня організувати відправку ешелону з родинами оунівців [184, арк. 124].

Набуваючи досвіду проведення каральних акцій, виконавці ставали більш вправними. Пізньої осені розбіжності у планах та реальних цифрах депортованих стали меншими. У листопаді 1944 р. на Північ СРСР з Ровенської області було відправлено три ешелони з 2210 родичами повстанців, з Волинської також трьома ешелонами вивезли 2034 особи, з Львівської одним лише етапом – 1244, з Дрогобицької у двох ешелонах – 977 близьких та рідних учасників ОУН і УПА. Провівши 28 і 31 грудня 1944 р. дві останні в тому році депортації (відповідно зі Львівської – 560 осіб і Волинської – 764 особи), в НКВС УРСР підбили підсумки, які засвідчили, що за неповний 1944 р. із Західної України депортували 4744 родини – 13 320 осіб [181, арк. 53, 109–111]. Пізніше ця цифра була скорегована у бік зменшення. Перевіривши всі дані, Наркомат внутрішніх справ прозвітував, що протягом 1944 р. зі згаданого регіону УРСР було відправлено в заслання 4724 родини загальною кількістю 12 762 осіб [180, арк. 76–77; 188, арк. 96].

Поступово налагоджувалася «гармонійна» співпраця республіканського НКВС і ГУЛАГ, організацією виробництва якого опікувався безпосередньо заступник НКВС СРСР В. Чернишов. Останній досить оперативно оформляв рознарядки свого відомства, а органи внутрішніх справ республіки задовольняли їх «спецконтингентом» – дешевою робочою силою із Західної України.

Після перших депортацій заступник начальника 1-го спецвідділу НКВС УРСР Різницький доповідав 14 жовтня до Москви: «Станом на 15 жовтня по західних областях України взято на облік для виселення 3329 ОУНівських сімей кількістю 10 517 осіб. У зв'язку з тим, що рознарядка на розселення членів сімей ОУНівців у Красноярському краї, Іркутській та Новосибірській областях, яка була в нас, уже майже вичерпана, прошу Вашого розпорядження про додаткову рознарядку з розрахунку розселення 5000 сімей на 15 000 осіб, яких пропонуємо виселити у жовтні – листопаді місяцях 1944 року» [183, арк. 4].

«Вчасним» для організаторів депортацій (виконавців і «споживачів») стало рішення радянського керівництва залучити чергову партію дармової робочої сили для промисловості СРСР, підприємства якої дислокувалися на півночі. 3 листопада 1944 р. народний комісар внутрішніх справ УРСР В. Рясний отримав по ВЧ записку, яка визначила на найближче майбутнє маршрути заслання багатьох тисяч родичів повстанців. Вона починалася словами: «Відповідно до постанови ДКО № 684-с від 19/Х-44 р.* у подальшому всі сім'ї оунівців і УПА, що висилаються, повинні направлятися в Комі АРСР, Архангельську, Кіровську, Молотовську області для трудового використання у лісовій промисловості наркомлісу СРСР» [183, арк.6]. Розуміючи, в яких умовах працюватимуть новітні радянські раби, автори постанови ДКО «дозволили» депортованим брати з собою теплих речей та взуття, а також продуктів харчування загальною вагою 1 т на родину.

Заступник наркома внутрішніх справ СРСР В. Чернишов своєю владою розподілив членів родин повстанців, які засилялися з теренів Західної України для потреб лісової промисловості, по конкретних підприємствах і визначив чисельність кожного з етапів: 1600 осіб в Молотовську область, 1000 осіб – в Кіровську, 1500 – в Комі АРСР і ще 800 осіб в Архангельську область [183, арк. 6–6 зв.].

* Постанова ДКО № 684-с від 29 жовтня 1944 р. «Про заходи із забезпечення наркомлісу СРСР робочою силою для лісозаготівель». У ній перераховувалися «контингенти», які передбачалося залучити до роботи у згаданій галузі промисловості, а серед них і оунівців.

У листопаді 1944 р. апетити промислового комплексу радянської імперії на робочу силу із Західної України зросли майже вдсятеро. Рознарядка, що надійшла з відділу спецпоселень при НКВС СРСР, вимагала вже 21 900 осіб. І це знову збігалось з планами республіканського і регіонального керівництва України. До Архангельської області на лісорозробки мало виїхати 11 900 родичів повстанців, Комі АРСР – відповідно 3 300, Кіровської – 2 300 і Молотовської області – 2 100 осіб [183, арк. 20].

20 грудня 1944 р. вказівка НКДБ УРСР № 2352/с за підписом С. Савченка зобов'язала начальників УНКДБ: «До 15 січня 1945 р. надати мені (до Львова) доповідні записки про здійснення (станом на 31. 12. 1944 р.) виселення органами НКДБ, відповідно до наказу НКВС СРСР № 122 від 31 березня 1944 р. і директиви НКВС УРСР і НКДБ УРСР № 4/552 с від 3 квітня 1944 р. сімей арештованих, засуджених, убитих і тих, хто знаходиться на нелегальному становищі учасників ОУН і УПА» [159, арк. 79].

За перший неповний рік після визволення території Західної України від гітлерівських окупантів радянська влада продемонструвала тамтешній людної переваги соціалістичного господарства. Замість 5 тис. за планом, встановленим союзним керівництвом, у віддалені місцевості СРСР відправили 12 762 осіб, винних лише в тому, що мали рідню, яка не влаштувала режим.

Тим часом влада зверталася до людної західноукраїнського регіону начебто зі щирим проханням допомогти припинити братовбивчу війну, що палала на тамтешніх землях. 27 листопада 1944 р. було оприлюднене вже друге спільне звернення РНК УРСР та ЦК КП(б)У «До населення західних областей України». Як і в першому аналогічному документі, що побачив світ ще 14 лютого 1944 р., заклик до повстанців припинити збройний опір доповнювався згадкою про родичів, які, мовляв, чекають їх і благають повернутися додому. Втім, у листопадовому документі ще більш виразно лунала погроза, адресована не лише самим учасникам самостійницького руху, а і їхнім близьким та рідним: «Ми звертаємося до батьків, матерів, дружин, сестер, до всіх близьких людей учасників націоналістичних банд: допоможіть їм вийти з лісів і покинути їх

бандитські справи. Допоможіть їм повернутися до чесної праці, бо інакше їх чекає ганебна смерть, а вас – вічна ганьба як співучасників протинародної справи». І далі вже відверто від імені уряду УРСР перерахованих осіб, а також інших громадян, «які подають допомогу бандитам харчами, одягом, дають їм притулок, виконують їхні доручення», попереджали, що вони розглядатимуться як «пособники бандитів» і будуть покарані з усією суворістю радянських законів [93, арк. 2–28].

Облудність цього урядово-партійного документа полягала в тому, що ще до його оприлюднення в серпні 1944 р. влада чітко визначилася з кваліфікацією діяльності й оунівців, і тих, хто перебував у інших формуваннях антирадянського спрямування. Отже, прощення їм уже даремно було чекати. Суворі заходи передбачалися і для родичів згаданих осіб.

У 1944 р. керівництво СРСР було впевнене, що знищать формування УПА протягом декількох місяців. Проте, коли це не вдалося, вирішили вдатися до рішучіших заходів, серед яких не останнє місце посідали й репресії членів сімей, які, власне, розпочалися ще до того, як ними почали залякувати повстанців. На початку 1945 р. радянські органи влади, продовжуючи закликати підпільників припинити спротив, а їхні родини – вплинути на них, поступово переходять до більш радикальних заходів.

В ухваленій 10 січня 1945 р. постанові політбюро ЦК КП(б)У «Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами у західних областях України» серед іншого містилося попередження: «...родичів тих осіб, точне місцезнаходження яких не буде встановлено, попередити під розписку, що якщо ці особи не з'являться в органи радянської влади, то вони будуть вважатися учасниками банд і до них будуть застосовані репресії аж до арешту і виселення» [96, арк. 4–6]. Цим же партійним документом запроваджувалася і кругова порука – вводився інститут відповідачів («десятихатників»). Останнім після призначення наказувалося повідомляти про обов'язковість дотримання встановленого порядку і неминучість вжиття відповідних заходів до порушників. Ця акція, облік і паспортизація населення, здійснені у регіоні,

виявилися досить ефективними, оскільки дозволили краще контролювати пересування населення, виявляти тих, хто переховується у лісі, та їхніх родичів.

26 лютого 1945 р. спеціальною партійною постановою встановлювалася рубіжна дата, до якої опір оунівського підпілля мав бути зламаний остаточно. Ігноруючи реальну ситуацію та масштаби підпільного руху, повну ліквідацію «банд» призначили на 15 березня 1945 р. [96, арк. 154]. Проте ще багато років подолати опір повстанців не вдавалося.

Невдовзі перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов розіслав секретарям обкомів партії і начальникам обласних управлінь НКВС і НКДБ західних областей гнівний лист, у якому вимагав звіту за виконання партійного припису – знищити до згаданої дати «банди українських націоналістів» [96, арк. 154]. Своє роздратування через невиконання поставлених завдань регіональні партійні ватажки, як і співробітники карально-репресивних органів, вкотре перенесли на родичів повстанців.

У цей час виникла ще одна проблема для організаторів депортацій. Чимало родичів червоноармійців, яких, попри заборону, все ж депортували із Західної України, повідомили про це своїм близьким. Природно, що і фронтовики, й самі заслані почали закидати скаргами вище військове та партійне керівництво СРСР.

Шукаючи виходу з такої «незручної» ситуації, очільник НКВС УРСР порадив своїм підлеглим на місцях, готуючи папери на депортацію родин, де, окрім повстанців, були ще й вояки Червоної армії, так подавати мотивацію, аби вона переконувала: ті, хто перебувають у лавах ОУН чи УПА, настільки небезпечні, що їхніх близьких необхідно обов'язково видалити з регіону шляхом депортації на Північ, не зважаючи на інші «обставини». Окрім такого езуїтського припису, в циркулярі В. Рясного всім УНКВС західних областей УРСР від 1 березня 1945 р. зверталася увага на інші «грубі порушення в оформленні» документів депортованих. За повідомленням 1-го спецвідділу в Іркутську область з Волині та Львівщини прибуло 2350 сімей учасників

повстанського руху, на більшість із яких взагалі відсутні будь-які документи [184, арк. 138].

Проте головним завданням залишалось нарощування темпів депортацій. 8 березня 1945 р., звітуючи ЦК компартії України, секретар Станіславського обкому КП(б)У писав: «Залишається, як і раніше, нестерпно поганою робота з репресування сімей бандитів внаслідок неподання нам вагонів. Зараз перебуває у нас до 400 сімей, розкиданих по районах. Це ускладнює нам роботу і відволікає сили. Причому за весь час нами вивезено всього 850 сімей, незважаючи на мої кількаразові прохання і обіцянки тов. Рясного, все-таки допомоги не надано, вагони не дають. Прошу Вашого втручання» [114, арк. 82]. Через півтора місяця, 20 квітня того ж року, співробітники НКДБ і НКВС знову називалися Станіславським обкомом компартії винуватцями «повільної» роботи у виселенні жінок та дітей [114, арк. 147, 152].

Не було чим похвалитися в першій декаді 1945 р. і очільникам Чернівецької області. 5 березня 1945 р. за підписом наркома В. Рясного на адресу начальника УНКВС до Чернівців надійшов короткий, але дуже різкий лист: «Виселення сімей учасників банд УПА Чернівецькою областю здійснюється явно незадовільно. Останнім часом цілковито припинилося виконання цих заходів і в лютому місяці не вислали жодної бандитської сім'ї. НАКАЗУЮ: негайно активізувати роботу з виселення бандитських сімей. До 20 березня організуйте відправку одного ешелону. Результати вжитих заходів доповісти» [184, арк. 135].

Опираючись депортаційним акціям, люди, довідуючись про такого роду заходи, переїздили в інші села, ховалися в сусідів або тікали якомога далі. Коли запланованих до вивозу не виявляли під час відповідних операцій на місцях, районні відділи НКВС оголошували їх у розшук та ставили на спеціальний облік. На втікачів продовжували полювати, доки не знаходили їх. Після виявлення невдах відправляли до вже засланих родичів. Так трапилося з мешканкою с. Лозове Снятинського району Дрогобицької області Ольгою Рубан, дружиною вояка УПА, який перебував на нелегальному становищі. Під

час виселення родини (батька і матері) жінці вдалося втекти. Декілька місяців вона переховувалася, але в серпні того ж року її затримали співробітники Снятинського райвідділу НКВС, після чого доправили до Молотівської області, де у ліспромгоспі вже працювали батьки її чоловіка [189, арк. 93].

Чергове підбиття підсумків депортацій у 1945 р. відбулося 1 квітня. Тоді відповідальний за цю ділянку роботи заступник начальника 1-го спецвідділу НКВС УРСР доповів: «З початку операції із західних областей України вислано сімей учасників банд ОУН-УПА: а) кількість сімей – 7981, б) членів сімей – 21 045»* [181, арк. 140]. По кожній з областей ці показники виглядали так:

Таблиця 3

Кількість депортованих членів родин повстанців
за період з 7 травня 1944 р. до 1 квітня 1945 р. [181, арк. 141]

№ пп	Назва області	Кількість родин	Членів родин
1.	Львівська	1 334	3 616
2.	Ровенська	1 704	4 489
3.	Волинська	1 946	5 827
4.	Тернопільська	947	2 238
5.	Станіславська	1 329	2 917
6.	Дрогобицька	534	1 434
7.	Чернівецька	187	524

Отже, якщо врахувати, що наприкінці 1944 р. загальна кількість відправлених у заслання членів родин повстанців становила 12 762 особи, то виходить, що за три неповні місяці 1945 р. депортували 8283 особи.

* Перерахунок наведених нижче даних свідчить про незначну похибку. Загальна цифра становить не 21 045, а 21 028 осіб.

Уже 20 квітня 1945 р. кількість депортованих сімей зросла більш ніж на тисячу і становила 9 036. Про це виконавці прозвітували наркомуні внутрішніх справ УРСР. Доповіли вони і про направлення на Особливу нараду при НКВС СРСР 5 768 справ для ухвалення відповідних рішень. Інші 3 266 справ перебували у стадії оформлення [181, арк.161]. За наступні півтора місяця карально-репресивним органам вдалося відправити у заслання «лише» 579 родин повстанців [181, арк.179].

З огляду на незадовільний стан оформлення справ депортованих, навесні 1945 р. вперше гостро ставилося питання: що робити задля поліпшення ситуації? 23 квітня 1945 р. була узагальнена інформація щодо проходження справ (за перші неповні чотири місяці року) через Особливу нараду. Дані таблиці, складеної за матеріалами ГДА МВС України, дозволяють побачити, якими темпами кожна з областей Західної України нарощувала репресії стосовно членів сімей повстанців і стан оформлення справ на вже засланих.

Таблиця 4

Дані щодо надходження справ депортованих на Особливу нараду НКВС СРСР (за період від 1 січня до 23 квітня 1945 р.) [182, арк. 135–139, 157]

№ № пп	Область	Кількість депортованих Родин	Загальна їх чисельність	Передано на Особливу нараду
1.	Ровенська	2 058	5 302	751
2.	Тернопільська	947	2 238	712
3.	Волинська	2 192	6 500	1085
4.	Дрогобицька	701	1 834	87
5.	Станіславська	1 329	2 917	167
6.	Львівська	1 468	3 951	853

7.	Чернівецька	341	918*	122
----	-------------	-----	------	-----

Оскільки справи, які відправлялися до Особливої наради при НКВС СРСР, оформлялися на всю сім'ю, можемо пересвідчитися, як відбувався цей процес. «Найгірше» співвідношення зафіксоване у Станіславській та Дрогобицькій областях, де була оформлена лише кожна дев'ята родина. Решта ж перебувала на засланні без жодних документальних підстав. Упадає в око й те, що в кожній з областей середня чисельність депортованих родин становила 2–3 особи.

Тим часом нарком внутрішніх справ СРСР продовжував регулярно інформувати Й. Сталіна про перебіг подій у Західній Україні. Так, 10 квітня 1945 р. він повідомляв, що 7 квітня 1945 р. «Особлива нарада розглянула протокол на 868 членів сімей активних учасників українських націоналістів і української повстанської армії. Всі вони засуджені до заслання у віддалені райони СРСР». Аналогічним рапортом від 19 травня 1945 р. Л. Берія доповів про затвердження ще одного списку на 507 членів сімей повстанців Західної України; 6 червня того ж року – на 648, 12 червня – ще на 259 членів сімей... [32, арк. 387; 33, арк. 194, 214; 37, арк. 135].

Лише за 1945 рік ця статистика мала такий вигляд: січень – 418, лютий – 1250, березень – 443, квітень – 1478, травень – 507, червень – 906, липень – 326, серпень – 406, вересень – 367, жовтень – 245, листопад – 380, грудень – 725 справ (сімей) [30, арк. 113–114, 185; 31, арк. 283; 32, арк. 101; 33, арк. 194, 214; 34, арк. 1, 12, 225; 36, арк. 12, 384; 35, арк. 83, 483]. Загалом за весь згаданий рік, лише за даними довідок, що зберігаються в «Особливій течці Сталіна» – комплексі документів Державного архіву Російської Федерації (ф. 9401), – 7451 родина отримала рішення про заслання з позначкою ЧСИР. Щоправда, ця цифра дещо відрізняється від підрахунків, здійснених у республіканському НКВС. За даними останнього, за цей період було депортовано 7393 родини. Але на ці розбіжності не варто зважати, оскільки, як уже підкреслювалося, проходження

* Загальна чисельність депортованих на цей час становила 23 660 осіб. Порівняно з 1 квітня 1944 р. їх кількість зросла на 2 632 особи.

справ через Особливу нараду відбувалося з великим запізненням. До того ж, у наведеній кількості розглянутих справ, імовірно, були враховані родини, заслані також з інших регіонів УРСР. Достеменно встановити частку останніх тепер практично неможливо. Хоча не виключено, що колись віднайдуться і такі дані.

Масові депортації 1944 – початку 1945 рр. лідерами СРСР та УРСР пояснювалися тим, що країна, яка перебуває у стані війни, повинна активно боротися не лише з зовнішніми, а й внутрішніми ворогами – «пособниками» перших. Окрім іншого, депортація з Західної України розглядалась як міра покарання за протидію органам радянської влади, боротьбу проти Червоної армії. Хоча впадає в око той неспростовний факт, що чітко сформулювати, за що ж саме так жорстоко карають десятки тисяч жінок, дітей і людей похилого віку, сталінський режим так і не спромігся. Свідченням того стала відсутність будь-якого закону чи державного рішення з цього приводу. Можновладці, як завжди, обмежилися окремими відомчими рішеннями НКВС. Ними, як і наступною репресивною практикою каральних органів, закладалися нові традиції, форми і методи депортацій, що тривали протягом наступних років.

* * *

Упродовж Другої світової війни репресії до членів сімей «ворогів» радянської влади застосовувалися у дуже широкому діапазоні. Це і заслання у віддалені місцевості, й залишення на поселенні та у таборах ЖИР, котрі вже відбули свої терміни; і позбавлення права отримувати кошти та харчі за військовим атестатом; і конфіскація майна; і морально-психологічна дискримінація, яка на довгі роки величезним тягарем лягла на долі багатьох ні в чому не винних людей.

Розправляючись із тими, кого сталінський режим не бажав бачити на приєднаних до складу СРСР західноукраїнських землях, карально-репресивні органи в 1940–1941 рр. сповна використали досвід, набутий під час «куркульських» депортацій. Брак законодавчого підґрунтя радянська влада компенсувала у звичний для себе спосіб, ухваливши спільну компартійну

постанову й відповідну відомчу інструкцію, якою, до речі, у справі репресій близького оточення «непевного елемента» керувалися до початку 50-х років. Масові акції з депортації цілих пластів людності демонстрували повне ігнорування прав людини. Для них не було ні арешту, ні суду, ні навіть визначеного терміну цього «адміністративного» заходу.

Події першого періоду Другої світової війни в Україні доводять, що як і раніше тоталітарний режим продовжував використовувати державний механізм в ролі узурпованого інструментарію влади і здійснював абсолютний контроль над усіма сферами суспільного життя. При цьому перевага віддавалася репресивним методам та формам забезпечення практичної реалізації сталінської політики. Концептуальні позиції залишалися незмінними – усі родичі опонентів автоматично зараховувалися до «соціально-шкідливого елемента, небезпечного за своїми зв'язками зі злочинним середовищем», які обов'язково мають бути ізольовані у віддалених місцевостях.

У період Великої Вітчизняної війни було реанімовано сімейне заручництво, запроваджене ще в роки громадянської війни. Психологічним тиском – залякуванням військовослужбовців неминучими репресіями до членів їхніх родин лідери держави та Верховне головнокомандування намагалися опанувати ситуацію на фронті. Кожен із бійців і офіцерів Червоної армії знав, що не лише свідомо «зрада», а й полон призведе до драматичних наслідків для їхніх батьків, братів, сестер, дружин і дітей.

Якщо в перші два роки війни репресії стосовно членів родин військовослужбовців, визнаних зрадниками, були фактично сімейним заручництвом, то вже пізніше ці варварські заходи радянської влади мали ознаки й відвертої помсти, котра поширювалася й на близьке оточення «пособників» окупантів.

Такого ж забарвлення набув політичний терор стосовно рідні учасників повстанського руху після вигнання нацистів з території Західної України. Уже перші дні після приходу Червоної армії засвідчили – влада компромісу не шукатиме. Її звернення до учасників ОУН та УПА містили не лише пропозиції

скласти зброю, а й погрози покарати батьків, дітей та дружин опонентів. Ті залякування дуже швидко стали втілюватися у життя

До кінця Другої світової війни радянська влада так і не впоралася з українським самостійницьким рухом, хоча докладала до цього неабияких зусиль. Парадні реляції республіканського керівництва, кожна з яких містила запевнення, «що рештки українських націоналістів» уже майже ліквідовані, були надто далекими від дійсності. І це добре розуміли в Москві. Тому наступ на позиції визвольного руху в західному регіоні почав набувати тотального характеру.

РОЗДІЛ 5.

РЕПРЕСИВНІ ЗАХОДИ СТОСОВНО РОДИН «ВОРОГІВ» РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (1945–1953 рр.)

5.1. Активізація позасудових репресій (1945–1947 рр.)

Завершення війни вивело проблему ОУН та УПА на рівень першочергових не лише в Україні, а й у СРСР. Найвище керівництво добре усвідомлювало, що український національно-визвольний рух за масштабами та можливими наслідками мав великий потенціал й становив загрозу політичній стабільності в державі.

Тепер на новому етапі боротьби проти повстанців влада могла застосовувати ресурси, до того задіяні на фронтах Другої світової війни. Це помітно змінювало співвідношення сил і визначало стратегію й тактику сторін.

Скасування воєнного стану* практично на всій території Радянського Союзу не торкнулося Західної України. Цей регіон, як і західні області Білорусії, Литви, Латвії та Естонії, у відповідному указі Президії Верховної Ради СРСР згадувався серед тих, на які не поширюється дія цього документа [301, с. 427].

По війні сталінський режим не відмовився й від методу сімейного заручництва. 15 травня 1945 р. у Львові відбулася спільна нарада партактиву та «силових» відомств, на якій М. Хрущов вкотре вимагав «рішуче проводити репресії проти мирного населення, висилати родини повстанців у віддалені місцевості СРСР» [105, арк. 6]. А 19 травня 1945 р. з'явилося третє «Звернення до робітників, селян та інтелігенції західних областей України», в якому радянсько-компартійне керівництво УРСР знову пропонувало учасникам повстанського руху добровільно з'явитися з повинною і встановило останній термін для такого кроку – 20 липня 1945 р. Ця пропозиція називалася у зверненні «останнім попередженням», після якого «до всіх учасників банд

* Воєнний стан скасований у СРСР указом Президії Верховної Ради СРСР від 21 вересня 1945 р.

будуть застосовані найсуворіші заходи, як до зрадників Батьківщини і ворогів радянського народу, а їх пособники і родини будуть покарані з усією суворістю радянських законів» [257, с. 155–158].

Травневе звернення нарешті розставило крапки над «і». У ньому вже цілком однозначно учасники самостійницького руху: члени ОУН, вояки УПА називалися «зрадниками Батьківщини», «ворогами народу», а їх симпатики, односельці та родичі – «пособниками», що цілковито вписувалося у радянську політичну концепцію і в деформовану відомчими приписами систему чинного законодавства. Членів родин у зверненні обіцяно було покарати нарівні з пособниками.

На виконання партійних рішень нарком внутрішніх справ України 20 травня того ж року видав наказ, у якому зазначалося: «...4. Всіх учасників банд, які не з'явилися в органи Радянської влади до 20 липня 1945 р., розглядати як непримиренних ворогів радянського народу і зрадників Батьківщини, і всі вони підлягають арешту і суворому покаранню чи знищенню в разі вчинення ними опору, а родини їхні – виселенню. 5. Органам НКВС виявляти всіх пособників бандитів, які сприяють останнім у переховуванні та харчуванні, а також у зв'язку з ними, і негайно їх заарештовувати, а їхні родини виселяти... Негайно вжити рішучих заходів до ліквідації банд і окремих бандитів, які ще залишилися, а також до виселення їхніх родин» [257, с. 155–158].

Упадає в око, що в зазначених документах не йшлося про якісь адекватні дії. Запропонована тактика може бути охарактеризована лише як заручництво, котре мало охоплювати досить широке коло мирних громадян. Репресіям підлягали не лише прямі родичі повстанців, а навіть близькі й рідні тих, хто надавав їм якусь допомогу. Вони ж у державних документах іменувалися «пособниками». Тому поле діяльності для репресій було досить широким.

Населення західноукраїнських земель по-різному реагувало на урядово-партійні звернення і заклики. Одні втомилися від постійних погроз і скорилися, інші дуже скептично ставилися до обіцянок влади не чіпати їхніх родичів у разі добровільної явки. Більшість тамтешнього люду сприймала учасників

національно-визвольного руху як відданих борців за незалежність України і всіляко підтримувала їх. Так, селянка з Володимир-Волинського району Волинської області наприкінці травня 1945 р. влучно висловила наміри великої кількості місцевого населення і надалі допомагати своїм співвітчизникам, зауваживши: «“Бандити” – це наші українці, і ми не повинні слухати якісь звернення радянського уряду, ми повинні постачати продуктами харчування наших хлопців» [113, арк. 61].

Наприкінці червня 1945 р. з'ясувалося, що завершення війни не стане приводом для повернення додому тих громадян Західної України, які були вислані в північні райони СРСР до і під час неї. 28 червня 1945 р. НКВС СРСР виніс свій вердикт з цього приводу: «Висланих на підставі Указу Президії Верховної Ради Союзу РСР від 22 червня 1941 р. «Про воєнний стан», а також висланих органами НКВС, НКДБ в адміністративному порядку до і в період війни, за винятком осіб, висланих з Прибалтики, Західних областей України і Білорусії, Молдавської РСР і Далекого Сходу, від виселення звільнити...»[44, арк. 13].

Незважаючи на досить «пристойні» показники репресій у західному регіоні України, партійні органи республіки раз по раз закликали: «посилити», «активізувати», «поглибити» каральну практику. 24 липня 1945 р. ЦК КП(б)У, проаналізувавши оперативну обстановку, визнав незадовільною роботу регіональних підрозділів НКВС і НКДБ, які виявляли «самозаспокоєність», «розхлябаність» та «недбалість», зокрема в боротьбі з пособниками «бандитів» та їхніми родинами. Вважаючи, що рівень поінформованості населення західних областей УРСР стосовно неминучої кари за допомогу чи навіть співчуття повстанцям є недостатнім, ЦК компартії України рекомендував місцевим партійним органам, регіональним підрозділам НКВС і НКДБ активізувати випробуваний метод боротьби з опонентами радянської влади – територіальне і родинне заручництво. Партійці також радили, аби співробітники каральних органів на зборах у містечках та селах, під час індивідуальних «бесід» попереджали заможних селян, торговців та інших громадян, які мали бодай

маленький бізнес, що коли в цьому населеному пункті буде зафіксований будь-який виступ з боку оунівського підпілля, то вони будуть негайно заарештовані й засуджені, а їхні сім'ї – заслані. Такі ж попередження мали лунати й на адресу «підозрюваних у пособництві», яким теж обіцяли не лише репресії до них самих, а й проти їхніх родин [257, с.169–172].

Коли карали (або погрожували покарати) ні в чому не винних родичів повстанців, то це ще піддавалося певній «логіці» сталінського режиму: репресіям мусять підлягати не лише «вороги», а й їхні близькі, котрі гіпотетично могли поділяти антирадянські погляди. Однак те, що погрожували репресіями людям, а також їхнім родинам (як, зрештою, і багатьом іншим) лише за те, що вони жили в тих населених пунктах, де могли з'явитися повстанці, навіть для «професіоналів» політичного терору було занадто.

Люди не могли не помітити того, що радянська влада, яка прагнула, аби населення західного регіону УРСР визнало її, використовувала у своїй діяльності ті ж методи, які застосовували гітлерівці. Утім, для більшовиків ці методи були звичними. Вони лише реанімували їх, беручи за зразок досвід початку 20-х років, коли цілі села ставали відповідачами-заручниками за повстанський рух своїх земляків, а також використовували свої ж «здобутки» початку 30-х, коли сім'ї у повному складі спрямовувалися на Північ лише за те, що вони краще господарювали, ніж інші.

У серпні 1945 р. відбулася низка показових судових процесів над «зрадниками» з числа учасників ОУН та УПА. Аби ще раз розтлумачити, хто з родичів згаданих «зрадників» та інших учасників ОУН та УПА підлягає репресіям, кожному начальнику 1-го спецвідділу УНКВС усіх областей Української РСР надійшла циркулярна вказівка.

Знову, як і під час війни, в обхід чинного карного законодавства, першим пунктом документа приписувалося суворо карати і родичів цивільних громадян: «Підлягають арешту і заслання у віддаленні місцевості СРСР повнолітні члени сімей осіб (військовослужбовців і цивільних), засуджених судовими органами або Особливою нарадою при НКВС СРСР до вищої міри покарання і повішання

за ст. ст. 54^{1а} і 54^{1б} КК УРСР, вироки стосовно яких уже виконані». Далі наводився перелік тих, кого вважали членами сім'ї зрадника Батьківщини: батько, мати, дружина, сини, дочки, брати і сестри, якщо вони жили спільно з ним або перебували на його утриманні на момент вчинення «злочину». Далі в обіжнику розтлумачувалося, яких родичів «зрадника» має обійти ця сумна доля. Індულгенцію отримували ті особи, у складі родин яких будуть виявлені військовослужбовці Червоної армії, партизани, нагороджені орденами і медалями СРСР, а також «особи призовного віку» [189, арк. 84–85].

Наприкінці літа в Наркоматі внутрішніх справ з'явилися і перші вказівки стосовно повернення додому сімей повстанців, які вже встигли депортувати у віддалені місцевості СРСР. Тепер, коли з'ясувалося, що серед їхніх родичів є особи, перераховані у згаданому вище обіжнику, влада вирішила виявити поступливість. Та дуже вже не бажали займатися цією «тяганиною» співробітники НКВС, як у згаданих випадках, так і після того, коли учасники ОУН чи УПА з'являлися з повинною. Тому їй видавалося безліч приписів, де рекомендувалося створити «підстави» для перегляду у вигляді величезної бюрократичної піраміди, яка вимагала багато часу й безліч паперів-доказів, котрі в тих умовах не завжди вдавалося зібрати. Примітно, що на оформлення в заслання не витрачалося стільки часу та паперів. Тоді діяли швидко і «доказова база» створювалася блискавично.

У середині 1945 р. спливав рік після початку перших депортацій на західноукраїнських землях. Населення вже навіть призвичаїлося до такого роду каральних заходів, але не змирилося. Дехто, набравшись досвіду і спостерігаючи за іншими односельцями, яких у насильницький спосіб цілими родинами вивозили у віддалені місцевості СРСР, намагався уникнути такої долі. Довідавшись через сусідів, що сільради готують чергові списки на родичів повстанців, люди тікали, виїжджали в сусідні райони або великі міста, навіть на сході республіки. Інші вважали більш безпечним за оргнабором виїхати на Донбас, де дуже бракувало робочих рук. Та від НКВС заховатися було дуже важко. Тим більше, що відомості до так званої «посімейної карти» вносилися на

всіх без винятку родичів повстанця. Тих, кого під час чергової облави не знайшли, не залишали у спокої. Спеціальний циркуляр наркома внутрішніх справ УРСР В. Рясного від 31 серпня 1945 р., розісланий начальникам УНКВС західних областей, приписував не випускати з поля зору тих, кому за різних обставин вдалося уникнути заслання. Та на тлі загальної суворості документа досить лояльною і навіть гуманною виглядала рекомендація, сформульована в четвертому його пункті: «Раніше не висланих неповнолітніх членів родин бандитів ОУН-УПА у заслання не направляти, а передавати родичам. Стосовно старих, інвалідів і хворих у кожному випадку вирішувати питання доцільності їх направлення у заслання» [152, арк. 20]. Уже сім років по тому цей припис буде скасований, і за дітьми, котрим виповнилося 16 років, знову почнуть полювати так само, як і за їхніми батьками.

27 листопада 1945 р. серед «додаткових заходів боротьби з українсько-німецькими націоналістами у західних областях УРСР» політбюро ЦК КП(б)У в своїй постанові запропонувало цілу низку новацій. Зокрема в прикордонних місцевостях Дрогобицької та Станіславської областей приписувалося провести паспортизацію, в ході якої виселити членів родин антирадянського «елементу» у віддалені місцевості СРСР. А протягом грудня 1945 р. після відповідної перевірки на лояльність передбачалося здійснити широкомасштабну «очистку від бандитського елементу» населених пунктів, що знаходилися поблизу промислових об'єктів, залізниць і автомобільних шляхів [97, арк. 273].

На тлі активного «нормотворення» у сфері депортаційної політики не лише не припинялися, а й активізувалися примусові міграційні процеси на західноукраїнських землях. За даними ГДА МВС України, протягом 1945 р. звідти вивезли 7393 сімей повстанців у кількості 17 497 осіб (у 1944 р. – 12 762 особи) [186, арк. 76–77; 188, арк. 96].

Початок 1946 року в Західній Україні, окрім уже звичної боротьби з повстанським рухом, ознаменувався й підготовкою до проведення виборів до Верховної Ради СРСР, у яких вперше мали взяти участь мешканці регіонів, приєднаних до Радянського Союзу в 1939–1940 рр. та 1945 р. Ситуація, що тут

склалася, загрожувала реалізації цього важливого для режиму заходу. Тим більше, що українські підпільники справді докладали зусиль для зриву виборів. Аби ліквідувати будь-які загрози і здійснити на належному рівні заплановану політичну акцію «вияву одностайності і підтримки радянської влади», в січні 1946 р. відповідно до рішення вищого союзного партійного керівництва більшість областей західного регіону УРСР була практично блокована силами місцевих прикордонних округів та внутрішніх військ НКВС. Військові гарнізони, розташовані по селах, створювали «особливий» режим задля забезпечення стовідсоткової явки на виборах. Так розпочалася безпрецедентна за масштабами і залученими силами акція більшовиків проти формувань УПА і підпілля ОУН, яка одержала назву «великої блокади»*.

Виконуючи настанови згаданої листопадової (1945 р.) постанови політбюро, 18 січня 1946 р. заступник народного комісара внутрішніх справ УРСР Т. Строкач доповів секретарю ЦК КП(б)У Н. Хрущову про досягнуті результати, серед яких було й «вилучення» зі Львівської області (з 1 грудня 1945 р. до 15 січня 1946 р.) 354 «бандитських» родин (929 жінок та дітей) [98, арк. 53–54].

Очільник львівської партійної організації М. Грушецький 6 лютого 1946 р. у доповідній на ім'я секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова взяв на себе зобов'язання виселити додатково ще 4394 родини у кількості 15 388 осіб. Мотивувалося це необхідністю «очищення особливо вразливих об'єктів» (ліній залізниць, мостів, автомагістралей, новобудов та ін.). Аби бути переконливим, дописувач додав і списки населених пунктів (разом з кількістю громадян, запланованих до виселення) на 29 сторінках [230, с. 26–54].

Задекларувавши в черговому зверненні Верховної Ради, РНК УРСР і ЦК КП(б)У (26 лютого 1946 р.) до населення західних областей, що наслідки голосування до Верховної Ради довели «прихильність місцевого населення до радянської влади», а українські націоналісти «зазнали цілковитого провалу і

* У січні – квітні 1946 р. на території західних областей без урахування сил НКВС було дислоковано 3500 гарнізонів регулярних частин Червоної армії, а також 3593 винищувальні батальйони.

ніякої підтримки серед народу не мали і не мають» [257, с. 223–230], карально-репресивні акції на короткий час уповільнили.

Проте невдовзі – у травні – червні 1946 р. – ситуація знову почала загострюватися, самостійницьке підпілля активізувалося, почастишали збройні сутички і напади на місцевий компартійний актив. Республіканські очільники домагалися від Москви продовження терміну перебування в регіоні частин Червоної армії, і після нетривалого перепочинку з новою силою запрацював потужний каральний апарат, вилучаючи жінок і дітей.

Заступник міністра внутрішніх справ СРСР В. Рясний у доповідній на ім'я голови Ради Міністрів Радянського Союзу А. Мікояна прозвітував, що за другий квартал 1946 р. з території УРСР у північні та східні райони передбачається перевезти 30 тис. спец переселенців [365, с. 69]. Забігаючи наперед, зазначимо, що свої зобов'язання відомство В.Рясного не виконало. Протягом усього 1946 р., за даними МВС УРСР, було депортовано 6609 осіб [186, арк. 77]. Проте незабаром і цю цифру Міністерство внутрішніх справ уточнило. В остаточному варіанті фігурують такі цифри засланих: 2612 родин у складі 6350 осіб [167, арк. 386; 186, арк. 76–77; 188, арк. 96].

А перед тим, 3 березня 1946 р., відбулася реорганізація НКВС і НКДБ відповідно у міністерство внутрішніх справ (МВС) та Міністерство державної безпеки (МДБ) СРСР. У такому вигляді вони проіснували до 5 березня 1953 р. Такі ж організаційні перетворення відбулися і в УРСР.

Ця реорганізація збіглася в часі з деякими непорозуміннями між згаданими відомствами у західноукраїнському регіоні республіки. Тамтешні співробітники МВС вагалися, як надалі здійснювати репресії стосовно тих осіб, котрих ще навесні 1945 р. вища партійна влада та НКВС України називали «родичами пособників» і приписували депортувати разом з іншими. Проблема виникла тому, що Особлива нарада почала повертати такого роду справи, не приймаючи по них рішення. Позасудовий орган посилався на те, що директива НКВС СРСР № 122 від 31 березня 1944 р., підписана Л. Берією, не передбачала депортацію цього контингенту. Виникла ситуація, яку необхідно було негайно

вирішувати, адже родичі «пособників» уже давно перебували у засланні, а рішення стосовно них не було. 14 березня 1946 р. до наркома внутрішніх справ УРСР Т. Строкача надійшов лист із цього приводу від начальника УНКВС Волинської області Яковенка: «Прошу Вас вирішити питання в НКВС СРСР щодо видання додаткової інструкції про заслання родин пособників бандитів, як це було передбачено в рішенні ЦК КП(б)У. Не вивозити їх я не міг, оскільки рішення ЦК КП(б)У зобов'язувало це робити, а тепер ці справи блукають по всіх інстанціях і, кінець кінцем, якщо не вирішити це питання в НКВС СРСР, доведеться повертати із заслання на Україну [велику кількість депортованих]» [189, арк. 125].

На жаль, дотепер в архівах не вдалося віднайти документи, які б пролили світло на подальший розвиток подій навколо згаданого звернення. Утім, достеменно відомо, що ні тоді, ні пізніше членів сімей «пособників бандитів» із заслання не повернули. Їх стали подавати у статистичних звітах і МВС–МДБ УРСР, і ГУЛАГ в рубриці «члени сімей ОУН і УПА». Як вдалося вирішити питання з Особливою нарадою, котра до часу виявила просто незрозумілу принциповість, не варто й гадати, оскільки в записах на картках депортованих, що зберігаються в ГДА МВС України, сьогодні можна прочитати і таке визначення – «член сім'ї пособника бандита».

Тієї ж весни 1946 р. сталася подія, яка могла б частково припинити свавілля у масовому засланні людей. У надрах МВС СРСР «раптом» помітили несправедливість у тому, що членів родин повстанців депортували із Західної України задовго до рішення Особливої наради, хоча такий припис ще навесні 1944 р. зробив і очільник цього відомства, і його підлеглі в Україні. 11 квітня 1946 р. за підписом міністра внутрішніх справ СРСР С. Круглова на адресу МВС УРСР надійшла телеграма, в якій наголошувалося: «на зміну пункту 3 директиви НКВС СРСР № 122 від 31 березня 1944 р. стосовно репресування сімей оунівців, наказую: направлення у заслання членів сімей повстанців здійснювати після отримання рішення Особливої наради. Порядок оформлення матеріалів на тих, хто засилається, залишається попередній, тобто встановлений

згаданою вище директивою». Міністр внутрішніх справ УРСР Т. Строкач, отримавши це важливе розпорядження, наказав негайно поставити до відома всіх начальників обласних управлінь МВС Західної України [189, арк. 123].

Ця новація дуже наполохала регіональне керівництво, оскільки ламалася вся налагоджена, спрощена до краю організація депортацій. Людей уже не можна було масово зганяти на станції і вивозити, а лише потім – протягом півроку, а то й більше без поспіху оформляти їхні справи для передачі на Особливу нараду. Відтепер слід було зробити спочатку всю марудну паперову роботу, а вже потім відправляти людей у заслання. Це могло спричинити масові втечі кандидатів на примусове видалення. У передбаченні такого несприятливого розвитку подій із місць почали надходити панічні запити: що робити, як тепер діяти? Перша депеша, сповнена занепокоєння, прилетіла до республіканського МВС з Чорткова. Начальник райвідділу запитував: «Якщо ми допустимо заповнення довідок сільрадами і опитувальних листів із вилучення сімей, то сім'ї перейдуть на нелегальний стан. Прошу терміново роз'яснити, як бути з заповненням опитувальних листів і довідок сільради?» Так само незрозумілою для дописувача була й ситуація з уже вилученими 45 родинами, справи яких перебували у стані оформлення, майно конфісковане і передане головам сільрад для реалізації, а вже ізольовані сім'ї очікували ешелону для відправлення у віддалені місцевості СРСР [189, арк. 128].

Тим часом керівництво 1-го спецвідділу МВС УРСР шукало якогось оптимального вирішення даної проблеми, оскільки не виконувати директиви з Москви воно не могло. Вже 17 квітня 1946 р. згаданий структурний підрозділ республіканського Міністерства внутрішніх справ, який опікувався цією проблемою, надіслав до обласних управлінь внутрішніх справ Західної України свої пропозиції: «1. Виселення сімей за затвердженими МВС УРСР справами не здійснювати. Затверджені справи негайно направити у 1-й спецвідділ МВС УРСР для направлення до Особливої наради. 2. У десятиденний термін вислати до 1-го спецвідділу МВС УРСР всі справи [за якими] виселення вже здійснене. 3. Підготовлені для затвердження справи вислати до 1-го спецвідділу МВС

УРСР, не накопичуючи великих партій. Справи мають бути ретельно перевірені й документовані». Приймаючи такі, зовні правильні й «дисципліновані», рекомендації, які мали силу наказу, керівництво 1-го спецвідділу все ж знайшло можливість обійти хоча б частково союзний припис. Спеціальним додатком воно дозволило начальникам УМВС Тернопільської і Чернівецької областей проігнорувати московську директиву і відправити вже готові до етапу ешелони з родичами повстанців. Справи на них у триденний термін наказувалося оформити й терміново надіслати до Особливої наради [189, арк. 124].

Тим часом 20 квітня 1946 р. директивою міністра внутрішніх справ СРСР № 97 було встановлено порядок направлення на спецпоселення осіб, визнаних пособниками, проти яких не вистачало матеріалів, аби довести їх «антирадянську діяльність». Серед них називалися й ті, хто служив в «українських частинах..., брав участь у боротьбі проти Червоної армії». Цим громадянам під час їх «вилучення» пояснювали, що вони заслуговують суворішого покарання, але у зв'язку з перемогою над Німеччиною радянський уряд щодо них обмежився переведенням на спецпоселення терміном на 6 років. Їм дозволялося викликати до себе родини [297, с. 75–77]. І справді, тоді за засланими чоловіками цілком добровільно вирушали їхні дружини та діти. Чотири роки по тому так само чинили й інші жінки, котрі приєднувалися до своїх рідних, повторно покараних радянською владою згідно з ухваленими Президією Верховної Ради СРСР указами 1948 р., про що йтиметься нижче.

Влітку 1946 р. в історії політичного терору країни Рад відбулася подія, яка, за умов дотримання закону, мала б припинити репресії всіх без винятку членів родин повстанців. Постановою пленуму Верховного Суду СРСР від 12 липня 1946 р. «Про можливість застосування судами покарання лише до осіб, які вчинили певні злочини» фактично скасовувався принцип «об'єктивного ставлення в провину» (покарання без провини). Судова й позасудова системи в попередній час користувалися ним аж надто активно, відправляючи в 1937–1938 рр. до таборів ГУЛАГ дружин та дітей «ворогів» радянської влади. У тексті постанови можна прочитати також, що це, мовляв, була не щоденна практика, а

«винятки... коли заслання та виселення застосовувалися до осіб, визнаних соціально небезпечними» [303, с. 20]. Така, м'яко кажучи, нещирість особливо впадає в око, коли подібні «винятки» масово застосовувалися на теренах Західної України вже після ухвалення даної постанови вищої судової інституції СРСР. Ця ж директива дуже закрутистою мовою роз'яснювала, що така практика відпала після ухвалення закону про судочинство СРСР, який встановлює умови застосування покарання й не містить згаданих винятків (покарання без провини у вигляді заслання і т. д.). Насамкінець приписувалося дати вказівки судам, що різні види покарання, в т. ч. заслання і виселення, можуть застосовуватися лише тоді, коли підсудний дійсно вчинив певний злочин [303, с. 20]. Служителі Феміди мали неухильно керуватися цією настановою*. Але в реальному житті все залишалось, як і раніше: людей масово оформлювали на заслання без усякого судового вироку.

Утім, якщо уважно вчитатися в рядки постанови пленуму Верховного Суду, можна помітити, що там не згадується позасудовий орган – Особлива нарада при НКВС СРСР, яка, власне, і штампувала ті протизаконні вердикти стосовно величезності кількості людності західноукраїнських земель. Й одразу виникає природне запитання: чи цей припис не стосувався її? Виходить, що покарання позасудовим органом можна було сприймати таким, яке не підпадало під постанову пленуму Верховного Суду.

Восени того ж року радянська влада вкотре вирішила використати вже випробуваний метод витягти повстанців з лісу, оголосивши про прощення тих, хто прийде з каяттям. Проте цього разу акція здійснювалася не від імені уряду чи партії, а правоохоронним органом. Відповідним партійним структурам відводилася роль спостерігача й експерта. 10 листопада 1946 р. МВС УРСР видало наказ про амністування учасників збройної боротьби ОУН і УПА. Організаційно-інструкторський відділ ЦК КП(б)У дуже уважно відстежував реакцію і настрої населення на цей ліберальний акт, який, начебто, в черговий

* До Кримінального кодексу поправки з цього приводу тоді внесені не були, хоча в даному випадку постанову пленуму Верховного суду мала обов'язково враховуватися в судовій практиці.

раз давав шанс мешканцям Західної України, котрі чинили збройний опір, перебуваючи у підпіллі, отримати прощення і вести легальний спосіб життя.

Люди не дуже довіряли владі й не поспішали з'являтися до міліції. Так, у Львівській області за дев'ять днів після оприлюднення наказу в пресі з'явилося з повинною всього 9 осіб [115, арк. 63]. Такою ж була картина і в інших областях Західної України. Та й родичі нелегалів, на яких чинили шалений тиск органи внутрішніх справ, мало вірили тим обіцянкам. Вони ризикували в будь-якому разі: вийдуть їхні близькі з лісу й будуть арештовані чи залишатимуться там – сім'ї однаково залишаться потенційними кандидатами на заслання, оскільки на це існували відповідні вказівки карально-репресивних органів. Зрештою, дещо пізніше з більшістю з них так і трапилося.

За даними органів внутрішніх справ України за 1944–1946 рр., з України було депортовано 15 040 родин учасників національного-визвольного руху в кількості 36 609 осіб.

Таблиця 5

Динаміка депортацій членів родин учасників національного-визвольного руху за 1944–1946 рр. [186, арк. 76–77; 188, арк. 96]

№	Найменування області	1944		1945		1946		За три роки	
		сімей	осіб	сімей	осіб	сімей	осіб	сімей	осіб
1.	Ровенська	1159	3227	1443	3257	389	861	2991	7345
2.	Волинська	1178	3582	1357	3857	-	-	2535	7439
3.	Львівська	1130	2586	689	1576	712	1765	2531	5927
4.	Тернопільська	498	1249	940	1896	303	635	1741	3780
5.	Станіславська	222	586	1985	4368	286	636	2493	5590
6.	Чернівецька	77	247	311	797	73	212	461	1256
7.	Дрогобицька	460	1285	668	1746	849	2241	1977	5272
	З а г а л о м	4724	12762	7393	17497	2612	6350	14729	36609

Наведені дані дозволяють переконатися, що 1946 рік дав найменші показники депортованих. На тлі запроваджених певних новацій, перманентного листування союзного та республіканського МВС щодо різних аспектів каральної політики в Західній Україні темпи репресій дещо вповільнилися.

Могло здатися, що депортаційні акції пішли на спад. Перша половина 1947 р. також не віщувала нічого поганого для людності західноукраїнського регіону. Поточні звітні цифри стосовно репресованих родичів нелегалів та «бандитів» у рапортах обласних партійних лідерів виглядали досить скромно. Тим більше, що карально-репресивні органи в цей час були поглинені міжвідомчими суперечками у зв'язку з переданням функцій боротьби з повстанським рухом на західноукраїнських землях від МВС до МДБ. До того ж, від лютого до серпня 1947 р. тривало жваве листування секретаріату Особливої наради МВС СРСР та регіональних підрозділів стосовно кількості людей, проведених через цей позасудовий орган, і решти, яка становила близько третини від загальної кількості й уже перебувала на засланні без жодних на те підстав.

Тим часом у партійних постановах продовжували лунати заклики завдати чергового удару по «залишках бандитизму». У Москві наростало невдоволення станом справ у Західній Україні, що призвело до ротації очільника вищого партійного органу республіки. Замість М. Хрущова на посаду першого секретаря ЦК КП(б)У 3 березня 1947 р. «обирається» Л. Каганович, відряджений для цього з Москви. Проте й перебування останнього на партійному олімпі республіки не влаштувало Й. Сталіна, і вже в листопаді того ж року туди повертають М. Хрущова.

Таємною постановою Ради Міністрів СРСР від 28 січня 1947 р., якій передував відповідний наказ МВС–МДБ, що з'явився за тиждень до того, питання боротьби з національно-визвольним рухом разом з підрозділами з боротьби з бандитизмом були передані у відання МДБ [152, арк. 97–97 зв.]

Через з'ясування стосунків між МВС та МДБ, які ніяк не могли поділити сфери впливу, і механізму оформлення вже депортованих до часу були

призупинені масові заслання. Проте така ситуація тривала недовго. 20 червня 1947 р. ЦК КП(б)У спільно з Радою Міністрів УРСР ухвалює постанову «Про поліпшення політичної і господарської роботи у Львівській, Станіславській, Дрогобицькій, Тернопільській, Ровенській, Волинській і Чернівецькій областях УРСР», а 17 серпня того ж року політбюро ЦК КП(б)У затверджує ще й постанову «Про хід боротьби із залишками банд і підпілля українсько-німецьких націоналістів у західних областях УРСР» [257, с. 284–286]. Кожен зі згаданих документів закликав обласне партійне керівництво мобілізуватися і вжити всіх заходів, аби нарешті припинити будь-які вияви непокори і збройних виступів.

Де, коли і в чийй голові народилася людожерська ідея провести в Західній Україні чергову й найбільш масштабну депортаційно-репресивну акцію після того, як за три попередні неповні роки у віддалені місцевості СРСР уже було відправлено 30 609 осіб, сьогодні можна встановити завдяки нововиявленим документам вітчизняних державних та відомчих архівів і архівосховищ Російської Федерації. Ретельне вивчення листування між різними відомствами, причетними до організації згаданих операцій, що зберігаються нині в Державному архіві Міністерства внутрішніх справ України, дозволяє стверджувати, що задуми про велику депортацію з'явилися в надрах МВС СРСР ще на початку 1947 року. Ці наміри досить виразно проглядаються у листі начальника 1-го спецвідділу МВС СРСР А. Кузнєцова, який опікувався всіма проблемами організації насильницького переселення, до міністра внутрішніх справ України Т. Строкача, датованому 5 січня 1947 р. Там, серед іншого, були й такі рядки: «Відповідно до розпорядження заступника Міністра внутрішніх справ Союзу РСР генерал-лейтенанта тов. Мамулова, просимо Вас дати вказівку, у випадку необхідності вивезення з Української РСР у масовому порядку членів сімей зрадників батьківщини і учасників банд УПА і ОУН, засуджених Особливою нарадою при МВС СРСР, заявки на потрібну кількість вагонів, необхідних для перевезення вказаного контингенту, надавати у 1-й спецвідділ МВС СРСР за місяць до відправлення засуджених, приблизно до 10 числа, із

зазначенням потрібної кількості вагонів, станції відправлення і призначення, та кількості сімей, що підлягають вивезенню» [187, арк. 1].

Суттєвого прискорення цим планам надав документ виконавчого (а не законодавчого) органу держави – цілком таємна постанова Ради Міністрів СРСР № 3214-1050с від 10 вересня 1947 р., присвячена забезпеченню вугільної промисловості СРСР робочою силою. Йшлося в ній, серед іншого, і про «сільське населення», яке мало направлятися на вугільні шахти Карагандинської, Архангельської, Вологодської, Кемеровської, Кіровської, Молотовської, Свердловської, Тюменської, Челябінської і Читинської областей [80, арк. 11, 13–18].

Отже, членів родин повстанців й непричетних до них сільських мешканців Західної України вирішили депортувати з тієї лише причини, що імперська промисловість потребувала чергової великої партії практично безкоштовної робочої сили. Ніхто з виконавців відверто про це не говорив, посилалися лише на сам документ, не розкриваючи його змісту. Та ще більш дивним видається те, що й сучасні дослідники, згадуючи ту постанову, називають лише її дату і номер, жодним словом не торкаючись її основного змісту. Останнє видається некоректним, оскільки цей документ якраз і є ілюстрацією страшного та вкрай цинічного механізму політичного терору. Він дуже добре показує, що для режиму достатньо було нагальних потреб промислового комплексу, аби покарати ні за що величезну масу людей.

Потреби ГУЛАГ цілком органічно збіглися з інтересами республіканської та регіональної влади, яка прагнула видалити якомога більше родичів повстанців, аби зменшити кількість населення, що їм співчувало. Саму депортацію провели спільно МДБ і МВС. На органи внутрішніх справ було покладено виконання всіх поточних питань і реалізацію практичних заходів, а їхні колеги з регіональних управлінь органів державної безпеки готували списки на місцях та опікувалися іншими бюрократичними проблемами.

Ще на початку жовтня 1947 р., посилаючись на вже згадані нагальні потреби вугільної промисловості, МВС СРСР дало вказівку № 38/3-7983 про

відправку у віддалені місцевості Радянського Союзу із західних областей України 50 ешелонів членів родин повстанців (25 тис. сімей загальною кількістю 75 тис. осіб.), названих за звичкою радянських спецслужб «спецконтингентом» [188, арк. 42–43].

17 жовтня 1947 р. міністр внутрішніх справ СРСР С. Круглов доповів заступнику голови РНК СРСР В. Молотову: «Відповідно до постанови Ради Міністрів Союзу РСР № 3214-1050с від 10 вересня ц. р., у вугільну промисловість східних районів СРСР направляються 20 000 сімей активних націоналістів і бандитів, що виселяються з західних областей України, в тому числі: комбінату «Кузбасвугілля» – 10 000 сімей, комбінату «Челябінськвугілля» – 3000, комбінату «Молотоввугілля» – 2000, комбінату «Карагандавугілля» – 3000 сімей... За пропозицією МДБ СРСР кількість сімей, які виселяються, перевищить 20 000. У зв'язку з цим МВС СРСР спецпереселенці, що виселятимуться понад вказану кількість, направляються в Омську область, де будуть передані промисловим підприємствам і працевлаштовані в сільському господарстві» [39, арк. 21].

Звісно, зважаючи на таке «перспективне» планування свого союзного керівництва, в УРСР мусили старанно виконувати забаганки Кремля. Після «замовлення» на насильницьке рекрутування 20 тис. сімей у вугільну промисловість, так само вчинили й інші галузі, зокрема лісова. Там для того, щоб валити ліс, також потрібні були «арбайтери», котрі не вимагали особливих умов для життя і праці. Чи думав при цьому хтось із радянських новітніх «рабовласників» про той численний «баласт» – дітей та людей похилого віку, що вирушали до них, чи ні, але вже з часом стало зрозуміло, що саме на них – німеччин – випали найстрашніші випробування. Будівництво соціалізму потребувало робочої сили, всі інші питання були другорядними.

Якщо в Москві навколо майбутньої масової депортації тривало, переважно, узгоджувальне листування і народжувалися директивні приписи для Української РСР, то в Києві і Львові кипіла робота з організації самої депортації. Серед інших обов'язкових заходів регіональним органам МДБ відповідним

приписом з цього ж союзного відомства, не вказуючи дати, заздалегідь ретельно розтлумачили, як треба складати списки кандидатів на депортацію, підготувати транспорт, розподілити за населеними пунктами військові підрозділи, задіяти наявний автомобільний і гужовий транспорт. Відповідні плани-заходи опрацювали на місцях райкоми КП(б)У, райвідділи МВС та МДБ.

На виконання приписів союзного МВС та на підставі оперативного плану МДБ УРСР міністр внутрішніх справ УРСР генерал-лейтенант Т. Строкач ще 10 жовтня 1947 р. затвердив план оперативних заходів свого відомства [188, арк. 42–43].

Для керівництва заходами з масової депортації під орудою заступника міністра внутрішніх справ УРСР М. Дятлова був створений оперативний штаб у складі начальника 1-го спецвідділу Смирнова і начальника відділу боротьби з бандитизмом УМВС по Київській області О. Задої з дислокацією у м. Львові. Встановлювався чіткий графік прийому людей та відправки ешелонів за заздалегідь встановленими маршрутами.

14 жовтня 1947 р. у Львові за участю начальників УМВС західних областей відбулася нарада з організаційних питань, пов'язаних з наступною операцією [188, арк. 42–43].

Начальників ешелонів*, які відповідали за транспортування членів родин повстанців з 87 залізничних станцій Західної України, зібрали на інструктивній нараді у Львові 16 жовтня 1947 р. Їм чітко розтлумачили, як саме має здійснюватися прийом «спецконтингенту», формування та відправка його залізницею. Кожному вручили спеціально розроблену інструкцію. Згадані керівники зобов'язувалися регулярно доповідати своєму вищому начальству про кожен відправлений ешелон та причини можливого зволікання [188, арк. 42–43]. Загалом для проведення депортації було залучено 13 592 співробітники органів внутрішніх справ і військовослужбовці (5143 офіцери і 8449 сержантів та рядових) [186, арк. 76–77; 188, арк. 96]. Отже, як з'ясувалося пізніше, на кожних шістьох депортованих припадало по одному озброєному чоловіку, який під

* Начальниками ешелонів призначалися оперативні працівники в чині не нижче капітана.

дулом гвинтівки чи пістолета супроводжував їх до залізниці чи спеціальних збірних пунктів. Останні завчасно були створені у Львові, Чорткові, Дрогобичі, Ровно, Коломиї та Ковелі*.

Ця найбільша операція з насильницького переміщення великої кількості людей готувалась у режимі надзвичайної утаємниченості. Лише перших секретарів райкомів партії та начальників відповідних регіональних підрозділів державної безпеки поінформували про неї за 2–3 дні. А всі інші виконавці дізналися про майбутню депортацію лише о 6 годині ранку 21 жовтня, тобто перед самим її початком.

Два жовтневих дні 1947 р. стали пекельними для всіх областей Західної України. Вже о другій годині ночі 21 жовтня був перерваний сон багатьох львів'ян. До квартир вдиралися озброєні військовики й після нетривалого обшуку дозволяли людям похапцем зібрати свої речі. Потім у вантажівках їх доправляли на залізницю. О 6-й ранку такі ж набіги розпочалися й по селах, куди заздалегідь підтягнули спеціальні групи зі співробітників каральних органів, партійно-комсомольських активістів, функціонерів районних установ і організацій. Бійці внутрішніх військ оточували село і за списком обходили оселі, звідки мали вилучати родини. Не даючи людям отямитися, витягали з ліжок хворих і немічних, заплаканих дітей, дозволяли нашвидкуруч зібрати якісь пожитки, швидко вантажили на підводи або у вантажівки й доправляли до залізниць. Під час цієї блискавичної депортації, на відміну від попередніх аналогічних репресивних акцій, людям практично не давали можливості підготувати собі їжу на далеку дорогу чи необхідні теплі речі, хоча це й передбачалося відповідними інструкціями НКВС СРСР і УРСР від березня–квітня 1944 р.

Про хід операції кожні шість годин міністру внутрішніх справ УРСР Т. Строкачу по ВЧ доповідали його заступник М. Дятлов та начальник конвойних військ МВС СРСР Бочков. У першій доповіді о 10-й ранку 21 жовтня

* У січні 1949 р. кількість збірних пунктів для прийому родин повстанців збільшилася до дев'яти, вони одночасно могли вміщувати 10 550 осіб.

згадані особи, відповідальні за реалізацію акції, бадьоро рапортували: «Станом на 10-00 вантаження контингенту у вагони почалося на 53 станціях з 87. Загалом по всіх західних областях України повантажено 1137 сімей 3373 особи, з них: по Станіславській області 55 сімей 124 особи, Тернопільській 362 сім'ї 1082 особи, Дрогобицькій 35 сімей 105 осіб, Ровенській 140 сімей 420 осіб, Волинській 135 сімей 405 осіб, Львівській 420 сімей 1237 осіб» [188, арк. 117]. Далі йшлося про «незначні труднощі», пов'язані з погодними умовами. В Станіславській та Тернопільській областях лютували віхоли, товщина снігу місцями перевищувала метр, тому 50 машин застрягли й не могли виїхати до залізничних станцій. Дописувачі жодним словом не обмовились, що в тих машинах були люди, які мерзли і страждали невідомо за що.

В особливо важких умовах відбувалося насильницьке видалення людей на Станіславщині, де в гірській місцевості вирувала снігова стихія. Дорогою з Яремчі до Верховини застрягли 30 військових машин, супроводжуваних танками та бронетранспортерами. У сніговій пастці опинилися і 55 машин та два бронетранспортери на шляху з Коломиї до Косова. Подоланням природної стихії та ще й виконанням партійних приписів щодо насильницького вивозу людей до залізниці дуже хвалився пізніше перший секретар тамтешнього райкому партії М. Слонь. Причиною особливої гордості згаданого функціонера було те, що з багатьох сіл підвідомчого йому району вдалося відправити в заслання практично все населення, оголосивши його родичами повстанців [563].

Уже о 14-й годині 21 жовтня міністру внутрішніх справ УРСР був надісланий другий рапорт про хід операції, у якому, як і в першому, доповідалося про кількість завантаженого у вагони «спецконтингенту». У документі містилася й «негативна інформація». Так, відповідальні особи хвилювалися, що на цей час не завантажено і не відправлено ще жодного ешелону. Зафіксували вони і декілька випадків «порушень» з боку виконавців операції. У Рокитнівському районі Ровенської області помічник командира роти 81-ї стрілецької дивізії МДБ під час виселення людей убив двох кабанів і намагався вивезти їх до своєї оселі. У цьому ж районі не втримався від спокуси

нагрітися на чужому горі й уповноважений тамтешнього райвідділу МДБ, котрий силоміць відібрав у людини діжку з м'ясом, яку дозволялося взяти в далеку дорогу [188, арк. 118]. Ці випадки мародерства були не поодинокими. Вони відбувалися на тлі закликів місцевих керівників і високих приписів радити людям, яких відправляли у заслання, брати з собою якомога більше їжі, оскільки попереду у них довга дорога на північ. Лунали навіть пропозиції дозволити селянам за три години, які їм відводили на збирання речей, зарізати якусь худобину, аби забезпечити свою родину харчами.

Примітно, що в чернетці другого рапорту чиєюсь рукою була викреслена інформація про випадок більш ганебний, ніж мародерство. Виконавці не побажали, аби в Києві дізналися про те, що в селі Новосілки Здолбунівського району Ровенської області один з оперативних працівників МДБ застрелив з пістолета шестирічну дитину громадянки Зосі Ковальчук, яка не підлягала виселенню, а просто потрапила під «гарячу» руку [188, арк. 185].

Перебіг операції з виселення людей, жорстокість та нелюдські вчинки щодо пересічних громадян призвели й до трагічних випадків серед виконавців. Так, не витримали нерви у завідувача Рокитнівської ошадкаси, який був уповноваженим райкому КП(б)У в с. Лузи того ж району і допомагав видаляти людей зі своїх домівок. Цей чоловік зачинився у хліві одного з депортованих і покінчив життя самогубством, вистріливши собі з пістолета у голову [188, арк. 198].

У четвертому повідомленні, переданому по ВЧ о 20-й годині вечора 21 жовтня 1947 р., цифрові показники операції значно зросли, хоча вантаження в ешелони відбувалося дуже повільно. Лише на дев'ятьох станціях з 87-ми воно було завершено. Жоден з потягів, підготовлених до відправки, не вирушив до місця призначення [188, арк. 120].

Наступного дня, 22 жовтня 1947 р., о 6-й годині 38 хвилин ранку перший ешелон № 20066, у якому перебувало 1293 особи, рушив зі станції Ковель за адресою: станція Усятин Томської області. На 20 хвилин пізніше зі ст. Львів-Клепарово в тому ж напрямку вирушив і другий потяг (№ 20023) у складі 1878

осіб. А далі з інтервалом у 2–4 години такі ж ешелони один за одним почали відправлятися з залізничних станцій Чорторійська, Луцька і Ковеля. Хід операції поступово входив у заплановане русло. Скориставшись цим, виконавці вирішили прозвітувати не лише своїм зверхникам у Києві, а й до Москви. У лаконічному рапорті в МВС СРСР вони доповідали, що на 14-у годину 22 жовтня 1947 р. вже відправлено 65 830 осіб [188, арк. 124, 132, 133].

За добу, о 14.00 23 жовтня 1947 р. доповідною запискою по ВЧ зі Львова М. Дятлов та Бочков доповіли Т. Строкачу, що «станом на 14.00 годин 23. X. 1947 року всього повантажено 24 799 сімей – 73 428 осіб», які були вивезені у 34 ешелонах із 44 запланованих [188, арк. 133]. Після того ще три дні меншими партіями вирушали у північні райони СРСР ешелони з родичами повстанців.

Завершилася депортація 26 жовтня 1947 р. Уже місяць по тому виконавці рапортували своєму керівництву про її наслідки. У доповідній записці міністра внутрішніх справ СРСР С. Круглова на ім'я заступника голови Ради міністрів СРСР від 28 листопада 1947 р. підбивалися перші підсумки масштабної жовтневої депортації з теренів Західної України: «Згідно з постановою уряду з західних областей Української РСР переселено 26 460 сімей активних націоналістів і бандитів... З числа переселених 21 197 сімей (61 066 осіб) направлені на роботу у вугільну промисловість східних районів СРСР. Інші 5 264 сім'ї або 15 202 особи направлені в Омську область і використовуються на промислових підприємствах і в сільському господарстві» [57, арк. 74]. Отже, в ті листопадові дні МВС СРСР подавало дані про загальну кількість депортованих – 76 268 осіб – близьких і далеких родичів учасників ОУН і УПА. Утім, уже через рік, 23 листопада 1948 р., МВС УРСР навів уточнені дані. У «Довідці про кількість виселеного контингенту з території України за період 1944–1948 рр.» зазначалося, що в жовтні 1947 р. органами МДБ вислано 26 332 сім'ї у кількості 77 791 особа – членів сімей оунівського підпілля (з них чоловіків – 18 866, жінок – 35 441 і дітей – 22 279) [186, арк.76–77; 188, арк.96]. По областях ці дані розбивалися так: з Ровенської області депортували 3767 родин (11 347 осіб),

Волинської – 2711 (9050 осіб), Львівської – 5223 (15 920), Тернопільської – 5 001 (13 508), Станіславської – 4512 (11 883), Чернівецької – 613 (1627), Дрогобицької – 4504 (14 456) [186, арк. 76–77; 188, арк. 96; 167, арк. 100].

У звітних документах союзного, республіканського масштабу, як і ГУЛАГ, підсумкові цифри по жовтневій депортації коливалися від 76 268 до 77 791 особи (у різних джерелах наводяться й інші цифри*). Це має свої пояснення. По-перше, дорогою тоді помирало багато людей, по-друге, комусь удавалося втекти. Отже, оперувати варто все-таки цифрою республіканського відомства, яке відправляло людей в заслання, хоча й тут не виключена похибка.

Відзвітувавши наприкінці 1947 р. про наймасовішу і найкоротшу депортацію, її виконавці чомусь жодним словом не обмовилися про те, як їм удалося так швидко оформити документи на всіх засланих членів родин повстанців. Мовчали вони і про направлення справ депортованих родин до секретаріату Особливої наради при МВС СРСР, яка повинна була приймати рішення. Тим більше, що від 1946 р. такого роду ухвала мала відбуватися ще до заслання. Така «тиша» навколо паперово-бюрократичного боку жовтневої депортації на тлі попередньої весняно-літньої активності з цього ж приводу викликає здивування, яке розвіюється документами наступного 1948 р. Річ у тім, що 26 332 сім'ї у складі 77 791 особи відправили в заслання взагалі без оформлення через Особливу нараду. Цинізм такої акції перевершив усі попередні варварські депортації.

Серед іншої звітної інформації узагальненої довідки від 27 травня 1948 р., підписаної начальником 1-го спецвідділу МВС УРСР підполковником Смирновим, який відповідав тоді за відправлення на спецпоселення мешканців Західної України, читаємо: «За період 1947–1948 рр. етаповано до місць заслання за рішенням Особливої наради при МВС СРСР членів сімей учасників банд УПА: сімей – 311, осіб – 536». Ці рядки могли б викликати здивування, якби у наступному розділі цього документа не зазначалося: «Вислано органами

* У документі, складеному в КДБ УРСР на початку 60-х років, подається найбільша цифра – 77 808 членів родин «учасників ОУН» [167, арк.386].

МДБ у жовтні місяці 1947 року сімей ОУНівського підпілля – 26 332, чоловік – 77 791» [186, арк. 76 зв.].

Отже, людей масово депортували лише на підставі ухвали МДБ республіки і УМДБ–МВС, незважаючи на попередні приписи робити це після рішення Особливої наради. Це був небачений досі «тріумф» депортаційної практики радянського режиму. Тому серед документів уже згадуваної «Особливої течки Сталіна», датованих 1947 р., на відміну від попередніх років, зберігається дуже мало протоколів Особливої наради при НКВС СРСР, де слухали справи депортованих членів сімей повстанців із Західної України. Якби не знати, що насправді відбулося, могло б скластися оманливе враження, що Сталін перестав цікавитися окремими протоколами, а задовольнявся узагальненими звітами республіканського керівництва. Чи то контроль цієї ділянки боротьби з «буржуазними націоналістами» перейшов до відповідних партійних структур на місцях.

Тому стає цілком очевидним, що, не переймаючись такими «дрібницями», як процедура оформлення, карально-репресивні органи на порушення власних директив лише 536 осіб провели через Особливу нараду, а далі вирішили не морочити голови собі та позасудовому органу.

У наступні роки, не коментуючи цю ганебну обставину, МВС продовжувало переможно звітувати у про «очищення західноукраїнських земель від непевного елемента». Щоправда, в листопадовій 1947 р. довідці з цього ж приводу загадково зникла інформація про жовтневу варварську акцію, натомість залишилися цифри проведених через Особливу нараду – 536 осіб [186, арк. 75–75 зв], що, ймовірно, було пов'язано з невизначеністю позиції відомства з цього приводу. А вже в пізніших документах, аби не акцентувати увагу на обставинах тієї жовтневої депортації, просто зазначали: «відправлено в заслання органами МДБ». Отже, якщо врахувати кількість депортованих у такий спосіб – 77 791 осіб – і тих 536, яким «пощастило» отримати рішення Особливої наради, то виходить, що протягом 1947 року було відправлено у заслання загалом 78 327 осіб.

Наведені цифрові показники доводять, що, на відміну від попередніх місяців 1947 р., у жовтні партійним керівникам Західної України вже вистачало звітних матеріалів, аби похвалитися перед високим начальством.

Привертає увагу й та обставина, що серед висланих сімей переважали незаможні родини. Скажімо, вислані з Дрогобицької області сім'ї за соціальним складом поділялися так: «сім'ї куркулів – 432 або 1459 осіб, середняків, відповідно, 3146 або 10182, бідняків – 792 або 2458, колгоспників – 6 або 20, службовців – 53 або 156, сімей робітників – 78 або 99 осіб» [119, арк. 28].

Дехто з місцевих мешканців поставився до такої масштабної акції схвально, позаяк це позбавляло їх особисто пильної уваги з боку карально-репресивних органів. Вони сподівалися, що вже не буде нічних перевірок і підозр до кожного. Проте більшість із боєм і жахом спостерігали за тим, як їхніх односельців викидали з домівок і вивозили, як худобу. «Скільки я прожив на світі, а такої влади ще не бачив, – говорив працівник Дрогобицької електростанції. – Це не люди, а варвари. Не розбираючись, хапають дітей, жінок, старих і, незважаючи на зиму, вивозять їх до Сибіру. Але, даремно це їм не минеться...» [119, арк. 29].

Мешканка м. Збаража Тернопільської області Ольга Смотрицька, висловлюючи співчуття тим, кого вивозили на Північ, зауважила: «Як усе це безжально робиться, тільки подумати: хтось у сім'ї провинився, а родичі і навіть діти, і старі відповідай, то чого тоді говорять наші керівники, що батько за сина і син за батька не відповідає» [120, арк. 13–14]. Згаданій пані, як і іншим, що мали необережність голосно висловити своє ставлення до депортацій, це могло дорого коштувати, оскільки невдовзі з нею «за фактом негативних висловлювань і настроїв» була проведена «роз'яснювальна робота».

Аналогів жовтневій депортації 1947 р. історія України не знала. Широкий загальний довідався про неї лише після так званої перебудови наприкінці 80-х років ХХ ст., коли люди вже не боялися розповідати про пережите. До того вони мовчали, оскільки кожен із тих, хто вижив у засланні чи в таборах ГУЛАГ,

давав відповідну підписку про нерозголошення обставин свого перебування у неволі.

Протягом перших повоєнних років у ганебній справі репресій членів родин учасників ОУН і УПА відбулося чимало нововведень. Одночасно приписами союзного і республіканського МВС, з одного боку, намагалися розширити коло депортованих за рахунок «родичів пособників», з іншого – обмежити його (на папері), заборонивши засилати родини, де є військовослужбовці Червоної армії. Тоді ж пролунали висловлювання щодо недоцільності заслання людей похилого віку, а також родичів уже вбитих повстанців. На жаль, ці пропозиції ні тоді, ні пізніше практично не реалізовувалися.

Зміна «протоколу» і послідовності оформлення справ на засланих не вплинула на долі тих, кого влада карала ні за що. Їх просто довше почали тримати в місцях позбавлення волі та на збірних пунктах в очікуванні, як правило, заздалегідь відомого рішення позасудового органу.

Події, що розгорталися у перші повоєнні роки на західноукраїнських землях наочно засвідчили, що радянська влада не збирається змінювати свої концептуальні підходи та методи «стабілізації» ситуації в регіоні. Сім'ї повстанців, як і раніше, залишалися заручниками режиму, а також практично безкоштовною робочою силою для промислових об'єктів Півночі СРСР.

5.2. Юридичне оформлення нового етапу політичного терору (1948–1949 рр.)

На початку 1948 р. ситуація в Західній Україні почала відчутно змінюватися. Бойові чекістські операції проти підпілля і масові депортації дали свої наслідки. Погрозами та агітацією селян поступово заганяли до колгоспів. Та все ж сталінському режиму не вдалося ліквідувати спротив ОУН і УПА і позбавити його соціальної бази.

Цього року, як і попереднього, тривав систематичний і планомірний наступ на позиції українських повстанців та підпільників на теренах західного регіону, хоча МДБ та МВС тимчасово й вповільнили свій тиск на членів родин повстанців. У звітах регіональних партійних органів та каральних інституцій того часу практично відсутні переможні реляції з приводу значної кількості депортованих, здебільшого йшлося про агентурну та кадрову роботу.

Утім, це було оманливе затишшя, оскільки саме тоді закладалися нормативні підвалини наступних жорстоких репресій стосовно членів родин повстанців, шлейф яких зачепив величезну кількість людності цілої України.

21 лютого 1948 р. сталася драматична для багатьох громадян Радянського Союзу подія, яка торкнулася й мешканців Західної України, засуджених до різних термінів ув'язнення. Того дня Президія Верховної Ради СРСР ухвалила один із найбільш антигуманних своїх указів «Про направлення особливо небезпечних державних злочинців після відбуття покарання у заслання на поселення у віддалені місцевості СРСР» [297, с. 78–79].

Цей законодавчий акт забирав надію на людське життя в мільйонів громадян, оскільки приписував «усіх, хто відбуває покарання в тюрмах і особливих таборах, ...учасників антирадянських організацій і груп, націоналістів..., що становлять небезпеку за своїми антирадянськими зв'язками і ворожою діяльністю, після відбуття терміну покарання направляти за призначенням МДБ у заслання» в райони Колими на Далекому Сході, Красноярський край, Новосибірську область і Казахську РСР. Тих людей іменували «пересидчиками», як і ув'язнених, котрих не звільнили з таборів під час війни, хоча у них і завершився термін покарання. Пізніше відповідні органи роз'яснили, що згадані в указі «націоналісти» можуть приєднатися до своїх родин на спецпоселенні.

Окрім згаданих осіб, вищий законодавчий орган СРСР зобов'язував МДБ направити у заслання на поселення державних злочинців, які вже відбули покарання за політичними статтями та були звільнені з виправно-трудова таборів і тюрем з часу закінчення Великої Вітчизняної війни. Усіх

перерахованих осіб наказувалося відправляти в заслання за рішенням Особливої наради при МДБ СРСР [303, с. 46]. Отже, цей указ, окрім «пересидчиків», започаткував ще одну категорію жертв радянського політичного терору – «повторники»: ті, кого радянська влада вдруге ні за що запроторила на Північ СРСР вже після того, як вони повернулися додому. Ці та інші колишні в'язні разом поповнили велику армію радянських «мінусників» – людей, яким уже згодом заборонялося проживати в режимних місцевостях СРСР та ближче 101-го (в РРФСР) і 51-го (в УРСР) кілометра навколо великих промислових центрів і столиць.

Взимку й навесні 1948 р. у Західній Україні, не організовуючи масових депортацій, продовжували планово, малими партіями в супроводі конвою відправляти в заслання родичів учасників УПА і ОУН. Так, 4 березня 1948 р. Марія Вовчек (1898 р.н.) – сестра учасника ОУН – засуджена Особливою нарадою як «член родини учасника банди ОУН» на спецпоселення в Томську область. Селянина Талимона Бояра (1887 р.н.) з Гощанського району Ровенської області – батька учасниці ОУН – депортували до Молотівської області. Йосипа Тиличія (1904 р.н.) з с. Хитор Славського району Дрогобицької області – брата учасника військового формування УПА – тоді ж заслали в Омську область. З ним «за компанію» відправили і його дружину Катерину Ільківну (1900 р.н.). У рішенні Особливої наради записали, що вона як «невістка бандита УПА» теж підлягає засланням [215].

Деякі регіональні партійні осередки намагалися виявити власну ініціативу у справі сімейного заручництва. Так, у доповідній записці Станіславського обкому партії від 28 квітня 1948 р. зазначалося: «Зі Станіславської області за період з 1944 р. до 1 квітня 1948 р. виселено 5072 бандитські родини. ...Ми вважаємо, що з метою якнайскорішої ліквідації залишків бандоунівського підпілля і їх опори на селі – треба продовжити цю роботу і вислати всі сім'ї всіх засуджених бандитів. Причому порядок вважаємо треба змінити: не робити це загальною кампанією, а здійснювати виселення систематично й дрібними партіями по 250–300 сімей в одну відправку (в обсязі одного ешелону). При

цьому вилучати в першу чергу бандитські родини там, де за оперативними міркування буде необхідним, а також у селах, де будуть допущені бандпрояви. Такого роду заходи можна застосувати одночасно до одного-двох районів, що ми цілком можемо зробити своїми силами» [121, арк. 74–75]. Треба зауважити, що дописувачі дотримали слова, відправивши зі Станіславської області протягом 1949 р. – 5118, 1950 р. – 11 985, 1951 р. – 5210 і 1952 р. – 906 близьких і рідних повстанців [167, арк. 386].

Восени 1948 р. сталася чергова новація у сфері загального тотального терору стосовно членів родин учасників національно-визвольного руху на західноукраїнських землях. Здавалося, що влада раптом пригадала «вдале» формулювання з постанови ЦК КП(б)У від 10 січня 1945 р., де наголошувалося: «Не пропускати жодного випадку бандпроявів без репресій у відповідь, посилити висилку сімей бандитів і куркулів, які надають будь-яку допомогу бандитам» [96, арк. 10]. Можновладці, продовжуючи засилати жінок, дітей і людей похилого віку за належність до повстанців, вирішили нарешті вмотивувати та оформити свої дії. Вони винайшли зручне для себе формулювання причин депортації: «дії у відповідь» на збройні виступи повстанців і вже не епізодично, а регулярно та послідовно вживали цю тезу, коли за кожного вбитого чи пораненого радянського активіста відправляли в заслання від 5 до 10 (а іноді й більше) родичів повстанців, або зовсім не причетних до них осіб. Такою ж риторикою послуговувались і регіональні керівники, коли доповідали про цей вид репресій. Згадане формулювання було закріплене у постанові Ради Міністрів СРСР від 4 жовтня 1948 р. «Про виселення на спецпоселення з території західних областей УРСР сімей бандитів, націоналістів і бандпособників у відповідь на здійснені бандитами диверсійно-терористичні акти», підписаній Й. Сталіним та управляючим справами Ради Міністрів СРСР Я. Чадаєвим. У документі зазначалося: «З метою посилення боротьби з антирадянським націоналістичним підпіллям і ліквідації бандитської пособницької бази на території західних областей України РМ СРСР постановляє: 1. Дозволити МДБ СРСР виселяти на спецпоселення під нагляд

органів МВС сім'ї бандитів, націоналістів і бандпособників, які проживають на території Львівської, Станіславської, Тернопільської, Дрогобицької, Ровенської, Волинської і Чернівецької областей УРСР. Виселення здійснювати в кожному окремому випадку за рішенням Особливої наради при МДБ СРС у відповідь на здійснені бандитами диверсійно-терористичні акти... 3. Зобов'язати МВС СРСР (Круглов): а) направляти сім'ї бандитів, націоналістів і бандпособників, які виселяються з західних областей Української РСР, на спецпоселення в Якутську АРСР, Іркутську і Томську області; б) забезпечити конвоювання сімей, що виселяються, перевезення залізницею і нагляд за ними в місцях спецпоселення, виключивши можливість утеч». Відповідальність за такі «відплатні» дії покладалася на органи державної безпеки, котрі й мали визначати, скільки родин буде каратися в кожному окремому випадку [358, с. 231–232].

На виконання постанови Ради Міністрів СРСР у МДБ СРСР 20 жовтня 1948 р. був підготовлений спеціальний наказ «Про виселення з території західних областей Української РСР сімей бандитів, націоналістів і бандпособників, у відповідь на здійснені бандитами диверсійно-терористичні акти», який затвердив дві інструкції, де містилися залаштункові подробиці нового формату репресій [163, арк. 1–2].

В інструкції «Про порядок проведення виселення сімей бандитів і бандпособників-куркулів» підкреслювалося, що виселенню підлягають усі повнолітні члени згаданих родин та їхні близькі родичі включно з усіма непрацездатними особами похилого віку, які проживали спільно з ними. Виняток становили ті сім'ї, де були військовослужбовці Червоної армії, нагороджені орденами, або особи, які мали особливі заслуги перед державою.

Виконавці мусили підготувати всі потрібні документи, дотримуючись належної конспірації, прибути до оселі призначених до репресування й оголосити їм, що вони виселяються у відповідь за скоєний певною особою теракт, пильнуючи при цьому, щоб навколо помешкань цих приречених не збиралося багато людей, аби уникнути можливих ексцесів. Ніхто здебільшого не

зважав на ту обставину, чи був справді «терорист» родичем осіб, які депортувалися «у відповідь».

Друга інструкція – про порядок оформлення репресованих членів родин – особливо не відрізнялася від аналогічних документів 1944 р. У ній враховувався досвід, набутий карально-репресивними органами за чотири роки депортацій. Тепер приписувалося ретельніше оформляти довідки на «резерв» з цивільного населення для наступних репресій, до якого зараховувалися всі члени родин нелегалів-повстанців. До справи на таких «заручників» мали залучати довідку в разі загибелі голови родини, копію вироку суду або Особливої наради у разі засудження. А коли «бандит чи бандпособник» був ще живий, то його родина бралася на облік шляхом накопичення відповідних агентурних донесень та інших компрометуючих матеріалів, які засвідчували належність до збройного підпілля. І в разі вчинення в тому чи іншому населеному пункті збройного нападу всі ці люди автоматично ставали кандидатами на заслання.

Після арешту селян-відповідачів інструкція МДБ СРСР приписувала негайно оформити всі належні документи і не пізніше 48 годин надіслати їх через відділ «А» МДБ УРСР до відповідного підрозділу в Москві, звідки вони мали потрапити до Особливої наради [163, арк. 7–12].

Отже, постановою радянського уряду та відповідною директивою МДБ СРСР західноукраїнські села тепер перетворювалися на заручницькі резервації, звідки можна було в будь-який момент уже практично «оформлених» людей відправити в заслання. Ремарка ж наказу, котра дозволяла МДБ УРСР визначатися з кількістю репресованих, створювала величезне поле для свавілля.

Відтоді й до самого кінця депортацій в усіх звітах уживався саме такий термін – «дії у відповідь». Звісно, це формулювання було зручнішим, ніж попередні, оскільки тепер можна було робити вигляд, що таким чином карають вже не превентивно, а за дії, начебто вчинені родичами репресованих.

Значну увагу влада приділяла й дотичним питанням. Перед органами внутрішніх справ Львівської, Дрогобицької, Станіславської, Тернопільської, Ровенської і Волинської областей було поставлене завдання організації

потрібної кількості збірних пунктів, які б дозволили належним чином реалізувати урядовий припис [187, арк. 34] з урахуванням того, що засилати людей тепер можна було лише після отримання виписки з рішення Особливої наради (отже, їх десь треба було утримувати тривалий час). Через три місяці всі шість збірних пунктів були готові до прийому «спецконтингенту» і з 8 грудня туди почали привозити родичів повстанців. Уже першого місяця наступного року міністру внутрішніх справ СРСР доповіли, що за станом на 5 січня 1949 р. збірні пункти прийняли 389 сімей (1 195 осіб). 550 із них утримувалися там уже від жовтня 1948 р., хоча термін перебування в таких місцях не мав перевищувати 25 діб. У зв'язку з цим МВС УРСР клопоталося щодо «прискорення винесення рішень Особливою нарадою» [492, с. 143–146].

Отже, «бідний» на показники у сфері депортацій 1948 рік працював на свого наступника, оскільки арештовані тоді родичі учасників ОУН та УПА пішли у «залік» 1949 р.

Довершив нормотворчі потуги 1948 р. у цій сфері указ Президії Верховної Ради РСРСР від 26 листопада «Про кримінальну відповідальність за втечу з місць обов'язкового і постійного поселення осіб, виселених у віддалені райони Радянського Союзу в роки Великої Вітчизняної війни». Цей законодавчий акт радянської держави, окрім задекларованої у назві новації, приписував залишити згаданих спецпоселенців на довічне заслання, а також встановив, що за самочинне залишення місця приписки вони каратимуться каторжними роботами на термін до 20 років [297, с.52–53].

Мешканців Західної України згаданий указ Президії Верховної Ради поки що не стосувався, оскільки йшлося лише про ті «покарані народи», які депортували відповідно до постанов ДКО. Отже, члени родин повстанців до часу залишилися не охопленими тим варварським законом.

У цілому 1948 рік, багатий на законотворчу ініціативу керівництва радянської влади, дав порівняно незначну кількість депортованих із Західної України – 240 родин, 817 осіб [167, арк. 386]. Серед тих людей були і селяни на прізвище Боровець. Василина Боровець (1903 р.н.) – мати одного з підпільників

– рішенням Особливої наради від 2 лютого 1948 р. як «член сім'ї учасника ОУН» була відправлена на спецпоселення в Іркутськ. Монотій Боровець (1902 р.н.) із с. Хотинь Сосновського району був затаврований визначенням «бандпособник УПА». З таким обвинуваченням людей не депортували, а після короткого слідства (а часто й без нього) ув'язнювали на тривалий термін. Але Боровцю вдалося уникнути таборів ГУЛАГ. Навесні 1950 р. цей чоловік із чотирма дітьми (трьома дочками, молодшій з яких виповнився лише рік, та десятирічним сином) вирушив у заслання, кінцевим пунктом якого був далекий Томськ. Навздогін, 3 червня 1950 р., відбувся й заочний присуд – рішення Особливої наради МДБ СРСР. Приблизно тоді ж (точна дата арешту невідома) з цього ж села як «дружина пособника банди УПА» в Тюменську область депортована колгоспниця Євдокія Боровець (1899 р.н.). Рішення Особливої наради щодо цієї жінки датоване 1 серпня 1951 р. Її односельчанка Ірина Боровець (1906 р.н.) того ж року заслана до Іркутської області як «мати учасника ОУН». За тією ж адресою як «батько учасника ОУН» вирушив і селянин із сусіднього села Яцковичі цього ж району Денис Боровець (1889 р.н.) разом з двома малолітніми синами і дворічним онуком [215]. Ці та ще інші семеро селян на прізвище Боровець практично одночасно були депортовані з Сосновського району Ровенської області як члени родин учасників національно-визвольного руху.

Загалом, аналізуючи події 1948 року в контексті каральної політики радянської влади стосовно членів сімей учасників збройного самостійницького підпілля, можна помітити певне послаблення тиску. Цей тимчасовий перепочинок, можливо, був пов'язаний з тим, що сталінський режим сконцентрував свою увагу й зусилля на іншому «незручному» для нього регіоні – Прибалтиці, звідки того року відправили в насильницький спосіб найбільшу кількість людей.

У 1949 році карально-репресивні акції проти членів родин учасників національно-визвольного руху мали певні особливості. Попри відносно затишшя попереднього року люди не сподівалися, як на початку 1947 р., що репресії

пішли на спад, позаяк відправлення у віддаленні місцевості СРСР на збірних пунктах Західної України вже чекали майже дві тисячі осіб.

І дійсно, до відправки першого ешелону з депортованими готувалися заздалегідь. На збірних пунктах накопичували людей, аби щільніше завантажити вагони. 10 січня 1949 р. там прийняли вже 484 родини (1767 осіб). Серед них були німці та хворі люди, які могли не витримати далекої дороги. В одному з повідомлень МВС УРСР з цього приводу зазначалося: «Серед вилучених УМДБ Львівської області знаходиться [громадянка] Бакур, 1870 р.н., сліпа, самотійно пересуватися не може. [Громадянин] Вайдер має туберкульоз хребта, Пастернак страждає на епілепсію... На решту пунктів також доставлено [багато] осіб зі старечою дряхлістю, інвалідів і тяжко хворих...» [195, арк. 29–40].

25 січня 1949 р. на збірних пунктах накопичилося 730 родин учасників загонів ОУН та «бандпособників» загальною чисельністю 2384 особи. Цим людям належало ще чекати два тижні, оскільки ешелон з депортованими, яких повантажили у 53 вагони, вирушив за адресою ст. Хабаровськ на Далекому Сході лише 10 лютого [196, арк. 23].

Члени родин повстанців з Ровенської, Львівської та Волинської областей ешеленом № 97168 вирушили до ст. Кругликово Хабаровського краю майже одночасно з першим етапом [196, арк. 32].

На збірних пунктах західних областей набирав обертів процес ротації примусових мігрантів. Тільки-но відправили етапом у двох ешелонах великі партії людей, як 22 лютого там знову накопичилося 1339 осіб. Уночі 6 березня 1949 р. 586 осіб в ешелоні № 97 297 зі Львова вирушили на Північ СРСР. 30 березня того ж року у напрямку ст. Асіно Томської залізниці довжелезний потяг з 45 вагонів (33 – для депортованих, 22 – для охорони і господарських потреб) виїхав зі Здолбунова [197, арк. 293; 198, арк. 302]. Відчутним ставав брак рухомого складу, у зв'язку з чим заступник міністра внутрішніх справ УРСР А. Булига звернувся листом до свого союзного керівництва з проханням вплинути на ситуацію.

У квітні почав формуватися новий ешелон, а протягом травня–серпня було сформовано і відправлено ще сім ешелонів, у яких у свій скорботний шлях вирушили 1870 родин повстанців у складі 6100 осіб [199, арк. 60].

Очікуючи на прибуття депортованих із Західної України, відділ спецпоселень МВС СРСР ще 3 січня 1949 р. підготував для вищого радянського керівництва інформацію про контингенти спецпоселенців, підстави їх переселення й утримання на спецпоселенні. У документі вказувалося, що на час звіту (1944–1947 рр.) «переселено» всього 100 310 членів родин повстанців. На 1 жовтня 1948 р. перебувало на обліку 96 584 осіб у місцях розселення: Казахська РСР, Комі АРСР, Удмуртська РСР, Красноярський край, Архангельська, Вологодська, Іркутська, Кемеровська, Кіровська, Молотовська, Новосибірська, Омська, Свердловська, Тюменська, Челябінська і Читинська області [58, арк. 4, 7, 8, 10].

З огляду на наведені узагальнені цифрові показники варто підкреслити, що, за нашими підрахунками, сумарна кількість депортованих із Західної України членів родин учасників загонів ОУН та УПА становила на той час 114 936 осіб [167, арк. 386] (відповідно по роках: 1944 р. – 12 762, 1945 р. – 17 497, 1946 р. – 6350, 1947 р. – 78 327). А разом зі «скромним» результатом 1948 року (817 депортованих) – 115 753. Отже, зважаючи на перевірені дані, будемо орієнтуватися саме на встановлену нами цифру.

Наступна ревізія спецпоселень засвідчила, що станом на 1 квітня 1949 р. на обліку органів МВС СРСР перебувало 2 307 410 виселених і спецпоселенців разом з членами їхніх сімей і серед них 96 191 членів сімей «українських націоналістів» [40, арк. 343]. Уже 15 липня 1949 р. наводилась інша цифра – 95 552* родичів повстанців (в т.ч. чоловіків – 22 569, жінок – 48 583, дітей – 24 400) [365, с. 78].

Наведені цифри наочно демонстрували зменшення кількості членів родин повстанців, які перебували в засланні. Утім, ця, начебто, позитивна динаміка аж

* Звітні цифри, які подавали ГУЛАГ і республіканські МВС–МДБ суттєво різнилися і в наступні роки, позаяк останні наводили загальну кількість депортованих, а відділ спецпоселень – лише тих, хто пройшов облік.

ніяк не збігалася з сумарною кількістю депортованих родичів повстанців за період 1944–1948 рр. Така розбіжність пов'язана передусім із великою смертністю в непристосованих для нормального життя віддалених місцевостях СРСР.

У 1949 р. сталінський режим збирав «багаті ужинки» від своїх новацій, запроваджених попереднього року. До України полетіли чергові заклики мобілізуватися і довершити ліквідацію «залишків бандитів». І така «робота» знову активізувалася.

30 березня 1949 р. у с. Тартаків Сокальського району Львівщини у відповідь на вбивство тракториста МТС П. Бугая і пошкодження одного трактора з цього села було відправлено в заслання сім родин із 23 осіб. Після вбивства у с. Павлів Радехівського району голови колгоспу О. Рудя такі ж санкції були вжиті щодо 5 сімей. Аналогічна акція відбулася й у с. Накваші Підкаменецького району, де після вбивства колгоспного рахівника були покарані засланням 4 місцеві родини [261, с. 127–130].

За схожим сценарієм розгорталися події і в інших населених пунктах. Кількість родин покараних «у відповідь» коливалася зазвичай від двох до десяти. Ці люди, як уже зазначалося, здебільшого не були причетні до осіб, які вчиняли напади на радянських активістів. Утім, на це особливо не зважали, а оформляли їх відповідно до чинних інструкцій каральних інституцій як родичів «нелегалів» чи «бандитів». Так, у Борщівському районі Тернопільщини за вбивство директора школи села Гермаківка в листопаді 1949 р. виселили вісім сімей, в Іванкові за вбивство оперуповноваженого Полуничка 3 липня 1950 р. – 18 сімей, зовсім не причетних до повстанців [458].

Чекісти Станіславської області на початку 1949 р. проводили «відплатні акції» не менш «продуктивно», ніж їхні ровенські колеги. Лише за перший квартал звідти було депортовано 372 сім'ї чисельністю 1038 осіб – родичів підпільників і «пособників» [122, арк. 80].

Довідки Львівського обкому КП(б)У про акції українського націоналістичного підпілля і виселення сімей членів ОУН і УПА «у відповідь»

за травень 1949 р. більше схожі на фронтові зведення: «...15 березня у с. Мальчиці Івано-Франківського району вбито місцевого жителя Павлова. У відповідь на бандпрояв 20 квітня 1949 р. виселено 3 сім'ї на 14 чоловік... 28 березня у м. Яворів поранено голову колгоспу Тиндик С. І. У відповідь на бандпрояв 20 квітня 1949 р. виселено 8 сімей на 28 осіб. ...3 квітня в с. Рогізно Яворівського району убитий голова колгоспу Збуровець. У відповідь на бандпрояв оформляється на виселення 8 сімей. ...Вночі на 2-ге травня між селами Шкло і Новий Язув підірваний один стовп високовольтної електролінії. У відповідь на бандпрояв виселено 6 сімей. ...Вночі на 9 травня в районі с. Любешки Боброського району спіяні два стовпи телефонної лінії зв'язку. У якості заходів у відповідь оформлено на виселення 4 сім'ї» [261, с. 127–130, 154–156].

Наприкінці літа того ж року партійне керівництво Львівської області підготувало узагальнений звіт про роботу за перше півріччя. Республіканським лідерам доповідали, що «у відповідь на 112 зареєстрованих за цей час терористичних актів з боку оунівського підпілля, у ході яких було убито 103 особи партійно-радянського активу, у різних населених пунктах засланням у віддалені місцевості СРСР покарали 545 сімей у кількості 1882 осіб, яких оформили як членів сімей «бандитів, націоналістів і бандпособників» [261, с. 203]. За допомогою елементарних арифметичних підрахунків можна зрозуміти, що за кожного вбитого місцевого активіста чи керівника більш високого рангу відповідали непричетні до цього 18 осіб. Звісно, такий спосіб помсти не міг викликати ані задоволення у місцевих мешканців, ані розуміння. Це вже виглядало не як бажання вилучити з підпілля повстанців чи помститися тим, хто чинив шалений спротив. Йшлося про зовсім інше явище, відоме ще з часів гітлерівської окупації, коли за вбивство одного німецького солдата брали в заручники і розстрілювали 100–200 мирних громадян.

Восени 1949 р., коли підійшов до кінця термін засланих у 1944 р. членів родин учасників національно-визвольного руху, у надрах МВС СРСР почали гостро ставити питання про подовження часу їх перебування у засланні. Це ж

стосувалося і родичів фольксдойче*, які рішенням Особливої наради були заслані до Новосибірської області без визначення терміну перебування там. 22 жовтня 1949 р. заступник міністра внутрішніх справ СРСР В. Рясний і заступник начальника відділу спецпоселень Лютий направили спеціальну доповідну на ім'я міністра внутрішніх справ СРСР С. Круглова, в якій виклали свої міркування з цього приводу і пропонували увійти з клопотанням до уряду щодо продовження терміну утримання згаданих категорій – довічно (як це вже було зроблено 26 листопада 1948 р. з представниками «покараних народів») [251, с. 626]. У Москві почули ці пропозиції і вже незабаром їх реалізували, про що йтиметься нижче.

Наприкінці грудня 1949 р. уже вп'яте радянська влада звернулася до учасників національно-визвольного руху, які продовжували свою боротьбу в підпіллі, із закликом добровільно здатися, обіцяючи їм «непритягнення до кримінальної відповідальності». 30 грудня того ж року з'явився й наказ міністра державної безпеки УРСР М. Ковальчука, оприлюднений у кожній із західних областей республіки. Представники радянської влади, закликаючи повстанців прийти з повинною, запевняли, що всі їхні родичі обов'язково будуть повернені із заслання до колишнього місця проживання [167, арк. 102]. Проте ні тоді, ні пізніше своїх обіцянок радянська влада не виконала. З десятків тисяч депортованих лише одиниці повернулися додому. Оманливість таких обіцянок підтвердив пізніше й заступник голови Ради Міністрів УРСР Д. Мануїльський, який, особливо не переймаючись тією обставиною, що влада гарантувала «цілковите прощення» особам, котрі добровільно припинять боротьбу з нею і повернуться додому, 22 березня 1950 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У запропонував «тих, хто прийде з повинною, переселяти до східних областей» [167, арк. 102].

Система заручництва, яка продовжувала використовуватися радянської владою на західноукраїнських землях, каральні акції проти великої кількості ні в

* Відповідно до розпорядження МВС СРСР № 1/6193 від 7 травня 1949 р. усім адміністративно засланим фольксдойче було надано статус спецпереселенців.

чому не винних людей не лише не створили умов для «стабілізації» тут мирного життя, а й призвели до загострення протистояння. Дедалі менше повстанців відгукувалося на заклики влади вийти з лісу, припинити опір. Протягом усього 1949 р. до органів радянської влади з каяттям з'явилося лише 77 осіб (у 1944 – 17 602, 1945 – 38 205, 1946 – 4936, 1947 – 680, 1948 – 118) [167, арк. 385].

29 і 30 грудня 1949 р. вирушили останні в тому році ешелони з родичами повстанців. Перший – до Чити Забайкальської залізниці, другий – у напрямку Хабаровська. Загалом протягом року з різних станцій Західної України в далеку дорогу попрямували 24 ешелони, в яких їхали будувати соціалістичну індустрію 6951 родина у складі 22 951 особи (з них: 5903 чоловіків, 10 380 жінок і 6 668 дітей різного віку) [200, арк. 54]. Разом з даними за попередні роки (115 753) кількість депортованих родичів повстанців становила вже 138 704 особи.

Документи Державного архіву Російської Федерації подають іншу кількість «оунівців», депортованих із Західної України протягом 1949 р. – 21 929 осіб [42, арк.142]. Узагальнені дані органів державної безпеки України також наводять відмінну від нашої цифру – 25 527 осіб [167, арк. 386]. Перша з наведених цифр цілком зрозуміло є меншою, оскільки дорогою на північ помирало багато людей, а комусь вдавалося втекти. Тому на обліку було менше людей, ніж виїхало з Західної України. Що ж стосується останньої цифри, то до неї, ймовірно, випадково включено й інші категорії осіб.

Упродовж 1948–1949 рр. сталінський режим, як і підпорядкована йому карально-репресивна система, ні на хвилину не випускали з поля зору проблеми західноукраїнського регіону. Тимчасово послабивши тиск у 1948 р., керівництво держави натомість вдалося до низки нововведень, які вже незабаром позначилися на долях великої кількості тамтешнього люду. І вже наступного року, виконуючи суворі приписи з Москви, знайшовши облудливе виправдання терору, знову стало активно вдаватися до масових депортацій жінок, дітей та людей похилого віку.

5.3. «Довічні поселення» в системі репресій радянської влади

Вигнанці з України зустрічали 1950 р. з небезпідставним побоюванням, що вони розділять сумну долю представників «покараних народів» СРСР і залишаться на спецпоселенні довічно. Наприкінці 1949 р. така перспектива набула реальних обрисів, оскільки партійне керівництво УРСР, МВС і МДБ поживали роботу в цьому напрямку. Одна за одною відбувалися ревізійні перевірки у ГУЛАГ, активізувався і розшук утікачів із місць поселень, стали більш жорсткими санкції до них. А головне, що добігав кінця 5-річний термін заслання для депортованих у 1944–1945 роках.

Реагуючи на звернення з України щодо залишення всіх засланих родичів «оунівців» на довічному спецпоселенні, керівник МВС СРСР С. Круглов у листі від 17 березня 1950 р. на ім'я заступника голови радянського уряду Л. Берії запропонував скасувати терміни заслання згаданим особам. У доповідній записці цього відомства, яка супроводжувала проект постанови Ради Міністрів СРСР «Про заборону повернення спецпереселенців із західних областей України у місця їх попереднього проживання», підготовленої того ж березневого дня, нагадувалося, як розгорталася від самого початку масова каральна депортаційна акція у Західній Україні. Варте подиву, що лист адресувався людині, яка своєю директивою від 31 березня 1944 р. дала старт депортаціям. В документі містилася і згадка про якесь «рішення уряду СРСР» щодо депортацій, котрого насправді не було.

Отже читаємо: «Після звільнення території УРСР від гітлерівців, за рішенням уряду СРСР, з 1944 р. органами МВС і МДБ здійснювалося виселення з західних областей України у віддалені райони країни членів сімей «оунівців» – українських націоналістів, бандитів, а також бандпособників. У 1944–1946 рр. засилали за рішенням Особливої наради на 5 років, а в 1947–1949 рр. – за рішенням Особливої наради при МДБ СРСР терміном на 8–10 років і на безтермінове поселення. Станом на 1 січня 1949 р. загалом на спецпоселенні перебувало 112 633 особи членів сімей активних «оунівців», з них виселених у

1944–1946 рр. терміном на 5 років 24 730 осіб, виселених у 1947–1949 рр. терміном на 8–10 рр. і на безтермінове поселення 87 903 особи. МВС, вважаючи недоцільним повернення цих осіб до колишнього місця мешкання і з метою зміцнення режиму в місцях поселення членів сімей «оунівців», вважає необхідним: скасувати терміни виселення і встановити, що вони переселені навечно і поверненню у місце колишнього проживання не підлягають». І насамкінець С. Круглов цілком прогнозовано запропонував поширити на членів сімей повстанців дію указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 листопада 1948 р. про кримінальну відповідальність за втечу з місць спец поселення [59, арк. 5–6].

6 квітня 1950 р. Рада Міністрів СРСР ухвалила «цілком таємну» постанову № 1398-508 про скасування строків поселення «спецпоселенцям – членам сімей українських націоналістів («оунівців»), бандитів та їхніх пособників». Цей захід охоплював усіх засланих протягом 1944–1949 рр. У постанові наголошувалося, що вони «переселені на спецпоселення довічно» [59, арк. 4]. Того ж дня був ухвалений і указ Президії Верховної Ради СРСР, де зазначалося, що на спецпоселенців «оунівців» поширена дія указу Верховної ради СРСР від 26 листопада 1948 р. про кримінальну відповідальність за втечу з місць обов'язкового поселення. На виконання останнього вийшли наказ МВС СРСР № 00248 від 15 квітня 1950 р. [214, арк. б/н] та розпорядження МДБ і прокуратури від 25 вересня 1950 р. [59, арк. 4], які детально розписували всі фатальні наслідки для людей від дії згаданих директив.

Вищеназваним наказом союзного Міністерства внутрішніх справ виселенцям-оунівцям було оголошено про залишення їх довічно на спецпоселенні. Діти згаданих осіб після досягнення ними 16-річного віку повинні були братися на персональний облік на загальних підставах.

Ті члени сімей українських повстанців, які продовжували депортуватися у 1950 р., як і особи, згадані в рішеннях радянського уряду, зараховувалися на довічне спецпоселення, оскільки у постанові Ради Міністрів і указі Президії Верховної Ради СРСР не вказувалося, що дія останнього поширюється лише на

спецпоселенців, засланих упродовж 1944–1949 рр. Таке роз'яснення Генеральному прокурору СРСР Г. Сафонову 31 серпня 1950 р. (вже через п'ять місяців після появи цих доленосних для великої кількості людей ухвал) дав заступник міністра державної безпеки СРСР С. Огольцов [18, арк. 23]. Чому «тлумачем» законів у даному випадку виступав співробітник органів державної безпеки – незрозуміло. Але весь попередній перебіг подій доводив, що саме ця інституція в радянській державі завжди краще знала, кого і як варто судити та карати.

Як би там не було, але після такого дохідливого роз'яснення Генеральний прокурор СРСР того ж дня відповів С. Огольцову, що він цілком підтримує його точку зору [18, арк. 24].

Черговий сплеск активізації каральних заходів у регіоні був пов'язаний з підготовкою до виборів до Верховної Ради СРСР. Як і в 1946 р., «стабілізувати» обстановку на західноукраїнських землях почали вже випробуваними методами: зачистками, «викоріненням антирадянського елемента» і т. п.

У липні з тих членів родин повстанців, які тривалий час очікували на збірних пунктах, було сформовано черговий ешелон, а загалом до 25 липня 1950 р. республіканські карально-репресивні органи відправили 29 ешелонів, у яких депортували на Схід СРСР 8395 родин у складі 30 151 особи [190, арк. 29]. Динаміка депортацій вражала. І не було жодних ознак того, що цей процес уповільнюватиметься.

Останні дні серпня 1950 р. стали фатальними і для жінок – дружин «зрадників» та «ворогів народу». 26 серпня указом Президії Верховної Ради СРСР «Про звільнення від покарання засуджених вагітних жінок і жінок, що мають малолітніх дітей» [15, арк. 80–81] радянська влада «великодушно» звільняла від подальшого покарання матерів, що вчинили побутові та інші злочини (окрім «контрреволюційних»), мотивуючи це необхідністю створити належні умови для розвитку і виховання дітей, матері яких відбувають покарання в місцях позбавлення волі. Натомість безвинно покарані жінки – ЖИР – були виключені з переліку тих, кого влада вирішила «пробачити». Чому вони

та їхні діти не заслужили такої милості, не варто й питати, оскільки така практика була вже звичною для тогочасної системи права та політичної логіки сталінського режиму. На виконання указу міністр внутрішніх справ та Генеральний прокурор СРСР 31 серпня 1950 р. видали спільний наказ, де оголошували для виконання неопубліковану його частину й пояснювали, які саме категорії засуджених потрапляють під його дію, а які ні [15, арк. 80–83].

Реагуючи на згаданий спільний наказ МВС та Прокуратури СРСР у частині його персоніфікації, свою особливу точку зору висловив заступник міністра юстиції СРСР Кудрявцев, запропонувавши поширити його дію і на тих жінок, що перебували в засланні, а також на виселених з великих міст та режимних місцевостей, чим дуже наполохав міністра внутрішніх справ С. Круглова і Генерального прокурора СРСР Г. Сафонова. Останні добре розуміли, який обсяг роботи їм доведеться виконати, аби повернути додому всіх жінок – засланих та «мінусників», котрі мають маленьких дітей. Обороняючи попередні дискримінаційні заходи, вони написали у вересні 1950 р. розлогого листа першому заступнику голови Ради Міністрів СРСР Г. Маленкову, в якому обґрунтовували необхідність ігнорування згаданих ліберальних пропозицій. Ось їхні «аргументи» на користь своєї точки зору: «Що стосується засуджених до заслання або виселення, то ці міри покарання... не передбачають позбавлення волі, й жінки, які мають дітей... мають право брати з собою дітей [у заслання]. Ми вважаємо, що звільняти від покарання жінок, засланих і висланих з режимних місцевостей (Москва, Ленінград, [Київ], Прибалтика і т. ін.), з державної точки зору явно недоцільно і це не має на увазі Указ» [16, арк. 245–246]. Остання теза, як і ставлення в цілому до жінок та дітей, покараних ні за що, демонструвала повне нехтування усіма моральними нормами. Блюзнірською була й мотиваційна частина указу, яка декларувала «необхідність створити належні умови для розвитку і виховання дітей». Імовірно, радянські можновладці й правоохоронці вважали, що особливий режим заслання та географічний «мінус» цілком відповідають «належним умовам розвитку дітей» у СРСР.

Тим часом на західноукраїнських землях не припинялися депортації. Аналогічно попереднім двом рокам вони позиціонувалися як акції відплати за вчинені повстанцями терористичні акти. Нападів та вбивств з боку оунівського підпілля вже значно поменшало, проте кількість людей, безвинно покараних, залишалася великою. Приміром, за вбивство двох районних господарських працівників із с. Угельно Стрийського району Дрогобицької області у заслання відправили 5 родин у складі 19 осіб. А за вбивство бригадира колгоспу ім. Коцюбинського с. Корналовичі Дублянського району тієї ж області так само покарали вже 19 сімей у складі 74 осіб [261, с. 298].

Серед тих, кого відправляли в заслання, було чимало осіб, котрі мали дуже далеку спорідненість (якщо взагалі її мали) з представниками збройного підпілля чи так званими «пособниками». Так, у травні 1950 р. етапували на північ СРСР Ганну Сокіл (1893 р.н.) з с. Мальчиці Яворівського району Львівської області лише за те, що вона була тещею «убитого бандита ОУН». Володимира Паламарчука (1892 р.н.) з с. Антонівці Шумського району Тернопільської області арештували 24 травня 1950 р. і заслали через місяць у Красноярський край як «зятя учасника банди ОУН». За таким же ступенем спорідненості, але вже до «бандпособника ОУН» покарали й Андрія Осейчука (1924 р.н.) з с. Богущі Березнівського району Ровенської області. Цей чоловік був засланий в Абакан Красноярського краю рішенням Особливої наради при МДБ СРСР від 28 жовтня 1950 р. як «член сім'ї учасника банди ОУН». Ще більш далекого родича одного з підпільників – Стефана Васьківа-Івашківа (1884 р.н.) з с. Комарівки Тернопільської області – як чоловіка сестри «бандита ОУН» рішенням Особливої наради від 1 березня 1950 р. заслали у Красноярський край [215].

Досить багато серед депортованих було дядьків і тіток учасників збройного підпілля. Так, 28 вересня 1950 р. у селі Чернява Мостиського району Дрогобицької області арештували селян Марію Бонк (1910 р.н.) – тітку засудженого «бандита ОУН» й Івана Бонка (1905 р.н.) – дядька «бандита ОУН». На картці ф. 1, оформленій на цього чоловіка, стоїть печатка з текстом (мовою

оригіналу): «Особым совещанием МГБ СССР прот. № 51 от 25. X. 1950 осужден как член семьи участника банды ОУН на спецпоселение под надзор органов МГБ с конфискацией имущества». Згадані селяни двома місяцями пізніше, 20 грудня 1950 р., ешелоном № 927592 етаповані у розпорядження УМДБ Красноярського краю [215].

Депортовані із Західної України розселялися переважно в Казахській РСР, Удмуртській АРСР, Якутській АРСР, Красноярському і Хабаровському краях, Амурській, Новосибірській, Томській, Тюменській, Челябінській, Читинській областях.

З документів, які зберігаються в ГДА МВС України, можна помітити, що вже у 1950 р. значно коротшим стає період між фактичною депортацією людей із Західної України і датою рішення Особливої наради НКВС СРСР. Тепер, за встановленим у 1946 р. порядком, рішення позасудового органу відбувалося до того, як людей депортували. Варто звернути увагу і на те, що й сама Особлива нарада почала працювати оперативніше. Так само налагодили оформлення облікових справ у регіонах.

За даними, узагальненими вже на початку 60-х років у КДБ УРСР, випливає, що протягом 1950 р. депортували найбільшу (після 1947 р.) кількість людей – 11 033 родини з 41 149 осіб [167, арк. 386]. Але документи ГДА МВС України, доводять, що за цей рік заслали значно більше – 13 055 родин у складі 46 208 осіб [201, арк. 164–165].

Кількість членів родин, відправлених зі збірних пунктів УМДБ західних областей Української РСР за 1950 рік [201, арк. 164–165]

№	Найменування області	За перше півріччя		За друге півріччя		З а г а л о м	
		сімей	осіб	сімей	осіб	сімей	осіб
1.	Львівська	1757	6512	971	3936	2728	10448
2.	Станіславська	2612	9003	1629	5186	4241	14189
3.	Дрогобицька	835	3219	1092	4260	1927	7479
4.	Тернопільська	1298	4490	1299	3767	2597	8257
5.	Ровенська	437	1508	525	2028	962	3536
6.	Волинська	295	1045	305	1254	600	2299
	З а г а л о м	7234	25 777	5821	20 431	13 055	46 208

З даних таблиці випливає, що найбільшу «заповзятість», як і в попередні роки, виявляли карально-репресивні органи Станіславщини. Слідом за нею в «передовиках» ішли Львівська та Тернопільська області. Значно відставали від них Ровенщина та Волинь.

Таким чином, на початок 1951 р., включно з попередніми даними, загальна кількість депортованих із західноукраїнського регіону вже досягла 184 912 осіб. Цей рік також не приніс полегшення мешканцям Західної України. Вже в січні радянський уряд пригадав, що репресіями ще не охоплені заможні селяни західноукраїнських земель, у той час як по інших регіонах республіки ще від 1948 р. котилася хвиля акцій покарання тих, хто, на думку влади, «не гідний» був жити у соціалістичному селі.

Очевидно, прикрої помилки припускаються ті дослідники, які наполягають, що селян Західної України почали виселяти вже після виходу указу Президії Верховної Ради СРСР «Про виселення з УРСР осіб, що злісно ухиляються від трудової діяльності й ведуть антигромадський і паразитичний

спосіб життя» (21 лютого 1948 р.) і такого ж законодавчого акту від 2 червня 1948 р., котрий поширювався на весь СРСР. Вони, певно, випадково не помітили, що, зокрема, в указі від 2 червня було зроблено виняток для заможних селян Західної України. Їх окремим рядком і без жодних пояснень приписувалося не займати [297, с. 83].

На пропозицію уряду УРСР і ЦК КП(б)У Рада Міністрів СРСР відреагувала своєю постановою № 189-88 від 2 березня 1951 р. про виселення куркулів із сім'ями із західних областей Української РСР. На виконання цієї директиви, за даними ГДА МВС України, у віддалені місцевості СРСР того року депортували 12 135 заможних селян разом із їхніми родинами [193, арк. 84].

Слідом за хліборобами дійшла черга й до тих, хто належав до «неправильної віри». Відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від 3 березня 1951 р. «Про виселення активних учасників антирадянської, нелегальної секти єговістів» та наказу міністра держбезпеки В. Абакумова всі люди, що входили до «антирадянської нелегальної організації, яка здійснювала активну ворожу діяльність», підлягали виселенню у віддалені райони Сибіру та Крайньої Півночі. На таку ж долю прирекли окремою директивою і «андерсівців»* разом з їхніми родинами. Органи внутрішніх справ пізніше прозвітували, що вже у квітні 1951 р. 8984 мешканці Західної України, які належали до згаданих категорій, були заслані на Північ [192, арк. 51, 111]. Цією ж цифрою згодом почали оперувати і в МДБ УРСР, коли готували узагальнюючі дані для М. Хрущова.

Сучасні ж дослідники спецоперації «Північ» (так називалася акція з насильницького вивезення із Західної України до Сибіру всіх членів релігійної організації «Свідки Єгови». – *Т. В.*) на підставі вивчення широкого кола документів стверджують, що вона була ініційована самим Й. Сталіним. Усього довічному виселенню з України та інших республік до Іркутської та Томської областей підлягало 8576 осіб (3048 родин). Професор Інституту філософії НАН України П. Яроцький, який вивчав архівні документи, пов'язані з операцією

* «Андерсівці» – колишні військовики польської армії генерала Андерса.

«Північ», зазначає, що лише за один день 1951 р. тільки із Західної України було депортовано понад 6140 осіб* (2200 сімей) єговістів [382]. Отже, до уваги треба брати саме останню цифру, а не ту, яка планувалася під час підготовки операції.

Точну кількість «андерсівців», депортованих зі згаданого регіону, сьогодні достеменно важко встановити. За документами МВС СРСР у середині 50-х років вона становила 496 осіб [492, с. 146].

Намагання зробити довічними рабами якомога більшу кількість спецпоселенців не припинилися й у 1951 році. Такого роду клопотання надійшло 15 квітня до Міністерства державної безпеки СРСР від функціонерів 9-го управління, яке опікувалося справами цих громадян. Окрім іншого дописувачі висловлювали занепокоєння надто «добрими» умовами утримання депортованих із Західної України, пропонуючи переселити їх з місцевостей із більш м'яким кліматом до суворіших, подалі від європейської частини СРСР. У контексті цієї пропозиції зазначалося: «Переселення спецпоселенців, засланих і виселених... викликається необхідністю забезпечення державної безпеки і тим, що місця спецпоселень для деяких категорій спецпоселенців урядом не встановлювалися, оскільки не було рішень уряду про їх виселення. До таких спецпоселенців, як зазначено вище, належать: репатрійовані німці, німецькі пособники і виселені у 1944–1946 рр. оунівці» [251, с. 666].

Отже, цілком спокійно визнавалася незаконна акція депортації величезної кількості цивільного населення. При цьому чомусь забувалося, що місця спецпоселень визначалися у відомчих приписах НКВС (нагадаємо: це були Красноярський край, Іркутська та Челябінська області, Комі АРСР та інші). Не згадували вони і про свою причетність до цієї ганебної справи. Та не забули про деякі ще не «охоплені» довічним засланням категорії українців. І тому пропонувалося залишити на довічне поселення ще й тих членів родин ОУН, яких встигли запроторити на Північ СРСР напередодні Великої Вітчизняної війни – у травні – червні 1941 р. Їх іменували в документі «політично неблагонадійним елементом». До згаданих «оунівців» долучили ще й власне

* На обліку ГУЛАГу в 1958 р. перебувало 4113 єговістів разом із членами сімей.

самих повстанців, термін ув'язнення яких у таборах уже добігав кінця, а також єговістів та членів родин фольксдойче, які не мали чітко визначених термінів заслання.

Продовжуючи називати учасників оунівського підпілля «рештками бандитів», радянська влада пролонгувала і свої методи боротьби з ними. Родину Оксентія та Євгенії Боярчуків (двоє дорослих і двоє малих дітей) з села Одереди Ківерцівського району Волинської області, як і сім'ї Тимофія Булакевича (двоє дорослих, троє малих дітей) та Никанора Дрощука (окрім неповнолітньої доньки, ще й вагітна невістка) з Чемерина, сім'ю Антона Сінкевича з Жорнищ цього ж району та інших, у котрих теж були малі діти, вислали в Сибір у 1951 р. [215] під приводом дій «у відповідь», санкціонованих жовтневою 1948 р. постановою Ради Міністрів СРСР.

Традиція інформувати вищі республіканські партійні органи про хід депортації членів родин зберігалася, і в 1951 р. У цілому ж, за даними органів державної безпеки УРСР, протягом цього року в заслання із Західної України було відправлено 18 523 особи [167, арк. 386].

Навівши таку узагальнену цифру, не можна не помітити розбіжність з попередніми показниками цього ж року. Ця невідповідність переходить із праці в працю без коментарів дослідників. Якщо в цілому із Західної України впродовж 1951 р. депортували 18 523 особи, то яким чином «в тому числі» могло бути 12 135 «куркулів» й 8984 єговісти та «андерсівці» (загалом 21 119), враховуючи те, що в загальній масі засланих переважали покарані «у відповідь» члени родин учасників ОУН та УПА?

Аналізуючи цю цифрову «абракадабру», висловимо декілька припущень щодо її природи. По-перше, серйозні сумніви викликає кількість депортованих разом із родинами заможних селян, зважаючи на ту обставину, що в березні 1952 р. 9-е управління МДБ СРСР в узагальнюючій довідці про кількість спецпоселенців, які перебувають на обліку, подавало значно меншу цифру – 2187 «куркулів із західних областей України» [251, с. 677]. Отже, цілком імовірно, що така велика кількість репресованих селян у республіканських

звітах могла з'явитися через банальну помилку авторів узагальнюючих довідок. З іншого боку, не можна виключати й те, що цих селян відправляли в заслання не лише протягом 1951 р., а й наступного року. Відтак дані про них могли потрапити й до звітності 1952 р. Далеко не безпідставним убачається і припущення, що цю категорію депортованих могли зараховувати до звітності у рядку (графі) «члени родин ОУН і УПА». Так, до речі, робила більшість обласних партійних ватажків у своїх звітних реляціях республіканській владі.

Більш «надійними» виглядають цифри стосовно єговістів та «андерсівців». Хоча і їх часто-густо запозичують зі звітів ГУЛАГ, ігноруючи ту обставину, що депортувалися ці категорії не лише із Західної України, а й із Молдови та західних земель Білорусії.

Зважаючи на викладене, дозволимо собі все ж орієнтуватися на загальну цифру депортованих із Західної України впродовж 1951 р. – 18 523 особи. Хоча, безсумнівно, статистично-якісний бік репресій 1951 р. на західноукраїнських землях потребує ретельного дослідження шляхом зіставлення інформації органів внутрішніх справ України та відділу спецпоселець ГУЛАГ.

І в 1952 р. депортація членів родин із Західної України не припинялася. Так, 11 лютого 1952 р. у Тюмень був відправлений ешелон з членами сімей учасників ОУН – 293 родини (1057 осіб). Їхали вони вже значно швидше, ніж їх брати та сестри по нещастю в 1944–1947 рр., коли на дорогу витрачалися місяці. Через тиждень ці люди вже дісталися свого місця призначення у Тюменській області [358, с. 140].

Тим часом радянська влада продовжувала поводитися нечесно й непослідовно з тими, кому обіцяла повне прощення і свободу за явку з каяттям. Можновладців дратувала невизначеність у термінах дії актів про амністію.

І без того напружену ситуацію посилила доповідна записка військової прокуратури військ МДБ Українського округу від 12 лютого 1952 р., де йшлося про порядок застосування амністії до учасників руху опору (відповідно до наказу МДБ УРСР № 312 за 30 грудня 1949 р.), які добровільно з'являються до органів радянської влади. Зокрема пропонувалося встановити чіткі терміни

можливої явки з повинною тільки для рядових членів ОУН, а також не робити амністію безстроковою [261, с.493].

Не залишилися «байдужими» радянські спецслужби і до тих повстанців (українських, білоруських, литовських, латиських і естонських), у яких вже добігав кінця термін ув'язнення у таборах ГУЛАГ чи перебування в засланні. МДБ, як і в 1950 р., виявило законодавчу ініціативу, запропонувавши ухвалити відповідне рішення, котрим згадані особи переводилися б на спецпоселення довічно. Пропозиція МДБ була врахована і вже 11 березня 1952 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила відповідний указ [232, с. 74–75]. Із цього часу «справедливість» відновлювалась у повному обсязі: колишні учасники самостійницького руху разом зі своїми родинами залишалися у довічному засланні під наглядом органів МДБ. А щоб у них не виникла спокуса повернутися додому, на них, як і на їхні родини двома роками раніше, поширили дію указу від 1948 р., котрим за втечу передбачалася двадцятирічна каторга. До речі, так само вчинила радянська влада і в 1935 р., коли, відреагувавши на відповідне подання ОДПУ стосовно небажаності повернення на свої попередні місця проживання звільнених зі спецпоселень «куркулів», визнала це «політично небажаним» і затвердила відповідну ухвалу [54, арк. 10].

Своїм ходом ішла напружена робота і в місцях спецпоселень. У березні 1952 р. знову провели ревізію «господарства» ГУЛАГ. Серед 2 737 398 спецпоселенців 169 429 осіб іменувалися «оунівцями» [251, с. 676]. Це були члени сімей і самі повстанці, які приєдналися до своїх рідних. Окремим рядком згадувалися і члени родин «куркулів», засланих з того ж регіону УРСР. Їх кількість подавалася така ж, як і в 1951 р., – 2187 осіб [251, с. 677], що не збігається, як уже підкреслювалося вище, з даними МВС УРСР.

В Західній Україні продовжували виконувати постанову Ради Міністрів СРСР про репресії членів родин повстанців у «відповідь». У березні 1952 р. депортували мешканку с. Чорний ліс Збаразького району Тернопільської області Анастасію Холодян. Та згодом з'ясувалося, що теракт, «у відповідь» на який заслали жінку, відбувся чотирма місяцями пізніше її арешту – 15 липня 1952 р.

(у приміщення чергового Збараського райвідділу міліцію кинули гранату, внаслідок чого отримав поранення співробітник МДБ) [151, арк. 2].

У листопаді 1952 р. вирушили в далеку дорогу на Північ передостанні ешелони із Західної України. О 14 годині 37 хвилин 22 листопада 1952 р. зі станції Здолбунів Ковельської залізниці відправився ешелон № 97467 з 11 вагонів, в якому до Якутії їхало порівняно з попереднім часом не так уже й багато людей: 102 особи (32 чоловіки, 40 жінок і 30 дітей) [151, арк. 560].

Серед тих, хто влітку й восени 1952 р. вирушали у віддалені місцевості СРСР, були й такі, котрим раніше вдалося уникнути репресій (вони втекли або їх узяли на виховання родичі). Тепер єдиною їх провиною і нещастям стало те, що вони якраз того – останнього року масових депортацій досягли 16-річного віку і мусили як повнолітні члени з «бандитських» родин приєднатися до своїх родичів на спецпоселенні.

У 1952 р. без жодної директиви на те органи державної безпеки вирішили скасувати чинні раніше приписи і почали полювати на дітей, яким пощастило залишитися на рідній землі. Нагадаємо, що спеціальним циркуляром наркома внутрішніх справ УРСР В. Рясного від 31 серпня 1945 р., розісланим начальникам УНКВС західних областей, приписувалося не депортованих за різних обставин «неповнолітніх членів родин бандитів ОУН–УПА у заслання не направляти, а передавати родичам» [152, арк. 20].

Сталінський режим замість подарунка на день народження вручав підліткам статус довічного вигнанця з рідної землі. Списки таких дітей у супроводі дуже суворого припису з цього приводу заступник начальника 9-го управління МДБ СРСР 19 листопада 1952 р. направив заступнику міністра державної безпеки України і його колезі в Удмуртську РСР та інші місця, де перебували на спецпоселенні українці [151, арк. 563].

Серед цих дітей був Іван Пелешко (1934 р.н.) з с. Голе Равське Рава-Руського району Львівської області, який добровільно поїхав у 1952 р. до своєї мами на спецпоселення. Трохи раніше, у грудні 1951 р., приєдналися до своєї матері й тринадцятирічна Ганна Бондарчук з с. Верхів Острозького району

Ровенської області та інші дівчатка і хлопчики [151, арк. 564–565]. МДБ дуже уважно стежило за тим, щоб діти добровільно або під примусом «возз'єдналися» зі своїми родичами у віддалених місцевостях СРСР.

Протягом 1952 р. із Західної України у заслання відправили 3229 осіб [167, арк. 386] начебто у відповідь за теракти чи диверсії, які вчинили повстанці.

Хоча дослідники й наполягають на тому, що остання депортація відбулася у грудні 1952 р. (про що, до речі, свідчать також окремі архівні звітні матеріали), утім, картки ф. 1, що зберігаються в Галузевому державному архіві МВС, дозволяють спростувати їхнє твердження. Так, 9 січня 1953 р. була арештована і 18 лютого того ж року рішенням Особливої наради при НКВС СРСР відправлена на спецпоселення у Красноярський край сім'я з двома неповнолітніми дітьми з с. Боремель Млинівського району Ровенщини [215]. До неї приєдналися й інші мешканці Західної України. Щоправда, їх доправляли до своїх земляків на спецпоселення вже не спеціальними ешелонами, а в звичайних потягах під конвоєм.

За рахунок «возз'єднання» сімей (після звільнення з таборів самих повстанців) на початку 1953 р. збільшується кількість «оунівців», яку показують у своїх звітах керівники ГУЛАГ. На обліку вже перебувало 175 063 особи згаданої категорії. З них – 47 414 чоловіків, 83 905 (майже удвічі більше) жінок, а дітей до 16 років – 40 247 [230, с. 346].

Загалом же протягом 1950–1952 рр. із Західної України було депортовано 67 960 осіб. Але серед них були і єговісти, і заможні селяни з родинами. Тому при з'ясуванні загальної цифри відправлених у заслання протягом 1944–1952 р. обов'язково слід мати на увазі якісний склад примусових мігрантів.

Отже, зважаючи на всі відомі статистичні дані галузевих архівів України, можна дійти висновку, що протягом 1944–1952 рр. із західноукраїнських земель було депортовано 206 664 осіб (із них по роках: 1944 р. – 12 762, 1945 р. – 17 497, 1946 р. – 6350, 1947 р. – 78 327, 1948 р. – 817, 1949 р. – 22 951, 1950 р. – 46 208, 1951 р. – 18 523, 1952 р. – 3229).

Цю загальну цифру депортованих слід сприймати лише як близьку до істинної, оскільки могли бути похибки в підрахунках кожного з відомств, котрі їх подавали. Що ж стосується кількості засланих членів родин учасників ОУН та УПА*, то її можна встановити віднявши від загальної – 206 664 особи, по-перше, 6140 єговістів, по-друге (з певними застереженнями) – 12 135 заможних селян із родинами і, нарешті, 496 «андерсівців» та членів їхніх сімей, які були депортовані в 1951 році [492, с. 146]. Тож отримаємо 187 893 особи, депортованих із Західної України за родинну належність до повстанців.

Остання цифра теж не є стовідсотково точною, хоча й виведена шляхом скрупульозних підрахунків із залученням нововиявлених документів. Вона не надто відрізняється і від тієї, котру подавав відділ спецпоселень ГУЛАГ. Хоча слід пам'ятати, що на початку 50-х на спецпоселення почали прибувати і голови родин, які звільнялися з місць позбавлення волі**. Варто врахувати й те, що за 1945–1950 рр. на спецпоселенні в категорії «оунівців» народилася 2181 і померло 14 435 осіб [396, с.164]. Віднявши різницю зазначених цифр (12 254) від 187 893, отримаємо 175 639 – число, яке впритул наблизилося до того, яке подавав відділ спецпоселень ГУЛАГ. Таким чином, підрахунки, здійснені у даній роботі, можна сприймати як цілком вірогідні.

Два останні роки сталінських репресій стали логічним продовженням попереднього політичного терору в Західній Україні. У 1950-му родичів учасників національно-визвольного руху одним розчерком пера позбавили сподівань повернутися на рідну землю, як, зрештою, і тих, кого відправили в заслання слідом за ними. Цей же рік став другим після 1947-го за масовістю депортацій. У 1951 р. під удар режиму потрапили сім'ї єговістів і заможних селян, далі згадали і про найменших членів «ворожих» родин. І краю тій безмежній жорстокості, здавалося, не буде ніколи, оскільки після кожної нетривалої паузи наступала нова, ще більш жорстока хвиля репресій.

* Ігор Винниченко у своєму дослідженні подає цифру 182 543 особи.

** До категорії «оунівці» зарахували також уже згадуваних вище 3968 осіб – мешканців західноукраїнських земель, засуджених військовими трибуналами за пособництво тощо.

5.4. Проблеми відновлення історичної справедливості

Шлях до відновлення справедливості у багатьох людей, які були репресовані сталінським режимом лише за належність до «ворожих» родин, розтягнувся на довгі роки. Тривалі поневіряння, утиски, горе і сльози випали на долю багатьох жінок, які потрапили до таборів ГУЛАГ. Дуже довго не могли повернутися додому й ті з них, кого запроторили у віддалені місцевості СРСР.

Ухвалений ще 18 січня 1945 р. указ Президії Верховної Ради СРСР «Про звільнення від покарання засуджених вагітних жінок та жінок, котрі мають дітей дошкільного віку» не розповсюджувався на засуджених за «контрреволюційними» статтями та ЧСИР. Такий же виняток був зроблений для згаданих жінок і в усіх наступних указах цього вищого законодавчого органу держави про амністію [233, с. 426, 477].

Після завершення Другої світової війни прийшов час вирішувати долі членів сімей «ворогів» радянської влади, ув'язнених у таборах ГУЛАГ. По-перше, це стосувалося тих, у кого 5-річний термін сплинув ще у 1942 р., але вони були затримані в місцях позбавлення волі відповідно до директиви НКВС і Прокурора СРСР № 185; і, по-друге, тих, чий 8-річний строк завершувався наприкінці 1945 – на початку 1946 р.

29 вересня 1945 р. начальник ГУЛАГ НКВС СРСР генерал-лейтенант В. Наседкін звернувся до заступника наркома внутрішніх справ В. Чернишова за інструкціями щодо перспектив «підконтрольного йому контингенту» [233, с. 426, 477]. Не зволікаючи, згаданий посадовець доручив опрацювати це питання 1-му спецвідділу НКВС СРСР, і вже незабаром з'явилися документи табірною начальства про рух ЧСИР протягом 1937–1946 рр.

На час звіту (1946 р.) у таборах, принаймні в тих, звідки прийшла відповідна інформація, залишалось 1707 жінок, з них: у Карлазі – 1124 особи, Темлазі – 498, Воркутпечлазі – 48, Каргопольлазі – 4, Ягринському виправно-трудовому таборі – 3, Ухтіжемлазі – 2, Устьвимлазі – 4, Сиблазі – 3, Інтинському таборі – 1, Івдельлазі – 14, Каргопольлазі – 4 жінки [44, арк. 235, 238, 243, 245,

249, 255, 261, 262, 269, 271]. Решта, значно більша кількість, перебувала поблизу колишніх місць позбавлення волі у статусі вільнонайманих й працювала в табірному господарстві.

У березні 1946 р. з'явився спільний наказ міністра внутрішніх справ С. Круглова та Генерального прокурора СРСР К. Горшеніна, яким скасовувалася директива № 185 від 29 квітня 1942 р. та всі розпорядження, видані на додаток до неї. Усіх, затриманих відповідно до п. 1 згаданого документа в місцях позбавлення волі, наказувалося звільнити не пізніше 1 липня поточного року. Виняток становили лише ті, хто «проводив у місцях ув'язнення ворожу роботу». Їх приписувалося притягти до кримінальної відповідальності з передачею їхніх справ до табірних судів [44, арк. 176–177].

Згадане «звільнення» ЧСИР, яке розпочалося фактично від травня 1946 р., супроводжувалося низкою дискримінаційних обмежень: їм заборонялося жити в 32 режимних містах СРСР, серед яких значилися столиці та великі промислові центри; вони позбавлялися виборчих прав а відтак і пенсій та інших соціальних виплат.

Більшість жінок сподівалася відновити справедливість, звертаючись у відповідні органи з проханням зняти судимість. Порушуючи це питання, вони керувалися, в першу чергу, прагненням якомога швидше повернутися до своїх дітей та батьків, якщо ті були живі; бажали відновити для цього свої громадянські права, аби якнайскоріше позбутися дискримінаційних обмежень. Проте в другій половині 40-х років практично ніхто з них не домогся виправдання. Здебільшого відповіддю на такі заяви та клопотання була відмова. Не допомагали ані позитивні характеристики з місць ув'язнення, ані довідки про сумлінну працю на ГУЛАГівську промисловість.

Уже у 1950 р., обговорюючи проблему пом'якшення режимних обмежень для членів сімей репресованих, міністр внутрішніх справ С. Круглов та Генеральний прокурор СРСР Г. Сафонов знову ствердили позицію своїх попередників, додавши до цього: «Ми вважаємо, що звільнення від покарання

жінок, засланих та висланих з режимних місцевостей..., з державної точки зору явно недоцільне...» [16, арк. 246].

У травні 1952 р. у засланні продовжувало перебувати 1630 осіб – членів сімей засуджених «ворогів народу», видалених у 1937–1938 рр. в адміністративному порядку (без зазначення терміну під нагляд органів НКВС), в тому числі і з Києва та інших великих міст УРСР. Про долю цих осіб йшлося в довідці МДБ СРСР від 6 листопада 1952 р. «Про виселених в 1937–1938 рр. в адміністративному порядку членів сімей засуджених ворогів народу». Серед іншого зазначалося: «Враховуючи соціальну небезпечність тих, хто залишився під наглядом органів МДБ, членів сімей засуджених шпигунів, диверсантів, терористів, троцькістів і інших ворогів народу, вважаю доцільним залишити їх у місцях поселень і в разі утечі притягати їх до кримінальної відповідальності за ст. 16-1 ч. 82 КК РРФСР та відповідних статей КК інших союзних республік з розглядом справ на Особливій нараді при МДБ СРСР». Підписав документ начальник 9-го управління МДБ СРСР В. Шиян [251, с. 688]. Отже процедура повернення додому безвинно покараних затяглася на довгі роки.

Так, Євгенія Гінзбург опинилася у Москві лише через 18 років після арешту. Пригадуючи свої тривалі походи по різних відомствах для реабілітації, вона писала: «Як швидко вони оформили мені у 1937 р. десять років строку! Без усілякої бюрократичної тяганини! А зараз... Помилуйтеся цими жерцями Феміди! Скільки паперів їм треба для того, щоб довести, що я не агент Мадагаскару і не організувала у місті Пенза розвідувальної мережі на користь Цейлону!» [225, с. 585].

Таким самим важким і тривалим був шлях до відновлення свого доброго імені й для переважної більшості інших жінок, зокрема і для дружини начальника управління пожежної охорони НКВС УРСР Софії Елькіної. Лише 29 квітня 1956 р. нарешті відбулася реабілітація хворої, нещасної жінки [133, арк. 30]. Радянська влада «пробачила» їй нескосні злочини.

Ще довшою була дорога до правди в українській селянці Килини Раздобудько, репресованої у 1945 р. разом з дітьми «за розмови» чоловіка на

фронті (1942 р.). Лише через 47 років – 14 січня 1992 р. відбулася її реабілітація. А 23 грудня 1998 р. реабілітували й її чоловіка [153, арк. 11–11 зв.].

Більшість із тих жінок майже нічого не розповідали про обставини свого перебування в таборах. Для колишніх в'язнів нестерпні й болісні спогади про своє табірне минуле ставали небезпечними з декількох причин. По-перше, від багатьох в'язнів під час звільнення брали підписку про нерозголошення подробиць їх буття у неволі. Це ж стосувалося і тих, хто тривалий час перебував у засланні. З іншого боку, й самі учорашні невільники не хотіли розповідати про своє життя у «віддалених місцевостях СРСР», оскільки вважали це небезпечним і для себе, і для своїх родин.

Дискримінація членів родин «ворогів» тривала практично до початку 80-х років, оскільки будь-яка інформація про те, що близькі тієї чи іншої людини були репресовані, могла призвести до небажаних, але прогнозованих наслідків: відмови у прийомі на роботу, в партію, зарахування на навчання до ВНЗ; неможливість закордонних відряджень чи туристичних подорожей тощо.

Свій тривалий шлях з Голгофи пройшли й громадяни, які за належність до заможних селянських родин були депортовані в 1930–1931 рр. Деякі з них отримали довгоочікувану свободу вже в перші повоєнні роки. У 1948 р. міністр внутрішніх справ С. Круглов подав записку Л. Берії, у якій повідомив: «За клопотанням місцевих партійних і радянських органів у 1946–1947 рр. звільнені 115 697 родин. Залишаються ще 82 440 родин (231 287 осіб). Спецпоселенці досягли великих успіхів у сільському господарстві, беруть активну участь у господарсько-політичному житті. На фронтах Великої Вітчизняної війни відзначилися багато спецпоселенців. Нагороджені орденами 2700 осіб, із них 5 Героїв Радянського Союзу» [57, арк. 64–66]. Однак ці аргументи не допомогли й іншим селянам звільнитися з радянського кріпацтва. Ще довгі шість років вони чекали свого часу.

Та найтривалішою дорогою додому стала для сімей учасників національно-визвольного руху Західної України.

Після смерті Й. Сталіна весна та літо 1953 р. ознаменувалися сплеском небаченої декларативної лояльності стосовно всіх згаданих вище категорій репресованих з боку влади та карально-репресивних органів, що було пов'язане з намаганнями Л. Берії заволодіти політичним олімпом.

Амністія 27 березня 1953 р. не торкнулася «державних злочинців», засуджених за «контрреволюційні» злочини, а також членів родин повстанців. Перших за сталою звичкою продовжували вважати запеклими ворогами радянської влади, про других теж не забули, а просто не бажали бачити в тому регіоні, звідки силоміць видалили.

26 травня 1953 р. на засіданні Президії ЦК КПРС прозвучали підсумкові дані каральної політики радянської влади в Західній Україні: «З 1944 до 1952 р. у західних областях України піддано різним видам репресій до 500 тис. осіб, у тому числі арештовано понад 134 тис., вбито понад 153 тис., виселено довічно за межі УРСР понад 203 тис. осіб» [257, с. 40]. Остання цифра, до речі, й досі мандрує сторінками наукових та публіцистичних досліджень як така, що стосується членів родин учасників національно-визвольного руху, хоча увібрала й інші категорії депортованих громадян Західної України.

4 червня 1953 р. у постанові пленуму ЦК КПУ «Про Постанову ЦК КПРС від 26 травня 1953 р. «Питання західних областей Української РСР» і доповідну записку тов. Л. П. Берія до Президії ЦК КПРС» чи не вперше чітко й виразно зазначалося, що боротьба з оунівським підпіллям ведеться неправильно і навіть шкідливо для радянської влади. У документі серед іншого наголошувалося, що боротьбу з націоналістичним підпіллям не можна вести лише шляхом масових репресій і чекістсько-військових операцій, оскільки безглузде застосування насильства та примусу викликає лише невдоволення населення і завдає шкоди справі боротьби з «буржуазними націоналістами» [91, арк. 4–6]. Не навівши цього разу загальної цифри репресованих, пленум, однак, визначив певні кроки у напрямку оптимізації роботи своїх підлеглих у західному регіоні, серед яких найбільш кардинальною була кадрова ротація тамтешнього керівництва.

Утім, марними виявилися сподівання, що от-от настануть кращі часи для родин повстанців, які вже тривалий час були одним із головних об'єктів терору, оскільки, навіть втративши свого керманіча, режим все ж не був готовий до серйозних перетворень у політичному житті держави.

Перший документ, у якому згадувалися всі категорії громадян СРСР, запроторених режимом у попередні роки на спецпоселення й пропонувалися заходи з відновлення справедливості стосовно них, вийшов з-під пера міністра внутрішніх справ СРСР С. Круглова. Звертаючись у липні 1953 р. до голови Ради Міністрів СРСР Г. Маленкова з проханням розглянути питання про скасування довічного спецпоселення для окремих категорій засланих, він, зокрема, зазначав: «Враховуючи, що направлення на спецпоселення було зумовлене інтересами державної безпеки, особливо у воєнний період, і що в даний час, в результаті зміцнення радянського суспільного і державного ладу, подальше утримання під адміністративним наглядом великої кількості спецпоселенців не має сенсу, а також маючи на увазі, що проведена в державі амністія майже не торкнулася спецпоселенців, – МВС СРСР вносить пропозицію: Скасувати довічне спеціальне поселення (без зазначення терміну) як особливий адміністративний захід, що застосовувався до деяких категорій громадян і окремих осіб, встановлений указом Президії ВР СРСР від 26 листопада 1948 р., а також постанову РМ СРСР від 6 квітня 1950 р. про такий же захід стосовно членів сімей українських націоналістів, висланих протягом 1944–1949 рр., та інші аналогічні постанови стосовно інших народів» [251, с. 709].

У цьому ж листі пропонувалося звільнити зі спецпоселень: німців, депортованих під час війни, колишніх «куркулів», засланих у 1929–1933 р., членів родин «ворогів народу», покараних у такий же спосіб упродовж 1937–1938 рр., а також зняти з обліку всіх дітей, які не досягли 16-річного віку, й надалі не вдаватися до таких заходів.

Пропонуючи такі новації, далі міністр внутрішніх справ СРСР визначився з тими, кого радянська влада продовжувала боятися і ненавидіти більше за

інших. Він підкреслив, що вважає передчасним звільнення з-під нагляду органів МВС чеченців, інгушів, карачаївців, калмиків, кримських татар, «українських націоналістів (оунівців), бандитів, бандпособників і членів їхніх родин, виселених у 1944–1952 рр., ...а також куркулів та їхніх родичів, депортованих із Західної України» [251, с. 710].

Мотивуючи цей «тимчасовий» захід, С. Круглов дуже переймався проблемами «господарського життя» віддалених місцевостей СРСР, які можуть виникнути внаслідок звільнення всіх категорій спецпоселенців.

У листі міністра внутрішніх справ СРСР містилася пропозиція припинити примусові переміщення осіб, які підлягали засланню раніше, окрім представників «покараних народів», а разом і колишніх мешканців Західної України. Пропонувалося надати спецпереселенцям право вільного пересування в межах області, краю, автономної республіки, безперешкодно змінювати місце проживання у межах адміністративного району за дозволом МВС і скасувати кримінальну відповідальність у 20 років каторги за втечу, замінивши її санкціями, передбаченими ст. 82 КК РРФСР* [251, с. 710–712].

Та всі ці пропозиції міністра внутрішніх справ СРСР тоді залишилися без уваги. До такої, навіть значно урізаної, свободи спецпоселенців влада була ще не готова. І лише рік по тому почали з'являтися директиви, кожна з яких містила частину новацій, задекларованих у липні 1953 р. А реалізація інших задекларованих нововведень затяглася на ще більш тривалий термін.

Тим часом 1 вересня 1953 р. указом Президії Верховної Ради СРСР було ліквідовано Особливу нараду при МВС СРСР. Упродовж 1954 і 1955 років поступово розгортався демонтаж спецпоселень. Один за одним з'являлися укази Президії Верховної Ради СРСР, якими звідти звільнялися поляки, німці, курди, калмики, греки, болгары, балкарці, турки-месхетинці, чеченці, інгуші й карачаївці.

* Санкції цієї статті передбачали заміну заслання таким же терміном ув'язнення у місцях позбавлення волі.

На виконання постанови президії ЦК КПРС (лютий 1954 р.) та відповідного наказу Генерального прокурора, міністра юстиції, міністра внутрішніх справ і голови КДБ при Раді Міністрів СРСР (19 травня 1954 р.) спеціально створені комісії почали переглядати справи на осіб, засуджених за «контрреволюційні» злочини, які утримувалися в таборах, колоніях, тюрмах та на засланні [303, с. 78–79]. Реагуючи на скарги депортованих, зі спецпоселень поступово стали звільняти мешканців Західної України, яким удалося довести свою непричетність до повстанців, а також важко хворих літніх людей.

5 липня 1954 р. Рада Міністрів СРСР ухвалила постанову «Про зняття деяких обмежень у правовому становищі спецпоселенців», відповідно до якої з обліку знімалися діти до 16-річного віку. Молодь, зарахована до вищих навчальних закладів, могла виїжджати на навчання у будь-який населений пункт країни [297, с. 85]. 16 липня, наказом Генерального прокурора, міністра внутрішніх справ СРСР і голови КДБ СРСР, скасовувалася попередня директива МДБ СРСР і Прокуратури СРСР від 26 жовтня 1948 р., якою на спецпоселення відправляли людей, котрих за відсутності належних доказів не могли засудити до більш серйозного покарання [303, с. 119–120].

Одначе радість усіх інших не змогли розділити мешканці Західної України. Їхні діти залишилися ізгоями, що фіксувалося у спеціальному додатку до постанови радянського уряду від 5 липня 1954 р. Генеральний прокурор СРСР, аби не дозволити порушити цей обмежувальний припис, 20 липня 1954 р. видав спеціальну вказівку, де наголошувалося, що постанова Ради Міністрів СРСР «не поширюється на українських націоналістів, бандитів ОУН–УПА, бандпособників, «андерсовців», єговістів і членів їхніх сімей»*, виселених із західних областей України в 1944–1952 рр., та всіх інших спецпоселенців із цього регіону, як і з республік Прибалтики, Молдови та Білорусі [297, с. 86].

13 липня 1954 р. був ухвалений указ Президії Верховної Ради СРСР про скасування указу від 26 листопада 1948 р. [302, с. 22]. Проте, незважаючи на

* Єговісти та члени їхніх родин були звільнені зі спецпоселення без повернення конфіскованого майна лише в 1965 р. відповідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 30 вересня.

відміну директиви, якою на довічне заслання залишали «покарані народи» (а також прирівняних до них указом Президії Верховної Ради СРСР від 6 квітня 1950 р. членів родин учасників ОУН та УПА), відчутних змін не відбулося. Довічне заслання начебто й було скасоване, а люди продовжували залишатися у місцевостях, куди їх силоміць вивозили протягом майже восьми років.

Нарешті майже через чверть століття – 13 серпня 1954 р. постановою Ради Міністрів СРСР були зняті обмеження з колишніх «куркульських» родин, депортованих на початку 30-х років із районів суцільної колективізації. Для засланих із Західної України знову, як і в минулих державних актах, зробили виняток. Вони під ці заходи не підпадали [303, с. 127–128].

Докладаючи неабияких зусиль, аби якомога довше не повертати на рідну землю цих людей, керівники радянської влади говорили про їх «звичку жити в нових місцях» і небажання знову кудись вирушати. В одній з доповідних МВС за 1955 р. зазначалося: «За даними МВС Комі АРСР, УВС Красноярського краю, Іркутської, Кемеровської, Омської, Томської і Челябінської областей ці особи за час перебування на спецпоселенні в основному облаштували своє господарство на місцях нового мешкання. Багато хто з них побудував свої будинки, отримав нову трудову кваліфікацію і спеціальність. Зафіксовані випадки, коли особи, які мають добре оплачувані професії і добре працевлаштовані, після зняття з них обмежень по спецпоселенню у зв'язку з безпідставним їх виселенням нікуди не виїжджають з нового місця мешкання...» [365, с. 84–85].

Тоді ж і трохи пізніше маленькими групами, зі значним запізненням після появи відповідних рішень зі спецпоселень все ж стали звільняти окремі категорії депортованих. Так, згідно з постановами Ради Міністрів СРСР від 24 листопада 1955 р. та від 12 березня 1956 р. були звільнені зі спецпоселень учасники Великої Вітчизняної війни та їхні родини, а також сім'ї осіб, нагороджених орденами та медалями. Відповідно до розпорядження радянського уряду від 22 вересня 1954 р. лише в 1958 р. були звільнені зі спецпоселень ті особи, які перейшли на роботу у вугільну промисловість і відпрацювали на шахтах три роки. Восени 1955 р., відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про

амністію радянських громадян, які співпрацювали з окупантами в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» були звільнені фольксдойче. Тоді ж залишили місця своїх спецпоселень і члени їхніх родин.

10 березня 1956 р. указом Президії Верховної Ради СРСР нарешті був скасований указ цього ж вищого законодавчого органу від 21 лютого 1948 р., який породив величезну армію «повторників». Відтоді встановлювалося, що надалі відправлення в заслання може відбуватися лише за вироком судів. Проте ця «відновлена справедливість» була урізаною, оскільки «литовським, латвійським і естонським націоналістам», які відбули покарання, дозволялося лише возз'єднатися зі своїми родинами, які перебували на спецпоселенні [297, с. 79]. Тобто про повернення до рідних домівок не йшлося. Як і раніше, ці люди мусили жити на чужій землі. Про українців знову «забули». Цілком послідовно не згадали про них і в наказі Генерального прокурора СРСР, МВС СРСР, голови КДБ СРСР № 35 цт від 19 березня 1956 р., який вийшов на виконання цього указу [211, арк. 82, 83 зв., 85].

Треба визнати, що березневий указ 1956 р. викликав велике занепокоєння в уряді та КДБ УРСР. Лякала перспектива повернення до рідних місць великої маси людей, депортованих із Західної України протягом 1944–1952 рр., і цю подію всіяко намагалися відтермінувати. Так, у доповідній записці КДБ УРСР й адміністративного відділу ЦК КПУ від 4 квітня 1956 р. на ім'я секретаря ЦК КПУ А. Кириченка йшлося про економічну та політичну обстановку, а також про недоцільність повернення в західні області України звільнених з таборів і спецпоселення учасників ОУН і УПА та членів їхніх родин, оскільки їм, мовляв, важко буде адаптуватися у новому соціалістичному середовищі, де можуть виникати перманентні конфлікти між ними і поляками, переселеними з Польщі. «Відчуватимуть вони труднощі з працевлаштуванням і майнові проблеми, оскільки їхні будинки конфісковані й не підлягають поверненню, позаяк уже зайняті під школи, лікарні та іншими людьми», – йшлося далі у документі. Автори записки акцентували на відсутності коштів, які треба буде компенсувати безпідставно покараним родинам, якщо дозволити їм повернутися й відновити в

правах, а також цілком слушно зауважували: «З Указу від 10 березня ц.р. стає також очевидним, що коли вже звільняються із заслання на поселення особи, за яких виселені їхні сім'ї та родини бандпособників, то неминуче постане питання про повернення і самих сімей» [261, с. 536–537].

Зважаючи на це, голова КДБ УРСР і завідуючий відділом адміністративних органів ЦК КПУ наполегливо клопотали перед ЦК КПРС, щоб звільнених із таборів, а також їхні родини із заслання до західних областей УРСР не повертали [261, с. 544]. Цей спосіб убезпечити себе від тих, хто може невдовзі повернутися додому, був підтриманий регіональними партійними організаціями та органами державної безпеки.

Позиція ЦК КПУ з цього питання була викладена у листі від 25 вересня 1956 р. до ЦК КПРС «Про небажаність повернення звільнених з ув'язнення колишніх учасників ОУН і УПА та членів їхніх родин на постійне проживання у західні області України». У ньому повідомлялося, що зі східних районів СРСР у західні області повернулося близько 40 тис. осіб, і є багато прикладів, коли ці люди не прилучаються до праці, ведуть антикомуністичну пропаганду та й, зрештою, претендують на своє житло. ЦК Компартії України вважав недоцільним повернення в західний регіон колишніх учасників ОУН і УПА та спецпоселенців і просив своїх союзних зверхників вирішити це питання [261, с. 34].

Паралельно з розглядом питань, пов'язаних із колишніми мешканцями Західної України, у Москві активніше почали вдаватися до перегляду справ репресованих у 30–40-их роках. 24 березня 1956 р. з'явився указ Президії Верховної Ради СРСР «Про розгляд справ на осіб, які відбували покарання за політичні злочини, посадові та господарські злочини». У першому пункті приписувалося: «Організувати комісії Президії Верховної Ради СРСР для перевірки в місцях позбавлення волі обґрунтованість засудження кожної особи, обвинуваченої у здійсненні злочину політичного характеру... і для розгляду питання щодо доцільності утримання в ув'язненні тих осіб. Дозволити комісіям ухвалювати рішення про звільнення неправильно засуджених, скорочення

терміну, звільнення на поруки родичів чи громадських організацій» [233, с. 534–535].

Вже за три місяці – 29 червня 1956 р. постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про усунення наслідків грубих порушень законності стосовно колишніх військовополонених і членів їхніх родин» [297, с. 92–94] нарешті офіційно визнали, що під час війни і в повоєнний період було безпідставно репресовано велику кількість військовослужбовців, які нічим не запламували себе, перебуваючи у полоні, а також недоцільність позбавлення грошової допомоги та інших пільг їхні родини. У липні – серпні того ж року Міністерство оборони і Генеральна прокуратура СРСР взяли під свій контроль впровадження в життя амністії та відновлення справедливості стосовно згаданих осіб. Їм повертали відібрані нагороди та військові звання, перераховували й відшкодовували грошове утримання. Проте більшості з них це суттєво не полегшило життя. Ці люди продовжували жити з ранами, що не загоювалися до самої смерті.

У листопаді 1956 р. в Україні була створена спеціальна комісія для розгляду справ деяких осіб, звільнених із ув'язнення і заслання. Головним завданням цього новоутворення було не відновлення справедливості, а недопущення в Україну «політично непевних елементів». Першим наслідком її роботи стало оперативне ухвалення 9 листопада 1956 р. указу Президії Верховної Ради УРСР, що фіксував заборону «колишнім керівникам і активним учасникам українського націоналістичного підпілля, які відбули засудження і покарання», на повернення додому. У постанові політбюро ЦК КПУ від 30 листопада 1956 р. уже передбачався перегляд справ «деяких осіб, звільнених з ув'язнення і заслання» [101, арк. 147], що могло призвести до сумних наслідків для тих, хто виявляв бажання повернутися додому. Знову сталося так, як і після відомої судової реформи листопада 1938 р., коли після небачених виявів лояльності (услід доби Великого терору 1937–1938 рр.) уже на початку 1939 р. почали ухвалювати рішення про додатковий перегляд справ громадян засуджених трійками, з прогнозовано негативними результатами для них.

3 січня, а потім 2 лютого 1957 р. радянська влада вкотре вдалася до вже випробуваного методу ізоляції певних верств населення західноукраїнських земель – організації т.зв. оргнаборів робочої сили, який приписувалося провести «на добровільних засадах» [102, арк. 182–184].

25 грудня 1958 р. був ухвалений закон СРСР «Про кримінальну відповідальність за державні злочини», а також затверджено нові «Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік» [303, с. 49–50], які за умови їх дотримання мали би суттєво посприяти повному звільненню зі спецпоселень родичів різних категорій «ворогів» радянської влади, в тому числі й вигнанців із західноукраїнських земель, оскільки тоді чітко було задекларовано: члени сімей не несуть відповідальності за «злочини», вчинені їхніми родичами. Відтоді встановлювалося, що покарання мали відбувати лише безпосередні «злочинці» тільки за вироком суду. На законодавчому рівні остаточно ліквідовувалася також зловісна практика застосування принципу аналогії; не визнавалася злочином дія або бездіяльність, якщо така не становила суспільної небезпеки; серед покарань уже не було позбавлення прав (залишалося лише позбавлення права займати певну посаду) та оголошення «ворогом трудящих»; заборонялося засилати жінок, які мали дітей до 8-річного віку, і вагітних; найвищий термін ув'язнення не міг перевищувати 15 років [302, с. 37–68].

Проте ці новації суттєво не позначилися на долі депортованих членів родин колишніх учасників ОУН і УПА. Ще довго значна кількість жінок, дітей та людей похилого віку залишалася у великому географічному «мінусі» від рідної землі.

Процес повернення до нормального життя осіб, які не мали конкретної провини перед тоталітарним режимом, відбувався дуже повільно. Їх справи й надалі переглядалися лише в «індивідуальному порядку». До початку 1959 р. українцями-спецпоселенцями було подано 29 320 заяв з проханням про звільнення, проте 27 719 із них відмовили [192, арк. 111]. Випадково, чи ні, але такі відмови збіглися в часі з ухваленням указу Президії Верховної Ради СРСР

(15 червня 1959 р.) про кримінальну відповідальність (покарання – 3 роки ув'язнення) за самочинне повернення в містя, звідки громадяни СРСР були виселені [192, арк. 271].

Тим, кому місцеві органи влади дозволили повернутися до великих режимних міст СРСР, де вони раніше мешкали, не завжди вдавалося знайти довгоочікуваний спокій у родинному колі. Виявилося, що самого лише звільнення недостатньо для відновлення нормального життя, адже їхні квартири та майно були конфісковані. Сім'ї цих людей продовжували носити тавро «ворогів», їх піддавали різним формам офіційної дискримінації, забороняли певні види роботи. Місцева влада, як і раніше, до колишніх «політичних» ставилася з підозрою. Вчорашні в'язні не могли розраховувати на пенсію, гарантовану державою.

На найвищому рівні державної влади існувало побоювання перед широким розгортанням реабілітації. Сам М. Хрущов визнавав це: «Ми боялися, що відлига може спричинити потоп, який ми не зможемо контролювати і в якому потонемо» [389, с. 399].

13 січня 1960 р. з'явився наказ МВС СРСР № 015 «Про зняття обмежень з деяких категорій спецпоселенців». З посиланням на указ Президії Верховної Ради РСР від 7 січня 1960 р. приписувалося оголосити депортованим, що зняття обмежень не тягне за собою повернення конфіскованого майна і вони все ще не мають права повертатися в містя, звідки були заслані [212, арк. 14–13 зв.].

Упродовж наступних трьох років радянська влада все ж спромоглася ухвалити низку нормативно-правових актів, спрямованих на пом'якшення долі членів сімей, які ще залишалися в засланні. Спочатку укази Президії Верховної Ради СРСР від 18 квітня 1961 р. «Про зняття обмежень у спецпоселенні з колишніх учасників ОУН» та від 6 грудня 1963 р. про звільнення зі спецпоселення колишніх учасників антирадянських націоналістичних організацій, виселених за постановами колишніх особливих нарад МВС–МДБ, а також направлених на спецпоселення відповідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 10 березня 1956 р., і нарешті, постанова Президії Верховної Ради

СРСР від 29 квітня 1964 р., начебто, підвели ризику під багаторічними поневір'яннями величезної маси родичів учасників національно-визвольних змагань.

Ця дозована й розтягнута в часі «лояльність» радянської влади ще довго давалася взнаки. Після зняття обмежень по спецпоселенню з північних і східних районів країни з 1958 до 1964 р. повернулися до попередніх місць проживання (у західні області України) 43 360 осіб. У ході розгляду облвиконкома матеріалів на них були видані дозволи 39 285 особам, відмовлено у прописці 3 960 громадянам. Виїхали за межі Західної України до розгляду матеріалів 1 779 осіб, проживали без дозволу 400 осіб. Станом на грудень 1965 р. перебувало на розгляді 336 заяв [358, с. 240].

Врешті-решт несправедливо покараних людей начебто звільнили. Але то була напівсвобода, оскільки різного роду дискримінаційні заходи невідступно переслідували їх. Дуже небагато безвинно покараних дочекалися 1989 р., коли радянське керівництво нарешті було змушене «засудити позасудові масові репресії періоду сталінізму, визнати антиконституційними чинні у 30–40-х і на початку 50-х трійки НКВС–УНКВС, колегії ОДПУ й Особливі наради НКВС–МДБ–МВС СРСР і скасувати винесені ними рішення. Мало сплинути багато десятиліть, щоб рішенням спочатку союзного уряду (1990 р.), а згодом і України були ухвалені закони про реабілітацію жертв політичних репресій. 17 квітня 1991 р. Верховна Рада України засудила масові криваві репресії сталінського режиму. Вперше згадали і про тих, кого тоді називали «мінусниками». Закон України про реабілітацію серед іншого проголошував: «Поновити реабілітованих в усіх громадянських правах, у тому числі в праві проживання в населених пунктах і місцевостях, в яких вони постійно проживали до репресій, поширивши це право на членів їх сімей» [297, с. 209].

Сама реабілітація багато в чому здійснювалася неефективно і несистемно, багато проблем і досі не вирішені. Дотепер не визнані жертвами політичних репресій діти репресованих, які перебували разом із батьками на спецпоселенні,

а також діти, народжені дорогою чи у вигнанні. Діти, які з'явилися на світ після 1945 р., не підпадають під визначення «діти війни».

* * *

Репресії в Західній Україні проти членів родин учасників повстанського руху, як і вся практика сімейного заручництва, ефективно вживана в СРСР упродовж багатьох десятиліть, дає урок і більш глибоке розуміння антилюдської сутності політичного терору, всього сталінського режиму.

Перебіг подій в регіоні упродовж 1944–1953 рр. засвідчив: нікого іншого радянська влада так запекло й послідовно не переслідувала.

Усі насильницькі акції, які відбувалися впродовж тривалого часу в Україні проти сотень тисяч ні в чому не винних людей, вершилися в умовах повного правового нігілізму. Головним завданням сталінського режиму було залякати, шантажувати, в першу чергу учасників самостійницького руху, позбавити їх моральної підтримки. Добре усвідомлюючи протиправний характер депортацій, лідери держави так і не спромоглися узаконити їх чи сформулювати якусь більш-менш виразну мотивацію. Більше того, вони вдалися до небачених у світовій практиці варварських новацій – залишення депортованих на довічне поселення та повторного покарання десятків тисяч осіб, які вже відбули свої терміни за т.зв. контрреволюційні злочини.

Практика сімейного заручництва і кругової поруки численними директивами вищих партійних органів настійно рекомендувалася місцевій владі та регіональним управлінням НКВС для обов'язкового застосування в західних областях України. Ці партійні настанови обласне керівництво виконувало дуже старанно, навіть організовуючи своєрідне соцзмагання.

Репресії членів родин учасників формувань ОУН та УПА замість очікуваного владою результату призвели до загострення протистояння. Опір повстанців став більш заповзятим, а напади на радянський актив почастишали, нерідко набуваючи характеру помсти. Людям, у яких забрали все найцінніше – сім'ю й рідну оселю не бачили іншого виходу окрім як чинити спротив до

останнього. Та й цього не «помітили» радянські і партійні зверхники, а відтак не вжили заходів щоб підкорегувати свою тактику та стратегію.

Процедура репресій проти жінок, дітей та людей похилого віку була спрощена до краю.

Правоохоронні органи виявляли незбагненну жорстокість у переслідуванні слабких та незахищених громадян. Так само діяв і антиконституційний позасудовий орган – Особлива нарада при НКВС–МВС–МДБ, коли виносив свої неправосудні вирoki. Їх спільними зусиллями близько двох сотень тисяч жінок, дітей, людей похилого віку без жодних обвинувачень, лише за ознакою родинної належності до учасників ОУН чи УПА (або й без такої), заслали у віддалені місцевості на спецпоселення, де вони під примусом зміцнювали промисловий потенціал тієї держави, яка так жорстоко і ні за що їх покарала.

Депортації в Західній Україні тривали близько восьми років. Значно більше часу пішло на те, аби повернути до нормального життя тих, хто вижив у важких умовах спецпоселень Півночі СРСР. Радянська влада, яка зуміла загнати у віддалені місцевості безвинних людей, так і не спромоглася протягом 50–60-х років, як, зрештою, і по тому, виразно задекларувати свою позицію щодо них. Не було ухвалено жодного законодавчого акту, який би повністю звільняв тих страждених людей від наруги, заподіяної їм сталінщиною.

Не менш складними були умови реабілітаційного процесу і для інших осіб, покараних упродовж 30-40-х рр. ХХ ст. за належність до родин «ворогів народу». На долю колишніх «куркулів» і ЧСИР випали нескінченні поневіряння та дискримінації, які тривали й після смерті Й.Сталіна.

ВИСНОВКИ

Аналіз стану розробки проблеми, обраної для дисертаційного дослідження, дає підстави констатувати, що у вітчизняній історіографії праці на означену тематику практично відсутні. Натомість, існує досить обширний комплекс джерел, що створює належне підґрунтя для подальших всебічних наукових розробок усіх проявів сімейного заручництва радянського зразка.

Результати проведеної роботи дозволяють дійти висновку, що масові політичні репресії проти родичів дійсних та уявних опонентів радянської влади були спричинені багатьма складними процесами політичного, соціально-економічного та психологічного характеру. Основними мотивами їхнього виникнення стала стратегія безкомпромісної, насильницької зміни суспільного ладу, обрана більшовицьким керівництвом, що вилилось у боротьбу за владу, намагання зберегти та зміцнити її у будь-який спосіб. Ця боротьба втягнула до своєї орбіти мільйони ні у чому не винних жертв. Для досягнення її кінцевої мети – побудови радянської тоталітарної держави, що базувалася на повному контролі над усіма сферами життя суспільства, – панівною ідеологією виправдовувалися будь-які засоби, передусім, насильство та примус.

Довготривале, масове, жорстоке насильство над сім'ями своїх політичних противників, тотальний контроль над життям і поведінкою громадян спрямовувалися на формування уніфікованого, однорідного суспільства, в якому людей свідомо позбавляли особистого та сімейного минулого, змінюючи його на штучно сконструйований сурогат «колективної», а насправді – маргіналізованої пам'яті.

Комплексний розгляд взаємодії різних ланок механізму репресій проти родин «ворогів народу» як по горизонталі, так і вертикалі дозволив краще зрозуміти сутність тоталітарного режиму, що за роки свого існування вибудував добре налагоджену систему управління суспільством – нещадну та аморальну за своєю сутністю; а також встановити роль, місце та «зону відповідальності» партійно-державних і карально-репресивних органів.

Репресії та дискримінація членів «ворожих» родин були цілеспрямованою і продуманою державною політикою, складовою політичного терору. Вони реалізовувалися у контексті його масових кампаній з ініціативи лідерів правлячої партійної верхівки. Плани союзного центру поєднувалися з прагненням республіканських та місцевих органів усіх рівнів догоджати йому власними ініціативами репресивного змісту. З іншого боку, – регіональне керівництво у такий спосіб здійснювало «санацію» підвідомчої території, позбавляючись чи нейтралізуючи тих, хто був пов'язаний сімейною спорідненістю з дійсними та уявними опонентами тоталітарного режиму.

Завдяки тактиці, згідно з якою репресії автоматично поширювалися і на родичів «ворогів народу», поступово вибудовувалася система ланцюгової реакції, яка у певний спосіб (шляхом прямих репресій або різноманітних дискримінацій) затягувала до свого поглинаючого виру дедалі ширше коло безвинних жертв.

Репресивні заходи мали родову багатоступеневість, були схожі на кровну помсту у її «перевернутому» вигляді: «пролита кров» конкретної людини зумовлювала невідворотне покарання її близьких. Іншими словами, якщо розстрілювали чи арештовували чоловіка, то дуже часто трагічна доля очікувала і його дружину, іноді – матір, сестер й інших близьких родичів. Так було під час розкуркулення, у добу Великого терору, в роки Другої світової війни та після неї.

Каральні акції проти родин «ворогів народу» слід оцінювати, передусім, як грубе порушення норм цивілізованого суспільства. Радянська влада демонструвала відвертий правовий нігілізм, ігноруючи й ту, дуже далеку від класичних постулатів права, елементарну законність, що була закріплена у Конституції та Кримінальному кодексі.

Сталінський режим визнавав лише зручну для нього властивість радянського права як податливого до змін інструменту влади, нехтуючи його стримувальними властивостями, ігноруючи фундаментальний принцип

особистої відповідальності, оскільки широке коло непричетних до будь-яких протиправних дій осіб каралося лише за ознакою сімейної спорідненості.

Маючи у своєму розпорядженні два різних, але ефективних механізми репресій – свавілля та підзаконні нормативні акти, – влада розправлялася з усіма, кого вважала опозиційно налаштованими проти себе. Радянське суспільство, привчене до нерівноправних і неправових відносин з владою, не знало верховенства закону, оскільки посилалися на нього могли тільки ті, хто його уособлював. Можновладці в радянській державі від початку її існування робили все, аби громадянам не спадало на думку розділяти право і терор.

До порушень основних постулатів права активно долучалися всі інститути радянської Феміди: Верховний Суд СРСР, Прокуратура, Наркомат (Міністерство) юстиції. Усі вони «підказували», як можна «обійти» закон, як тлумачити відповідну статтю Кримінального кодексу, аби якомога ширше охопити репресіями різні верстви населення. А коли це не вдавалося, готували в ОДПУ–НКВС, позбавлені будь-якої аргументації, оперативні накази та інструкції, нехтуючи чинним кодифікованим законодавством. Ці документи ставали безпосереднім джерелом, що окреслювало контингенти та коло осіб, визначених для репресій.

Упродовж більшовицького правління репресії стосовно членів родин «ворогів» режиму, як складова загального політичного терору, проявлялися по-різному: змінювалися їх характер, об'єкти, «правова» база та розмах, з'являлися нові акценти, засоби і форми.

В результаті опрацювання розлогого емпіричного масиву та нормативно-правових актів пропонується періодизація досліджуваної проблеми у загальному контексті державного терору.

Перший період репресій проти членів родин «ворогів народу» (1917–1929 рр.) характеризувався створенням ідеологічного підґрунтя сімейного заручництва, стихійними виявами крайнього насильства в умовах громадянської війни та більшовизації України.

Менш тривалий другий період (1930–1933 рр.) пов'язаний із масовим репресуванням «ворожих» сімей у ході розкуркулення. У цей час до віддалених місцевостей СРСР депортували десятки тисяч дітей, жінок і людей похилого віку лише за те, що вони сповідували інші погляди на господарювання на землі. Вперше в історії тоталітаризму репресували цілі родини – всіх, хто жив під одним дахом. Ця акція супроводжувалася різними видами дискримінацій, пролонгованими на декілька десятиліть уперед.

Цей період співпав з голодомором, який забрав життя мільйонів ні в чому не винних людей, й завершився запровадженням паспортизації, під час якої відбувався облік та вилучення з великих міст і промислових центрів селян-утікачів й членів їхніх родин, «закріпачення» жителів сільської місцевості.

Нижня хронологічна межа наступного (третього) періоду, на нашу думку, не збігається із загальноприйнятою періодизацією радянського політичного терору. Вважається, що приводом для Великого терору 1937–1938 рр. стало вбивство С. Кірова 1 грудня 1934 р. Утім, ще за півроку до того, 8 червня 1934 р., відбулася знакова «правова» новація. До чинних кримінальних кодексів РСФРР і союзних республік були включені статті про «зраду батьківщини» та встановлено карну відповідальність для широкого кола членів родин військовослужбовців. Відтоді сім'ю вже офіційно і «законно» робили заручницею режиму. Метою такого заходу було звести до мінімуму число громадян, які в умовах масових репресій наважилися б тікати за кордон перед реальною загрозою для своїх родин. Тоді ж з'явилися і визначальні для долі багатьох людей ярлики: «ЧСИР», «ЖИР», «діти ворогів народу» тощо. Ці радикальні нововведення дозволяють твердити, що підготовка до масштабних терористичних акцій 1937–1938 рр. розгорнулася значно раніше, ніж це вважалося.

Четвертий період цілком логічно збігається в часі з Великим терором 1937–1938 років. Він явив світу сталінський зразок гендерної політики. Диктатор продемонстрував власне, специфічне ставлення до рівності обох статей у радянському суспільстві. Дружин без будь-яких конкретних

обвинувачень почали карати так само жорстоко, як і чоловіків, лише за те, що вони спільно мешкали, могли мати схожі погляди і цим становили небезпеку для державного ладу. Тоді ж були безвинно репресовані та дискриміновані десятки тисяч дітей.

Критика роботи НКВС та Прокуратури в добу Великого терору, яка пролунала в листопаді 1938 р., підживлювала сподівання на те, що партія та уряд вживатимуть заходів для реабілітації несправедливо покараних людей. Утім, активна діяльність карально-репресивних органів була лише пригальмована. Незважаючи на багатообіцяючі декларації щодо відновлення «соціалістичної законності», зміна курсу не відбулася.

Початок Другої світової війни ознаменував відлік п'ятого періоду в репресуванні членів родин «ворогів» радянської влади. Він розбивається на два етапи, перший з яких пов'язаний із приєднанням західноукраїнських земель до складу УРСР. Тоді сталінський режим знову вдався до вже випробуваного під час розкуркулення методу масових депортацій потенційно нелояльних родин: колишніх військовослужбовців польської армії, місцевих селян-осадників, біженців із території, що відійшла до Німеччини, інтелігенції та близького оточення учасників Організації українських націоналістів.

Другий етап збігся з початком гітлерівської агресії проти СРСР, із перших днів якої було реанімовано досвід громадянської війни, коли сімейне заручництво використовувалося як гарантія проти дефетизму і дезерції у регулярних частинах Червоної армії. Щоправда, цього разу до вже випробуваного методу додалося й покарання родин «зрадників» та «пособників» у вигляді заслання та різного роду утисків. «Ворожий» реєстр поповнили й родини військовополонених, репатрійованих та інших. Усі згадані категорії громадян влада карала різними дискримінаційними заходами та недовірою, що мало довготривалі наслідки, оскільки анкетні записи цих людей надовго позбавляли їх можливості вільно працевлаштовуватися, навчатися й навіть жити не озираючись.

Шостий період, пов'язаний із репресіями проти родин учасників національно-визвольного руху на західноукраїнських землях, розпочався навесні 1944 р. і тривав до смерті Й. Сталіна (1953 р.). Він позначений найбільшим розмахом як за кількістю жертв, так і тривалістю й запеклістю. Упродовж дев'яти років тоталітарний режим нещадно переслідував жінок, дітей, людей похилого віку, відправляючи їх цілими ешелонами у віддалені місцевості СРСР.

Протягом досліджуваного періоду каральні функції стосовно членів родин «ворогів» радянської влади зазвичай виконували позасудові органи – регіональні повноважні представництва ОДПУ, трійки ДПУ та Особлива нарада при НКВС (МВС, МДБ) СРСР.

Види покарань змінювалися у досить широкому діапазоні – від утримання (разом з дітьми) у концтаборах та примусових робіт (для дружин військовослужбовців-дезертирів) – у перші роки існування радянської влади, до безстрокового заслання та виселення – на початку 1930-х рр. Протягом 1937–1938 рр. до дружин «ворогів народу» застосовувався весь спектр відомих позасудових покарань – від тривалого утримання у таборах ГУЛАГ, заслання, виселення з великих міст із дискримінаційним «набором» (позбавлення виборчих прав, пенсій, виключення з профспілок, навчальних закладів, звільнення з роботи тощо) до розстрілу (у разі перекваліфікації справи на більш сувору «контрреволюційну» статтю КК). У 1939–1953 рр. переважало заслання у віддалені місцевості СРСР.

За своїм змістом покарання для членів «ворожих» родин у різні періоди існування радянської влади мали ознаки сімейного заручництва, а також елементарної помсти, репресій навздогін за дії, позицію, думки (або й без таких) та навіть за соціальний статус голів родин.

«Чисте» сімейне заручництво, санкціоноване відповідними приписами радянсько-компартиїних органів та карально-репресивних інституцій, мало місце у роки громадянської, Другої світової воєн й під час боротьби з національно-визвольним рухом на західноукраїнських землях.

Цей вияв політичного терору у досліджуваний період реалізовувався демонстративним й інструментальним способом, маючи превентивний та наступальний характер.

На кожному новому витку репресій дефініція «вороги народу» отримувала нове наповнення й обриси за бажанням і волею ідеологів та виконавців насильства. Щоразу розширювалося й коло членів родин «ворогів» радянської влади, котрі підлягали репресіям. Якщо в перші роки становлення тоталітарного режиму це були, як правило, дружини та діти, то вже під час розкуркулення розправлялися з усією родиною без жодної диференціації. Упродовж 1937–1938 рр. відбулася персоніфікація жертв. Жорстоко карали дружин та дітей, іноді – сестер і матерів. У 1940 р. було встановлено фатальний сімейний реєстр, до якого потрапили дружини, діти, батьки, брати та сестри «зрадників». Не обмежившись і цим, уже навесні 1944 р. це коло розширили відповідним оперативним наказом НКВС СРСР, в якому згадувалася категорія «сім'я». Відтоді (як і на початку 30-х рр.) почали депортувати все близьке оточення учасників національно-визвольного руху, включно з дядьками, тітками, бабусями, дідусями, тещами, сватами та іншими родичами.

Соціальний склад членів родин, які підпадали під репресії, був досить строкатим. У різні періоди він змінювався залежно від того, проти якої групи спрямовувалося їх вістря. Селяни, представники інтелігенції, пенсіонери, домогосподарки без освіти та робітники – усі ці категорії населення у своїй жорстокій незабгаженності об'єднав терор проти власного народу. До його виру потрапили й родини ідеологів терору та виконавців насилля. Багато дружин і дітей представників політичної верхівки, НКВС і ГУЛАГ опинилися там, де і їхні жертви.

Долі жінок, які провели у сталінських таборах багато років, й довго страждали від різних дискримінацій по тому, свідчать, наскільки небезпечним був політичний терор не лише в суто фізичному сенсі, а й як ідеологія та чинник, що істотно впливав на суспільну свідомість.

У кожній акції проти членів «ворожих» родин страждали діти. Їх відправляли разом із дорослими у табори, розподіляли по спеціальних дитячих будинках, аби дати їм «правильне», «колективне» виховання, зруйнувати «соціально чужі» сім'ї. Тисячі осиротілих дітей опинилися на вулиці й поповнили армію безпритульних.

Встановлення точних статистичних даних, що ілюструють розмах репресій проти родин «ворогів народу», ускладнюється кількома обставинами. По-перше, цифрові показники щодо позасудових репресій у 1920-х рр. фактично відсутні. Загальна кількість депортованих на початку 1930-х років селянських родин також остаточно не визначена. По-друге, і за 1937–1938 рр. такі відомості, зокрема по УРСР (9246 осіб, арештованих як ЧСИР), видаються неточними. Та й загальна цифра по СРСР – 18 тис. дружин «зрадників», кинутих до таборів ГУЛАГ, та приблизно 25 тис. дітей, яких НКВС розмістив у дитячих будинках, – теж дуже далека від реальної, оскільки не враховує всіх засланих у віддалені місцевості, виселених із великих міст за рішенням Особливої наради при НКВС СРСР, а також тих, хто був дискримінований в інший спосіб. Більш точні дані встановлені щодо кількості депортованих на західноукраїнських землях (206 664 особи, із них 187 893 – члени родин учасників національно-визвольного руху). Утім, слід зважати на те, що навіть така сумна статистика не завжди може адекватно свідчити про глибину та розмах репресій, оскільки не здатна сповна передати їх згубного накопичувального ефекту.

Морально-психологічні наслідки репресій проти членів родин «ворогів народу» є неосяжними. Масові позасудові розправи спрямовувались на те, щоб примусити людей відчувати нікчемність життя та свободи перед необмеженою владою тоталітарного режиму. Їх неминучість породила фаталізм і пасивність у суспільстві. Перманентне насильство, різноманітні дискримінації справляли ефективний паралізуючий ефект і дегуманізаційний вплив, оскільки створювали нездоланне відчуття, що окрема людина не спроможна за жодних обставин впливати на власну долю.

Покарання ні в чому не винних жінок, дітей та людей похилого віку формувало звичку до «керованого правосуддя». Імітація демократичного процесу в умовах відвертого ігнорування прав людини, порушення Конституції, здійснювані під акомпанемент клятв у вірності конституційному порядку, турботи про сім'ю та дітей, – ця модель поведінки влади була успішно реалізована саме в роки сталінщини.

Для суспільної моралі в цілому державний терор мав згубні наслідки: він дав життя іншим ганебним явищам, змусив багатьох людей поступатися власними моральними принципами, мимовільно чи свідомо ставати на бік носіїв та виконавців політичного терору. Це траплялося тоді, коли вони переривали стосунками з сім'ями «ворогів народу», цуралися їх і таким чином солідаризувалися з тими, хто обвинувачував їхніх друзів у «зраді», «шпигунстві» й інших надуманих злочинах. Таким чином штучно створювалася прірва між двома шарами суспільства, що поділяла його на «своїх» та «чужих».

Ті, хто вижив, надовго запам'ятали події сталінщини. Поряд із тим спостерігалось й вимушене явище своєрідної амнезії. Багато хто викреслював з анкет не лише своє минуле, а й своїх близьких та рідних – тих, хто «був» і «перебував».

Процес відновлення справедливості стосовно безвинно покараних, розтягнутий у часі на довгі роки, відбувався непослідовно й малоефективно. Він розгортався в умовах повного ігнорування прав людини, зволікань та супроводжувався численними проявами дискримінації родин, які свого часу стали жертвами тоталітаризму.

Досі не визнано жертвами політичного терору дітей репресованих. Чинний український закон, на відміну від аналогічного російського*, не передбачає

* Закон Російської Федерації від 9 лютого 2003 р. N 26-ФЗ «Про внесення змін та доповнень до Закону Російської Федерації «Про реабілітацію жертв політичних репресій» (зі змінами та доповненнями) передбачає визнання жертвами політичних репресій «дітей, які перебували разом з репресованими за політичними мотивами батьками або особами, які їх заміняли, у місцях позбавлення волі, у засланні та висилці на спец поселенні; дітей, які залишилися у неповнолітньому віці без догляду батьків або одного з них, безпідставно репресованих за політичними мотивами». Стаття 2.1. згаданого Закону викладена наступним чином:

правового статусу для членів родин реабілітованих і тому не поширюється на них. У Верховній Раді України й донині існують різні варіанти нової редакції закону про жертви політичних репресій. Скільки ще триватиме ця підготовча робота, ламатимуться списи навколо очевидних речей, – сьогодні важко прогнозувати. Очевидно одне: ті, хто постраждав від злої волі тоталітаризму, мають право на справедливість ще за життя.

Тим часом для вчених актуальними залишаються дослідницька робота, публічний аналіз політичного терору радянської доби з історико-правових позицій, адже конкретні злочини вимагають чіткої та об'єктивної оцінки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

І. ДЖЕРЕЛА

Архівні матеріали

Державний архів Російської Федерації (ДАРФ)

Ф. 5446. Совет Министров СССР. 1923–1991 гг.

Оп. 1. Оригиналы постановлений СНК (Совета Министров) СССР, ЦВК за 1923–1950 гг.

1. Д. 459. Постановления СНК СССР и ЦИК за 1929–1931 гг. – 189 л.
2. Д. 526. Постановления СНК СССР за 1940 г. (оригиналы). – 26 октября 1940 г. – 7 декабря 1940 г. – 256 л.

Оп. 1 в. Оригиналы постановлений СНК СССР за 1939–1940 гг.

3. Д. 498. Постановления СНК СССР за 1938 г. – 9 января 1938 г. – 28 июля 1938 г. – 123 л.

Оп. 3 а. Управление делами СНК СССР. 1923–1950 гг.

4. Д. 2. Оригиналы постановлений СНК СССР и ЦК ВКП(б) (Особые папки). – 7 января – 14 декабря 1940 г. – 322 л.

Оп. 23 а. Управление делами Совнаркома СССР. 1939 год.

5. Д. 110. О возмещении женам репрессированных, освобожденным из лагерей, стоимости конфискованного у них имущества. – Ноябрь – декабрь 1939 г. – 8 л.
6. Д. 120. О порядке содержания детей при матерях, находящихся в местах заключения. – 20 марта – 23 мая 1939 г. – 12 л.
7. Д. 288. Об отмене разъяснения НКВД от 27/1 – 38 г. о выдаче паспортов детям переселенцев и ссыльных достигших 16-ти летнего возраста. – Октябрь – ноябрь 1939 г. – 7 л.
8. Д. 296. О пересмотре дел высшей меры наказания. – Август – сентябрь 1939 г. – 3 л.

Оп. 24 а. Управление делами Совнаркома СССР. 1940 год.

9. Д. 178. О порядке выдачи справок о смерти лиц, приговоренных к расстрелу.
– Январь – апрель 1940 г. – 3 л.

Оп. 81а. Секретариат заместителя председателя Совнаркома СССР
Я. Вышинского. 1939–1944 гг.

10. Д. 347. Разная секретная переписка по вопросам преступности гражданского населения, преступности в Красной Армии, органах НКВД и др. –
2. 08. 1941 – 29. 01. 1942 г. – 183 л.

Ф. 7523. Президиум Верховного Совета СССР.

Оп. 65. Материалы Президиума Верховного Совета СССР, переписка. 1937–
1950 гг.

11. Д. 60. Письмо Майского и предложение группы депутатов Верховного
Совета СССР об изъятии у матерей детей, родившихся от немцев в период
временной оккупации ряда областей и краев СССР и определение их в
детские дома. – 29 апреля 1945 г. – 4 л.
12. Д. 159. Переписка с НКВД по письму депутата ВС СССР Ванды
Василевской о переселении осадников в Западных областях Украины. – 10
мая 1940 – 9 августа 1940 г. – 11 л.

Ф. 8131. Прокуратура СРСР.

Оп. 24. Дела Прокуратуры СССР. 1944–1948 гг.

13. Д. 4. Протоколы заседания правительственной комиссии по подготовке
проектов Уголовного и Уголовно-процессуального кодексов СССР. –
6 января – 24 ноября 1947 г. – 237 л.

Оп. 27. Дела Прокуратуры СССР. 1936–1950 гг.

14. Д. 1. Материалы по разработке Уголовного кодекса. – 21 июня 1936 г. –
15 июля 1937 г. – 206 л.

Оп. 29. Дела Прокуратуры СССР. 1948–1952 гг.

15. Д. 1. Приказы Генерального Прокурора СССР. – 5 января – 29 декабря 1950 г. – 46 л.
16. Д. 7. Представления Генерального Прокурора СССР, вносимые в советские и партийные органы, заключения по проектам законов, постановлений и другая переписка по отдельным вопросам нарушения законности («Особая переписка») том V. – 12 августа – 29 сентября 1950 г. – 303 л.
17. Д. 12. Справки Военной прокуратуры войск МВД СССР об участниках банд, совершивших преступления на территории западных областей Украины и другая переписка с военной прокуратурой. – 7 января 1950 – 28 января 1951 г. – 198 л.
18. Д. 314. Переписка с Министерством Государственной безопасности СССР и Министерством внутренних дел о контрреволюционных преступлениях. – 15 марта – 2 ноября 1950 г. – 30 л.
Оп. 37. Отдел по спецделам Прокуратуры СССР.
19. Д. 22. Инструкции, циркуляры СНК ССР, Верховного Суда, НКЮ и НКВД за 1933–1937 гг. – 8 мая 1933 – 4 июня 1937 г. – 95 л.
20. Д. 138. Разъяснения и указания работников прокуратуры по вопросам законодательства и прокурорской практики и переписка с ними. – 4. XII. 1938 – 23. VII. 1941 г. – 349 л.
21. Д. 148. Переписка с органами прокуратуры по рассмотрению дел о контрреволюционных преступлениях. – 24 января 1939 г. – 4 марта 1940 г. – 311 л.
22. Д. 165. Протоколы и представления в правительство о создании условий переселенцам, о незаконных действиях уполномоченных райкомов партии в сельских местностях. – 20. 06. 1939 – 20. 12. 1940 гг. – 417 л.
23. Д. 1897. Переписка с органами государственной безопасности, прокурором Украинской ССР по надзору за следствием в органах госбезопасности республики. – 14 января 1944 г. – 13 апреля 1945 г. – 272 л.
24. Д. 2354. Докладные записки, справки, отчеты и др. материалы о работе по надзору за расследованием контрреволюционных преступлений

прокуратуры Украинской ССР за 1945 год. – 26 апреля 1945 – 20 апреля 1946 г. – 289 л.

Ф. 9401. Секретариат МВД СССР. «Особая папка тов. Сталина».

Оп. 1 а. Секретариат НКВД.

25. Д. 29. Циркуляры НКВД СССР за 1938 г. – 7 января – 23 августа 1938 г. – 214 л.
26. Д. 33. Приказы и циркуляры НКВД СССР за 1939 г. – 12 марта – 21 октября 1939 г. – 218 л.

Оп. 2. Секретариат МВД СССР. Переписка со Сталиным. «Особая папка тов. Сталина».

27. Д. 1. «Особая папка И. В. Сталина» 1944 г. – 138 л.
28. Д. 64. «Особая папка И. В. Сталина» 1944 г. – 342 л.
29. Д. 66. «Особая папка И. В. Сталина» 1944 г. – 392 л.
30. Д. 92. «Особая папка И. В. Сталина» 1945 г. – 371 л.
31. Д. 93. «Особая папка И. В. Сталина» 1945 г. – 345 л.
32. Д. 94. «Особая папка И. В. Сталина» 1945 г. – 393 л.
33. Д. 96. «Особая папка И. В. Сталина» 1945 г. – 283 л.
34. Д. 97. «Особая папка И. В. Сталина» 1945 г. – 348 л.
35. Д. 100. «Особая папка И. В. Сталина» 1945 г. – 511 л.
36. Д. 102. «Особая папка И. В. Сталина» 1945 г. – 482 л.
37. Д. 137. «Особая папка И. В. Сталина» 1946 г. – 412 л.
38. Д. 171. «Особая папка И. В. Сталина» 1947 г. – 403 л.
39. Д. 174. «Особая папка В. М. Молотова» 1947 г. – 265 л.
40. Д. 234. «Особая папка И. В. Сталина» 1949 г. – 428 л.
41. Д. 244. «Особая папка И. В. Сталина» 1949 г. – 311 л.
42. Д. 269. «Особая папка И. В. Сталина» 1950 г. – 407 л.

Оп. 12. Секретариат МВД (НКВД) СССР

43. Д. 137. По вопросу работы органов милиции по паспортизации. – 394 л.

**Ф. 9414. Главное управление мест заключения (ГУМЗ–ГУЛАГ)
Министерства внутренних дел СССР. 1930–196 гг.**

Оп. 1. Дела ГУМЗ МВД СССР. 1930–1960 гг.

44. Д. 1227. Проекты писем в правительство СССР и приказов НКВД СССР, сводки, справки и другие материалы по вопросам содержания заключенных в связи с окончанием Великой Отечественной войны. – V. 1945 г. – VI. 1946 г. – 279 л.
45. Д. 1943. Итоговые материалы Особого отдела ОГПУ о проведенной операции по выселению кулаков 2-й и 3-й категории. – Т. 1. – 1930 г. – 142 л.
46. Д. 1944. Итоговые материалы Особого отдела ОДПУ о проведении операции по выселению кулачества в 1930 г., директивы, докладные записки и справки по выселению кулаков 2-й и 3-й категории. – 248 л.

Ф. 9474. Верховный Суд СССР. 1922–1991.

Оп. 10. Канцелярия Верховного Суда СССР. 1923–1991.

47. Д. 55. Материалы (проекты постановлений, письма и переписка) по вопросам правовой практики и разъяснения Пленума Верховного суда СССР за 1944 год. – 260 л.
- Оп. 16. Секретная часть. 1924–1957 гг.
48. Д. 136. Письма Верховного Суда СССР в Совнарком по правовым, организационным и административно-хозяйственным вопросам. – 18 мая – 28 августа 1938 г. – 134 л.
49. Д. 137. Директивные письма Верховного суда СССР и наркомата юстиции судебным органам по правовым, судебным и организационным вопросам. 23 января – 21 декабря 1938 г. – 312 л.
50. Д. 171. Приказы и переписка по вопросам организации секретного делопроизводства. – Июль – ноябрь 1940 г. – 227 л.
51. Д. 173. Переписка с органами НКВД по правовым, судебным и организационным вопросам. – 14 января – 18 декабря 1940 г. – 548 л.

52. Д. 294. Переписка с директивными органами по правовым вопросам. – Январь – декабрь 1946 г. – 237 л.

Ф. 9479. 4-й специальный отдел Министерства внутренних дел СССР. 1930–1959 гг.

Оп. 1. Дела 4-го специального отдела МВД СССР. 1930–1959.

53. Д. 21. Циркуляры ГУЛАГ ОГПУ по работе со спецпереселенцами. – 2 января – 23 декабря 1934 г. – 75 л.

54. Д. 29. Докладные записки народного комиссара внутренних дел и начальника ГУЛАГ о восстановлении трудпоселенцев в гражданских правах, о хозяйственном устройстве и освоению новых земель. Справки о положении трудпоселенцев по отдельным краям и областям в системе НКлеса по состоянию на 15 декабря 1934 года. – 4 января – 14 декабря 1935 г. – 80 л.

55. Д. 52. Положение о спецпоселках и трудовом устройстве осадников, высылаемых из Западных областей УССР и БССР. Инструкции НКВД СССР о порядке переселения польских осадников. – 14 января – 29 декабря 1939 г. – 10 л.

56. Д. 113. Материалы по мобилизации трудпоселенцев в Красную Армию. – 16 марта 1942 г. – 29 июля 1943 г. – 223 л.

57. Д. 372. Перечень постановлений и распоряжений Правительства о переселении спецпоселенцев-немцев; докладные записки с представлениями и проекты представлений, направленные в ЦК ВКП(б) и СМ СССР, справки и информации о находящихся в местах поселений лиц польской национальности, об освобождении из спецпоселений «власовцев», в связи с окончанием срока их ссылки, о количестве спецпоселенцев и штатах комендатур. – 24 марта 1941 – 20 марта 1948 г. – 602 л.

58. Д. 432. Справки о побегах, задержании и привлечении к уголовной ответственности. – 3 февраля 1948 – 14 января 1949 г. – 194 л.

59. Д. 525. Представления и информация МВД СССР, направленные в ЦК ВКП(б) и СМ СССР и РСФСР о спецпереселенцах. – 3 марта – 4 ноября 1950 г. – 17 л.
60. Д. 612. Проекты указов Президиума Верховного Совета СССР и постановлений СМ СССР об отмене спецпоселений навечно и об освобождении со спецпоселения. Цифровые сведения о наличии и движении спецпоселенцев; заключения отдела «П» МВД СССР на отдельных спецпоселенцев. – 25 марта 1952 г. – 30 декабря 1953 г. – 152 л.

Ф. 9492. Министерство юстиции СССР. 1936–1956, 1970–1991.

Оп. 1 а. Дела Министерства юстиции. 1936–1956.

61. Д. 17. Приказы наркома юстиции СССР по судебно-организационным вопросам за 1937 год. – 218 л.

Оп. 2. Дела Министерства юстиции СССР. 1936–1956 гг.

62. Д. 9. Представления на внесение изменений в законодательство, проекты указов и постановлений, внесенных Наркомюстом на рассмотрение Президиума Верховного Совета и Совнаркома. – 5 января 1940 г. – 19 декабря 1940 г. – 132 л.
63. Д. 16. Директивные письма и указания Прокуратуры СССР и Наркомюста РСФСР по судебно-организационным вопросам. – 12 марта 1940 г. – 14 декабря 1940 г. – 312 л.
64. Д. 29. Представления на внесение изменений в законодательство, проекты указов и постановлений, внесенные Наркомюстом и Прокурором СССР на рассмотрение в Президиум Верховного Совета СССР. – 26 апреля 1943 г. – 30 сентября 1943 г. – 340 л.

Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ)

Ф. 17. Матеріали Центрального Комітета ВКП(б).

Оп. 3. Политбюро ЦК ВКП(б).

65. Д. 1015. Протоколы заседаний Политбюро ЦК ВКП(б). – 4 октября – 9 ноября 1939 г. – 137 л.
66. Д. 1061. Протоколы заседаний Политбюро ЦК ВКП(б). – Сентябрь – октябрь 1946 г. Сообщения Совета Министров СССР и ЦК ВКП(б). – 312 л.
- Оп. 88. Сектор информации, оргинструкторский отдел ЦК.
67. Д. 454. Информация Полтавского обкома КП(б)У о политических настроениях трудящихся в связи с подготовкой к выборам в Верховный Совет СССР. – 4 ноября 1945 г. – 13 л.
68. Д. 900. Информационные письма, докладные записки, письма ЦК КП(б)У о состоянии дел в республике, о мерах по проведению денежной реформы и об усилении борьбы с нарушителями советской законности. – Декабрь 1947 – январь 1948 г. – 229 л.
- Оп. 122. Организационно-инструкторский отдел ЦК ВКП(б.)
69. Д. 42. Докладные записки и письма ЦК КП(б)У, наркомата вооружения и легкой промышленности СССР о ходе выполнения постановления СНК СССР и ЦК о неотложных мерах по восстановлению народного хозяйства районов, освобожденных от немецко-фашистских захватчиков. – Февраль 1943 – декабрь 1943 г – 143 л.
70. Д. 69. Проект постановления СНК СССР, докладные записки и письма ЦК КП(б) Молдовы и Украины о хозяйственно-политическом положении в ходе восстановительных работ в районах и областях, освобожденных от немецких оккупантов. – Апрель 1944 – март 1945 г. – 54 л.
71. Д. 71. Справки отдела, докладные записки, информации и письма местных партийных органов, уполномоченных КПК при ЦК ВКП(б), НКО СССР, Прокуратуры, Главного политического управления РККА о трудоустройстве, протезировании и улучшении материально-бытового обслуживания инвалидов Отечественной войны и о ходе выполнения Постановления ЦК ВКП(б) от 22 января 1945 г «О мерах улучшения работы советских органов и местных партийных организаций по оказанию помощи семьям военнослужащих». – Январь 1944 – май 1945 г. – 212 л.

72. Д. 93. Информационное письмо ЦК КП(б)У о положении дел в республике, о мерах по восстановлению хозяйства и культурных учреждений и об усилении борьбы с украинско-немецкими националистами. – Январь 1945 – декабрь 1946 гг. – 75 л.
73. Д. 96. Докладные записки, справки, письма ЦК КП(б)У, областей, краев. – Январь 1945 – апрель 1950 г. – 229 л.
74. Д. 137. Управление по проверке партийных органов. Справки по проверке партийных органов Украинской ССР. – Январь 1946 – февраль 1947. – 112 л.
75. Д. 188. Управление по проверке партийных органов. Справки по проверке партийных органов Украинской ССР. – Август 1946 – октябрь 1946 г. – 28 л.
76. Д. 192. Справки оргинструкторского отдела и письма МВД СССР об имеющихся недостатках при выдаче партийных документов в Закарпатской партийной организации. – Май 1946 – август 1946 г. – 10 л.
- Оп. 162. Протоколы заседаний Политбюро ЦК ВКП(б).
77. Д. 25. Протоколы заседаний Политбюро 23 марта – 3 сентября 1939 г. – 308 л.
78. Д. 27. Протоколы заседаний Политбюро 20. 1 – 23. VI. 1940 г. – 194 л.
79. Д. 31. Протоколы заседаний Политбюро 24. IV – 24. VIII. 1941 г. – 204 л.

**Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
(ЦДАВО України)**

Ф. 2 Кабінет Міністрів України.

Оп. 16 Рішення союзного уряду за 1938–1991 рр.

80. Спр.78. Постанови Ради Міністрів СРСР. – 9 вересня – 31 грудня 1947 р. – 160 арк.

Ф. 288 Генеральна прокуратура УРСР.

Оп. 2. Прокуратура УРСР. 1937 р.

81. Спр. 3. Документи про організацію роботи органів прокуратури УРСР (постанови, накази, обіжники, інструкції). – 13 грудня 1936 р. – 31 березня 1938 р. – 178 арк.
82. Спр. 12. Накази прокурора УРСР. – 4 січня – 31 грудня 1937 р. – 194 арк.
Оп. 3. Прокуратура УРСР. 1937 р.
83. Спр. 3. Накази та обіжники Прокуратури УРСР. – 17 жовтня 1937 р. – 4 січня 1938 р. – 137 арк.
84. Спр. 20. Накази Прокурора УРСР. – 31 грудня 1937 р. – 28 грудня 1938 р. – 177 арк.

***Ф. 8. Наркомат юстиції Української РСР. Грудень 1919 – березень 1946 р.
Міністерство юстиції Української РСР. Березень 1946 – березень 1962 р.
Оп. 1. б.н.***

85. Спр. 6. Накази, директивні листи НКЮ СРСР (1942–1944 рр.) і Постанови Пленуму Верховного Суду СРСР. 27 грудня 1942 р. – 4 листопада 1944 р. – 85 арк.
86. Спр. 11 Накази, директивні листи НКЮ СРСР (1942–1944 рр.) і Постанови Пленуму Верховного Суду СРСР. – 20 січня 1945 – 31 жовтня 1945 р. – 106 арк.
Оп. 17. 1920–1941 рр.
87. Спр. 643. Постанови Пленуму Верховного Суду СРСР. – 15 листопада – 27 грудня 1939 р. – 27 арк.
88. Спр. 685. Накази наркомів юстиції СРСР і УРСР. – 2 січня – 30 грудня 1940 р. – 57 арк.
89. Спр. 686. Обіжники Наркомюсту УРСР. – 8 січня – 26 грудня 1940 р. – 38 арк.
90. Спр. 697. Накази наркома юстиції СРСР. – 12–14 червня 1941 р. – 18 арк.

**Центральний державний архів громадських об'єднань України
(ЦДАГО України)**

Ф. 1. Центральний комітет Компартії України, 1917–1991 рр.

Оп. 1. Матеріали з'їздів, конференцій і пленумів ЦК КПУ, 1917–1971 рр.

91. Спр. 1125. Постанови Пленуму ЦК КП України (оригінали). – 4. 06. 1953 р. – 25 арк.

Оп. 6. Протоколи засідань Політбюро ЦК КПУ і матеріали до них, 1919–1967 рр.

92. Спр. 757. Матеріали до протоколу № 35 (пункт 1–51 опитуванням) засідання Політбюро ЦК КП(б)У. – 05. 02. 1944 – 04. 02. 1944. – 256 арк.

93. Спр. 783. Матеріали до протоколу № 50а, 51 засідання Політбюро ЦК КП(б)У. – 27. 02. 1944 – 15. 12. 1944. – 177 арк.

Оп. 16. Протоколи засідань Політбюро, оргбюро і секретаріату ЦК КПУ і матеріали до них. «Окрема папка» 1923–1991 рр.

94. Спр. 7. Рішення Політбюро ЦК КП(б)У. – 18. 06. 1929 – 25. 12. 1930. – 235 арк.

95. Спр. 19. Рішення Політбюро ЦК КП(б)У. – 19. 01. 1940 – 13. 05. 1940. – 287 арк.

96. Спр. 29. Особливий сектор ЦК КП(б)У. Окрема папка. Засідання Політбюро ЦК КП(б)У. – 10. 1. – 21. VI. за 1945 р. – 309 арк.

97. Спр. 30. Особливий сектор ЦК КП(б)У. Окрема папка. Засідання Політбюро ЦК КП(б)У. – 7. I. – 23. XII. за 1944 р. – 274 арк.

98. Спр. 31. Особливий сектор ЦК КП(б)У. Окрема папка. Засідання Політбюро ЦК КП(б)У. – 22. 1. – 21. XII. за 1946 р. – 212 арк.

99. Спр. 33. Рішення Політбюро ЦК КП(б)У. – 14. 01. 1948 – 03. 12. 1948. – 343 арк.

100. Спр. 50. Окрема папка. Протоколи № 62–93 засідання оргбюро ЦК КП(б)У. – 3. I – 19. IX. 1946 р. – 146 арк.

101. Спр. 76. Постанови Президії ЦК КП України (оригінали). – 05. 02. 1956 – 30. 11. 1956 р. – 192 арк.
102. Спр. 77. Постанови Президії ЦК КП України (оригінали). – 03. 01. 1957 – 02. 09. 1957 р. – 229 арк.
103. Спр. 78. Постанови Президії ЦК КП України (оригінали). Частина 1. – 08. 01. 1958 – 01. 08. 1958 р. – 239 арк.
104. Спр. 81. Постанови секретаріату ЦК КП України (оригінали). – 22. 01. 1957 – 01. 10. 1957 р. – 12 арк.
- Оп. 23. Документи загального відділу (Особливий сектор ЦК Компартії України) (секретна частина) 1941–1959 рр.
105. Спр. 88. План и листування щодо проведення нарад і мітингів. – 4. 06. – 2. 09. 1942 р. – 17 арк.
106. Спр. 703. Листи на ім'я тов. Сталіна, тт. Берії, Маленкова за підписом Хрущова, Мануїльського про звільнення Волинської та Рівненської областей і м. Львів. – Березень 1944 – 20. 07. 1944 р. – 61 арк.
107. Спр. 919. Довідки, інформації про стан боротьби з українсько-німецькими бандами та ОУНівським підпіллям у західних областях України. – 12. 06. – 18. 12. 1944 р. – 112 арк.
108. Спр. 924. Окрема течка – стенограма засідання бюро Ровенського обкому КП(б)У від 11 вересня 1944 р. «Про заходи боротьби з німецькими українськими націоналістами. – 9 листопада 1944 р. – 38 арк.
109. Спр. 928. Повідомлення військового прокурора військ МВС Українського округу та прокурора Української РСР секретарю ЦК КП(б)У тов. Кагановичу про хід виконання постанови Політбюро ЦК КП(б)У «Про хід боротьби із залишками банд і підпіллям українсько-німецьких націоналістів у західних областях РСР». Містить резолюцію тов. Кагановича Л. М. – 30 серпня 1947 р. – 4 арк.
110. Спр. 929. Спеціальні повідомлення, доповідні записки, інформації про дії українсько-німецьких націоналістичних банд і заходи боротьби з ними. 4 жовтня – грудень 1944 р. – 139 арк.

111. Спр. 930. Спеціальні повідомлення, доповідні записки, інформації про дії українсько-німецьких націоналістичних банд і заходи боротьби з ними. – 27. 01 – 29. 06. 1944 р. – 207 арк.
112. Спр. 1361. Циркуляр народного комісара внутрішніх справ УРСР про результати Всеукраїнської наради начальників НКВС по кадрах. Довідки про порушення революційної законності з боку окремих співробітників НКДБ Харківської та Львівської областей України. – 5 січня – 27 грудня 1944 р. – 25 арк.
113. Спр. 1626. Інформації, спеціальні повідомлення про реагування населення України на підписання договору СРСР з Чеською Республікою про Західну Україну. – 10. 03. – 14. 08. 1945 р. – 12 арк.
114. Спр. 1697. Інформації, довідки Станіславського обкому КП(б)У про виконання рішень ЦК КП(б)У від 10 січня, 26 лютого та 24 липня з питання боротьби з українсько-німецькими націоналістами у Станіславській області. – 10. 02. – 27. 12. 1945 р. – 300 арк.
115. Спр. 2954. Інформаційні бюлетені про хід боротьби з бандитизмом у західних областях України. – 1. 11. – 31. 12. 1946 р. – 145 арк.
116. Спр. 2960. Інформації, довідки, листування про хід боротьби з українськими націоналістами в Станіславській області. – 2. 01. 1946 – 28. 01. 1946 р. – 206 арк.
117. Спр. 2962. Доповідні записки, листування про хід боротьби з українськими націоналістами у Рівенській області УРСР. – 8. 01. 1946 – 9. 12. 1946 р. – 94 арк.
118. Спр. 2964. Інформації, довідки, листування про хід боротьби з українськими націоналістами у Чернівецькій області. – 9. 11. 1946 – 14. 12. 1946 р. – 68 арк.
119. Спр. 4963. Постанова Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У, доповідні записки, довідки, інформації сільськогосподарського відділу ЦК КП(б)У, секретарів обкомів, Міністра внутрішніх справ про порядок використання земель та майна, що залишилося після виселення сімей націоналістів і

- бандитів (є резолюція т. Кагановича). – 17. 03. 1947 – 22. 09. 1947 р. – 75 арк.
120. Спр. 4976. Доповідна записка секретарю обкому КП(б)У секретарю ЦК КП(б)У тов. Кагановичу Л. М. про виконану роботу по виселенню сімей українсько-німецьких націоналістів по Тернопільській області і реагуванням на це різних категорій цивільного населення (є примітки тов. Кагановича Л. М.). – 31. 10. 1947 – 1947 р. – 14 арк.
121. Спр. 5094. Боротьба з озброєними бандами українських націоналістів, виявлення та ліквідація оунівського підпілля. – Том. V. – 2. 08. – 31. 08. 1949 р. – 107 арк.
122. Спр. 5681. Боротьба з озброєними бандами українсько-німецьких націоналістів виявлення та ліквідація оунівського підпілля. – 3. 01. – 16. 10. 1949 р. – 318 арк.
123. Спр. 5944. Боротьба з озброєними бандами українсько-німецьких націоналістів, виявлення та ліквідація оунівського підпілля. – 11. 03. – 20. 12. 1949 р. – 105 арк.
- Оп. 24. Документи загального відділу ЦК Компартії України (секретна частина) 1950–1967 рр.
124. Спр. 31. Боротьба з озброєними бандами українсько-німецьких націоналістів, виявлення та ліквідація оунівського підпілля, явка з каяттям. – 20. 4. – 12. 1950 р. – 250 арк.
125. Спр. 805. Боротьба з озброєними бандами українсько-німецьких націоналістів, виявлення та ліквідація оунівського підпілля. – 9. 02. – 15. 10. 1951 р. – 205 арк.
126. Спр. 4734. Копія листа в ЦК КПСС, довідка адміністративного відділу ЦК КП України, листи Львівського обкому, МВС УРСР щодо зняття обмежень з деяких категорій спецпоселенців. – 26. 08. – 16. 10. 1959 р. – 18 арк.
127. Спр. 4944. Листи обкомів КП України щодо ворожих проявів у західних областях колишніх оунівців, про зняття обмежень з деяких категорій спецпоселенців. – 23. 02. 1959 – 11. 05. 1959 р. – 40 арк.

Ф. 263. Колекція позасудових справ реабілітованих, 1919–1953 рр.Оп. 1. б.н.

128. Спр. 31604. – Т. 1. – Справа № 49462 зі звинувачення Затонської Олени Самійливної за ст. 54¹² КК УРСР. – 23 арк.
129. Спр. 31604. – Т. 2. – Справа № 49462 зі звинувачення Затонської Олени Самійливної за ст. 54¹² КК УРСР. – 32 арк.
130. Спр. 32223. – Т. 1. – Справа зі звинувачення Скугар-Скварської Ольги Олександрівни за ст. ст. 20–54¹⁰ і 54¹² КК УРСР. – 13 вересня – 25 жовтня 1937 р. – 48 арк.
131. Спр. 32224. Справа № 65310 зі звинувачення Антонишиної Василиси Климентіївни за ст. ст. 20–54¹⁰ и 54¹² КК УРСР. – 35 арк.
132. Спр. 32371. – Т. 1. – Кримінальна справа Елькіної С. Д. – 8 арк.
133. Спр. 32371. – Т. 2. – Контрольно-спостережне провадження Елькіної С. Д. – 42 арк.
134. Спр. 32371. – Т. 3. – Матеріали про зняття судимості з Елькіної С. Д. – 8 арк.
135. Спр. 36331. Справа зі звинувачення Славинської Риви Ізраїлівни. – 142 арк.
136. Спр. 36471. Справа № 655 зі звинувачення Брусиловської Бузі Зусівни за ст. ст. 20–54¹⁰ і 54¹² КК УРСР. – 50 арк.
137. Спр. 36927. Справа № 65837 зі звинувачення Кармазіної Галини Яківни за ст. 54¹² КК УРСР. – 28 жовтня – 5 листопада 1937 р. – 29 арк.
138. Спр. 37370. Справа № 82313 зі звинувачення Левай Віри Григорівни за ст. 54¹² КК УРСР. – 5 листопада – 2 грудня 1937 р. – 33 арк.
139. Спр. 37382. Справа зі звинувачення Чубар Галини Федорівни за ст. 54¹² КК УРСР. – 38 арк.
140. Спр. 38430. Справа № 93427 зі звинувачення Салкуцан Віри Микитівни за ст. 54¹² КК УРСР. – 27 арк.
141. Спр. 40552. Справа зі звинувачення Зей-Онищенко Валентини Корніївни. ЧСИР. – 35 арк.

142. Спр. 41460. Справа № 132 648 зі звинувачення Шевлягіної Ольги Андріївни за ст. 54¹⁰. – 19 арк.
143. Спр. 43394. Справа № 65825 зі звинувачення Лихо Ганни Корнійвни за ст. 54¹². – 29 арк.
144. Спр. 43983. Опис майна. Потоцький Павло Платонович, Потоцька Єлизавета Денисівна, Давидова Любов Денисівна. – 1938 р. – 333 арк.
145. Спр. 43983. Справа № 148354 зі звинувачення Потоцького Павла Платоновича за ст. ст. 54⁸, 54¹¹ КК УРСР. – 24 червня 1938 – 27 серпня 1938 р. – 35 арк.
146. Спр. 46474. Справа № 93461 зі звинувачення Луневської-Коган Раїси Лазарівни за ст. 54¹² КК УРСР. – 24 січня – 31 січня 1938 р. – 47 арк.
147. Спр. 58546. Справа № 65619 зі звинувачення Васковської Ганни Петрівни за ст. 20, 54⁶ і 54¹² КК УРСР. – 19 арк.
148. Спр. 61257. Справа зі звинувачення Юшкової Анастасії Микитівни. – 25 арк.
149. Спр. 61257. Справа № 43 на члена сім'ї зрадника Батьківщини Устинова Є. Д. – 16 арк.
150. Спр. 61257. Контрольно-спостережна справа на Устинову Марфу Андріївну. – 1945 р. – 6 арк.

Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ)

Ф. 2. Документи Управління боротьби з бандитизмом МВС, Управління 2-Н та 4-го Управління МДБ–КДБ УРСР.

Оп. 19. Б.н.

151. Спр. 19. Справа № 2. – Т. 1. – Матеріали на виселення та скасування заслання. – 634 арк.

Оп. 90. б.н.

152. Спр. 71. Справа з вказівками щодо виселення оунівських родин з території західних областей УРСР. – Почате 13 серпня 1945 р. – закінчене 7 серпня 1947 р. – 99 арк.

Ф. 5. Кримінальні справи на осіб, які перебувають на оперативно-довідковому обліку в інформаційних центрах УВС–МВС України.

153. Спр. 64155. Кримінальна справа Раздобудько Килина Власівни (1896 р.н.) Київська обл. – 62 арк.

Ф. 9. Нормативно-правові акти і розпорядчі документи органів ВНК–КДБ.

Оп. 6. Б.н.

154. Спр. 6. Цілком таємні накази, директиви та інструктивні документи НКВС СРСР за 1939–1940 рр. – 282 арк.
155. Спр. 8. Книга цілком таємних наказів НКВС СРСР за 1938–1939 рр. – 304 арк.
156. Спр. 19. Цілком таємні та таємні накази, директиви й обіжники НКВС-НКДБ СРСР за 1944 рік. – 365 арк.
157. Спр. 33. Цілком таємні та таємні накази, директиви й обіжники НКВС-НКДБ СРСР за 1940 рік. – 321 арк.
158. Спр. 74. – Т. 1. – Директиви НКДБ УРСР за 1944 рік. З 43 до 1278. – 250 арк.
159. Спр. 75. Книга цілком таємних директив МДБ УРСР за 1944 рік. – 277 арк.
Без номеру опису.
160. Спр. 81. Збірник цілком таємних розпорядчих документів НКВС СРСР за 1937–1938 рр. – 214 арк.
161. Спр. 84. Збірник цілком таємних розпорядчих документів НКВС СРСР (по лінії державної безпеки) за 1939 рік. – 313 арк.
162. Спр. 85. Книга цілком таємних наказів НКДБ УРСР за 1945 рік. – 176 арк.

163. Спр. 91. – Т. 1. – Цілком таємні нормативно-правові акти КДБ СРСР за 1948–1978 рр. – 277 арк.
164. Спр. 169. Збірник цілком таємних, таємних наказів і вказівок МДБ УРСР за 1950 р. – 254 арк.
165. Спр. 617. Книга цілком таємних наказів НКВС СРСР за 1938–1939 рр. – 304 арк.
166. Спр. 672. Книга цілком таємних, таємних розпорядчих документів НКВС СРСР за 1937–1938 рр. – 214 арк.

Ф. 13. Колекція друкованих видань КДБ УРСР.

167. Спр. 372 (у 98-ми томах). – Т. 95. – Збірник документів про структуру і характер активної діяльності «організації українських націоналістів» — «ОУН» і «Української повстанської армії» – «УПА», про матеріали та прийоми агентурно-оперативної роботи органів державної безпеки з ліквідації організованого підпілля ОУН і озброєних банд УПА на території республіки за період 1943–1954 рр. – 387 арк.
168. Спр. 408. – Т. 3. – Матеріали додаткової перевірки до справи В. Балицького. – 289 арк.

Ф. 16. Документи секретного діловодства Секретаріату КДБ УРСР.

Оп. 30 (1951 р.).

169. Спр. 105. Цифрові показники про наслідки операцій та списки арештованих УДБ НКВС УРСР. – 1938 р. – 293 арк.

Оп. 35 (1951 р.).

170. Спр. 2. Матеріали роботи опергруп НКВС у звільнених районах. – 1942 р. – 259 арк.

Оп. 84 (1955 р.).

171. Спр. 4. Листування з УМВС. – Почате 3. 1. 1941 р. – закінчене 21. 06. 1941 р. – 313 арк.

172. Спр. 9. Листування з ЦК КП(б)У. – Почате 3. 1. 1941 р. – закінчене 21. 06. 1941 р. – 286 арк.

Ф. 42. Оперативно статистична звітність КДБ УРСР.

173. Спр. 33. Справа з доповідними записками про оперативно-слідчу роботу органів ДТВ і всіх органів УДБ–НКВС УРСР від червня до грудня 1937 р. – 91 арк.

174. Спр. 34. Справа з відомостями про оперативно-слідчу роботу за перше півріччя 1938 р. – 318 арк.

175. Спр. 36. Справа з відомостями про оперативно-слідчу роботу за 1938 р. – 176 арк.

176. Спр. 38. Матеріали по виселенню з прикордонної смуги і районів УРСР сімей репресованих за 1938 рік. – 78 арк.

177. Спр. 47. Справа з директивами та звітністю про родини нелегалів ОУН і Польської КР й засуджених до ВМП. – 75 арк.

ГДА СБУ, м.Вінниця

Ф. Р-6023. Фонд припинених справ Р-6023.

Оп. 4. Б.н.

178. Спр. 4551. – Т. 1. – Скрипник Костянтин Йосипович, 1900 р.н. – 78 арк.

ГДА СБУ, м.Чернігів

Фонд кримінальних справ.

179. Т. 16. Витяги з протоколів Особливої наради НКВС СРСР 1937–1938 рр. і листування з виконання рішень Особливої наради щодо вироків до позбавлення волі. – 1432 арк.

**Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України
(ГДА МВС України)**

Ф. 15. Документи департаменту інформаційних технологій МВС України.

Оп. 1. Б.н.

180. Спр. 4. Різні інформаційні зведення з боротьби з кримінальних бандитизмом, катастрофами та іншими видами злочинів на території України, Крима й РРФСР. – 1928–1929 рр. – 580 арк.
181. Спр. 32. Зведення стосовно виселених і ті родини ОУНівців та активних учасників банд УПА Західної України, які підлягають виселенню. – 1945 р. – 186 арк.
182. Спр. 33. Листування з УНКВС про направлення вироків, надання справ на виселення сімей УПА, повернення вже затверджених справ на виселення та інших питань. – 1945 р. – 207 арк.
183. Спр. 34. З рознарядками на виселення із західних областей України сімей оунівців і учасників банд УПА. – 1945 р. – 57 арк.
184. Спр. 37. З директивними вказівками по виселенню сімей оунівців і банд УПА. – 1945 р. – 163 арк.
185. Спр. 45. Різні інформації про виселення спецконтингента. – 1941 р. – 86 арк.
186. Спр. 48. Цифрові дані за обліковими справами виселених і сім'ї бандитів західних областей України, які підлягають виселенню. – 1947 р. – 89 арк.
187. Спр. 49. З вказівками МВС УРСР щодо виселення сімей бандитів. – 1947 р. – 56 арк.
188. Спр. 51. З розпорядженнями і листуванням щодо виселення сімей бандитів (плани по виселенню), інформація у вищій партійній та радянській органи. – 1947 р. – 248 арк.
189. Спр. 55. З вказівками МВС УРСР щодо виселення сімей учасників ОУН–УПА за 1944–1948 рр. – 1948 р. – 193 арк.

190. Спр. 82. З вказівками 1 спецвідділу МВС СРСР і МВС УРСР щодо розшуку осіб, засуджених протягом 1937–1938 рр. – 1953 р. – 55 арк.
191. Спр. 100. З вказівками та роз'ясненнями МВС СРСР і УРСР стосовно спецпоселенців (інтернованих та взятих у полон на території Польщі). – 1957 р. – 233 арк.
192. Спр. 121. Зі звітністю та листуванням щодо виконання законодавчих актів стосовно переселенців. – 1961 р. – 323 арк.
193. Спр. 134. Звітність та листування щодо виконання законодавчих актів стосовно спецпоселенців. Вказівки та роз'яснення по лінії роботи відділення. – 1964 р. – 182 арк.
194. Спр. 193. Плани роботи та заходи МВС УРСР, РНІЦ МВС УРСР і довідки щодо їх виконання. – 1978 р. – 110 арк.

Ф. 16. Управління боротьби з бандитизмом НКВС (МВС УРСР).

Оп. 1. Б.н.

195. Спр. 65. Справа № 73 з листуванням щодо відправки ешелонів із західних областей України. – Т. 1. – 1949 р. – 403 арк.
196. Спр. 66. Справа № 73 з листуванням щодо відправки ешелонів із західних областей України. – Т. 2. – 1949 р. – 450 арк.
197. Спр. 67. Справа № 73 з листуванням щодо відправки ешелонів із західних областей України. – Т. 3. – 1949 р. – 360 арк.
198. Спр. 68. Справа № 73 з листуванням щодо відправки ешелонів із західних областей України. – Т. 4. – 1949 р. – 281 арк.
199. Спр. 72. Справа № 73 з листуванням щодо відправки ешелонів із західних областей України. – Т. 8. – 1949 р. – 62 арк.
200. Спр. 82. Справа № 3 з матеріалами щодо відправки ешелону 970091. – 1950 р. – 93 арк.
201. Спр. 116. Справа № 30 зі звітними документами, вказівками, довідками про роботу збірних пунктів, том. 2. – 1950 р. – 165 арк.

Ф. 45. Колекція наказів НКВС (МВС) СРСР 1922–1991 рр.Оп.1. Б.н.

202. Спр. 3. Накази НКВС СРСР за 1935 рік від № 001 до № 0159. – 1935 р. – 212 арк.
203. Спр. 5. Накази НКВС СРСР за 1936 рік від № 05 до № 00429. – 1936 р. – 119 арк.
204. Спр. 14. Накази НКВС СРСР за 1937 рік від № 311 до № 560. – 1937 р. – 404 арк.
205. Спр. 37. Накази НКВС СРСР по л/с за 1938 рік від № 403 до № 600. – 1938. – Б.н.
206. Спр. 107. Директиви НКВС СРСР за 1942 рік від № 7 до № 537. – 1942 р. – Б.н.

Оп. 5. Б.н.

207. Спр. 4. Накази ОДПУ СРСР за 1932 рік від № 290 до № 844. – 1932 р. – 128 арк.
208. Спр. 6. Накази ОДПУ СРСР за 1933 рік від № 001 до № 00408. – 1933 р. – 520 арк.
209. Спр. 13. Накази, обіжники, таємні накази, нетаємні накази НКВС СРСР. – 1934–1935 рр. – 298 арк.
210. Спр. 123. Обіжники та вказівки НКВС СРСР за 1944 рік від № 05 до № 001153. – 1944 р. – 411 арк.
211. Спр. 353. Накази МВС СРСР за 1956 р. – Б.н.
212. Спр. 417. Таємні накази МВС СРСР за 1960 р. – Б.н.

Ф. 46. Колекція наказів НКВС (ДПУ–МВС) УРСР 1922–1991 рр.Оп. 1. Б.н.

213. Спр. 1. Накази НКВС УРСР від № 002 до № 00121. – 1937 р. – Б.н.
214. Спр. 235. Розпорядження та вказівки МВС УРСР № 1–№ 119. – 1950 р. – 299 арк.
215. Картотека депортованих.

Опубліковані документи

216. Адамова-Слиозберг А. О. Путь : [Воспоминания] / Ольга Львовна Адамова-Слиозберг. – М. : Моск. ист.-лит. об-во «Возвращение», 1993. – 253, [1] с. : ил.
217. Аллилуева С. И. Двадцать писем к другу / Светлана Иосифовна Аллилуева. – М. : Сов. писатель, 1996. – 216 с.
218. Аллилуева С. И. Только один год / Светлана Иосифовна Аллилуева. – London : Hutchinson, 1969. – 384 с.
219. Антонов-Овсеенко А. Враги народа. /Антон Антонов-Овсеенко. – М. : Интеллект, 1996. – 367 с.
220. Білінський А. В концтаборах СРСР. 1944–1955 : Спогади і спостереження / Андрій Білінський [Передм. О. Грекова]. – Мюнхен-Чикаго : Накладом видава «Орлик», 1961. – 379 с.
221. Войтоловская А. Л. По следам судьбы моего поколения / Ада Львовна Войтоловская; [Послесл. В. Шаронова]. – Сыктывкар : Коми кн. изд-во, 1991. – 334, [2] с. : ил.
222. Волович Х. В. О прошлом // Доднесь тяготееет. – Вып. 1 : Записки вашей современницы / Хава Волович / Сост. С. С. Виленский. – М. : Сов. писатель, 1989. – С. 461–494 : портр. – Биограф. сведения об авт. : с. 461.
223. ВЧК-ГПУ: Документы и материалы / Ред.-сост. [и авт. предисл.] Ю. Г. Фельштинский. – М. : Изд-во гуманитар. лит., 1995. – 271, [1] с.
224. Гален-Торн Нина. Метогіа / Сост., предисл., послесл. и примеч. Г. Ю. Гаген-Торн. – М. : «Возвращение», 1994. – 415 с. : ил.
225. Гінзбург Е. С. Крутой маршрут : Хроника времен культа личности / Евгения Семеновна Гинзбург. – М. : Сов. писатель, 1990. – 601, [1] с., [8] л. ил.
226. Горбатов А. В. Годы и войны: Воен. мемуары / Александр Васильевич Горбатов. – М. : Сов. писатель, 1965. – 382 с.

227. ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918–1960 / Под ред. акад. А. Н. Яковлева; сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. М. : МФД, 2000. – 433 с.
228. Данилов В. П. О деревне накануне и в ходе сплошной коллективизации // Документы свидетельствуют. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации 1927–1932 гг. / Данилов В. П., Ивницкий Н. А. – М. : Политиздат, 1989. – С. 9–50.
229. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади: У 3 т. / Юрій Сливка (відп. ред.). – Львів : НАН України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. – Т. 1 : 1939–1941 рр. / Юрій Сливка (упоряд.). – 1996.
230. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. : Документи, матеріали, спогади: У 3 т. / Юрій Сливка (відп. ред.). – Львів : НАН України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1998. – Т. 2 : 1946–1947 рр. / Юрій Сливка (упоряд.). – 1998. – 539 с.
231. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади: У 3 т. / Юрій Сливка (відп. ред.). – Львів : НАН України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. – Т. 3 : Спогади / Юрій Сливка (упоряд. тому). – 2002. – 391 с., [8] арк.
232. Депортации народов СССР (1930-е – 1950-е годы). Ч. 1: Документальные источники Центрального Государственного архива Октябрьской революции, высших органов государственной власти и органов государственного управления (ЦГАОР) СССР / О. Л. Милова (сост.). – М. : Институт этнологии и антропологии РАН, 1992. – 353 с. – (Сер.: Народы и культуры).
233. Дети ГУЛАГа, 1918–1956 / Сост.: С. С. Виленский [и др.]. – М. : МФД, 2002. – 628, [1] с.; 25 см. – (Россия. XX век : Документы / Междунар. фонд «Демократия» (Фонд Александра Н. Яковлева) [и др.]).
234. Дети Карлага / Центр правовой статистики и информ. при прокуратуре Караганд. обл.– Караганда, 1999. – 59 с.

235. Доднесь тяготееет : [Сб. воспоминаний, дневниковых записей, стихотворений узников тюрем и лагерей (20–50-е годы) / Сост. С. С. Виленский]. – М. : Сов. писатель, 1989. – Вып. 1 : Записки вашей современницы. – 1989. – 587, [2] с. : портр.
236. Документи трагічної історії України (1917–1927 рр.) / П. П. Бачинський (ред.-упоряд.). – К. : Б.в., 1999. – 640 с. – (Реабілітовані історією).
237. «Дорогой наш товарищ Сталин!»...и другие товарищи : Обращения родственников репрессированных командиров Красной армии к руководителям страны / [Сост. Н. С. Черушев; Редкол. : А. Ю. Даниэль, Л. С. Еремина, Е. Б. Жемкова и др.]. – М. : Звенья, 2001. – 335 с. : фот.
238. Дугин А. Н. Неизвестный ГУЛАГ : Документы и факты / Александр Николаевич Дугин. – М. : Наука, 1999. – 101, [2] с.
239. Женщины и дети в СССР : Статистический сборник. – Изд. 2-е. – М. : Госстатиздат, 1963. – 203 с.
240. Жженов Г. С. Прожитое / Георгий Степанович Жжёнов. – М. : Пропаганда, 2002. – 269, [2] с., [12] л. ил., портр.
241. Залесский К. А. Империя Сталина : Биограф. энцикл. словарь / Константин Александрович Залесский. – М. : Вече, 2000. – 605, [1] с.
242. Збірник законів та розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України. – № 1–20. Січень–травень. Харків, 1933. – Б.н.
243. Збірник законів та розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України. – № 1–30. Січень–травень. – К., 1934. – Б.н.
244. Збірник законів та розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України. – № 3–20. Лютий–липень. – К., 1935. – Б.н.
245. Збірник законів та розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України. – № 28–62. – К., 1936. – Б.н.
246. Злочин без кари. Матеріали Всеукраїнської конференції сумної пам'яті великого терору 1937 року. 3–4 листопада 1997 року / А. А. Кондрацький (авт.-упоряд.), М. М. Роженко (авт.-упоряд.). – К. : Стилос, 1998. – 270 с.
247. Из документов ВЧК. Заложники. Часть 2. // <http://lj.rossia.org/users/>

amalgin/147439.html

248. Из истории земли томской. 1940–1956 : Невольные сибиряки : Сб. док. и материалов / Арх. упр. Администрации Том. обл., Гос. арх. Том. обл. и др.; [Сост.: Нам И. В. и др.]. – Томск : Гос. арх. Том. обл., 2001. – 349 с. : табл.
249. Иоффе Н. А. Время назад : Моя жизнь, моя судьба, моя эпоха / Надежда Адольфовна Иоффе. – М. : ТОО «Биологические науки», 1992. – 238 с. : портр.
250. История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов : Собр. док. в 7 т. / Отв. редакторы Н. Верт, С. В. Мироненко / М-во культуры и массовых коммуникаций Рос. Федерации, Федер. арх. агентство, Гос. арх. Рос. Федерации, Гувер. ин-т войны, революции и мира. – М. : РОССПЭН, 2004. – Т. 1 : Массовые репрессии в СССР. – 2004. – 728 с.
251. История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов : Собр. док. в 7 т. / Отв. редакторы Н. Верт, С. В. Мироненко / М-во культуры и массовых коммуникаций Рос. Федерации, Федер. арх. агентство, Гос. арх. Рос. Федерации, Гувер. ин-т войны, революции и мира. – М. : РОССПЭН, 2004. – Т. 5 : Спецпереселенцы в СССР. – 2004. – 824 с.
252. Казачество (красный террор расказачивания) <http://gorod.tomsk.ru/index-1201538067.php>
253. Кауфман А. И. Лагерный врач : 16 лет в Советском Союзе : воспоминания сиониста / Абрам Иосифович Кауфан. – Тель-Авив : Ам Овед, 1973. – 433 с. : портр.
254. Керсновская, Евфросиния. Сколько стоит человек : [Повесть о пережитом в 12 тетр. и 6 т.] / Евфросиния Антоновна Керсновская. – М. : Фонд Керсновской : Тип. «Новости», 2001. – Том 1 : тетради 1, 2. В Бессарабии. Исход или пытка стыдом / Евфросиния Керсновская. – М.: Фонд Керсновской, 2001. – С иллюстрациями автора. – 278, [10] с.
255. Колективізація і голод на Україні, 1929–1933 : Збірник документів і матеріалів / НАН України. Інститут історії України / [Упор.

- Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна / Редкол. С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1992. – 732 с.
256. Ларина Анна. Незабываемое : [О Н. И. Бухарине] / Анна Михайловна Ларина (Бухарина). – М. : Изд-во АПН, 1989. – 365 с., [16] л. ил.
257. Літопис УПА : Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943–1959. Документи і матеріали / Ред. рада: П. Сохань (співголова), П. Потічний (співголова) [та ін.]. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Київ–Торонто : «Літопис УПА»; Державний комітет архівів України; ЦДАГО України, 1995. – Т. 3. – [упоряд. О. Вовк та ін.]. – 2001. – 647 с.
258. Літопис УПА : Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943–1959. Документи і матеріали / Ред. рада: П. Сохань (співголова), П. Потічний (співголова) [та ін.]. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Київ–Торонто : «Літопис УПА»; Державний комітет архівів України; ЦДАГО України, 1995. – Т. 4. – Кн. 1 : 1943–1945 / [упоряд. А. Кентій та ін.]. – 2002. – 598 с.
259. Літопис УПА : Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля. Інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943–1959. Книга друга: 1946–1947 / Редакційна рада: П. Сохань (співголова), П. Потічний (співголова), С. Богунов та ін. / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Київ–Торонто : «Літопис УПА»; Державний комітет архівів України; ЦДАГО України, 2003. – Т. 5. – Кн. 2 : 1943–1959. – 576 с.
260. Літопис УПА: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943–1959. Документи і матеріали / Ред. рада: П. Сохань (співголова), П. Потічний (співголова) [та ін.]. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім.

- М. С. Грушевського. – Київ–Торонто : «Літопис УПА»; Державний комітет архівів України; ЦДАГО України, 1995. – Т. 6. – Кн. 3 : 1948. – 514 с.
261. Літопис УПА: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943–1959. Документи і матеріали / Ред. рада: П. Сохань (співголова), П. Потічний (співголова) [та ін.]. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Київ–Торонто : «Літопис УПА»; Державний комітет архівів України; ЦДАГО України, 1995. – Т. 7. – Кн. 4 : 1949–1959. – 718 с.
262. Лубянка: Органи ВЧК–ОГПУ–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991 : Справочник / Сост. : А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М. : Материк [и др.], 2003 (ОАО Яросл. полигр. комб.). – 768 с. : табл. – (Россия. XX век. Документы / Междунар. фонд «Демократия» (Фонд А. Н. Яковлева)).
263. Лубянка. Сталин и ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД : [Архив Сталина. Док. высш. органов партийн. и гос. власти]. Янв. 1922 – дек. 1936 / Сост. : В. Н. Хаустов и др. – М. : Демократия [и др.], 2003 (ОАО Яросл. полигр. комб.). – 910 с. : табл. – (Россия. XX век. Документы/ Междунар. фонд «Демократия» (Фонд Александра Н. Яковлева)).
264. Лубянка : Сталин и Гл. упр. госбезопасности НКВД, 1937–1938 / Сост. : В. Н. Хаустов [и др.]. – М. : [Йель] : Междунар. фонд «Демократия» : Материк; Изд-во Йел. ун-та, 2004. – 734 с. – (Россия. XX век : Документы / Междунар. фонд «Демократия» (Фонд Александра Н. Яковлева)).
265. Лубянка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «Смерш», 1939 – март 1946 / сост. В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова. – Москва : Междунар. фонд «Демократия» : Материк, 2006 (Ярославль : Ярославский полиграфкомбинат). – 636 с.; 25 см. – (Россия XX век. Документы / Междунар. фонд «Демократия» (фонд Александра Н. Яковлева)).
266. Любович Уляна. Розкажу вам про Казахстан : Нариси з пережитого / Уляна Любович. – Вінніпег–Торонто : «Новий шлях», 1969. – 189 с.
267. «Массовые репрессии оправданы быть не могут»: (Обобщающие документы по итогам работы комиссии Президиума ЦК КПСС 1961 г. и

- Политбюро ЦК КПСС 1987 г. по изучению материалов, связанных с репрессиями, имевшими место в период 30–40-х и начала 50-х годов) // Вестник архива Президента РФ. – 1995. – № 1. – С. 117–132.
268. Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года // Вопросы истории. – 1993. – № 5. – С. 3–26.
269. Мовчан Юліян. Незабутнє і непростене. Історія однієї української селянської родини між двома світовими війнами (Спогад). Науково-Дослідницьке Товариство Української Термінології, Інк. – Нью-Йорк, США. Буенос-Айрес, 1982. – 187 с.
270. Народное хозяйство СССР : Стат. сборник. – М : Госстатиздат, 1956. – 262 с.
271. Никонов-Сморозин М. З. Красная каторга: записки соловчанина / Никонов-Сморозин Михаил Захарович; Ред. Амфитеатров Александр Валентинович.– София : Издательство Н.Т.С.Н.П., 1938. – 371 с., [1] л. портр. – (За Россию).
272. Носова О. П. В объятиях удава : Воспоминания узницы ГУЛАГа / Ольга Петровна Носова. – СПб. : Изд-во СПбГТУ, 2001 (Тип. изд-ва). – 216, [1] с. : ил., портр.
273. «О восстановлении прав всех жертв политических репрессий 20–50-х годов» : Указ Президента СССР (13 августа 1990) // Правда. – 1990. – 14 августа ; Ведомости Верховного Совета СССР. – 1990. – № 34. – Ст. 647.
274. «О дополнительных мерах по восстановлению справедливости в отношении жертв репрессий, имевших место в период 30–40-х и начала 50-х гг.» : Указ № 10036-ХІ Президиума Верховного Совета СССР (16 января 1989) // Правда. – 1989. – 6 января.
275. «О культе личности и его последствиях» : Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущева Н. М. XX съезду Коммунистической партии Советского Союза, 25 февраля, 1956 р. // 276. Реабилитация : Полит. процессы 30–50-х г. : [Сборник / Сост. И. В. Курилов и др.; Вступ. ст.

- Н. Михайлова]. – М. : Политиздат, 1991. – 460,[1] с., [8] л. ил. – (Б-ка журн. «Известия ЦК КПСС»).
277. Окуневская Т. К. Татьянанин день / Татьяна Кирилловна Окуневская. – М. : Вагриус, 2005 (ГУП ИПК Ульян. Дом печати). – 446, [1] с., [8] л. ил., портр. – (Мой 20 век).
278. Олицкая Е. Мои воспоминания / Екатерина Олицкая. – Frankfurt am Main : Посев, сор. 1971. – Т. 1. – сор. 1971. – 318, II с.; Т. 2. (Гл. 7 – 15). 1971. – 270 с., II
279. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : Сб. документов / Акад. Федерал. службы контрразведки Рос. Федерации; [Редкол. : С. В. Степашин и др.]. – М. : АО «Кн. и бизнес», 1995. – Т. 1 : Накануне. Книга первая (ноября 1938 р. – декабрь 1940 р.). – 1995. – 452 с.
280. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : Сб. документов / Акад. Федерал. службы контрразведки Рос. Федерации; [Редкол.: С. В. Степашин и др.]. – М. : АО «Кн. и бизнес», 1995. – Т. 1 : Накануне. Книга вторая (1 января – 21 июня 1941 р.). – 1995. – 398 с.
281. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : Сб. документов [В 8 т.] / Акад. Федерал. службы контрразведки Рос. Федерации; [Редкол. : Н. П. Патрушев (пред.) и др.; Авт.-сост. : В. П. Ямпольский (рук. группы) и др.]. – М. : АО «Кн. и бизнес», 2000. – Т. 2. – Кн. 1. Начало: 22 июня – 31 августа 1941 года. – 2000. – 717 с.
282. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : Сб. документов [В 8 т.] / Акад. Федерал. службы контрразведки Рос. Федерации; [Редкол. : Н. П. Патрушев (пред.) и др.; Авт.-сост. : В. П. Ямпольский (рук. группы) и др.]. – М. : АО «Кн. и бизнес», 2000. – Т. 2. – Кн. 2. Начало: 1 сентября – 31 декабря 1941 года. – 2000. – 699 с.
283. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : Сб. документов [В 8 т.] / Акад. Федерал. службы контрразведки Рос.

- Федерации; [Редкол. : Н. П. Патрушев (пред.) и др.; Авт.-сост. : В. П. Ямпольский (рук. группы) и др.]. – М. : АО «Кн. и бизнес», 2000. – Т. 3. – Кн. 1. Крушение «Блицкрига»: 1 января – 30 июня 1942 года. – 2003. – 691 с.
284. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : Сб. документов [В 8 т.] / Акад. Федерал. службы контрразведки Рос. Федерации; [Редкол. : Н. П. Патрушев (пред.) и др.; Авт.-сост. : В. П. Ямпольский (рук. группы) и др.]. – М. : АО «Кн. и бизнес», 2000. – Т. 3. – Кн. 2. От обороны к наступлению. 1 июля – 31 декабря 1942 года. – 2003. – 700 с.
285. Орлов А. Тайная история сталинских преступлений / Александр Орлов; Под общ. ред. И. Косинского. – Нью-Йорк; Иерусалим; Париж : Время и мы, 1983. – 350 с.
286. «Особая папка» И. В. Сталина: Из материалов Секретариата НКВД–МВД СССР 1944–1953 гг. / Сост. М. Е. Колесова, Е. Д. Гринько, Л. С. Кудрявцева, О. В. Эдельман. Ред. В. А. Козлов, С. В. Мироненко. – М. : Благовест, 1994. – 359 с
287. Політичні репресії в Україні (1917–1980 рр.) : бібліографічний покажчик / НАН України ; Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»; Відділ розробки архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ / Упорядники : С Калитко (упоряд.), О. Рубльов, Р. Подкур, Л. Шевченко. – Житомир : Полісся, 2007. – 456 с.
288. Порендовський В. І. У кігтях СТЕПЛАГУ (Кенгір 1949–1954). Спогади. – Львів : Видавництво «Сполом», 2005. – 272 с., іл. – (Історико-мемуарне видання. Серія «Джерела до історії українського визвольного руху»).
289. Поэзия узников ГУЛАГа. Антология / Составитель С. С. Виленский. – М. : Материк Россия. XX век. (Документы), 2005. – 992 с.
290. Права, по которым судится малороссийский народ, высочайшим всепресветлейшей, державнейшей Великой государыни Императрицы Елисаветы Петровны, Самодержицы Всероссийской, Ее императорского

- священнейшего Величества повелением : Из трех книг / Под ред. и с приложением исследования о сем Своде и о законах. действовавших в Малороссии А. Ф. Кистяковского. – К. : Университетская типография И. И. Завадского, 1879. – 844 с., [100] с. прил.
291. Пятницкая Юлия. Дневник жены большевика / Юлия Пятницкая; Предисл. и именной указ. С. Максудова. – Venson (Vt) : Chalidze publ., 1987. – 194 с. : портр.
292. Пятницкий В. Заговор против Сталина / Владимир Пятницкий; [Послел. и прил. А. Колпакиди]. – М. : Современник, 1998. – 480 с., [16] л. ил. – (Жестокий век. Кремлевские тайны).
293. Реабілітовані історією : У двадцяти семи томах. Вінницька область / Редакція тому: І. С. Гамрецький (голова), В. П. Лациба, С. С. Нешик та ін. – Упорядники: В. П. Лациба (керівник), В. І. Білоконь, К. Д. Бухін та ін. – Кн.1. – Вінниця : ДП «ДКФ», 2006. – 908 с.
294. Реабілітовані історією : У двадцяти семи томах. Рівненська область / редколегія тому (співголова В. А. Королюк, співголова С. І. Павлюк, відповідальний секретар А. А. Жив'юк та ін.); упорядник А. А. Жив'юк. – Кн. 2. – Рівне : ВАТ «Рівненська друкарня», 2009. – 612 с.
295. Реабилитация : как это было : Док. Президиума ЦК КПСС и др. материалы : [В 3 т.] / Сост. А. Артизов [и др.]. – М. : Комис. при Президенте Рос. Федерации по реабилитации жертв полит. репрессий : Междунар. фонд «Демократия», 2000. – Т. 1 : март 1953 – февраль 1956 г. – 2000. – 328 с. – (Россия. XX век : Документы).
296. Реабилитация : Полит. процессы 30–50-х годов / Под общ. ред. А. Н. Яковлева. – М. : Политиздат, 1991. – 461 с. : ил. – (Б-ка журн. «Известия ЦК КПСС»).
297. Реабілітація репресованих: Законодавство та судова практика / Верховний Суд України / В. Т. Маляренко (ред.), В. Т. Маляренко (уклад.), Є. І. Овчинніков (уклад.). – Офіц. вид. – К. : Юрінком, 1997. – 464 с.

298. Розанов М. Завоеватели белых пятен / Михаил Розанов. – Лимбург : Посев, 1951. – XXXVI, 287 с., [2] л. табл.
299. Росси Ж. Справочник по ГУЛАГу : В 2 ч. / Жак Росси; текст проверен Натальей Горбаневской. – Изд. 2-е, доп. – Москва : Просвет, 1991. – Ч. 1. – 263 с.
300. Сац Н. И. Жизнь – явление полосатое [Текст] : научно-популярная литература / Наталья Сац. – М. : Новости, 1991. – 588 с. : 8 л. ил. – (Время. События. Люди).
301. Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917–1952 гг. / Под ред. проф. И. Т. Голякова. – М. : Госюриздат, 1953. – 463 с.
302. Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР: (1953–1991 гг.). – Казань : Изд-во Казан, ун-та. – Ч. 1 : Законодательство СССР, 1992. – 270 с.
303. Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий / Верх. Совет Рос. Федерации [Отв. за вып. и сост. Е. А. Зайцев]. – М. : Республика, 1993. – 222 с.
304. Скрытая правда войны : 1941 год : Неизвест. документы : [Сборник / Сост. П. Н. Кнышевский и др.]. – М. : Русская книга, 1992. – 380, [2] с., [16] л. ил. (Россия в лицах, документах, дневниках).
305. Соборное уложение 1649 года : Текст, коммент. / Коммент. Г. В. Абрамовича и др.; Руководитель авт. коллектива А. Г. Маньков. – Л. : Наука : Ленингр. отд-ние, 1987. – 448 с. – (Законодат. памятники Рус. централиз. государства XV–XVII вв.).
306. Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Союза ССР за 1932 г. – № 1–84. Отдел первый. – М., 1932. – Б.н.
307. Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Союза ССР за 1933 г. Отдел первый. – М., 1933. – Б.н.
308. Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Союза ССР за 1934 г. – Отдел второй. – М., 1934. – Б.н.

309. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства РСФСР. – № 1–69. – М., 1919. – 562 с.
310. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства РСФСР. – № 1–81. – М., 1926. – 548 с.
311. Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД, 1918–1939 : Документы и материалы : В 4 т. : Т. 1. : 1918–1922 гг. / Ин-т рос. истории РАН, Дом наук о человеке (Франция) и др.; Под ред. А. Береловича (Франция), В. Данилова (Россия). – Москва : РГБ, 2008. Парал. тит. л. фр. Оригинал: Москва : РОССПЭН, 1998. – 864 с.
312. Солоневич И. Л. Россия в концлагере / Иван Лукьянович Солоневич. – 5-е изд., [репр.]. – Washington : Vaulin, 1958. – 512 с.
313. Социальный портрет лишенца (на материалах Урала) : Сб. док. / М-во общ. и проф. образования РФ. Урал. гос. ун-т им. А. М. Горького; Сост. : Е. В. Байда и др. – Екатеринбург, 1996. – 255 с. : табл.
314. Спецпереселенцы в Западной Сибири, 1933–1938 : [Сб. документов] / Гос. арх. Новосиб. обл. и др.; Отв. ред. [и авт. предисл.] В. П. Данилов, С. А. Красильников. – Новосибирск : ЭКОР, 1994. – 309,[1] с.+ Прил. (1 л. карт).
315. Сповіді з-за ґрат. К-д.: Державне Центрально-Українське видавництво, 1997. – 192 с.
316. Сталин И. В. Сочинения. – Т. 7 : 1925. / Ин-т Маркса–Энгельса–Ленина при ЦК ВКП(б) – М. : Госуд. изд. политической литературы ОГИЗ, 1947. – 424 с.
317. Страны социализма и капитализма в цифрах : Краткий статистический справочник. – М. : Политиздат, 1963. – 208 с.
318. Твардовський І. Страницы пережитого / И. Твардовский // Юность. – 1988. – № 3. – С. 10–30.
319. Терський Й. Що таке сталінське «Тилоополчення»? / Йон Терський. – Toronto : Basilian Press, 1969. – 96 с.
320. Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание, 1927–1939 : Док. и материалы: В 5 т. / Гл. ред. совет: Данилов В., Маннинг В.,

- Виола Л. и др.; Сост. : Ивницкий Н. (отв.), Кудюкина М., Хандурина Е. и др. М. : РОССПЭН, 2000. – Т. 2: Ноябрь 1929 – декабрь 1930. – 927 с.
321. Трейвас Ф. Е. Мы боролись за идею : Воспоминания Ф. Е. Трейвас / Публ. Н. А. Ландышевой // Женская судьба в России : Документы и воспоминания / Под ред. Б. С. Илизарова ; предисл. Т. М. Горяевой. (Серия «Народный архив»). – М. : Россия молодая, 1994. – С. 87–102.
322. Треппер Л. Большая игра : Воспоминания сов. разведчика : [Пер. с фр.] / Леопольд Треппер; [Авт. послесл. А. И. Галаган, с. 357–380]. – М. : Политиздат, 1990. – 381,[1] с., [8] л. ил.
323. Уголовное законодательство СССР и союзных республик (Основные законодательные акты) : сборник / Сост. : Е. М. Ворожейкин, О. И. Гацихо и др.; Отв. ред. Д. С. Карев. – М. : Госюриздат, 1957. – 531 с.
324. Узницы «АЛЖИРа» : Список женщин-заключенных Акмол. и др. отд-ний Карлага / Арсений Рогинский, Александр Даниэль (вступ. статья «Аресту подлежат жены...») [с.6–30]. – Ассоц. жертв незакон. репрессий г. Астаны и Акмол. обл. Междунар. о-во «Мемориал»; [Сост. : В. М. Гринев и др.]. – М. : Звенья, 2003 (ОАО Тип. Новости). – 567 с.
325. Україна. Верховна Рада. Про порядок введення в дію Закону «Про порядок введення в дію Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні». Постанова... 19 листопада 1992 р. // Голос України. – 1992. – 25 листопада (№ 225). – С. 3; Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 2. – Ст. 10.
326. Україна в ХХ ст. : Зб. документів і матеріалів (1900–1939) / Упор. А. Г. Слюсаренко, А. О. Буравченков, В. І. Гусєв, М. І. Миронець та ін. – К. : Вища шк., 2000. – 351 с.
327. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных». – СПб., 1845. – 844 с.
328. Хахуля Олександр. Б. Антоненко-Давидович у пазурях чекістів [Текст] : Спогади / О. Хахуля; передм. та пер. з рос. Д. Чуба, обкл. Л. Кириленко. – Мельбурн (Австралія) : Ластівка, 1987. – 215 с. : портр., фото.

329. Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. : Навч. посібник для студ. юрид. вищ. навч. закладів і фак. / В. Д. Гончаренко (ред.), В. Д. Гончаренко (уклад.) – К. : Ін Юре, 1997. – Т. 2 : Лютий 1917 р. – 1996 р. – 799 с.
330. Через трупи на благо народа. Проведение «кулацкой» операции на Украине 1937–1938 гг. / Сост. М. Юнге, Р. Биннер, С. Кокин, Г. Смирнов, С. Богунов, Б. Бонвеч, О. Довбня, И. Смирнов. – К., 2009.
331. Юридична енциклопедія: В 6 т. /Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : «Укр. енцикл.», 1998.
332. Яковлев Б. Концентрационные лагеря СССР / Б. Яковлев. – Мюнхен, 1955. – 256 с.; Изд. 2-е. – Лондон; Онтарио : Заря. – 283 с.

II. ЛІТЕРАТУРА

333. Авраменко Л. М. Репресовані прокурори в Україні: документи, нариси, матеріали / Л. М. Авраменко, А. І. Амонс. – К. : Істина, 2006. – 356 с.
334. Авторханов А. Г. Ленин в судьбах России: Размышления историка / Абдурахман Гиназович Авторханов. – Garmisch-Partenkirchen : Prometheus-Verl., 1990. – 485 с.
335. Авторханов А. Г. Технология власти / Абдурахман Гиназович Авторханов. – М. : СП «Слово»/ Центр «Новый мир», 1991. – 638 с.
336. Алексеев Н. Н. Пути и судьбы марксизма: От Маркса и Энгельса к Ленину и Сталину / Николай Николаевич Алексеев. – Берлин : Изд. Евразийцев, 1936. – 238 с.
337. Андрусів І. О. Правда історії. Станіславщина в умовах терору і репресій: 1939–1959 роки, історико-правовий аспект. Документи і матеріали / І. Андрухів, Й. Француз. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2008. – 448 с.
338. Антонян Ю. М. Преступность среди женщин / Юрий Миранович Антонян. – М. : Рос. право, 1992. – 252,[2] с.

339. Арендт Х. Джерела тоталітаризму / Ханна Арендт. – 2-е вид. / Пер. з англ. – К. : Дух і літера. – 2005. – 584 с.
340. Арон Р. Демократия и тоталитаризм / Реймон Арон. – Пер. с фр. Г. И. Семенова. – М. : Текст, 1993. – 303 с.
341. Афанасьев К. Документы прошлого. Наследники ирода / Константин Афанасьев. – // <http://letopis20vek.narod.ru/Po-sovet/Irod.htm>
342. Ахиезер А. С. Мифология насилия в советский период (возможность рецидива) / Александр Самойлович Ахиезер // Общественные науки и современность. – 1999. – № 2. – С. 85–93.
343. Бакунин А. В. История советского тоталитаризма. Кн. II: Апогей / Отв. ред. д-р ист. наук С. П. Постников; РАН. Урал. Отделение. Ин-т истории и археологии. – Екатеринбург : БКН, 1999. – 263 с. [с ил.]
344. Бакунин М. А. Государственность и анархия / Михаил Александрович Бакунин // Бакунин М. А. Философия. Социология. Политика. [Сборник] [Вступ. ст., сост., подгот. текста и примеч. В. Ф. Пустарнакова; Журн. «Вопр. Философии» и др.]. – М. : Правда, 1989. – 621,[1] с., [1] л. портр. – (Из истории отеч. филос. мысли).
345. Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) / В. К. Баран. – Львів : Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.
346. Баран В. Україна: західні землі: 1939–1941 рр. / В. Баран, В. Токарський. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – 448 с.
347. Бейкер К., Гиппенрейтер Ю. Влияние сталинских репрессий конца 30-х годов на жизнь семей в трех поколениях // Вопросы психологии. – 1995. – № 2. – С. 42–56.
348. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. Биографический очерк и пер. проф. М. М. Исаева / Чезаре Беккариа. – М. : Юридическое изд-во НКЮ СССР, 1939. – 463 с.
349. Бердяев Н. А. Судьба человека в современном мире / Николай Александрович Бердяев // Новый мир. – 1990. – №1. – С. 207–232.

350. Бжезинский З. Идеология и власть в советской политике : пер.с англ. / Збігнев Казимеж Бжежинский. – М. : Изд-во иностр. лит., 1963. – 125, [2] с.
351. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 т. / Іван Григорович Білас. – К. : Либідь: Військо України, 1994.
Кн. 1. – 1994. – 422 с.;
Кн. 2. – 1994. – 428 с.
352. Білокінь С. І. Анатолій Жураковський і київські йосифляни. Документальне дослідження / Сергій Іванович Білокінь. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – 117 с.
353. Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.) Джерелознавче дослідження / Сергій Іванович Білокінь. – К., 1999. – 447.
354. Бланки Л. О. Избранные произведения. [Текст] : научное издание / Л. О. Бланки; Пер. с франц. Ф. Б. Шуваева. – М. ; Л. : Изд-во Академии Наук СССР, 1952. – 394 с. – (Предшественники научного социализма).
355. Бойко О. Перша українсько-радянська війна / Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. : Історичні нариси / НАН України; Інститут історії України / В. А. Смолій (відп. ред.). – К. : Наукова думка, 2002. – С. 121–130.
356. Брюханов Б. Б. Оправданию не подлежит. Ежов и ежовщина. 1936–1938 / Борис Брюханов, Евгений Шишков. – СПб. : ООО «Петровский фонд», 1998. – 165 с.
357. Бугай М. «За повідомленням НКВС СРСР, були переселені...» : Про депортацію населення з України у 30–40-і роки / М. Бугай. – К. : Знання, 1992. – 48 с.
358. Бугай Н. Народы Украины в «Особой папке Сталина» / Н. Бугай; Ин-т рос. истории РАН. – М. : Наука, 2006. – 271 с.
359. Бугай Н. 20–50-е годы: принудительные переселения народов // www.rau.su/observer/N11_93/023.HTM

360. Бугай Н. Ф. Реабилитация репрессированных граждан России (XX – начало XXI века): Книга-мониторинг / Н. Ф. Бугай. – М. : ЗАО «МСНК-ПРЕСС». 2006. – 464 с.
361. Васильева Л. Н. Кремлевские жены : Факты, воспоминания, документы, слухи, легенды и взгляд автора / Лариса Николаевна Васильева. – М. : ТОО «Кантор» : Фирма «Тонкар», 1993. – 542,[1] с., [16] л. ил.
362. Васильева Л. Н. Дети Кремля / Лариса Николаевна Васильева. – М.; Назрань : АСТ : Информ. содружество «Атлантида», 1996. – 396,[1] с., [30] л. ил.
363. Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем. / Макс Вебер; Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; Предисл. П. П. Гайденко; Комментар. А. Ф. Филиппова]. – М. : Прогресс, 1990. – 804, [1] с.; 21 см. – (Социол. мысль Запада).
364. Вікторов Б. А. Без грифа Секретно. Записки военного прокурора. Вып. 3 / Б. А. Викторов. – М. : Юрид. лит., 1990. – 336 с.
365. Винниченко І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання / Ігор Винниченко. – К. : Рада, 1994. – 126 с.
366. Власть и общество в СССР: политика репрессий (20–40-е гг.) : Сб. статей / РАН, Ин-т российской истории в сотруд. с ун-том им. Мелена / Редкол.: В. П. Дмитренко и др. – М. : ИРИ РАН, 1999. – 358 с.
367. Волков С. Шестьдесят лет после расстрела... // Злочин без кари. Матеріали Всеукраїнської конференції сумної пам'яті великого терору 1937 року. 3–4 листопада 1997 року / А. А. Кондрацький (авт.-упоряд.), М. М. Роженко (авт.-упоряд.). – К. : Стилос, 1998. – С. 181–182.
368. Волкогонов Д. А. Триумф і трагедія: Політичний портрет Й. В. Сталіна : У 2 кн. – К. : Політвидав України, 1989.
Кн. 1. – 1989. – 596 с.
Кн. 2. – 1990. – 672 с.
369. Волкогонов Д. А. Сталин. Политический портрет: В 2 кн. / Д. Волкогонов. – М. : Новости, 1992. – 704 с. – (Серия «Вожди»).

370. Втрати населення в Західній Україні у 1939–1941 рр. // Україна-Польща: важкі питання. Матеріали V міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Луцьк, 27–29 квітня 1999 року / Світовий союз воїнів Армії Крайової. Об'єднання українців Польщі. – Варшава : Tyrsa, 2001. – Т. 5. – 360 с.
371. Гаврилюк В. К. Я – син «ворога народу»: Художньо-документальна повість / В. К. Гаврилюк. – Луцьк : Ініціал, 2003. – 285 с.
372. Гаджиев К. С. Политическая наука: Пособие для преподавателей, аспирантов и студентов гуманитар. фак. / Камалудин Серажудинович Гаджиев. М. : Сорос : Междунар. отношения, 1994. – 397 с.
373. Геллер М. Утопия у власти / М. Геллер, А. Некрич. – М. : МИК, 2000. – 855 с.
374. Гефтер М. Я. Из тех и этих лет : [Сборник] / М. Я. Гефтер; [Фонд им. Н. И. Бухарина]. – М. : Прогресс, 1991. – 481,[3] с. : портр.
375. Гогун А. Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы / Александр Гогун. – СПб. : Издательский дом «Нева», 2004 – 416 с.
376. Голод 1932–1933 років в Україні : причини та наслідки / В І. Марочко (кер. авт. кол.); Гол. ред. В. М. Литвин. – К. : Наукова думка, 2003. – 887 с.
377. Гордон Л. А., Клопов Э. В. Сталинизм и постсталинизм: необходимость преодоления // Осмыслить культ Сталина : [Сб. ст. / Ред.-сост. Х. Кобо]. – М. : Прогресс, 1989. – 650,[1] с. (Сер. «Перестройка: гласность, демократия, социализм»). – С.463–464.
378. Гордон Л. А. Что это было?: Размышления о предпосылках и итогах того, что случилось с нами в 30–40-е годы / Гордон Л. А., Клопов Э. В. – М. : Политиздат, 1989. – 319 с.
379. Гранкіна О. «Репресувати на підставі наказу наркома внутрішніх справ СРСР...» / О. Гранкіна / З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – № 1/2 (10/11). – С. 208–223.
380. Гринберг М. С. Репрессии 20–50-х годов и принципы уголовного права / М. С. Гринберг // Правоведение. – 1993. – № 5. – С. 73–79.

381. Гриневич Л. В. Виявлення національної ідентичності українського селянства в роки колективізації / Л. В. Гриневич // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки – К. : «Наукова думка», 2003. – С. 416–428.
382. Гудзик К. Релігійна свобода по-радянськи // День. – №75. – 25 квітня. – 2001 р.
383. Гур'янов А. Е. Масштабы депортации населения вглубь СССР в мае – июне 1941 г. / А. Е. Гурьянов // Исторические сборники «Мемориала». – Вып. 1 : Репрессии против поляков и польских граждан. – М., 1997. – С. 114–136.
384. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. – К. : Либідь, 1991. – 344 с.
385. Дмитриев А. В. Насилие : Социополит. анализ / А. В. Дмитриев, И. Ю. Залысин. – М. : РОССПЭН, 2000. – 324, [3] с.
386. Домбровский Ю. «Факультет ненужных вещей» / Ю. Домбровский // Новый мир. – 1988. – № 9. – С. 75.
387. Дукина Н. Додому, до «Слова», або Хто, де, коли / Уривок з рукописної книги «На добрий спомин...» (Повість про батька) / Наталка Дукина // miranta.hut.ru/pg4_a2.php
388. Емелин А. С. История государства и права России : (Окт. 1917 – дек. 1991 гг.) / Александр Сергеевич Емелин. – М. : Щит-М, 2001. – 228 с.
389. Ешплбом Е. Історія ГУЛАГу / Енн Ешплбом ; пер. з англ. А. Іщенко. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 511 с.
390. Жертвы репрессий / Авт. кол. : Ю. С. Шемшученко (отв. ред.) и др. ; Ин-т государства и права НАН Украины. – К. : Юринформ, 1993. – 296 с.
391. Жуков Ю. Н. Репрессии и Конституция СССР 1936 г. / Ю. Н. Жуков // Вопросы истории. – 2002. – № 1. – С. 3–26.
392. Жуковский В. С. Лубянская империя НКВД. 1937–1939 / Владимир Семенович Жуковский. – М. : Вече, 2001. – 350, [1] с. : ил. – (Особый архив).
393. Журавлев Н. Счастлирое детство / <http://svoboda.org/programs/hd/2005/hd.060405.asp>

394. Зберовська О. Л. Життя в умовах депортації: політика держави стосовно спецпоселенських груп (1940 – початок 1950-х рр.) // <http://www.Memorial.krsk.ru/Articles/ККИМК2006/05.htm>
395. Звягинцев В. Е. Война на весах Фемиды: война 1941–1945 гг. в материалах следств.-судеб. дел / Вячеслав Егорович Звягинцев. – Москва : Терра-Кн. клуб, 2006 (Ярославль : Ярославский полиграфкомбинат). – 766, [1] с. : табл.; 21 см. – (Двуликая Клио : версии и факты).
396. Земсков В. Н. Заключение, спецпоселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные: [Статистико-географический аспект] / В. Н. Земсков // История СССР. – 1991. – № 5. – С. 151–165.
397. Земсков В. Н. Массовое освобождение спецпереселенцев и ссыльных (1954–1960) / В. Н. Земсков // Социологические исследования. – 1992. – № 1. – С. 5–26.
398. Земсков В. Н. Спецпоселенцы (по документам НКВД–МВД СССР) / В. Н. Земсков // Социологические исследования. – 1990. – № 11. – С. 3–17.
399. Золотарьов В. А. Чекисти 20-х – 30-х: Матеріали до біографічного словника / В. А. Золотарьов // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1994. – № 1. – С. 168–176; 1995. – № 1/2. – С. 334–340.
400. Иванов-Разумник. Писательские судьбы. Тюрьмы и ссылки / Иванов Разумник Васильевич. – Москва : Новое лит. обозрение, 2000. – 543, [8] л. портр., факс. : ил.; 23 см. – (Серия «Россия в мемуарах»).
401. Иванова Г. М. История ГУЛАГа. 1918–1958 : социально-экономический и политико-правовой аспекты / Галина Михайловна Иванова; Российская акад. наук, Ин-т рос. истории. – Москва : Наука, 2006 (СПб. : Типография «Наука»). – 437, [1] с.
402. Ивницкий Н. А. Репрессивная политика Советской власти в деревне (1928–1933) / Николай Алексеевич Ивницкий; Рос. акад. наук, Ин-т рос. истории, Ун-т г. Торонто (Канада). – М. : Ин-т рос. истории РАН, 2000. – 350 с.
403. Ивницкий Н. Хлебозаготовки 1932–33 годов и голод 1933 года / Н. Ивницкий // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний

- аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків : Міжнар. наук.-теор. конф., 2 листоп. 1998 р. : матеріали. – Київ–Нью-Йорк, 2000. – С. 113–114.
404. Історія Української РСР. У восьми томах десяти книгах. – К. : Наукова думка, 1977. – Т. 5. – 535 с
405. Казачество (красный террор рассказывания) <http://gorod.tomsk.ru/index-1201538067.php>
406. Капустин М. П. Конец утопии? : Прошлое и будущее социализма / Михаил Павлович Капустин. – М. : Новости, 1990. – 590,[2] с.
407. Кара-Мурза С. Г. Советская цивилизация. От Великой Победы до наших дней / Сергей Георгиевич Кара-Мурза. – М. : Эксмо : Алгоритм, 2004 (ГУП ИПК Ульян. Дом печати). – 767 с. : ил., табл. – (Политический бестселлер).
408. Кентій А. В. Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні (1946–1956 рр.). – К. : Інститут історії України НАН України, 1999. – 111 с.
409. Кентій А., Лозицький В. Боротьба без компромісів // Літопис УПА. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС МДБ-КДБ. 1943–1959. Книга друга: 1946–1947 / Редакційна рада: П. Сохань (співголова), П. Потічний (співголова), С. Богунов та ін. / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Київ–Торонто : «Літопис УПА»; Державний комітет архівів України; ЦДАГО України, 2003. – Нова серія. – Том 5. Книга друга : 1943–1959. – С. 14.
410. Кентій А., Лозицький В. На переломі. Рік 1948 // Літопис УПА: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля. Інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1948. Книга третя: 1948 / Редакційна рада: П. Сохань (співголова), П. Потічний (співголова), С. Богунов та ін. / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Київ–Торонто : «Літопис УПА»; Державний комітет архівів України; ЦДАГО України, 2003. – Нова серія. – Том 6. Книга третя: 1948. – С. 15.

411. Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ століття / Юрій Киричук. – Львів : Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2000. – 304 с.
412. Коваль М. Політика проти історії: [Сталінський ідеологічний контрнаступ] / М. Коваль // Історія України. – 2001. – № 5. – С. 3–5.
413. Коваль М. Під «ковпаком» беріївської держбезпеки: [Українська науково-творча інтелігенція] / М. Коваль // Укр. іст. журн. – 1992. – № 10/11. – С. 111–122.
414. Коваль М. В. Україна: 1939–1945 [Текст] : маловідомі і непрочитані сторінки історії / Михайло Васильович Коваль. – К. : Вища школа, 1995. – 194 с.
415. Коверда І. Спецпереселенці – раби з України в Нижньому Тагілі. 1931–1933 рр. / І. Коверда // Українська газета. – 1994. – № 11–13, 15.
416. Кожин Ю. Заложники в годы гражданской войны в России // История (приложение к газете «1 сентября»). – 2000. – № 21.
417. Кокін С., Пшенніков О. Без строку давності. До 60-річчя «викриття» органами НКВС так званої «Військово-фашистської змови у Червоній армії» / С. Кокін, О. Пшенніков // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. Науковий і документальний журнал. – К. : Сфера, 1997. – №1/2. – С. 135–168; 1998. – № 1/2. – С. 135–173; 1999. – № 1/2. – С. 169–207; 2000. – № 2/4. – С. 113–128.
418. Конквест Р. Большой террор / Роберт Конквест ; пер. с англ. Л. Владимирова. – Firenze : Aurora, 1974. – 1064 с.
419. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Роберт Конквест ; пер. з англ. – К. : Либідь, 1993. – 384 с.: іл.
420. Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям / Роберт Конквест; пер. з англ. О. Мокровольський. – К. : Основи, 2003. – 371 с.
421. Коровин В. В. История отечественных органов государственной безопасности : Учеб. пособие / Василий Владимирович Коровин. – М. : Норма : ИНФРА-М, 1998. – 253 с.

422. Костюк Г. Сталінізм в Україні (Гене́за і наслідки) : Дослідження і спостереження сучасника / Григорій Костюк; пер. з англ. – К. : Смолоскип, 1995. – 508 с.
423. Коцюбинська М. Під осінь воно видніше: [Про Н. В. Суровцеву – жертву репресій] / М. Коцюбинська // Україна. – 1989. – № 32. – С. 19–21; № 33. – С. 17–18.
424. Коэн С. Долгое возвращение. Жертвы ГУЛАГа после Сталина / Стивен Коэн; пер. с англ. Ирины Давидян; Ассоц. исследователей рос. О-ва (АИРО-XXI). – М. : Новый хронограф, 2009. – 144 с.
425. Красильников С. А. На изломах социальной структуры. Маргиналы в послереволюционном российском обществе (1917 – конец 1930-х годов) / С. А. Красильников: Учеб. пособие. – Новосибирск, 1998. – 91 с.
426. Красильников С. А. Серп и Молох: Крестьянская ссылка в Западной Сибири в 1930-е годы / С. Н. Красильников. – М. : РОССПЭН, 2003. – 288 с.
427. Краснов П. Здоровые рассуждения о массовых репрессиях. Интернет против телеэкрана // <http://www.contr-tv.ru/common/783/>
428. Критський М. Красная Армия на Южном фронте // Архив русской революции / И. В. Гессен [В 22 т.] – М.: Изд. центр «Терра» : Республика, 1991. – Т. 17–18. – 1993. – С. 270–279.
429. Кропачев С. Хроника коммунистического террора : Трагич. фрагм. новейшей истории Отечества. События. Масштабы. Комментарии / С. Кропачев. – Краснодар : Б. и., 1995. – Ч. 1 : 1917–1940 гг. – 1995. – 62 с.
430. Кудрявцев В. Н. Политическая юстиция в СССР / В. Кудрявцев, А. Трусов; Рос. акад. наук. Отд-ние философии, социологии, психологии и права, Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Юрид. фак. – М. : Наука, 2000. – 364, [1] с. : табл.
431. Кукушкин Ю. С. Очерк истории Советской Конституции / Ю. С. Кукушкин, О. И. Чистяков. – 2-е изд., доп. – М. : Политиздат, 1987. – 364, [3] с.

432. Кукушкина А. Р. Акмолинский лагерь жен «изменников Родины»: история и судьбы : [Монография] / Анфиса Рафкатовна Кукушкина; М-во образования и науки Респ. Казахстан. Казахстан. финанс.-экон. ун-т. – Караганда : Trade Елена и К., 2002. – 184, [27] с. : ил., портр., факс.
433. Кукушкина А. Р. Женщины как объект репрессивной практики тоталитаризма // [Http://giacgender.narod.ru//n1p2.htm](http://giacgender.narod.ru//n1p2.htm)
434. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / Станіслав Владиславович Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – 396 с.
435. Кульчицький С. В. Суцільна колективізація українського села // Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К. : Наукова думка, 2003. – С. 324–385.
436. Кульчицький С. В. Україна між двома світовими війнами. 1921–1939 / Станіслав Владиславович Кульчицький. – К. : Альтернативи, 1999. – 336 с.
437. Курганов И. А. Женщины и коммунизм / Иван Алексеевич Курганов. – Нью-Йорк : Издание автора, 1968. – 264, [2] с.
438. Курицын В. М. История государства и права России, 1929–1940 : Учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по юрид. и ист. спец. и направлениям / Всеволод Михайлович Курицын. – М. : Международ. отношения, 1998. – 230 с.
439. Лавріненко Ю. Розстріляне Відродження. Антологія 1917–1933 : Поезія – проза – драма – есей / [Упоряд., вступ. ст., післямова Ю. Лавріненка]. – [Париж], 1959. – 980 с. – (Biblioteka «Kultury»; Т. 37).
440. Латышев А. Г. Рассекреченный Ленин / Анатолий Георгиевич Латышев. – М. : Март, 1996. – 333,[3] с., [4] л. ил. – (Люди и власть).
441. Ленин В. И. Полное собрание сочинений в 55 т. / В. И. Ленин. – Изд. 5-е. – Т. 44. – М. : Изд-во полит, литературы, 1967. – 725 с.
442. Ленин В. И. Письмо к американским рабочим // Полное собрание сочинений в 55 т. / В. И. Ленин. – Изд. 5-е. – Т. 37. – С. 59–60.
443. Лисенко О. Є. Український самостійницький рух в роки німецько-радянської війни 1941–1945 // Україна і Росія в історичній ретроспективі :

- Радянський проект для України / В. А. Гриневич, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко – К. : Наукова думка, 2004. – Т. 2. – С. 307–334.
444. Лисенко О. Є. Друга світова війна як новий вимір терору та тероризму / Т. В. Вронська, О. Є. Лисенко // Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. : Історичні нариси / В. А. Смолій (відп. ред.), Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. Б. Бикова та ін. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 596–707 та ін.
445. Литвин В. М. Історія України: (У 3 т.) / Відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Вид. дім «Альтернативи», 2005. Т. 3: Новітній час (1914–2004). Кн. 1. – 2005. – 831 с.; Кн. 2. – 2005. – 639 с.
446. Лотте С. А. Великая французская революция / С. А. Лотте. – М.; Л. : Соцэгиз, 1933. – 307 с. ил.
447. Лунеев В. В. Преступность XX века. Мировые, региональные и российские тенденции / Виктор Лунеев. – М. : Изд-во «НОРМА», 1997. – 525 с.
448. Макаев В. «Классовый враг проникает в школу»: [О сталинском режиме в школе 20–30-х гг.] / В. Макаев // Народное образование. – 1990. – № 2. – С. 142–144.
449. Макаренко Д. «Ніч української геології» / Д. Макаренко // Злочин без кари. Матеріали Всеукраїнської конференції сумної пам'яті великого терору 1937 року. 3–4 листопада 1997 року / А. А. Кондрацький (авт.-упоряд.), М. М. Роженко (авт.-упоряд.). – К. : Стилос, 1998. – С. 98–99.
450. Максудов С. Втрати населення України від голоду 1933 р. / Кульчицький С. В., Максудов С. // Укр. іст. журн. – 1991. – № 2. – С. 3–10.
451. Марочко В. Діти – найчисленніші жертви голодомору / Василь Марочко // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К. : Наукова думка, 2003. – С. 562–568.
452. Марочко В. Масове переселення колгоспників та одноосібників з Росії та Білорусії в Україну: приховування наслідків голодомору / Василь Марочко

- // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки – К. : Наукова думка, 2003. – С. 467–473.
453. Малиа Мартин. Советская трагедия : История социализма в России, 1917–1991 / Мартин Малиа; [Пер. с англ. А. В. Юрасовского и А. В. Юрасовской]. – М. : РОССПЭН, 2002. – 580, [2] с. – (Советская история в зарубежной историографии).
454. Маркс К., Энгельс Ф. Манифест коммунистической партии // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – 2-е изд. – Т. 7. – М. : Госполитиздат, 1956. – 531 с.
455. Медведев Р. Необъявленная война против народа: [О массовых репрессиях в период сталинщины] // Молодой коммунист. – 1989. – № 2. – С. 67–73.
456. Медведев Р. О Сталине и сталинизме / Рой Александрович Медведев. – М. : Прогресс, 1990. – 483,[1] с.
457. Мельгунов С. П. Красный террор в России, 1918–1923 / Сергей Петрович Мельгунов; [Послесл. А. Даниеля, Н. Охотина]. – М. : СП «РИУСО» : Р. S., 1990. – 207 с.
458. Мизак Н. Велика депортація // Гомін України. – 2006. – 29 жовт. // www.homin.ca/news_view.php?category=history&news=575 &land=ua
459. Мироненко А. Н. Уголовная политика на Украине в первой половине 30-х годов XX столетия / А. П. Бенько, А. Н. Мироненко. – К.; Днепродзержинск, 1992. – 15 с.
460. Мироненко А. Н. Жертвы сталинского террора предвоенного пятилетия на Украине / А. П. Бенько, А. Н. Мироненко. – К.; Днепродзержинск : Б.и., 1994. – 18 с.
461. Мирянин С. С. Сталинский порядок / Сигизмунд Сигизмундович Миронин. – Москва : Алгоритм, 2007. – 269, [2] с. – (Загадка 37 года).
462. Миронівський П. Спогади про батька // Злочин без кари. Матеріали Всеукраїнської конференції сумної пам'яті великого терору 1937 року. 3–4 листопада 1997 року / А. А. Кондрацький (авт.-упоряд.), М. М. Роженко (авт.-упоряд.). – К. : Стилос, 1998. – С. 186–188.

463. Михеїв В. И. Роль спецслужб в осуществлении репрессивной политики Советской власти в 1920-х – начале 1930-х годов / В. И. Михеев // Отечественная история. – 2005. – № 6. – С. 77–93.
464. Місінкевич Л. Л. Парти́но-державна політика щодо реабілітації репресованих в Західній Україні в 50–60-і рр. ХХ ст. / Леонід Леонідович Місінкевич // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: зб. статей / Ін-т історії України НАН України та ін.; Редкол. : П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К., 2005. – Вип. 29. – Ч. 2. – С. 318–338.
465. Мозохин О. Б. Право на репрессии: внесудебные полномочия органов государственной безопасности, 1918–1953 : [монография] / [Мозохин Олег Борисович; Ассоциация «Военная книга», Общество изучения истории отечественных спецслужб]. – Москва; Жуковский : Кучково поле, 2006 (Киров : Дом печати – Вятка). – 479, [1] с. : табл. – (История ХХІ века : судьбы, события, документы, версии).
466. Музиченько П. Історія держави і права України / П. Музиченко : Навч. посіб. – 5-е вид., випр. і доп. – К. : Т-во «Знання», КОО, 2006. – 437 с.
467. Натыкин В. Дети ГУЛАГа. Взгляд сквозь годы / В. Натыкин // Труд. – 1989. – 30 авг.
468. Науменко І. Коцюбинський, син Коцюбинського... / Іван Науменко // Кримська світлиця. – 2004. – № 17. – 23 квіт.
469. Наумов Л. А. Сталин и НКВД / Леонид Анатольевич Наумов. – Москва : Яуза : Эксмо, 2007. – 539, [1] с., [4] л. портр.; 20 см. – (Сталин. Великая эпоха).
470. Неизвестная Россия, ХХ в. : [Альманах] / Моск. гор. об-ние арх.; [Сост. В. А. Козлов, С. М. Завьялов]. – М. : Ист. наследие, 1992 – Кн. 1. – 1992. – 351 с.
471. Некрасов В. Ф. Тринадцать «железных» наркомов : История НКВД–МВД от А. И. Рыкова до Н. А. Щелокова, 1917–1982 / Владимир Филиппович Некрасов. – М. : Версты : Гос. фирма «Полиграфресурсы», 1995. – 412, [3] с. : ил.

472. Некрич А. М. Наказанные народы / Александр Моисеевич Некрич. – Нью-Йорк : Хроника, 1978. – 170 с.
473. Никулин Л. В. Тухачевский (Биографический очерк) / Л. В. Никулин. – М. : Воениздат, 1964. – 200 с.
474. Новикова Г. В. Сильная стратегия слабых. Террор в конце XX века / Гаянэ Владимировна Новикова // Полис. – 2000. – № 1. – 169-172.
475. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кін. 1920-х – 1951-ті рр.): історико-статистичне дослідження: монографія / Володимир Миколайович Нікольський. – Донецьк : Вид-во Донецького нац. ун-ту, 2003. – 624 с.
476. Новикова Г. В. Сильная стратегия слабых. Террор в конце XX века // Полис. – 2000. – № 1. – С. 63–68.
477. Обухов В. В. Правовые основы организации и деятельности военных трибуналов войск НКВД СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. (историко-правовое исследование) : дисс. кандидата юрид. наук : 12. 00. 01 / Обухов Вячеслав Вячеславович. – Москва, 2002. – 228 с. – С. 60.
478. Овечкин В. В. Дезертирство из Красной армии в годы гражданской войны / В. В. Овечкин // Вопросы истории. – 2003. – № 3. – С. 108–115.
479. Окіпнюк В. Т. Державне політичне управління УСРР (1922–1934) : Історико-юридичний аналіз / Володимир Тарасович Окіпнюк. – К. : НА СБУ, 2002. – 290 с.
480. Ольшанский Д. В. Психология террора / Дмитрий Вадимович Ольшанский. – Екатеринбург: Деловая книга, М., 2002. – 320 с.
481. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс : [Сборник: Пер. с исп.] / Хосе Ортега-и-Гассет. – М. : АСТ : Ермак, 2003 (ГУП Чехов. полигр. комб.). – 269, [1] с.; 16 см. – (Философия. Психология (ФП)).
482. Оруэлл Дж. Ферма животных / Джордж Оруэлл; Пер. с англ. Г. Ю. Щербак; [Послесл. В. Чеботаревой]. – М. : Изд. фирма «Галактика-ИГМ», 1995. – 202, [1] с.

483. Осьмак Н. Заповіт батька // Злочин без кари. Матеріали Всеукраїнської конференції сумної пам'яті великого терору 1937 року. 3–4 листопада 1997 року / А. А. Кондрацький (авт.-упоряд.), М. М. Роженко (авт.-упоряд.). – К. : Стилос, 1998. – С. 196–198.
484. Павленко С. Принижена куркульська дочка / С. Павленко // Голос України. – 2007. – № 42. – 7 берез.
485. Парсаданова В. С. Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939–1941 гг. / Валентина Сергеевна Парсаданова // Новая и новейшая история. – 1989. – № 2. – С. 26–44.
486. Петухов Н. А. История военных судов России / Николай Александрович Петухов ; под ред. и с предисл. В. М. Лебедева. – М. : Норма, 2003. – 345 с. : табл.
487. Пионтковский А. А. Курс советского уголовного права. Особенная часть. Том 1 / А. А. Пионтковский, В. Д. Меньшагин. – М. : Госюриздат, 1955. – 453 с.
488. Пиріг Р. Я. «Справа» Юрія Коцюбинського / Руслан Якович Пиріг // Маршрутами історії / Упоряд. Ю. І. Шаповал. – К. : Політвидав, 1990. – С. 318–328.
489. Пиріг Р. Я. Архівно-слідчі справи репресованих як історичне джерело / Гранкіна О. А., Пиріг Р. Я. // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки : Матер. міжнар. наук. конф. (15–16 вересня 1994 р.), – К., 1998. – С. 38–41.
490. Пихоя Р. Г. Советский Союз: история власти, 1945–1991 / Рудольф Германович Пихоя; Рос. акад. гос. службы при Президенте Рос. Федерации, Каф. истории рос. гос. и обществ.-филос. мысли. – М. : Изд-во Рос. акад. гос. службы, 1998. – 734, [1] с.
491. Платонова Н. В. Законодавчі та відомчі нормативні акти щодо спецпоселенців з України, 20-і – 60-і роки ХХ ст. (за документами Державного архіву МВС України) / Надія Володимирівна Платонова // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – К., 2003. – № 1. – С. 91–102.

492. Платонова Н. В. Депортація населення Західноукраїнських областей у 1948–1950 рр. / Надія Володимирівна Платонова // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 9. – К., 2003. – С. 143–146.
493. Плотникова Н. С. О деятельности Особого совещания при НКВД СССР / Н. С. Плотникова // Исторические чтения на Лубянке. 1997–2000 гг. Российские спецслужбы. История и современность. – М., 2003. – С. 166–167.
494. Подкур Р. Ю. Переселення «політично неблагонадійних» громадян України на початку 1935 року в контексті репресивної політики партійно-державного керівництва СРСР / Роман Юрійович Подкур // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: зб. статей / Ін-т історії України НАН України та ін.; Редкол. : П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К., 2001. – Вип. 13. – С. 127–149.
495. Подкур Р. Становище дітей репресованих громадян в контексті політики державного терору (1937–1938 рр.) / Роман Юрійович Подкур // Історія України : Маловідомі імена, події, факти: зб. статей / Ін-т історії України НАН України та ін.; Редкол. : П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К., 2009. – Вип. 35. – С. 137–167.
496. Політична історія України. ХХ ст. : У 6 т. / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень / Іван Федорович Курас (голов. ред.) — К. : Генеза, 2002.
- Т. 3 : Утвердження радянського ладу в Україні (1921–1938) / В. А. Греченко, Л. В. Гриневич, С. А. Кокін, С. В. Кульчицький, О. М. Мовчан. – 448 с.
497. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. : Історичні нариси / НАН України; Інститут історії України / В. А. Смолій (відп. ред.). – К. : Наукова думка, 2002. – 950 с.
498. Полян П. М. Жертвы двух диктатур : Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине / Павел Маркович Полян; [Предисл. Даниила Гранина]; Ин-т географии Рос. акад.

- наук. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : РОССПЭН, 2002 (ППП Тип. Наука). – 894, [1] с., [40] л. ил., портр., факс.
499. Полян П. М. Не по своей воле... : История и география принудительных миграций в СССР / Павел Маркович Полян [А. Г. Вишневский, послесл.]. – М. : О.Г.И. – Мемориал, 2001. – 326 с.
500. Поппер К. Открытое общество и его враги / Карл Поппер. – Т. 1 : Чары Платона. Пер. с англ. под ред. В. Н. Садовского. – М. : Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. – 448 с.
501. Попов В. П. Государственный террор в советской России. 1923–1953 гг. (Источники и их интерпретация) // Отечественные архивы. – 1992. – № 2. – С. 20–31.
502. Посівнич М. Нескорений командир / Микола Посівнич. – Торонто–Львів : Видавництво «Літопис УПА», 2007. – 64 с., іл.
503. Потильчак О. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939–1954) / Олександр Потильчак. – К. : Видавництво Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова 2004. – 482 с.
504. Потильчак О. О. Перевірочно-фільтраційні пункти НКВС СРСР для «переміщених осіб» на Волині у 1944 р. // Минуле і сучасне Волині і Полісся. Сторінки воєнної історії краю : науковий збірник : Вип. 30. – Луцьк, 2009. – С. 292–297.
505. Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941) / НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького / О. М. Мироненко (ред.), І. Б. Усенко (ред.). В. А. Чехович, Л. Ю. Снісаренко, І. В. Музика. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, 2001. – 220 с.
506. Проблема ОУН-УПА : Звіт робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА: Основні тези з проблеми ОУН-УПА (історичний висновок). – К. : Інститут історії України НАН України, 2004. – 95 с.

507. Прудович П. О семье Г. И. Петровского / П. Прудович // Минувшее. Исторический альманах. – Вып. 2. – М. : Прогресс, 1990. – С. 358–361.
508. Разгон Л. Э. Непридуманное : Повесть в рассказах / Лев Эммануилович Разгон. – М. : Книга, 1989. – 285, [2] с., [1] л. портр. – (Время и судьбы).
509. Разгон Л. Э. Плен в своем отечестве : [Репрессии в СССР в 30–50-е гг.] / Лев Эммануилович Разгон. – М. : Кн. сад, 1994. – 426, [2] с. : портр.
510. Рапопорт В. Н. Измена Родине / В. Н. Рапопорт, Ю. А. Геллер. – М. : РИК «Стрелец», 1995. – 464 с.
511. Рассказов Л. П. Карательные органы в процессе формирования и функционирования административно-командной системы в Советском государстве (1917–1941 гг.) / Леонид Павлович Рассказов. – Уфа. : Акад. МВД, МВД РФ. – 1994. – 465 с.
512. Роговин В. З. 1937 / Вадим Захарович Роговин. – М. : Б.и., 1996. – 479 с. : ил.
513. Роговин В. З. Сталинский неонэп / Вадим Захарович Роговин. – Б.м. : Б.и., Б.г. (М., 1994). – 382, [2] с. : ил.
514. Боженко М. 3 листопада – чорний день розстріляного відродження України / Боженко М. З. Злочин без кари. Матеріали Всеукраїнської конференції сумної пам'яті великого терору 1937 року. 3–4 листопада 1997 року / А. А. Кондрацький (авт.-упоряд.), М. М. Роженко (авт.-упоряд.). – К. : Стилос, 1998. – С. 34–39.
515. Розин Э. Л. Ленинская мифология государства / Эльхон Львович Розин. – М. : Юристь, 1996. – 318, [1] с. : ил.
516. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939) / Олександр Сергійович Рубльов; НАН України; Інститут історії України. – К., 2004. – 632с., XVI : фотогр.
517. Рубльов О. С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції: (20–50-ті роки ХХ ст.) / О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко. – К. : Наукова думка, 1994. – 350 с.

518. Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках / Анатолій Русначенко. – К. : Пульсари, 2002. – 519 с.
519. Рыбаков А. Н. Дети Арбата : Роман / Анатолий Наумович Рыбаков. – М. : Сов. писатель, 1987. – 476,[2] с.
520. Саламатова М. С. Лишенные избирательных прав в Новосибирске в 1927–1936 гг. / Марина Сергеевна Саламатова // Корни травы: сб. статей молодых историков. – М. : Звенья, 1996. – С. 21–31.
521. Сахаров Г. Репресовані діти / Геннадій Сахаров // <http://maidan.org.ua/static/mai/1193665890.html>
522. Светлова З. Государственные дети / З. Светлова // Русская мысль. – 1999. – № 4262. – 11–12 март. – С. 11.
523. Сергійчик В. Міграційні процеси в Україні на початку 30-х років як наслідок голодомору // Голод-геноцид 1933 року в Україні : історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків : міжнар. наук.-теор. конф., 2 листоп. 1998 р. : матеріали. – Київ–Нью-Йорк, 2000. – С. 126.
524. Сідерський В. З. Син про батька // Злочин без кари. Матеріали Всеукраїнської конференції сумної пам'яті великого терору 1937 року. 3–4 листопада 1997 року / А. А. Кондрацький (авт.-упоряд.), М. М. Роженко (авт.-упоряд.). – К. : Стилос, 1998. – С. 219–222.
525. Скрипник Г. Ко дню памяти жертв массовых политических репрессий / <http://smela.at.ua/publ/1-1-0>
526. Смыкалин А. С. Колонии и тюрьмы в Советской России / Александр Сергеевич Смыкалин. – Екатеринбург : Изд-во Ур ГЮА, 1997. – 179 с.
527. Солженицын А. Малое собрание сочинений в семи томах / Александр Солженицын. – М. : Инком-НВ, 1991. – (Серия: Александр Солженицын. Малое собрание сочинений в семи томах).
Том 5. Архипелаг Гулаг. I–II. – 432 с.

528. Соломон, Питер Х. Советская юстиция при Сталине / Питер Соломон ; [пер. с англ. Л. Максименкова]. – Москва : РОССПЭН, 1998. – 462, [1] с. – (История сталинизма / Уполномоченный по правам человека в Российской Федерации [и др.]).
529. Сорока Ю. М. Населення західноукраїнських земель: депортації, переселення, мобілізації (1939–1950-ті роки): Монографія / Ю. М. Сорока. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2007. – 275 с.
530. Соуса Марио. ГУЛАГ: Архивы против лжи / Марио Соуса; [пер. с англ. В. Чеченцева]. – М., 2001. – 28 с.
531. Степняк-Кравчинский С. М. Россия под властью царей / Сергей Михайлович Степняк-Кравчинский: Пер. с англ. / Вступит. статья Е. Таратуты. – М. : Мысль, 1964. – 407 с.: портр.
352. Стецовский Ю. И. История советских репрессий : [В 2 т.] / Юрий Исаакович Стецовский ; [Обществ. фонд «Гласность»]. – [М.] : Знак-СП, Б.г. – Т. 1. – 600 с.
533. Тепцов Н. А. Ссылные мужики. Правда о спецпоселках // Неизвестная Россия, XX в. : [Альманах] / Моск. гор. об-ние арх. ; [Сост. В. А. Козлов, С. М. Завьялов]. – Кн. 1. – М. : Ист. наследие, 1992. – С. 184–269.
534. Троцкий Л. Их мораль и наша / Лев Троцкий // Этическая мысль : Науч.-публицист. чтения, 1991. – М. : Республика, 1992. – С. 212–244.
535. Троцкий Л. Терроризм и коммунизм / Лев Троцкий. – Петербург : Государственное издательство, 1920. – 179 с.
536. Усенко І. Б. Позасудова репресія. Як це починалось / І. Б. Усенко // Комуніст України. – 1990. – № 2. – С. 48–49.
537. Ушаков С. Ю. «Фронт военных прокуроров». Когда расстреливали прокуроров. Рассказы о военных прокурорах / А. А. Стукалов, С. Ю. Ушаков. – М. : ВЯТКА, , 2000. – 224 с.
538. Федченко П. Помирати не страшно – страшно так жити... // Злочин без кари. Матеріали Всеукраїнської конференції сумної пам'яті великого терору

- 1937 року. 3–4 листопада 1997 року / А. А. Кондрацький (авт.-упоряд.), М. М. Рожено (авт.-упоряд.). – К. : Стилос, 1998. – С. 226–229.
539. Фицпатрик Шейла. Повседневный сталинизм : социальная история Советской России в 30-е годы: город / Шейла Фицпатрик; [пер. с англ. Л. Ю. Пантина]. – Москва : РОССПЭН : Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. – 332, [3] с. – (История сталинизма / Уполномоченный по правам человека в Российской Федерации [и др.]).
540. Фицпатрик Шейла. Сталинские крестьяне: социальная история Советской России в 30-е годы: деревня / Шейла Фицпатрик; [пер. с англ. Л. Ю. Пантина]. – Москва : РОССПЭН : Фонд первого президента России Б. Н. Ельцина, 2008. – 421, [1] с. – (История сталинизма / Уполномоченный по правам человека в Российской Федерации [и др.]).
541. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Эрих Фромм. Пер. с нем. Э. Телятниковой. – М. : АСТ : АСТ МОСКВА, 2006. – 635, [5] с.
542. Фромм Э. Бегство от свободы; Человек для себя / Эрих Фромм. Пер. с англ. – М. : АСТ : АСТ МОСКВА, 2006. – 571, [5] с.
543. Хлевнюк О. В. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество / Олег Витальевич Хлевнюк. – М. : Республика, 1992. – 268, [2] с.
544. Хлевнюк О. В. Политбюро. Механизмы политической власти в 1930-е годы / Олег Витальевич Хлевнюк. – М. : РОССПЭН, 1996. – 294, [1] с., [4] л. : ил.
545. Хлысталов Э. Был ли Феликс железным? // Совершенно секретно. – 1996. – № 5. – С. 20–21.
546. Цаплин В. В. Архивные материалы о числе заключённых в конце 30-х годов // Вопросы истории. – 1991. – № 4–5. – С. 157–163.
547. Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки / Віктор Васильович Ченцов. – Тернопіль : Збруч, 2000. – 481 с.
548. Ченцов В. В. Трагические судьбы : Полит. репрессии против нем. населения Украины в 1920–1930-е гг. / Виктор Васильевич Ченцов. – М. : Готика, 1998. – 205, [1] с. : ил., факс.

549. Черная книга коммунизма : Преступления, террор, репрессии : [95 млн. жертв] / Стефан Куртуа, Никола Верт, Жан-Луи Панне и др.; [Отв. ред.: И. Ю. Белякова]; [Пер с. фр.: Е. Л. Храмов (рук.) и др.]. – М. : Три века истории, 1999. – 766 с., [16] л. ил., портр. : карт.
550. Шайкан В. О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни / Валентина Олександрівна Шайкан / НАН України; Інститут історії України / О. Є. Лисенко (відп. ред.). – Кривий Ріг : Мінерал, 2005. – 468 с.
551. Шаймуханов Д. А. КАРЛАГ / Д. А. Шаймуханов, С. Д. Шаймуханова. – Караганда : Национальное агентство по делам печати и массовой информации Республики Казахстан. г. Алматы, 1997. – 174 с.
552. Шаповал Ю. Війна після війни // Літопис УПА: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943–1959. Документи і матеріали / Редакційна рада: П. Сохань (співголова), П. Потічний (співголова), С. Боряк та ін. / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Київ–Торонто : «Літопис УПА»; Державний комітет архівів України; ЦДАГО України, 2001. – Нова серія. – Том 3. – С. 30–31.
553. Шаповал Ю. Всеволод Балицький: Особа, час, оточення / В. Золотарьов, Ю. Шаповал. – К. : Стилос, 2002. – 468 с.
554. Шаповал Ю. І. Людина і система: Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні / Юрій Іванович Шаповал. – К. : Ін-т нац. відносин і політології НАН України, 1994. – 272 с.
555. Шаповал Ю. Переддень і апогей великого терору / Юрій Іванович Шаповал // Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. : Історичні нариси. – К. : Наукова думка, 2002. – С. 400–495.
556. Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Юрій Іванович Шаповал. – К. : Наукова думка, 1993. – 350 с.

557. Шаповал Ю. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи / В. Золотарьов, В. Пристайко, Ю. Шаповал. – К. : Абрис, 1997. – 608 с.
558. Шаповалова В. Женские лагерные мемуары: лагерь как образ жизни / В. Шаповалова // Социальная история : ежегодник, 2003 : Женская и гендерная история / Центр соц. истории Ин-та всеобщ. истории РАН, Центр экон. истории Ист. фак. МГУ им. М. В. Ломоносова, Центр изучения новейшей истории России и политологии Ин-та рос. истории РАН ; [отв. ред. Н. Л. Пушкарева; редкол.: А. К. Соколов (отв. ред.) и др.]. – М. : РОССПЭН, 2003. – С. 264–487.
559. Шаталіна Є. П. Селянські виселки під час колективізації в Україні (1928–1932) / Є. П. Шаталіна. – К. : Інститут історії України НАНУ, 1997. – 68 с.
560. Шитюк М. М. Еволюція репресивно-каральної системи в Україні / М. М. Шитюк // Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С. 128–142.
561. Шихеева-Гайстер И. А. Дети врагов народа: семейная хроника времён культа личности / Инна Ароновна Шихеева-Гайстер. – Tenaflly, N. J. : Hermitage, 2003. – 193, [1] с.
562. Шихеева-Гайстер И. А. Семейная хроника времен культа личности, 1925–1953 / Инна Ароновна Шихеева-Гайстер. – М. : Ньюдиамед – АО, 1998. – 283 с. : ил.
563. Шкріб ляк П. Масова депортація із Західної України в 1947 році / <http://www.ualogos.ua/toprint.html?id+1033>
564. Шкурупій Гео Данилович / <http://uk.wikipedia.org/wiki/%>
565. Штейнберг И. З. Нравственный лик революции / И. З. Штейнберг. – Берлин:Скифы, 1923. – 290 с.
566. Штепа К. Чистка в России / К. Штепа, Ф. Гоутерманс; Пер. с англ. Ю. П. Ранюк; Харківська правозахисна група. – Харків : Фоліо, 2000. – 176 с.

567. Штепа Павло. Московство: Його походження, зміст, форми й історична тяглість / Павло Штепа. Вид. 3-є. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2000. – 352 с.
568. Эренбург И. «Люди, годы, жизнь». – Кн. 3. – Гл. 39 // Собр. соч. : В 9 т. – Т. 8. – М. : Худож. лит., 1966. – 615 с.
569. Юнге М. Вертикаль большого террора. История операции по приказу НКВД № 00447 / Марк Юнге, Геннадий Бордюров, Рольф Биннер. – М. : Новый Хронограф; АИРО-XXI, 2008. – 784 с.
570. Юнге М. Как террор стал «большим»: Секретный приказ № 447 и технология / Марк Юнге, Рольф Биннер. Ассоциация исследователей рос. об-ва XX в. – М. : АИРО-XX., 2003. – 352 с.
571. Юрченко О. Чинне право в Україні (Нарис основних засад) / О. Юрченко. – Частина II. – Мюнхен : Український вільний університет, 1953. – 209 с.
572. Яковлев А. Н. Вожди очень торопились, когда речь шла о расстрелах // Независимая газета. – 2001. – 26 октября.
573. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях, 30–50-ті роки XX століття: [Історико-політичний аспект] / Б. О. Ярош. – Луцьк : Надстир'я, 1995. – 172 с.
574. Barton P. L'institution concentrationnaire en Russe (1930–1957). Paris, 1969. – 342 s.
575. Bunyan J. The origins of forced labor in the Soviet state. Baltimore, 1967. – 291 p.
576. Curtis M. Comparative government and politics: An introductory essay in political science / Michael Curtis. – New York : Harper & Row, 1978. – 288 p. (Harper's comparative government series).
577. Chinske P. Micro-histoire de la Grande Terreus. La fabrique de culpabilite a l'ere stalinienne / P. Chinske . – Paris : Editions Denoël, 2005. – 144 p.
578. Ciesielski S., Hryciuk G., Srebrakowski A. Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny swjatowej / S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski. – Wroclaw : Prace historyczne, 1993. – 179 s.

579. Ciliga A. *The Russian Enigma* / Anton Ciliga. – London, 1940. – 304 p.
580. Conquest R. *Soviet deportations of nationalities* / R. Conquest. – London: McMillan and Co Ltd; New York : St Martin's Press,. 1960. – 204 p
581. Dallin, David J. *Forced labor in Soviet Russia* / David Dallin, Boris Nicolaevsky. – New Haven : Yale University Press, 1947. – 331 p.
582. Friedrich C. J. and Brzezinsky Z. K. *Totalitarian dictatorship and autocracy* – New York : Frederick A. Praeger, Inc. Publisher, 1962. – 446 p
583. Getty J. A. *Origins of the Great Purges. The Soviet Communist Party Reconsidered, 1933–1938* / J. A. Getty. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985. – 276 p.
584. Gurr T. *Why Men Rebel* / By Ted Robert Gurr ; Written under the auspices of the Center of intern. studies. Princeton univ. – 4. print. – Princeton (N. J.) : Princeton univ. press, 1974. – XI, 421 c.
585. Halting J. *The Specific Contribution of Peace Research to the Study of Violence // Violence and its Causes.* – Paris : UNESCO, 1981. – 312 p.
586. Honderich T. *Political Violence* / Ted Honderich. – Ithaca, New York: Cornell University Press, 1976. – 118 p.
587. Kelly C. *Children's World: Growing Up in Russia, 1890–1981* / C. Kelly. – New Haven; London : Yale University Press, 2007. – 736 p.
588. Kelly C. *Comrade Pavlik. The Rise and Fall of a Soviet Boy Hero* / C. Kelly. – London : Granta Books, 2005. – 352 p.
589. Kersten K. *Repatriacja ludności polskiej po II wojnie światowej (studium historyczne)* / K. Kersten. – Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974. – 277 p.
590. Kimerling E. *Civil Rights and Social Policy in Russia, 1918–1936* / E. Kimerling // *Russian Review.* – Vol. 41. – 1982. – January. – № 1.
591. Koebner R., Schmidt H. D. *Imperialism: The Story and Significance of a Political Word : 1840–1960* / R. Koebner, H. D. Schmidt. – Cambridge, 1964. – 432 p.
592. MacFarlane L. *Violence and the State* / Leslie John Macfarlane. – London etc. : Nelson, Cop. 1974. – 155, [9] c.; 22 cm. – (Nelson's polit. science libr.).

593. Mason E. *Women in the Gulag in the 1930s* / E. Mason // Melanie Ilic editor. *Women in the Stalin Era.* – New York and Basingstoke : Palgrave, 2001 (Series: *Studies in Russian and East European History and Society*).
594. Powell B. *Contemporary Democracies: Participation Stability and Violence* / G. Bingham Powell Jr. Cambridge (Mass), L. : Harvard University Press, 1982. – 279 p.
595. Remnick D. *Lenin's Tomb: The Last Days of the Soviet Empire* / D. Remnick . New York : Random House, 1993. – 576 p.
596. *Stalinist Terror: New Perspectives* / Ed. by J. A. Getty, R. T. Manning. Cambridge: Cambridge University Press, 1993. – 294 p.
597. Sidorkina Y. *Years Under Guard* / Yelena Sidorkina // *Till my tale is told : women's memoirs of the Gulag* / edited by Simeon Vilensky ; translated by John Crowfoot ... [et al.] Bloomington : Indiana University Press, 1999. – 358 p.
598. Shapiro L. *Totalitarianism* / L. Shapiro. – New York : Praeger, 1972. – 144 p.
599. Stark M. *Frauen im Gulag. Alltag und Überleben 1936 bis 1956* / Meinhard Stark, Carl Hanser Verlag. – München–Wien, 2003. – 553 s.
600. *The Road to Terror: Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939* / J. A. Getty and O. V. Naumov, eds. – New Haven, Connecticut : Yale University Press, 1999. – 635 p., xxvii. – (*Annals of Communism Series*).
601. Wielhorski W. *Los Polakow w niewoli sowieckiej, 1939–1956* / W. Wielhorski. – Rada Ziem Wschodnich R. P. Londyn, 1956. – 28 s.